

કેળવણીનું શાસ્ત્ર

અને

તેની કળા

ભાગ ૧.

લખનાર,

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવંશીજી.

ધંધો શુરનો ધર્મનો, ઉપકારકારી કેવડો !
આશીશ આપે, લાભ આપે, અર્થ યાપે જેવડો;
તો, ખંતથી, ઉછોગથી, વિદ્યાર્થી ખૂબ કેળવો,
“ અભ્યાસ, અવલોકન અને અનુભવ ” થકી થઈ મેળવો.

વડોદરા.

લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં વિકૃતભાઈ આચારામ દક્ષરે
લખનાર માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કરી. તા. ૧૫-૮-૨૩.

આવૃત્ત બીજી

સંવત ૧૯૭૯.

સન ૧૯૨૩.

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

કીમત રૂ. ૨-૮-૦

" Rightly viewed, theirs (Teachers') is the foremost of the sciences, the noblest of professions, the most intellectual of the arts. "

Lord Carzon.

અર્થ.

ખરી રીતે જોઈએ, તો તેમની (શિક્ષકોની) વિદ્યા સાથી આગળ પડતી, તેમનો ધર્મ સાથી ઉમરો, અને તેમની કળા સાથી અકલમંદ છે.

(લોર્ડ કરઝન.)

મહેતાજી બહુ મોટું કામ, નામ તેમ છે કામ;
કર ખતે મન દેવની, ખરી ખેતી ખરી હામ.

(નવસરામ)

સ્વર્ગવાસી રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ, મી. આઇ. ઇ. જેમણે
 વિસાવત જઈ ઢેળવણીના શાસ્ત્રને તે તેની કાગતો અભ્યાસ પ્રથમ કર્યો
 હતો; જેમણે પોતાની છાત્રી શાળા ખાતામાં ગુનગીને હાથે ઢેળવ-
 ળેના શિક્ષકો તૈયાર કર્યા; જેઓએ મને પોતાને ઢેળવણીના શાસ્ત્રને
 સારો જ્ઞાન આપ્યો; અને ગુરુ તરીકે, વડિલ તરીકે તે મિત્ર તરીકે જેમણે
 મારું બહુ મહાધન; તેમનું નામ પોતાના ખાસ વિષયના પુસ્તક સાથે
 જોડીને હું કૃતાર્થ થાઉં છું.

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ.

PREFACE

It is curious to note that powerful minds, who founded philosophies and created sciences, did not for centuries give a thought to the profession of teaching. Perhaps it never occurred to them that teaching required any previous training, as the ancient teachers were not ordinary people, and their disciples were not small children, lacking in comprehension and intelligence. On the contrary, it was commonly believed—and that belief has not yet disappeared—that any person, who had acquired knowledge, could easily impart it to others. Educated persons of exceptional abilities and natural gift can succeed as well in teaching as in any other work; but it can not be the case with ordinary youngsters, whose qualifications consists in the acquisition of mere rudiments of knowledge. Again, by teaching, it is not meant that the child's mind is to be loaded with a certain quantity of knowledge, but that we have to educate and train the whole child—its body, intellect and heart—through the means of knowledge; and thus to bring out its physical, intellectual, moral and spiritual capacities. Such work can not be done by untrained and inexperienced hands.

During the last century educationists directed their attention towards the system of teaching and found that the profession of giving education, like other professions required previous training. By the

keen observation of the growth of the 'child-mind' and 'child-body,' they were convinced, that the development of the mental and physical powers could not properly and harmoniously be effected under the old system of teaching by 'rote' and governing by the 'rod' and the 'rule of the thumb.' It was also discovered that education was not only an art, but a science. To supply schools with efficient teachers, possessing knowledge of the science and art of education, and having practical experience of teaching, Training institutions with Practising and Model schools were established in England and other countries. Suitable books for teachers and pupils were published, and a graded course of instruction for schools was fixed.

Great credit is due to the late Sir T. C. Hope, who was Educational Inspector N. D., for introducing in Gujarat the New system of teaching in the fifties of the last century and for preparing the memorable Hope's series and other text-books. The late R. S. Mahipatram Rupram C. I. E. was specially deputed by him to England, with a view to study the system, and to gain personal experience of the way, in which it was carried on there. On his return from England, R. S. Mahipatram was appointed Principal of the Ahmedabad Training College, where he did immense work, for advancing the cause of primary education, till the end of his life. His treatise on education, called the Kelavani Prakar (કેલવણી પ્રકાર) and his translation of Fowler's Discipline are still used as text-books in the Training

Colleges of Gujarat. These are excellent works, so far as they give elementary ideas about educational matters; but they are too small to treat the vast subject of education in an exhaustive way. During the long period, which has elapsed since their publication, the science and art of education have undergone a great change. The new sciences of Physiology and Psychology have thrown much light upon the construction and development as well as the mutual connection of the body, brain and mind, and have considerably altered the prevailing notions and theories of education. To keep pace with the educational advancement, made in England, France, Germany and the United States, it is highly desirable that our teachers should know what is going on in those countries at the present time. The educational Department has happily revised the Vernacular standards on the lines of those in vogue in England, with a view to improve the training of children. This change for the better has enhanced the necessity of supplying a good guide to teachers.

Unless the training institutions are multiplied, it will be difficult to supply trained teachers to all schools. The number of untrained teachers is still very large, and persons, who are themselves raw boys, so to say, are entrusted with the delicate work of educating children of tender age. They have no means, even if they wish, to make themselves acquainted with the science and art of their profession. Beside the two books, above referred to,

we have got the translation of Spencer's 'Education,' Bhatt's 'History of Pedagogy' and Narayan's 'Shikshan Shastra' (શિક્ષણ શાસ્ત્ર). These works are useful in their own way, but what is really wanted for teachers of vernacular schools and students of Training Colleges, is a comprehensive work on the science and art of Education. I have tried to supply this want by the preparation of the present work, which would-for obvious reasons-appear in two parts.

I do not claim much originality of thought. I have attempted to give, in a systematic way, the ideas of eminent educationists and thinkers of the West, adding largely to them, what my long experience, observation and study suggested, so as to adapt the work to the present requirements of Gujarati teachers. I am indebted to the following authors, whose works I had the pleasure to consult.

Lays, Carpenter, Bain, Ladd, Spencer, Fitch, Landon, Fowler, Parker, McMillan, Rosen Kranz, Preyer, Garlick, Mason, Compayre, Baldwin, Adler, Jonhnot, Hinsdales, McLellan, Browning, Sonnen-schein, Lewis, Jacobi and Mahipatram.

H. D. K.

પ્રસ્તાવના.

સમર્થ બુદ્ધિવાનો, જેમણે શિલ્પમુદ્રીઓ સ્થાપી, અને વિદ્યાઓ (શાસ્ત્રો) ઉપગતી, તેમણે સેંકડો વર્ષ સુધી શીખવવાના ધંધા વિશે વિચાર ન કર્યો, એ નવાઈ જેવું લાગે છે. શીખવવાના કામને અગાઉથી તાલિમની જરૂર છે, એવું તેમને કદાચ લાગ્યું નહિ હશે; કેમકે પ્રાચીન કાળના શિક્ષકો (ગુરુઓ) કંઈ સામાન્ય માણસો નહતા, અને તેમના શિષ્યો બુદ્ધિમાં ને સમજમાં કમતરતા ધરાવનાર નાના છોકરા નહોતા. એથી ઉલટું, સામાન્યપણે એમ મનાતું—અને હજી એ માનવું નાબુદ થયું નથી—કે હરકોઈ માણસ, જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય, તે સહેલાઈથી ખીજાને જ્ઞાન આપી શકે. બહુલા માણસો, જેઓ અપવાદ ૩૫ અને સ્વાભાવિક શક્તિ ધરાવતા હોય, તેઓ ખીજા હરકોઈ કામની માફક શીખવવામાં પણ કુતેદ મેળવી શકે; પરંતુ સાધારણ તરણો, જેઓ વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોજ માત્ર મેળવ્યાની લાયકી ધરાવતા હોય, તેઓથી એમ બને નહિ. વળી શીખવવાનો અર્થ એવો નથી, કે બાળકનું મન જ્ઞાનના અમુક બોળથી લાદવું; પણ આપણે તેને આપું—તેનું શરીર, બુદ્ધિ, અંતઃકરણ—જ્ઞાનદ્વારા કેળવીને તેની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શક્તિઓ ખીલવવી છે. આ કામ બિનઅનુભવી અને નહિ કેળવા-એલાથી થઈ શકે નહિ.

ગયા સૈકામાં શિક્ષણવેત્તાઓએ શીખવવાની પદ્ધતિ તરફ પોતાનું ધ્યાન બેંચ્યું, તો તેમને માલમ પડ્યું, કે ખીજા ધંધાઓની પેઠે કેળવણી આપવાના ધંધાને માટે અગાઉથી તાલિમ મળવાની જરૂર છે. ‘ બાળક મન ’ અને ‘ બાળક શરીર ’ને બારીકાઈથી નિહાળતા તેમની ખાત્રી થઈ, કે ગોખાવવાની જૂની પદ્ધતિ, અને ચાખખાથી ને મનસી ધારાથી હુકમ કરવાની રીતવડે માનસિક ને શારીરિક શક્તિઓ યોગ્ય રીતે ને મેળખાઈ ખીલવી ન શકાય. વળી એમ પણ જણાયું, કે કેળવણી એ એકલી કળાજ નથી, પણ તે શાસ્ત્ર પણ છે. કેળવણીના શાસ્ત્રનું ને તેની કળાનું જ્ઞાન ધરાવનારા તથા શીખવવાનો જાતિ અનુભવ મેળવે હોય એવા

મોટી છે, અને જેઓ પોતેજ કાયા છોકરા છે એમ કહી શકાય, તેઓને નાનૂક વયનાં બાળકોને શીખવવાનું જાગૃક કામ સોંપવામાં આવે છે. પોતાના ધધાનું શાસ્ત્ર ને તેની કળા સંબધી માહિતી મેળવવાની તેમને ધચ્છા હોય, તોપણ તેમની કને તેમ કરવાનું સાધન નથી. ઉપર જણાવેલી બે ચોપડીઓ શિરાય સ્પેન્સરનું બાપાતર, બટ કૃન શિક્ષણનો ઇતિહાસ, અને નારાયણનું શિક્ષણ શાસ્ત્ર એ ત્રણે આપણે અહીં છે. એ ત્રણે પોતપોતાના દેશમાં ઉપયોગી છે, પરંતુ દેશી શાળાઓના શિક્ષકોને તથા ટ્રેનિંગ કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને જેની ખરેખરી જરૂર છે, તે કેળવણી શાસ્ત્ર ને તેની કળાના મોટા પુસ્તકની છે એ તગી દૂર કરવા માટે મેં આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, અને તે દેખીતા કારણને લીધે બે ભાગમાં બહાર પડશે.

વિચારની નવીનતાનો (અસલપણનો) હું ધણે દાવો રાખતો નથી. પશ્ચિમના પ્રખ્યાત શિક્ષણવેત્તાઓ અને વિચારકોના વિચાર પદ્ધતિ-સર આપવાનો મેં માત્ર કયો છે, અને ગૂજરાતી શિક્ષકોની હાલની જરૂરી-આતોને પુરતક અનુકૂળ થાય, એટલા માટે મારા લાગ્યા અનુભવ, અવ-લોકન અને અભ્યાસથી જે સૂત્રી આપ્યું, તેનું તેમાં ઘણું ઉમેરણ કર્યું છે. નીચેના અંશકારોના પુસ્તકોનું અનુમત લેવા માટે હું તેમનો ઉપ-કાર માનું છું

લુઇસ, કાર્પેનીર, બેઇન, લાડ, સ્પેન્સર ક્રિસ્ટી, લેન્ડન, ફ્રાઉનર, પાર્કર, મેકમિલન, રોસન ક્રાઇઝ એચર, ગાર્લિક, મેસન, કોમપેર બાલ્ડવિન, એડવર, બોડેનોટ, હિન્સડેન, મેક્લેન, બ્રાઉનિંગ, સોને-નશન, લેવિસ, જેકોબી અને મનીપતરામ.

હ. દ્વા. કાંડાવાળા

અનુક્રમણિકા.

ઉપોદ્ધાત. શિક્ષણનો ઇતિહાસ. ભરતખંડની પ્રાચી-
 ન કેળવણી ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, અને ૬ દ્વા યુગમાં, પરિષદો, ખાનગી
 શાળાઓ ને ખાનગી શિક્ષણ, શિક્ષણના વિષય ને વિગ્રહોઓની રહેણી,
 પરીક્ષા ને પદ્ધતિઓ, ભાષા શિક્ષણ, ગોખણ પદ્ધતિ, તનની કેળવણી,
 બજામણી (શી), ગતિ ભેડની શિક્ષણ ઉપર અસર, સ્ત્રી કેળ-
 વણી, સરીર શિક્ષા, શિષ્ય ધર્મ, અભ્યાસવિધિ, રાજકુમારોની કેળ-
 વણી, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, હુનરકળાનું શિક્ષણ, નીતિની કેળવણી,
 સૂત્રોની પદ્ધતિ, કેળવણીની અધ્યક્ષ શિક્ષિત, ગામડી નિશાળો, શિક્ષુ
 શિક્ષણનું ધીજ, નની શિક્ષણ પદ્ધતિની સ્થાપના, કેળવણીનો વિસ્તાર,
 આબીસોન, ખાદીઆ ને આસિરિયાનો કેળવણી, ઇજીપ્તની
 કેળવણી, લ્યુડીઆની કેળવણી, દરનાની કેળવણી, ચીનની
 કેળવણી, ગ્રીસની કેળવણી, ખેટો ને એરિસ્ટોટલના વિચાર,
 રોમન કેળવણી, ઇટા, સિસીરા, ક્રિવિલિખનના વિચાર, મુસલ-
 માનોમાં કેળવણી, યુરોપના ધીજ દેશોમાં કેળવણી, ઇર-
 સ્પસ, ક્યુસર, સ્પર્મ, બેકન, રશિય, ડોમેનિયસ, રેબેલેસ, મોનટેમ,
 આદ્રામ, મિલન, લોક, રોસો, પેસ્તેલોજાઈ, ફોબેલ, કેન્ટ, ફ્રિચ
 અને હરબર્ટના વિચાર ને પદ્ધતિઓ. ૪૯ ૧-૫૩

પ્રકરણ ૧ છું. કેળવણીનો અર્થ અને હેતુ.
 સળાઈ, વિગેષ અર્થ, તનને ને મનને કસવું, કેળવણીના પ્રકાર,
 દરેક પ્રકારની કેળવણીનો હેતુ, સર્વ પ્રકારની કેળવણી સમય સરે આપરી,
 અવાનને સુધારી માણસની આગમાં લાવવું, પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાને
 લાચક કરવું, પ્રાચીન લોકોની સમજ, સાંપ્રત વિદ્યાનો શો હેતુ
 નજાવે છે, મન વિગે સમજ. ૫૫-૬૦

પ્રકરણ ૨ છું. કેળવણીના શાસ્ત્રની અગત્ય. શાલ
 ૫૭ શામ ધીખ્યા વગર આપણું નથી, કાજ ને કળાની અગત્ય, અ-

નાડી શિક્ષક, શિક્ષકનો ધંધો ને તેની દરજ્જા, સુધારા વધારાથી વાઢે રહેવું, શિક્ષણ શાસ્ત્રની વિશેષતા, તેની ઓળખાણે જરૂર. ...૬૧-૬૫

અંકરણુ ૩ જી. તન. તનનું બંધારણ, ઇન્દ્રિયો, શરીરમાં શું શું છે, હાડપિંજર, કોષજાલિય, સ્નાયુઓ, અસ્થિગંધન, ચરબી, ચામડી, નખ, વાળ, શરીરની બજોડો, વસ્ત્ર-તેમાં ફેફસાં-ધાસનળિકા, અન્ન માર્ગ, હૃદય-તેમાં જઠર, આંતરડાં, કંઠેળું, લિંગલિંગ, બરોળ, મૂત્રપિંડો, મૂત્રાશય. ... ૬૫-૭૪

અંકરણુ ૪ થું. તનની કેળવણી. માબાપની દરજ્જા, માતાની કસુરો, ખોરાક, પાણી, તંબાકુ આદિનું વ્યસન, કપડાંભરતો, જૂના વિચાર, મકાનો, હવા, અજવાળું, સ્વચ્છ ને તાજી હવા, સ્વચ્છતા, વિશ્રાન્તિ, કસરત, રમત, કવાયત, છટાદાર કવાયત, અખાડાની તાલિમ, દા. લેવિસની સૂચનાઓ. ... ૭૪-૮૬

અંકરણુ ૫ મું. મનનો તનનો તન અને મગજ સાથે સંબંધ. વનસ્પતિ, પ્રાણી ને મનુષ્યના ફેર, પ્રેરણા ને બુદ્ધિ, તન, મગજ ને બુદ્ધિનો સંબંધ, મગજનું સ્થાન ને વજન, મગજનું બંધારણ ને શિરાઓ, મગજની રચના ને ભાગ, શિર્ષવ્ય, શિરાકોશ, શિરા ને શિરાકોશના સંદેશા, શિરાની ગતિ, શરીરનો સર્વોપરી મન, મનના ત્રણ ભાગ, બાહ્ય વસ્તુઓનો મન સાથે સંબંધ કેમ થાય છે, મનની અદ્ભુત શક્તિ, ઇન્દ્રિય જ્ઞાન ને માનસ શાસ્ત્રની જરૂર. ૮૬-૯૬

અંકરણુ ૬ ઠું. મનની શક્તિઓ. મનના વિવિધ અર્થ, મનનાં સ્વરૂપ, મનની શક્તિઓ-એકન, લેન્દન ને, બાહ્યવિનને મતે. ૯૬-૯૯

અંકરણુ ૭ મું. બુદ્ધિની શક્તિઓ. ૧. ઇન્દ્રિય જ્ઞાન, ૨. વેદન અને ૩. ભાવના. બાળકની ધોંડ્રય જ્ઞાન લાગણી, તેની બીજરૂપ શક્તિઓ, નજર માંડવી, ઇન્દ્રિય જ્ઞાન શક્તિ, વેદન શક્તિ, વિચારણા, પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, વેદનથી વસ્તુઓ વિષે વિચાર કેમ ઉદ્ભવે છે, વેદન પછી ખીલતી સાદી શક્તિઓ, ભાસના, વિચાર અને શબ્દ, ઇન્દ્રિયોને કેળવવી, વેદન વિષે વધારે વિચાર, આત્મસૂચિત વેદન, અંતર જ્ઞાન, વાસ્તવિક વેદન.... ૯૯-૧૦૭

અકરણ ૮ મું. બુદ્ધિની શક્તિઓ. ૪. ધ્યાન. એ બુદ્ધિની શક્તિ ગણી સકાય, એ શક્તિ ધીમે ધીમે કેળવવી, ધ્યાન કેમ ખેંચવું, ધ્યાનપર ઇચ્છાની અસર, ધ્યાન ચાથી ખસે છે, ને તે ન ખસે તેના હલાજ, ધ્યાન ચોંટાડવા વિષે શું કરવું, તે વિષે દાર્પેન્તરના વિચાર, શિક્ષકની ઇચ્છાને ધ્યાન કેમ અનુસરે, સતત ધ્યાનનું પરિણામ.... ... ૧૦૮-૧૧૨

અકરણ ૯ મું. બુદ્ધિની શક્તિઓ. ૫. યાદદાસ્ત. કોઈ વાત યાદ ક્યારે રહી રહે, સ્મૃતિની છાપ, એ ખાસ કે અમુક સ્થાને રહેનારી શક્તિ છે કે નહિ; તેની વ્યાખ્યા ને બળ, યાદ રાખવાના ઉપાય-અલુપ્ત, ધારણ, સંભારણ. મદ્ય કરવાના દસ નિયમ, ધારણ-છાપ મિલકુલ બૂસાતી નથી, તે નાનપણમાં વધારે હોય છે, તેનો લાભ કેમ લેવો, ધારણ માટે લેવાના ઉપાય, ધ્યાનની જરૂર, રસિકતા ધારણને ઉત્તેજે છે, યુનરક્તિ તે માટે સારો ઇલાજ છે, બોલે માણે ને રચિકર જોઈએ ને તેમાં બહુનારે લાગ લેવો જોઈએ, તન મનની સ્થિતિની યાદદાસ્તપર અસર, સંભારણ માટે મુખ્ય ચાર બાબતો, સંકલ્પનાનાં ઉદાહરણ ને રીતો, સંકલ્પના કેમ કરવી, તેને માટે બે રીતો, જગાનું લગોલગપણું, કાર્ય કારણનો સંબંધ, મુકાબલો-વિરુદ્ધતાનો, મુકાબલો-મળતાપણનો, સંઘોગી કરણ રીતિ, સ્વાભાવિક સંબંધ, ન્યાય સંબંધ, મદાવરો, મદાવરો માટે સાત ઇલાજ.... ... ૧૧૩-૧૩૬

અકરણ ૧૦ મું. બુદ્ધિની શક્તિઓ. ૬. દૃષ્ટના અથવા તર્ક. દૃષ્ટનાની વ્યાખ્યા ને પ્રકાર, સંભારક ને ઉપાદક, દૃષ્ટનાથી પડતા ચિત્ર ને ચત્ત વિચાર, અતિ દૃષ્ટના ને તરંગ, બાળ-બકની દૃષ્ટના, દૃષ્ટના બચપણથી શરૂ થાય છે, બોલતાં આવડ્યા મળી તે વધે છે, તેને અદ્ભૂત વાતો મગવાનું કારણ, કરિતા ને ચિત્ર એ દૃષ્ટનાનું મદત્ કાર્ય છે, ઉત્તર ને બુદ્ધિ વધે તેમ દૃષ્ટના વધે છે કે નહિ.... .. ૧૩૬-૧૪૬

અકરણ ૧૧ મું. બુદ્ધિની શક્તિઓ. ૭. વિવેક. અથવા તોલન. વ્યાખ્યાઓ ને વિગત વાન, વિવેક, કારણ ને વિચાર.

રતો સંબંધ, તેની શરૂઆત, તે વધારવાના ઇલાજ, તે વધારવાની રીત, તે મુકાબલાથી વધેછે, ઉતાવળ ને ઝાઝી તપાસથી નુકશાન, એ શકિત ઝટ વધે એવી નથી, પદાર્થો સંબંધી વિવેક, વિચારની બાબતોનો વિવેક... ... ૧૪૬-૧૫૨

પ્રકરણ ૧૨ મું. બુદ્ધિની શક્તિઓ. ૮. કારણ. બાબ્યા, ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની રીતિ, કારણ શક્તિનું કામ, સંયોગી કરણ ને પ્રથમકરણનો રીતો, સંયોગી કરણનો ઉપયોગ, પ્રથમકરણનો ઉપયોગ, કારણ શક્તિ ખીલવવાના ઇલાજ, હમ્મર વધે તેમ સંયોગીકરણથી વધારે તાલિમ આપવી, સિદ્ધતાનો આધાર પૂરાવા ઉપર છે, સ્વીકાર કરવાની બાબતો, શીખવવાની બાબી વિષે શ્રદ્ધાના વિચાર, છોકરાંને કારણ શોધતાં કરવાં... ... ૧૫૨-૧૬૩

પ્રકરણ ૧૩ મું. લાગણીની શક્તિઓ. સકરણ લાગણી. બાબ્યા, સ્વાભાવિક હાજતો, તેમને બહેકાવવાથી નુકશાન, અસ્વભાવિક હાજતો, મનુષ્યની વિશેષ લાગણીઓ, પરહેજ... ૧૬૩-૧૬૫

પ્રકરણ ૧૪ મું. લાગણીની શક્તિઓ. ભાવ-આત્મભાવ. આત્મભાવનો અર્થ, તેના પ્રકાર, એથી જગતનાં કાર્ય ચાલે, તેનો ખોટો ઉપયોગ, બાળકના એ ભાવનો લાભ લેવો. ૧૬૫-૧૬૭

પ્રકરણ ૧૫ મું. લાગણીની શક્તિઓ. ભાવ-પર-કીયભાવ. અર્થ, તેનાં ત્રેકકાં, કુભાવનો સારો ઉપયોગ, સહભાવની જરૂર... ... ૧૬૭-૧૬૯

પ્રકરણ ૧૬ મું. લાગણીની શક્તિઓ. ભાવ-મહદ-ભાવ-ક. સત્યતાભાવ. તે કોને લાગુ ચાલે છે ને તેના વિભાગ, સત્યતા જડવાથી થતો આનંદ, યાનમાં રહેલો મહા આનંદ, બાળકનો સત્યતાપર ભાવ કરવો. ... ૧૬૯-૧૭૦

પ્રકરણ ૧૭ મું. લાગણીની શક્તિઓ. ભાવ-મહદ ભાવ-સ. સહૃદયતાભાવ. સહૃદયતાનો અર્થ, કયી વસ્તુઓ મનને આનંદ આપે છે, અગણ્ય ને અચાન સૌંદર્યમાં સમજતાં નથી, સૌંદર્યની સમજ, આ ભાવને ખીલવવાની જરૂર... ... ૧૭૧-૧૭૨

પ્રકરણ ૧૮ મું. લાગણીની શક્તિઓ. લાવ-મહદ્-
લાવ-ગ. નૈતિકલાવ. નૈતિકભાવ તે શુ, અંતઃકરણનું કામ, શુદ્ધ
અંતઃકરણથી થએલુ જોડું કામ માણીને પાત્ર છે, નીતિના નિયમ
અચળ તે સર્વત્ર લાગુ છે, તે પાળનારના હિદાહરણ, નીતિ સ્વભાવ
સિદ્ધ છે, તે બાળકને શીખવવી. ... ૧૭૩-૧૭૫

પ્રકરણ ૧૯ મું. ઇચ્છાની શક્તિઓ. ધ્યાન, પસં-
દગી ને ક્રિયા-૨. પસંદગી. પસંદગી ને જવાબદારી, તેમા સમા-
વેલી ત્રણ બાબતો, તે કેવા હેતુથી કરવી, ઇચ્છા એ આદિશક્તિ છે,
કાયદા શું છે, ઇચ્છા વગર એની મેળે થતી કૃતિઓ, ઇચ્છા શક્તિ
વધારવાની જરૂર. ... ૧૭૬-૧૭૮

પ્રકરણ ૨૦ મું. ઇચ્છાની શક્તિઓ. ૩ ક્રિયા. સમ-
જુતી, ક્રિયા ધરાદાપૂર્વક ને સ્વતંત્રપણે કરવી, ક્રિયા શક્તિનું પ્રયજન,
બાળકની એ શક્તિનો લાભ લેવો, તેવ શુ છે. ... ૧૭૮-૧૮૦

પ્રકરણ ૨૧ મું. સ્વભાવ અને તેવ. સ્વભાવ તે શું,
વારસામા મળેલા શુણ્ડ, સ્વભાવ ફરી શકે છે, નબળા શક્તિઓ ખીસવી
શકાય, તેવ ફેરવી શકાય, મનની સામેવગિરી વગર તેવથી કામ થાય,
તેવથી થતા કામ, મહાવરાથી કેવા કામ થાય છે, કુમળી વયે છુટેવો
પાડવી, તેવ ફરીરની પેઠે મનને લાગુ પડે છે, માતાના ને શિક્ષકની
બેપરવાઈ, સ્વચ્છતા ને સુચકતા, વ્યવસ્થા, ધ્યાન, કામમા મગ્ન
રહેવું, વિચાર, તર્ક, યાદ રાખવું, સહૃદયતા, નીતિ. ... ૧૮૧-૧૮૮

પ્રકરણ ૨૨ મું. કેળવણીને માટે વય. શિશુવય, બાળક,
પૌગંડ, કિશોર, યુવાન અવસ્થા, બ્રહ્મચર્ય અવસ્થા તેના ત્રણ ભાગ.
સંસ્કૃત વિદ્યાનોત્તમ મત, શિક્ષણની શરૂઆત મુખ્ય ચાર બાબતોપર
આધાર રાખે છે, મદ-કેળવણી, બાળકને પાંચ વર્ષ થાય ત્યાં સુધી
નિશાળે ન મોકલવું, વયના સાચીય રીતે વિભાગ, શિશુ શિક્ષણ,
બાલ્યાવસ્થા, કિશોરવય, યુવાવસ્થા, પુખ્તવય, સાચીય સમય પ્રમાણે
અભ્યાસ ન ગાલગાના કારણ ... ૧૮૮-૨૦૫

પ્રકરણ ૨૩ મું. બાળ કેળવણી ને બાળ શિક્ષણ
પદ્ધતિ. બાલશિક્ષણ ને કથિતપાઠ પદ્ધતિ, બાળશિક્ષણની પદ્ધતિની

ઉત્પત્તિ, સ્વાભાવિક શક્તિ ને વલણ, કેળવણી બચપણથી શરૂ થતી જોઈએ, ચપળતા ઉપર તેનો પાયો નાખવો, રમતનો ઉપયોગ, શારીરિક ને માનસિક ચપળતા સાથે ચાલવી જોઈએ, સર્વ શક્તિઓની ખીલવટ મેળખવું જોઈએ, આ પદ્ધતિનો હેતુ, તેમાં મૂળે શું શીખવાતું, બક્ષીસ ૧ લી, બક્ષીસ ૨ ૭, બક્ષીસ ૩ ૭, બક્ષીસ ૪ થી, બક્ષીસ ૫ મી, બક્ષીસ ૬ ઠી, બક્ષીસ ૭ મી, બીજી બક્ષીસો ને ધંધા, હાથ કેટલું શીખવાય છે, રંગ ને આકાર કેમ શીખવતા, યોગ્ય દેશવાસી તે વધારે ઉપયોગી થાય, તે શિક્ષકે ને માતાએ શીખવી જોઈએ. ... ૨૦૬-૨૧૬

પ્રકરણ ૨૪ મું. બાળ કેળવણી. ક. કથિત પાઠ પદ્ધતિ. કથિત પાઠનો હેતુ, તે શું શીખવે છે, તેની સુધારિત યોજના, શાંતિનો પાયો પદાર્થ છે, કથિતપાઠના માનસિક વિષય, કથિત પાઠનો ઉપયોગ બધેજ કરવાનો નથી, કથિતપાઠ આપવામાં ખામી, પદાર્થો પ્રત્યક્ષ બનાવવા, પદાર્થોનું સંગ્રહસ્થાન... ૨૧૬-૨૨૧

પ્રકરણ ૨૫ મું. અભ્યાસના વિષયો ને અભ્યાસક્રમ. નવી પદ્ધતિની ઉત્પત્તિ, વિષયોના વર્ગ, બાપા, ગણિત, ખરા જ્ઞાનની જરૂર, જ્ઞાન મેળવવાના હેતુ, ખરું જ્ઞાન નીતિમાન કરેછે, કલ્પાણ ને સુખને માટે જ્ઞાનની જરૂર, ઉચ્ચ ધંધામાં વિદ્યાનો ઉપયોગ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર, શાસ્ત્રીય વિષયોના અભ્યાસક્રમમાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી, જ વિભાગના લવપત્રું જ્ઞાન, અદ્ભૂત વાતોપર બાવ, ઇતિહાસ બૂજોળ રાજ્ય બંધારણ ને અર્થ શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન ને નીતિ, ગાયન, બાપા, હાથની કારીગરી ને ગણિત, અભ્યાસ ક્રમ બાધવામાં ધ્યાનમાં રાખવાની ૧૨ સૂચનાઓ. ૨૨૧-૨૩૧

પ્રકરણ ૨૬ મું. સહૃદયતાની કેળવણી. તેનો હેતુ, સૌંદર્ય મેળે દહેવું, સૌંદર્ય ૮ બાજતથી સુકરર થાય છે, ક. આદાર કારીગરીમાં વપરાતા આકાર, લ પ્રમાણ, મકાનની બાધણીમાં પ્રમાણ, ગ. એકપણું ઘ. સમાવતા, ઙ મેળ, ચ. વિવિધતા, છ. રંગ, આંખને કયા રંગ મળે છે, મિશ્રરંગ, એર્ધંગ રંગ મોટા ભાગ લેછે, જ. ધ્વનિ, ગાયન, સહૃદયતા માટે સાજામાં શું કરવું, ચિત્રવિદ્યા. ૨૩૨-૨૪૫

પ્રકરણ ૨૭ મું. નીતિની કેળવણી. તેની જરૂર, ખરા ખોટાની સમજ ને તેની પસંદગી, નીતિના સંજ્ઞાધર્મો આર શક્તિઓ, એ ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન સામાટે આપવું, શાળામાં બાળકની રિતિ ને તે ઉપર કેબરેખ, નીતિ માટે લેવાના ઉપાય, ૧. વર્તન તપાસવું. ૨. શાળા બહારનું વર્તન. ૩. શિક્ષક નીતિનો નમુનો જોઈએ, ૪. તેની નાપસંદગી ને નાસાચપણું. ૫. દાખલા દર્શાવે, ૬. નીતિના પાઠોની સમજૂતી, ૭. કર્તવ્ય કરવાની શરૂઆત છે, ૮. નીતિનું સાત્ત્વીય જ્ઞાન, કર્તવ્યો ક્યાં ક્યાં છે.૨૪૫-૨૫૮

પ્રકરણ ૨૮ મું. ધર્મની કેળવણી. ધર્મ શું છે, ધર્મની કેળવણી કેણે આપવી, તે ક્રમવાર જોઈએ, બાળક ધર્મ વિષે કેવા વિચાર કરે છે, તેને ક્યારે કેવું જ્ઞાન આપવું, પ્રાં રોસન કાગ્જના વિચાર, સંસ્કાર, મંત્રાપ્રદેશ, સમાધાન, નીતિને ધર્મમાં વાળવી, ધર્મનાં સામાન્ય પત્રો, ધર્મનું અસ્તિત્વ ને તેની શક્તિ, ધર્મ પર પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય, માળાપ ને શિક્ષકની ફરજ.૨૫૧-૨૫૮

પ્રકરણ ૨૯ મું. શીખવવાની પદ્ધતિ. પદ્ધતિના પ્રકાર, બાળકનું અવલોકન કરીને તે યોગ્યવી, શક્તિઓપર હક્ક આપવું, શીખવવાની રીતિઓ, પ્રાથમિક કેળવણીમાં કામ આવતી રીતિ, શિક્ષકે કેમ કામ લેવું, શીખવવાના વિષયો, મધ્યમ કેળવણી પાઠશાળાના કેળવણી, મહાપાઠશાળાની કેળવણી.૨૫૯-૨૬૪

પ્રકરણ ૩૦ મું. શીખવવાના નિયમ. શીખવવાના નવ નિયમ, ૧. વિદ્યાર્થીને જોવો કરવા ધારતા હો તેવા તમે ધાઓ, ૨. છોકરાં ને વિષયથી પૂરી રીતે વાકેફ થાઓ, શિક્ષકે જ્ઞાન વધાયાં કરવું, ૩. સહેલા ચબ્બો ને ઉપયુક્ત દર્શાવો. ઉપયોગ કરો, ૪. રમુજદારા ધ્યાન જોવો, ૫. સહેલી પાવરીએ જાણીતાપરથી અભ્યાસ બણી દોરી જાઓ. ૬. છોકરા પોતે જોળી કાઢે, કહે અને કરે, એ રીતે તેમને દોરી જાઓ, ૭. જે બણે તેની એકતા કરવાનું વિદ્યાર્થીને શીખવો, ૮. તેમને એવી રીતે કેળવો કે તેમને ઉત્તમ રીતે ઉત્તમ કરવાની ટેવ પડે, ૯. ખરા વિચાર દ્વારા ખરી સાક્ષ તરફ બળુતારવું વલણ કરો. બીજા નિયમ ૧. શીખવવાનું કામ

સ્વભાવિક રીતે કરવું, ૨. મનપર શુદ્ધ છાપ પાડવી, ૩. બાહ્યાવ-
સ્થામાં ઇદ્રિયો કેળવવાપર વધારે લક્ષ આપવું, ૪. બાળકનું બાહ્ય-
પણું ધ્યાનમાં રાખો, ૫. શિક્ષણ સચુક્તિએ લેઈએ, ૬. માત્ર શબ્દ-
થી નહિ પણ સ્પષ્ટ વિચાર અને વસ્તુઓથી શીખવવું. ૭. ગુરૂ
શિષ્ય વચ્ચે વિશ્વાસ ને દિયવો જોઈએ, ૮. પુનરાવર્તન ને પશ્ચાદ્-
લોકનનો ઉપયોગ વારંવાર કરવો, ૯. શીખવવાના કામમાં ફેરફાર
ને વિશ્રાન્તિ, ૧૦ આગસ સર્વ ખરાબીનું મુગ છે, ૧૧. ટેવનો
ઉપયોગ કરવો, ૧૨. પૂછવા કરતાં બતાવવાપર વધારે લક્ષ આપવું,
૧૩. છોકરાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખવો, ૧૪. તેમના વાતણપર
ધ્યાન આપવું, ૧૫ શિક્ષણ બગાડે સમજાય તેવું જોઈએ, ૧૬.
શીખવવામાં હતાવળ ન કરવી, ૧૭. અર્થ વગરનું જોખાવવું નહિ,
૧૮. જે શીખવવું તે મુદ્દાસર શીખવવું, ૧૯. વિષય ઘણા કાંખા
ન જોઈએ, ૨૦ પહેલેથી પાકું શીખવવું, ૨૧. નશ્વળાં છો-
કરાંપર વધારે લક્ષ આપવું, ૨૨. છોકરાં સમજીને પૂરા જવાબ દે
એમ કરવું, ૨૩. છોકરાંની હાજીસાનો લાભ લેવો, ૨૪. વખતની
શિક્ષણની જરૂર... .. ૬૪-૨૮૦

અકરણુ ૩૧ મું. પરિક્ષાની પદ્ધતિ. પરીક્ષા કાણ લે છે,
તેનો હેતુ પાર પાડવા કેણ ક્યારે પરીક્ષા લે, શીખવેલું માદ રહ્યું છે
કે નહિ, તેની પરીક્ષા, શીખવેલું છોકરા કહી કે લખી બતાવે છે કે
નહિ, તે ઉપયોગમાં લાવી શકે છે કે નહિ, બુદ્ધિની ખીલવટ ચક્ર છે કે
નહિ, ૧. છોકરાં જે શીખ્યા છે તે સમજીને શીખ્યા છે કે નહિ, ૨.
તેમની બુદ્ધિ ખીલે એવું ત્રિતન અપાય છે કે નહિ, ૩. જે વિષ-
યોવડે જે શક્તિઓ ખીલવી જોઈએ તે ખીલી છે કે નહિ, ૪. શ-
ક્તિઓ સંબંધપૂર્વક ને સપ્રમાણ ખીલી છે કે નહિ, નિશ્ચયે પોતાની
કરજ બજાવી છે કે નહિ, તેણે જોઈએ તેટલી મહેનત લીધી છે કે
નહિ, શિક્ષણ વખતના પ્રમાણમાં છે કે નહિ, સર્વ પ્રકારનો કેળવણી
ઉપર લક્ષ અપાયું છે કે નહિ, શિક્ષણપદ્ધતિ રીતસર છે કે નહિ,
ઉપક્ષા હેતુ સરવા માટે ત્રણ બાજોની જરૂર, ૧. પરીક્ષકની લાયકાત,
૨. પરીક્ષા માટે પૂરતો અવકાશ, ૩. પરીક્ષાની ધાટી. શિક્ષકોને
સૂચના. ૧. પરિક્ષામ સાફ લાવવાના ઇલાજ. ૧. સવળા વિષયોપર
ધ્યાન આપવું, ૨. છોકરાને મક્કાવરો કરાવવો, ૩. અમુક વિષયનો

એક પ્રશ્ન, ૪. ઉત્તમ જવાબમાં કથી વાતો આવે, ૫. ફાઇવાર જવાબને માટે તૈયારીની તક આપી, ૬. શીખવતી વખતે શું કરવું, ૭. પ્રશ્નો વિષે છોકરાંએ પ્રથમ શો વિચાર કરવો, ૮. જવાબ ફરીથી વાંચી સુધારવા, ૯. જવાબના કાગળો સંબંધી, ૧૦. લખાણમાં સાવચેતી. પરીક્ષકને સૂચના. ૧. છોકરાં ગભરાય નહિ એવી રીત લાત, ૨. પરીક્ષા બોડો કાઢવા માટે નથી, ૩. તે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા માટે નથી, ૪. જ્ઞાન ને શુદ્ધિ બનેલી કસોટી કાઢવા પ્રશ્ન કરવા, ૫. પ્રશ્ન કેવી રીતે કાઢવા, ૬. પ્રશ્નોના વર્ગો ઓછા દોકડા જણાવના નહિ, ૭. સર્વ પ્રશ્નોના સરખા દોકડા ન રાખવા, ૮. ઘણા પ્રશ્ન કાઢી તેમાંથી થોડા છોકરાં પસંદ કરીને લખે એમ કરવું, ૯. પ્રશ્ન સ્પષ્ટ ને સમજાય એવા જોઈએ, ૧૦. પ્રશ્ન એવા જોઈએ કે જેથી શિક્ષકને શું ને કેવી રીતે શીખવવું તેની સમજ પડે, ૧૧. આપેલા વખતમાં જવાબ આપાય એવા પ્રશ્ન જોઈએ, ૧૨. જવાબના દોકડા કેમ આપવા, ૧૩. દોકડાનો સરવાળો દરેક કાગળ જોવાઈ રહે કે કરવો, ૧૪. કેટલાકના ઉત્તર વાંચીને એક જણના ઉત્તરના દોકડા આપવા, ૧૫. દોકડાની ક્ષત કરવી ૧૬. લખવું પરીક્ષાને માટે જ છે એમ નહિ, પરીક્ષા કરવામાં ઉતાવળ ન કરવી, પરીક્ષા શિક્ષકને નમુનારૂપ થવી જોઈએ, ખરાબ શિક્ષકને અનિયમિત હાજરીથી છોકરાનું એના એ વખતમાં પડી રહેવું, શિક્ષકો સાથે વાતચિત ને મિત્ર હાવો. ૨૮૦-૨૮૯

પારિભાષિક શબ્દોનાં અર્થો નામ ૩૦૦-૩૦૨

સૂચિ.... ... ૩૦૨-૩૦૬

ઉપોદ્ધાત.

શિક્ષણનો ઇતિહાસ.

છાકરાને શિક્ષણ કેવી રીતે ને કેવા પ્રકારનું આપવું, તેનો વિચાર કરતા અગાઉ આપણા દેશમાં અને બીજા સુધરેલા દેશોમાં પૂર્વે તે કેવી સ્થિતિમાં હતું, અને જૂદે જૂદે સમયે વિદ્વાન લોકોએ તે વિષે કેવા વિચાર કરેલા છે, તે જાણવું અત્યંત યથા પડશે.

પ્રથમ આપણા દેશની વાત લઈએ. ભરતખંડમાં આર્ય લોકો આવી ભરતખંડની વસ્યા, ત્યારથી તે અંગ્રેજી રાજ્યે નવી કેળવણીની સ્થાપના કરી ત્યાંજુધીના કાળના, શિક્ષણ સંબંધે, પ્રાચીન ભારતમાં કેળવણી મી. દત્તે પાડેલા ભાગ પછે દરજ્જે અનુકૂળ ધરે. તેમણે પાડેલા પાંચ યુગમાં આપણે એક યુગ વધારી છ યુગ લઈશું. પહેલો યુગ-વેદિકકાળ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીનો, બીજો યુગ-શ્રીકૃષ્ણ-કાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનો, ત્રીજો યુગ-હૈતુવાદકાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનો, ચોથો યુગ-બૌદ્ધકાળ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી ઇ. સ. ૫૭૧ના ચોથા સૈન્ય સુધીનો, પાંચમો યુગ-પૌરાણિક-કાળ ઇ. સ. ના ૪ થી ૧૪ મા સૈન્ય સુધીનો અને છઠો અધ-કાર યુગ ૧૪ મા સૈન્યથી અંગ્રેજી રાજ્યે નવીન કેળવણીની સ્થાપના કરી ત્યાંજુધીના મણી થકાચ. આ સાલો અટકળથી આપેલી છે, તેથી તેમાં સો બસે વર્ષ વધાં એમાં સમજાવેલા.

શિક્ષણને માટે પુસ્તકો એ મુખ્ય સાધન છે, માટે દરેક યુગમાં પ્રથમ યુગ ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો, ક્યા ક્યા વિષયો સંબંધે ઉત્પન્ન થયાં, તે પ્રથમ જોવું જોઈએ. વેદિકકાળમાં વેદ એ ધર્મનો મુખ્ય વિષય હતો, તેથી તેનાં સુક્રતો વિદ્વાનોના મૂખમાંથી નીકળતાં અને તે બીજાઓ પાડે કરતા પોતાના અપમાં આવે, એવી બીજી વિદ્યાઓનાં મૂળતત્ત્વો અનુભવથી અને અવલોકનથી આર્યોના જાણવામાં આવ્યાં હતાં; એટલે મણિત, ખગોળ, વેદક અને ધનુર્વિદ્યા આદિ

ચોક્કસ ગાન તેઓ ધરાવતા હતા. એ વખતે જાતિભેદ નહોતો, તેથી દરેક પુરુષ કે સ્ત્રી સૂકતો રચતી કે પાઠે કરતી, અથવા દરેક વિદ્યાનું ગાન મેળવતી.

સામ્રાજ્યોપીડિયા ઝોંક એન્સુકેચનમાં જણાવે છે, કે વેદ ઉપર હિંદુ સુધારાનો આધાર છે. હિંદુ ધર્મ, હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન, અને હિંદુ વિદ્યાકળાનું એ મૂળ છે. વેદની ભાષા ને પારસી, ગ્રીક, ઇટાલીઅન, રોમેન અને કેલ્ટની ભાષા મૂળ આર્ય ભાષા સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. હિંદુ કેળવણીનો છેવટ છેવટ વેદ અને ખીજ પવિત્ર ગ્રંથોને શુદ્ધ રીતે જાળવી રાખવા, એ હતો. સહિતા, પદ, ક્રમ, જટા અને વન સાથે વેદમંત્રો ધણી કાળ-જીવી જાણાવવામાં આવતા. વર્ષાઋતુથી શીખવવાનું કામ થાર થતું, તે સુંભારે છ માસ ચાલતું, અને વચે વચે ધણી તહેવાર પાળવામાં આવતા. શિક્ષણ સંબંધે ઋગ્વેદમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે, કે જેમ વિદ્યાર્થી શુરના શબ્દ ઉચ્ચારે છે, તેમ એક જણ ખીજની ખોલીનું અનુકરણ કરે છે. આ ઉપરથી વેદિકકાળમાં શીખવવાનું કામ ચાલતું હતું, એ સ્પષ્ટ થાય છે.

ખીજ યુગમાં ચાર વર્ષ સ્થાપન થઈ. ધર્મ અને વિદ્યાનું કામ આ ખીજે યુગ જણોને હસ્તક હતું, પરંતુ ક્ષત્રિઓએ બ્રાહ્મણો સાથે આ જાળતમાં સમાનતા રાખવાનો ચલ કર્યો. મી. ક્સ જણાવે છે, કે “તેમણે સત્યને માટે નવા અવલોકનો અને હિંમત ભરેલી શોધો કરવા માંડી. તેઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, અને આચાર્યોજ શ્રેષ્ઠ રહ્યા; પરંતુ ક્ષત્રિઓથી ઉત્પન્ન થયેલાં આ હિંમત ભરેલા અવલોકનોજ દ્રુત તે યુગના પોષક અને નિર્જીવ સાહિત્યનો સ્વતંત્રતાદર્શક ભાગ છે. આ અવલોકનો પ્રજાના વારસા તરીકે રહ્યાં, અને પાછળના વખતની હિંદુ-જ્ઞાનની પદ્ધતિઓ તથા ધાર્મિક ફેરફારોનાં જીર્ણરૂપ થઈ પડ્યાં. આ યુગમાં બ્રાહ્મણ નામથી ઓળખાતા લેખોનો ખીજો વર્ગ થઈ ગયો. ક્ષત્રિઓથી ઉદ્ભવેલા અવલોકનો કૃષિનિષ્ઠતા નામથી ઓળખાય છે, અને તે આ યુગના સાહિત્યનો છેલ્લો ભાગ છે. આ યુગમાં જૂની જૂની તરેહના અને જગાજગ સાહિત્યના ગ્રંથો થયા. વેદો પણ આ યુગમાં એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૪ માં કે ૧૩ માં સૌકામાં ગ્રંથિત થયા (એટલે વ્યવસ્થિત રીતે ગ્રંથના આકારમાં તેવાર થયા—લખાવા નહિ).

ત્રીજા યુગમાં આર્યો ભરતખંડના સર્વ ભાગમાં પ્રસર્પા. આ જમાનાનો હૃદયથી અને સાહસિક જુસ્સો સાહિત્યોમાં પણ જણાઈ ત્રીજા યુગ. આવે છે. જાણણ અને આરણ્યકનાં ચપ્દ આડંબરવાળાં અધ્યયનો અને ક્રિયાઓ સમાન રીતે સંશ્લિષ્ટ થઈ. યજ્ઞને માટે સુંદર નાનાં પુસ્તકો થાય, તેટલા માટે તેનાં સૂત્રો જન્યાં. ગૃહસ્થા-શ્રમની ક્રિયા અને સાંસારિક નીતિના નિયમો ગોઠવવાને બીજાં સૂત્રો ધડવામાં આવ્યાં. આખા હિંદુસ્તાનમાં—ઉત્તરમાં તેમજ દક્ષિણમાં—સૂત્ર શાળાઓ રચાયા, અને ગ્રંથો વધવા માંડ્યા. આ ધર્મના ગ્રંથો શિવાય બાકીનાં ગ્રંથો અને કોશો થયા. આ જમાનાની શરૂઆતમાં પારકે નિરુક્ત તથા પાણિનિએ બ્યાકરણ લખ્યું; અને ઠરાવેલા નિયમો પ્રમાણે વેદોએ બાંધવાની ક્રિયાએ ભૂમિતિને જન્મ આપ્યો. ઉપનિષદના ગ્રંથોમાં હૃદયવેલાં હિંમત ભરેલાં અવલોકનનું અનુસરણ થતું. ઇ. સ. પૂ. આઠમા કે સાતમા સદ્કામાં કપિલે સાંખ્ય શાસ્ત્ર—દુનિયામાં સૌથી પ્રથમ જણાએલી માનસિક તત્ત્વજ્ઞાનની ધણી સુક્તિવાળી પદ્ધતિ—ને જન્મ આપ્યો, બીજા વિચારકોએ બીજી પણ જ્ઞાનની પદ્ધતિઓને જન્મ આપ્યો, પણ સાંખ્ય શાસ્ત્ર હિંદુસ્તાનના અવિધ્ય ઉપર મોટામા મોટા ફેરફાર કરવાને નિર્મિત થયું હતું; કારણ કે એ પછી ઇ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સદ્કામાં ગૌતમ બુદ્ધ થયો, તેણે સાંખ્યશાસ્ત્ર—તર્કવાદ—માં સમગ્ર વિશ્વબ્યાપી ફથા અને મનુષ્યજાતિ ઉપરનો પ્રેમ એટલુંજ વધાર્યું, અને તેથી તેનો ધર્મ મનુષ્ય જામના ત્રીજા ભાગે સ્વીકાર્યો. ગૌતમ, બાધાયન અને આપસ્તંબનાં સૂત્રો અને સુવરસૂત્ર અથવા ભૂમિતિ આ યુગમાં થયાં.

ચોથા યુગમાં હિંદુની બુદ્ધિ, વિદ્યા અને ધર્મની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો. બૌદ્ધધર્મનો ફેલાવો પુષ્કળ થતા તેના સાહિત્યના ગ્રંથો યુગ. પુષ્કળ ગ્રંથો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રકટ થયા. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવાની શરૂઆત બૌદ્ધધર્મથી થઈ. જૈન મત વાળા પણ આ બાબતમાં બૌદ્ધ લોકોનું અનુકરણ કરતા હતા. પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ તે વિષે નક્કીપણે કહી શકાયું નથી, પરંતુ આર્યો હિંદુસ્તાનમાં પ્રસર્પા પછી એટલે ઘણુંકરીને બીજા યુગમાં તે પેલા થઈ હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય છે. મગધી, પૈશાચી, ચરસેની અને અપભ્રંશ એવી ચાર પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ, અને તેમાંથી હિં-

દુસ્તાનમાં મોલાલી હાલની અનેક બાબતો ઉદ્ભવેલી છે. ખજોળ આદિ ઇસ્લામિક વિદ્યાનો આ યુગમાં સારો શોધ થયો હતો.

પાંચમો યુગ એ હિંદુઓમાં યુનરજીવનનો યુગ છે. તેનો આરંભ રાજદારી અને વિદ્યા સંબંધી કામોથી શરૂ થાય છે. ઉજ્જવ-પાચમો યુગ. નીના મહાન વિકાસિતના આશ્રમ તળે હિંદુ-ધર્મ અને વિદ્યાનો યુનરજીવ થયો. ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૭૫૦ સુધીનો સમય પ્રતાપવાન કાલ કહી શકાય, કેમકે આજસુધીમાં ભૌતિક પ્રિય થએલા મહાન ગ્રંથોમાંના સગમગ બધા આ સમયમાં થએલા છે. વિક્રમની કચેરીમાં કાલિદાસે અનુપમ નાટકો ને કાવ્યો લખ્યાં. તેની કચેરીના નવ રત્નોમાંનો બીજો ઇંદ્રધાર અમરસિંહ હતો, અને બારવિ કાલિદાસનો સમકાલીન હતો, કે તેની પછી ચોડેજ વખતે થયો હતો, વિકાસિતનો અનુયાયી શીલાદિત્ય બીજો એ રત્નાવલિનો કર્તા કહેવાય છે, પણ તે ગ્રંથ તેની સમાધાના કોઈ ગ્રંથકારે રચ્યો હતો, શીલાદિત્ય રાજ થયો, તે વખતે દક્ષિણમાં ચરિત્રનો કર્તા હંડિન વૃદ્ધ થયો હતો, અને કાદંબરી લખનાર બાણભટ્ટ તેની સમાધા થઈ ગયો. વાસવદત્તનો કર્તા સુર્ણધુ પણ તેજ વખતે હયાત હતો, અને ત્રણ ચતુર્થના કર્તા મનુહરિએ તેજ રાજ્યમાં બહીષ્કાર્ય રચ્યુ, એમ માનવાને કારણે મળે છે "

તે પછીના સૈકામાં ચૈત્રાવર્માએ ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને પ્રખ્યાત ભવભૂતિએ પોતાના બલવાન નાટકો આ રાજ્યમાં લખ્યાં, તોપણ ભવભૂતિ, કવિઓ અને વિદ્વાન માણસોના દિવ્યમંડળમાં સૌથી છેલ્લો થયો, અને આઠમા સૈકાના મધ્ય ભાગ પછી હિંદુસ્તાનમાં વિદ્યામાં અસાધારણ ક્ષુદ્રિવાળો પુરુષ કોઈજ નીકળ્યો નથી. હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં મોટાં વીરરસ કાવ્યો (ધણી જમાનાની કૃતિ)માં વધારો થયો, અને તેને ઉવટનો સ્પર્શ દોષ થયો, તથા તેણે તેણું ઉવટનું સ્વરૂપ પકડ્યું, તે પણ આ પ્રતાપવાન સમયમાંજ પુરાણનાં મોટાં થોડા, જે હવરથી આ જમાનાને નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ તેમના હાલના સ્વરૂપમાં ગુંચાવા માર્યા. અર્વાચીન હિંદુ શાસ્ત્રોમાં પણ આ અતી પ્રગતિ થઈ ગયેલા દિવ્ય પુરુષોનાં નામ આપણી પાસે છે. અર્વાચીન હિંદુ ખજોળશાસ્ત્રનો સ્થાપનાર આર્યભટ્ટ ઇ. સ. ૪૭૬ માં જન્મ્યો હતો, અને તેણે પોતાનું પુસ્તક કદા સૈકાની શરૂઆતમાં બનાવ્યું હતું. તેની પછી થએલો પરાક્રમીવીર

વિક્રમની સમાનાં નવ રત્નોમાંનો એક હતો. અલગુપ્ત ઇ. સ. ૫૯૮ માં જન્મ્યો હતો, અને તેટલા માટે તે કથાકાર બાણમુનિનો સમકાલીન હતો. આ ત્રણ ખગોળશાસ્ત્રીઓ અર્વાચીન હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રની ત્રિમૂર્તિ છે. "

અઢી સેકાના આતેજોગય સમય પછી અગાધ અધિકારના બે સેકાં આવ્યાં. ઇ. સ. ૭૫૦ થી ૯૫૦ સુધીના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું પાતું તદ્દન કોરું છે. નથી કે.છ મોટા વંશોએ સત્તા મેળવી, કે નથી એક વિદ્વાન કે શાસ્ત્રવેતા પુરેલો થયા. "

ઉપર પ્રમાણે ગ્રંથો અને ગ્રંથકારો સંબંધે મી. દત્ત જણાવે છે, અને લખેછે, કે પ્રતાપવાન કાલ પછી પાંચમા યુગમાં કોઈ વિદ્વાનો કે શાસ્ત્રવેતાઓ થયા નથી, પરંતુ તેમણે જૈન ગ્રંથકારો સંબંધે કંઈ જણાવ્યું નથી. ગૂજરાતમાં પાટણના રાજા કુમારપાળના વખતમાં હેમાચાર્ય સમર્થ વિદ્વાન થયા. તેમણે સરકૃત અને માગધી વ્યાકરણ, કાલ તથા બીજા ગ્રંથો સર્વમાન્ય ગણાવેછે. બૌદ્ધની પેઠે જૈન ધર્મના ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં લખાતા હતા; એટલે પ્રાકૃત ભાષાને તેમણે પણ સાફ ઉત્તેજન આપ્યું, ધણુંકરીને આ કાળના છેવટના ભાગમાં જૈન લોકોએ તે વખતે ચાલતી જૂની ગૂજરાતી ભાષામાં પણ ગ્રંથો લખવા શરૂ કર્યા હશે, એમ લાગે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં દિલ્હીના પૃથુરાજના વખતના ચંદ્રબરદાસીએ જૂની દિલ્હી (ચારણી) ભાષામાં મહાભારતના પૂરનો પૃથીરાજ રાસો બનાવ્યો હતો. દક્ષિણમાં પણ પ્રાકૃત ભાષાના કેટલાક કવિઓ આ યુગના આખર વખતમાં થયા હતા.

આપણે અધિકાર યુગ એવું નામ પાડીને છઠ્ઠો યુગ નવો વધાર્યો છે. છઠ્ઠો યુગ. તેની શરૂઆત સુમારે ચૌદમા સૈકાથી થાયછે. જૂળની ચાર પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી ઉદ્ભવેલી અને હાલમાં વપરાતી એવી પ્રાકૃતભાષાઓ—ગૂજરાતી, મરાઠી, સિંધી, હિંદી, પંજાબી, ગાળા વગેરે—ના જૂના રૂપમાં ગ્રંથો લખવાની શરૂઆત આ યુગમાં થઈ. કાનડેવ પ્રબંધ વગેરે કેટલાક ગ્રંથ જૂની ગૂજરાતીમાં છે. જૈન લોકોના કેટલાક રાસો પણ એવી ગૂજરાતીમાં છે. આદિ કવિ નૃસિંહમહેતાના વખતમાં કે તે અગાઉના એકાદ સૈકામાં હાલના જેની ગૂજરાતી પ્રચારમાં આવી. એ પછી બાલણ, સામળ, મેમાનંદ, એ અમર્થ કવિઓ થયા.

બહુ કવિઓમાં અખો, ભોળો, ધીરો વગેરે જાણીતા કવિઓ થઈ ગયા. આ શિવાય બીજા નાના કવિઓ અસંખ્ય થયા, ગયા સૈકામાં દયા-
રામ મહાન બકાકવિ થયા. નૃસિંહમહેતા વગેરે બહુ કવિઓએ ધણીખ-
રી કવિતા ધર્મ, ઉપદેશ કે વેદાંત સંબંધે કરી છે. બીજા કવિઓએ
આખ્યાનો વગેરે મહાભારત આદિમાંથી વસ્તુ લઈ રચ્યાં છે, કે સંસ્કૃતમાંથી
બાષાંતરો કર્યાં છે. મહા કવિ પ્રેમાનંદ પણ મહાભારત આદિમાંથી બીજા
રૂપ વસ્તુ મુખ્ય કરીને લીધી છે, પરંતુ તેણે બીજાનું મોડું ને અદ્ભુત
વૃક્ષ પોતાની શક્તિવડે ઉપજાવ્યું છે. જ્યાં તેણે બાષાંતરો કર્યાં છે, ત્યાં
પણ પોતાની યકિન બતાવી આપી છે. સામળમટ્ટે કવિનાબદ્ધ વાર્તાઓ
જ મુખ્ય કરીને લખી છે. ધણીખરી વાર્તાઓનું મુળ તેણે સંસ્કૃત કે
દ્વારસીમાંથી લીધું હતું, એમ કહેવાય છે. જૈનોના કેટલાક રાસા અને
ભાસણની ઠાંબરી શિવાય જૂના લખનારાઓએ મધ્યાત્મક મંથો કર્યા હોય,
એમ જણાતું નથી. માત્ર પ્રેમાનંદ કેટલાંક નાટકો ગદ્યપદ્યાત્મક રચ્યાં
છે. તેમાંના ગદ્ય ભાગ વડે તે વખતની ગૂજરાતી ભાષા કેવી હતી, તેનું
સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે.

આ અંધકાર યુગમાં સંસ્કૃત બાષાનું જ્ઞાન થતું પડી જાયું, અને
તેમાં સમર્થ વિદ્વાનો કે વિચારકો ન થયા, એ વાત ખરી છે; તથાપિ હાલ
ચાલતી દેશી બાષાના સંબંધમાં આ યુગનો છેલ્લો ભાગ આપણે પ્રતા-
પવાન કહી શકીશું. ગૂજરાતીમાંજ નહિ પણ બીજા સર્વ પ્રાકૃત બાષામાં
એ સમયે વિદ્વાન કવિઓ થઈ ગયા, અને સારા મંથો લખાયા. તામીલ,
તેલુગુ, કર્ણાટકી વગેરે દ્રાવિડી બાષાઓમાં પણ એજ સમયે સારા
સારા લેખકો થઈ ગયાનું ખાસમ પડી આવે છે.

બીજા યુગમાં અને તે પછી બાષા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન શિવાય બી-
જા વિદ્યાઓ થોડી કે ઘણી ખેડાઈ હતી. ખગોળવિદ્યા વિશે આપણે વાત
કરી ગયા છીએ. જોદોઅ ઉપનિષદમાં નારદ સનતકુમારને કહે છે, કે હું
અગ્નિવેદ જાણું છું; યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો અથર્વવેદ, પાંચમો ઇતિહાસ
પુરાણ, વેદનો વેદ (વ્યાકરણ), ધિત્ય (પિતૃઓને યાદે યજ્ઞ ક્રિયા), રસિ
(સંજ્ઞાની મજા), દેવ (ઉત્પાત-વિદ્યા), વિધિ (કાલ-ગણના),
વાકેવાક્ય (ન્યાયશાસ્ત્ર), એકાદ્ય (નીતિશાસ્ત્ર), દેવવિદ્યા, આશ્વિવિદ્યા, જુત
વિદ્યા; ક્ષાત્ર વિદ્યા, સર્વ દેવાંજન વિદ્યા, આ સર્વ વિદ્યાઓ હું જાણું છું.

વળી અનુભ્યાષ્યાન, વ્યાખ્યાન અને ગાથાનાં નામ પણ નીકળી આવેછે, વેદક, કૃપયાસ, શિપયાસ, અંકગણિત, બીજગણિત, ત્રિકોણમિતિ, રસાયન, ભૂગોળવિદ્યા, રત્નપરીક્ષા, અશ્વપરીક્ષા વગેરે વિષયો કુપર ગ્રંથો રચાયા હતા, એમ જણાય છે, કાષ્ઠ કોષ્ટ વિષયના ગ્રંથો હાલ મળી આવતા નથી, તેમ કોષ્ટ કોષ્ટ વિષય અમુક ગ્રંથોની અંદર વર્ણવેલા જણાય છે. બૃહતસંહિતામાં વાયુચક્રસાસ દિને ધણું લખેલું છે. મહાશ્વ, ભરતીઓટ ચવાનાં ખરાં કારણો, લોદચુંબક ને બીજાં આકર્ષણો, પૃથ્વીનાં ગોળાકાર ને તેનું અંધર રહેવાપણું વગેરે પૂર્વે વિદ્વાનોના જાણવામાં હતું. કેટલીક વિદ્યાઓ જેને હાલ વહેમો કે અચકચ ગણવામાં આવે છે, તે વિષે પણ વિદ્વાનો બહુ લખી ગયા છે. આર્યોમાં ઇતિહાસ લખવાની રીત નહોતી, એવી ખામી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કાઢે છે, તે ધણે દરજ્જે માન્ય કરવા જેવી છે, રાજ્યતરંગિણી (કાસ્મીરનો ઇતિહાસ) શિવાય વિશ્વાસ રાખવા જેમ ઇતિહાસ સંસ્કૃતમાં મળી આવતા નથી. રામાયણ, મહાભારત, અને પુરાણોને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે પાશ્ચાત્ય વિચાર પ્રમાણે ખરા ઇતિહાસ કહો ન શકાય. ઋષિ મુનિઓ ને પાંડિતોનું વિશેષ લક્ષ અધ્યાત્મિક કે માનસિક વિદ્યા તરફ હોવાથી તેઓ પદાર્થ સંબંધે ઝાઝો વિચાર કરતા નહિ.

આ પ્રમાણે વિદ્યા અને ગ્રંથો સંબંધે વિચાર કર્યા પછી તેનું શિક્ષણ આપવા સંબંધે કેવી ગોઠવણ હતી, તે જોઈએ. વેદિકકાળમાં શીખવવા માટે શાળાઓ વગેરે હતી કે કેમ, તે વિષે નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. ધણીખરી જૂની ગ્રંથોમાં ધર્મ સંબંધે ગદ્ય પદ્યાત્મક પુસ્તકો પ્રથમ હત્યાન થવાથી, ધર્મને વિશેષ મહત્વ મળવાથી, અને શીખવનારા જહુધા આચાર્યો કે ધર્મોપદેયકો હોવાથી ધર્મ એ કેળવણીનો આદિ અને મુખ્ય વિષય ગણાતો, અને ધર્મની સાથે સંબંધ રાખનારા બીજા વિષયો અને ધર્મના ગ્રંથોની ભાષાને લગતા વિષયો શિખવવામાં આવતા.

ભારતકાળના ને તે પછીના શિક્ષણ સંબંધે કેટલીક હકીકત સત્તાવાર મળી આવે છે. મી દત્ત જણાવેછે, કે વિદેહ, કાશિ-પરિપદો. અને કુરુ-પાંચાલ જેવા સંસ્કારવાળા અને વિદ્વાન રાજાઓની સભાઓ એજ વિદ્યાના મુખ્ય સ્થાન હતા. વિદ્વાન

આચાર્યોને વિદ્યાની વૃદ્ધિ માટે આવી સભામાં રાખવામાં આવતા. બ્રાહ્મ-
ણમયો તથા ઉપનિષદો આ આચાર્યોએ સ્થાપેલી શાળાઓમાં ધણું કરીને
રચાયા હતા. ધૂરોપની યુનિવર્સિટીઓને મળતી આવે તેવી પરિષદો
અથવા બ્રાહ્મણ મહાપાઠશાળાઓ ચાલતી હતી, અને જીવાનીઆઓ આ
પરિષદોમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા જતા. મેકસમ્યુલર અર્વાચીન લેખકોને
આધારે કહેછે, કે તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મ વિદ્યા, અને દાયદામાં પ્રવીણ એવા
એકવીસ બ્રાહ્મણ એક પરિષદમાં શીખવનારા જોઈએ, પરંતુ મી. દત્ત
જણાવે છે, કે પરિષદના શિક્ષકો વિષેના નિયમ સ્મૃતિઓમાં આપેલા છે,
તે આધારે આ વિચાર દર્શાવેલા છે, તેથી કંઈ ભારતકાળની પરિષદોનું
યથાર્થ લક્ષણ મળતું નથી પરાચર કહેછે, કે એક ગ્રામમાં ચાર કે પછી
ત્રણ નિપુણ બ્રાહ્મણો, જે વેદ જાણતા હોય, અને હોમાગ્નિ રાખતા
હોય, તે મળીને એક પરિષદ થાય.

પરિષદો શિષ્ય ધૂરોપમાં જોને ખાનગી નિશાળો કહેછે, તેવી નિશા-
ળો ધણા શિક્ષકો સ્થાપતા, અને ધણીવાર દેશના જૂઠા
ખાનગી નિ- જૂઠા બોગોમાંથી શિષ્યોનો જમાવ કરતા. આ વિદ્યાર્થી
શાળો તથા જૂઠા પોતાના ગુરુ સાથે રહેતા, પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં
ખાનગી શિ- એ ગુરુનું દાસત્વ કરતા, અને બાર વર્ષે કે તેથી વધુ લાંબી
સમય ગોઝ દક્ષિણા આપી તેઓ ઘેર જતા. વળી અરણ્યમાં વાનપ્રસ્થ
લોગવતા. વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પોતાની પાને શિષ્યો એકઠા કરતા, અને
ભારતકાળના અતિ પ્રસિદ્ધ વિચારો, પવિત્ર અને વિદ્યાવાળા આ એકાત
અરણ્ય સ્થાનોમાં ઉદ્બલવના દત્ત જણાવે છે, કે હિંદુઓમાં-પ્રાચીન
કે અર્વાચીન કાળની કોઈ પણ પ્રજા કરતા વિદ્યા અને જ્ઞાનને હદાય
વધારે માન આપનારી આ પ્રજામાં-વિદ્યા હજારો વર્ષો સુધી એકાદ
અને જળવાઈ તે આવીજ રીતે હિંદુ મત પ્રમાણે સત્કાર્યો અને ધર્મ
ક્રિયાઓ જીવંતીની સુખી સ્થિતિ લાવે, અને તેના ચોખ્ખા બહો ભોગ,
પણ પ્રશ્નની સાથે એકતા તો સત્ય જ્ઞાનજ કરાવી શકે.

તત્ત્વજ્ઞાન (ફિલસૂફી), અધ્યાત્મ જ્ઞાન (ધર્મ સમજી) અને કા-

વદ જાણનારા શિક્ષકો પરિષદ માટે પસંદ થતા, તે ઉપરથી
એ વિદ્યાઓ તે વખતે વિદ્યાર્થીઓને શીખવાતી હતી,
એમ સિદ્ધ થાય છે. એ જાગતોલુ જ્ઞાન મેળવવા માટે
વેદિક અને ચાલુ સંસ્કૃત ભાષા વિદ્યાર્થીઓને બજવીજ પડે,

શિક્ષણના
વિષય ને વિ-
દ્યાર્થીઓનો
રહેણી.

તેથી વ્યાકરણ અને કોશ બજવાની જરૂર પ્રથમ હતી. થાય, એ દેખીતું છે. એક પરિપક્વમાં ધણી શિક્ષક હોવાથી શિક્ષણનું કામ વર્ગના બધારણથી ચાલતું હશે, અગર વ્યક્તિવાર ચાલતું હશે, તોપણ બજવાની સખ્યા મોટી હશે, એ તો નક્કી છે. કોઈ કોઈ પરિપક્વમાં હજારો વિદ્યાર્થી બજવા હતા, એમ જણાય છે. પરાયરના કહેવા પ્રમાણે એક ગામમાં ચાર શિક્ષકનું પરિપક્વ થઈ શકે, તે ઉપરથી માન્ય પડે છે, કે તે વખતે શહેરોમાંજ નહિ, પણ નાના ગામોમાં પણ પરિપક્વ હશે. આ શિવાય ખાનગી શાળાઓ હતી, તથા ગુરુઓ અરણ્યમાં વિદ્યા શીખવતા, તે વાત ધ્યાનમાં લેતાં કેવળીનો પ્રસાર તે સમયે બહોળો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. ખાનગી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ ગુરુની સાથે રહેતા, તેથી એવી શાળાઓ દાસની પાશ્વત્ય દેશો માંહેલા વસ્તી-ગૃહો (બોર્ડિંગ સ્કૂલો) ની મરજી ધણે દરજ્જે સારતી, (ખાવા પીવાનું કેટલીકવાર ગુરુઓ પૂરું પાડતા, પણ ધણીવાર વિદ્યાર્થીઓને તે માટે બિહા માગવી પડતી) એટલે રાત દહાડો ગુરુના તથા સાધ્યાથીઓના સહવાસવડે જે લાભ મળવા જોઈએ, તે તેમને મળતા; અને ઘેર રહી બજવા માટેજ નિશાળે જવામાં જે લાભાલાભ છે, તેની અસર તેઓ ઉપર થવા પામતી નહિ.

તે સમયમાં હાંસની પેઠે વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા થતી અને તેમને

પરીક્ષા ને લાયકી પ્રમાણે પદ્વીઓ મળતી. ભટ્ટાર્ક, ભટ્ટ, પંડિત, પદ્વીઓ ઉપાધ્યાય, વગેરે પદ્વીઓ કારી કે કારમીરમાં પરીક્ષા આપી વિદ્યાર્થીઓ મેળવતા એમ ધારવામાં આવે છે.

એ વખતના શિક્ષણને મુરોપમા પુર્વે ચાલતા બાપા-શિક્ષણનું નામ આપી શકાય. આ જાતનું શિક્ષણ થોડું કે ઘણું આપણે આજે શિક્ષણ. અહીં સર્વ કાળમાં ચાલતું રહ્યું હતું, એમ લાગે છે. ત્રીજા યુગમાં આર્યોએ દક્ષિણ સર કર્મ, સારે આન્ધ્ર લોકોએ ત્યાં મહા પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, અને ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા શતકમાં ચોલની રાજધાની કામીનગર વિદ્યા-સ્થાન તરીકે પ્રખ્યાત થયું હતું. અશોકના વખતમાં પાટલીપુત્ર, વિક્રમ ને બોજના વખતમાં ઉજ્જયની, કુમારપાળના વખતમાં અનહિલવાડ પાટણ, બ્રહ્માના હેલવા દેગી રાજાઓના વખતમાં નદિયા, પેશવાના વખતમાં પુના અને જયપુર વગેરે દેશી રાજાઓની રાજધાનીઓ વિદ્યાનાં સ્થાન થયાં હતાં. વ્યાકરણ ને કોશ ઉપરાંત

સાહિત્યના પ્રયોગ-રસ, અલંકારાદિ, મહાકાવ્યો, નાટકો વગેરે ભાષાનું સાદું જ્ઞાન મેળવવા માટે શીખવાતાં હતાં. કાવ્ય (રમ્ભુતિઓ), ન્યાય, તંત્રજ્ઞાન, જ્યોતિષ, વૈદ્યક વગેરે વિષયો દ્વારા ઔચ્છિક વિષયો હશે, અથવા ખાસ વિષયોને માટે જૂદી શાળાઓ કે ખાનગી શીખવનારા હશે; પરંતુ કોઈપણ ખાસ વિષયની સાથે વેદનું જ્ઞાન (અર્થ સાથે-આજની પેઠે પોપટીઆ નહિ) મેળવવાની ફરજ દરેક દિનને માથે હતી.

વૈદિક કાળમાં લેખન કળા જણવામાં નહોતી, તેથી વેદ સાંભળીને પાઠે કરવા પડતા અને તેથીજ તેનું શ્રુતિ એવું નામ પડેનું. ગોખણ પદ્ધતિ. છે. રમ્ભુતિ (માદ રાખવું) શબ્દવડે ભારતકાળમાં પશુ કદાચ લેખન કળા આજુ થઈ નહિ હશે, એમ લાગે છે. પ્રયોગ લખાયા પછી પશુ પાઠે કરવાની પદ્ધતિ જારી રહી, તેનું ખાસ કારણ શરના બનાવ્યા વગર તાવ વગેરેનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય, એ હતું. આ પદ્ધતિ વડે વેદો હજારો વર્ષ સુધી શુદ્ધ સ્થિતિમાં જળવાઈ રહ્યા, અને આધુનિક માનસ યાત્રા વેતાઓના મત પ્રમાણે સ્મરણશક્તિ કદાચ હિંદુઓમાં ઓછી ઉત્તરરાષ્ટ્રી તે બાબતમાં તેઓ ખીણ પ્રજાઓ કરતાં ચંદ્રિયાતા જણાય છે, પરંતુ એ વડે ગોખણને અતિ ઉત્તેજન મળ્યું, અને કારણો જાણ્યા વગર કે મર્મ સમજ્યા વગર શુદ્ધિની ખીણ શકિનઓને તથા મનુષ્ય તરીકે અનેક રીતે મેળવવાની લાગણીને એથી બારે નુકસાન થયું. અણુસમજીને વેદિયા ટોરની ઉપમા અપાય છે, અને “ જાણ્યા પશુ જાણ્યા નહિ ” એવી ટેકવત ચાલે છે, તે આ ઉપરથીજ. વેદની માફક ખીણ વિષયો પણ (અર્થ સાથે કે અર્થ રહિત) ગોખણનો રિવાજ ચાલ્યો, એટલે બાકરણ કાચ આદી પણ મોટે કરવામાં આવતા અને સરસરતિનો વાસ જીભ ઉપર ને હાથ પર છે, એમ મનાઈ. શુદ્ધિની ખીણ શકિનઓ અનાયાસે કે અન્ય રીતે ખીણે, પરંતુ તેમને ખીણવવા તરફ ખાસ લક્ષ અપાઈ નહિ. જણાવવાનો દેવ મન શકિનઓ ખીણવવાનો નહિ, પણ મગજમાં જ્ઞાન ભરી જણનારને પડિત બનાવવાનો હતો.

સરીરની મેળવણી સંબંધે કંઈ કંઈ કરવામાં આવ્યું નથી, તેનાં તત્ત્વની મેળવણી જણાય છે. એક તો વિદ્યાર્થી મોટી ઉંમરે બજવા જતા, તેથી નાનપણમાં તેમને ઘેર રમી મૂકીને કે શમકાજ કરીને સરીર દસવાનું મળ્યું. કદાચ અખાસ

વગેરે કસરત કરવાનાં સ્થાન તે સમયે હશે ત્યાં જઈને તેઓ કસરત કરતા હશે. ખીલું એ કે ગુરને ત્યાં રહીને તેમને ધણું કામ કરવું પડતું, તેથી થરીરને જોઈએ તેટલી કસરત મળતી. ખાવા માટે ભિક્ષા માગવા તેમને જવું પડતું, ગુરનાં કપડાં લતાં મેવાવું, અને તેમને સાર લાઠડાં વગેરે સરસામાન લઈ આવવાનું કામ તેમને કરવું પડતું. ત્રીલું એ કે ધર્માચરણને સમયે સૂર્યને નમસ્કાર, પ્રાણાવમ વગેરેથી તેમના અંગને કસરત સારી થતી.

હાલની પેઠે પૂર્વે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી નિયમિત ભણામણી (શી) લેવામાં આવતી નહિ. ભણી ઉતરાં પછી તેઓ યથાશક્તિ ભણામણી-શી. ગુર-દક્ષિણા આપતા. તે વિષે મનુ જણાવે છે, કે " ધર્મ જાણનાર પ્રજાચારીએ પોતાને ઘેર આવતા પહેલાં ગુરને માથ, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ ગુરદક્ષિણા દાખલ અવશ્ય કરીને ધન આપવું, એમ નથી. જ્યારે કદાચિત્ આદરિત્ત મળે ત્યારે આપવું. સમાવર્તનની ઇચ્છા થાય, અને ગુર આજ્ઞા કરે, તો યથાશક્તિ કંઈપણ મૂલ્યવાન દક્ષિણા આપવી. ખેતર, સુવર્ણ, માથ, ઘોડો, છત્રી, જોડા, આસન, ધાન્ય, શાક, અને વસ્ત્ર એ સર્વે અથવા તેમાંથી એકાદું યથાશક્તિએ પ્રીતિપૂર્વક આપવું. "૧

વેદિક કાળમાં જાતિભેદ ન હોવાથી સધળા લોકો સર્વ જાતની વિદ્યા સંપાદન કરી શકતા. પછીના કાળમાં જાતિભેદની ઉત્પત્તિ થઈ, અને ત્રીજા કાળમાં તે વધારે જોરપર આવી; એમ ઘસર. છતાં દ્વિજ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ સર્વેને વેદ સુદ્ધાં સધળા શાસ્ત્રો ભણવાનો અધિકાર કાયમ રહ્યો. માત્ર યદ અને સ્ત્રીઓને વેદ ભણવાનો અધિકાર નથી, એમ નિર્ધારિત થયું. વિદ્યા ભણાવવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને જ મળ્યો. એવું છતાં મનુ કહે છે, કે " ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારે શુભ વિદ્યા નીચ પાસેથી પણ મદ્યથુ કરવી, અને ચાંડાલ પાસેથી પણ ઉત્તમ મોક્ષોપાધી ધર્મ લેવો. "૨ વિદ્યાના શોધને માટે બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છના દેશોમાં જવાને આનાકાની કરતા નહિ. પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટે તેઓ છેક રામ સુધી જતા, એવા પૂરાવા મળી આવે છે.

૧ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૪૫-૨૪૬.

૨ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૭૮.

પહેલાં જે કાળમાં વિદ્યુષી સ્ત્રીઓના પુષ્કળ દાખલા જોવામાં આવે છે. અને ધણું કરીને સારા લોકમાં સર્વ સ્ત્રીઓ યોગ્ય ધણું જાણતી હશે, એમ જણાય છે. કન્યાઓને માટે જૂદી પાઠ-શાળાઓ હતી કે કેમ, અથવા તેઓ છોકરાઓ જેવી મિશ્રશાળાઓમાં જાણતી કે શી રીતે, તે વિષેની કંઈ માહિતી મળતી નથી એવું ધારનામાં આવે છે, કે તેઓને સાધારણ જ્ઞાન ધેર મળતું હશે, અને વિશેષ જ્ઞાન ખાસ ગુરુઓથી અપાતું હશે.

વિદ્યાર્થીઓને ગુનાહને માટે સજા કરવાની પદ્ધતિ તે વખતે ધણી સારી શિક્ષા. નહિ હશે, એમ લાગે છે. મનુ લખેછે, કે "શિષ્યને માર્યા વગર બધાવશે, અથવા સારી શિક્ષામણુ આપવી અને ધર્મ પ્રમાણે આલવાની ઇચ્છા રાખનાર શિક્ષકે મુખમાથી મધુરવાણી કાઢવી." આ સર્વમાન્ય વચન હાલના શિક્ષકોએ લક્ષમાં રાખવા જેવા છે.

વિદ્યાર્થીના ગુરુ પ્રત્યે કર્તવ્ય વિષે મનુ લખાણુથી જણાવે છે;^૧ શિષ્ય ધર્મ. તેને સાર એ છે કે, પાણીનો ઘડો, પુષ્પ, ગાયત્રી છાન્દ, માટી, દર્ભ એટલા વાતા કાર્ય પ્રમાણે ગુરુના ઉપયોગમાં આવે તેટલાં આણુવા અને ભિક્ષા દરરોજ કરી. ગુરુએ નિત્ય આજ્ઞા કરી હોય કે ન કરી હોય, પરંતુ વેદાધ્યયનને વિષે અને આચાર્યના હિત કર્મમાં તો હમેશા યત્ન કરવો. સરીર, વાણી, જુદિ, ઇન્દ્રિય, અને મન એ સર્વને વશ કરી રાખી, હાથ જોડી બ્રહ્મચારીએ ગુરુના મુખનું દર્શન કરતાં સન્મુખ ઉભા રહેવું. ગુરુની પહેલાં ઉઠવું, અને છેલ્લા મુઠ્ઠા રહેવું. ગુરુની પથારી અથવા બેઠક પાસે બ્રહ્મચારીએ પોતાની પથારી કરવી. ગુરુની ગેરહાજરીમાં તેમને નામથી ન બોલાવવા પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય એમ માનપૂર્વક નામ દઈ બોલાવવા. તેમની ગતિના, ભાષાના અને એજાના આજ્ઞા પાડવા નહિ, ગુરુની જ્યાં સાચી અથવા જૂદી નિંદા થતી હોય, ત્યાં કાન ઢાકી દેવા અથવા ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે જવું, ઇત્યાદિ. આમાંની ધણી શિક્ષા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી છે. શિક્ષક ઉપર પૂજ્યભાવ રાખવાયાં તેમને લાભ થયા વગર રહેશે નહિ. ઈંગ્લેન્ડનો પગાર ખાધ કામ

૧ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૫૯.

૨. મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૮૨ અને શ્લોક ૧૯૧ થી ૨૨૨ સુધી.

કરનારા શિક્ષકો અને ખીજને માટે ભણામણી આપી ભણનારા શિષ્યો વચ્ચે પૂર્વના જેવા ધાડો સંબંધ ને પ્રેમભાવ ચલે શક્ય નથી, તથાપિ આનોદ્ધ અને મહીપતરામ જેવા ગુરુઓ અને તેમના શિષ્યો વચ્ચેના સંબંધ અને પ્રેમ વખાણવા લાયક હતો.

તે વખતનું વિદ્યાર્થીને માટે ધણું ખૂબીદાર બંધારણ એ હતું, કે ઉપનયન ધારણ કર્યા પછી તેણે અક્ષયર્થમત પાળવું અને અક્ષયર્થમત. એ અક્ષયર્થમતમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવો. આવું ઉત્કૃષ્ટ બંધારણ ખીજ કોઈ પ્રજામાં નિયમિત રીતે બંધાએલું અને દંડપણે પજાએલું જેવામાં આવતું નથી. સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણને આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિયને અગિઆરમે વર્ષે, અને વૈશ્યને બારમે વર્ષે જનોઈ દેવાનું જણાવી મનુ કહે છે, કે વેદાદિ ધર્મપુસ્તક બણી બ્રહ્મતેજની ઇચ્છા રાખનાર બ્રાહ્મણને પાંચમે વર્ષે, બળ વધારવાની ઇચ્છા રાખનાર ક્ષત્રિયને છઠ્ઠે વર્ષે, અને ધન અથવા વેપાર વધારવાની ઇચ્છા રાખનાર વૈશ્યને આઠમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો.^૧ આથી જણાશે, કે પાંચ વર્ષની અગાઉ બાળકને કંઈપણ ભણાવવાનું નહોતું, અને સાધારણપણે તો આઠ અને તે ઉપરાંતની વય થતા સુધી જાતિ પ્રમાણે અભ્યાસ શરૂ થતો નહિ. અક્ષયર્થના કાળ વિષે મનુ કહે છે, કે જીંદગીના ચાર ભાગમાના પહેલા ભાગમાં (૨૫ વર્ષની વય થતા સુધી) ગુરુ પાસે વાસ કરવો. ^૨અક્ષયર્થમત, વિદ્યાર્થીએ ઋગવેદ, યજુર્વેદ, અને સામવેદ, એ ત્રણે વેદ ભણવા માટે ૭૬, ૧૮, કે ૯ વર્ષ અથવા જ્યાં સુધી વેદનું મંડળ થયું નથી, ત્યાં સુધી ગુરુને ઘેર રહીને પાળવું.^૩ અક્ષયર્થ અવસ્થામાં, વિદ્યાર્થીથી પરણી કે ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ માડી શકાતો નહિ, તેમ અભ્યાસ શિવાય બીજું કંઈ કાર્ય કરી શકાતું નહિ. એ સમયે લોકો ધણું બણી શકતા, અને તે છતાં તેઓ શરીરે પણ સુદૃઢ રહી શકતા, તેનું કારણ તેમનું અરુખ્ણિત અક્ષયર્થમત હતું.

એ બે કાળમાં સર્વ વર્ણના લોકો એકજ શાળામાં કે એજ ગુરુ પાસે ભેગા બજાતા. રાજકુમારોને પણ સાધારણ વિદ્યાર્થીની માફક દૂર દેશાવર ભણવા માટે જવું પડતું. અને ગુરુની સેવાયાકરી કરવી પડતી. વેદના અભ્યાસ ઉપ-

રાજકુમારોની કેળવણી.

રાંત તેમને ઇનસાફ કરવામાં ક્યા અપરાધીને કેટલો દંડ કરવો, એટલે ફાજલારી કામ શીખવું, રાજનીતિ બજુની, તર્કશાસ્ત્ર તથા અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર શીખવું, તેમજ પોતાના લોકો પાસેથી એટલે મુલકમાં ફરીને ખેતીવાડી, વેપાર, અને ખીજા દુનિવર શીખવા એમ મનુ જણાવે છે. ૧

હાલ જેમ શાળાઓમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળના વિષયો શીખવાય છે, તેમ તે વખતે શીખવાતા નહિ હશે, કેમકે તે વિષયો ઇતિહાસ-ભૂગોળ તે વખતે મહત્વના ગણાતા નહિ. હાલના જેવા ઇતિહાસ ભૂગોળનાં પુસ્તકો યએલાં જેવામાં આવતાં નથી, તે ઉપર થીજ તેની વધારે અગત્ય ગણવામાં આવતી નહિ હોય, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

દુનિવરકળાની કેળવણી વિષે સ્વતંત્ર શાળાઓ હોય, કે તે સામાન્ય શાળાઓમાં અપાતી હોય, એમ માલમ પડતું નથી શ્રી દુનિવરકળાનું શિક્ષક રામચંદ્ર, મુષિધિર, અને તેમના બાપએને ધનુરુવિદ્યાની તાલીમ અમુક ગુરુઓ પાસેથી મળી હતી, એવા લેખ છે. ખીજા દુનિવરો માટે વિદ્યાર્થીઓને કુશળ કારીગરોના કારખાનામાં કે કોઠામાં ઉમેદવાર થવું પડતું હશે, એમ લાગે છે.

નીતિની કેળવણી ધર્મના પેટામાં આવી જતી. એ સિવાય ગુરુઓ પાસેથી બોધ મળે, તેમની આદતું અનુકરણ થાય, અને નીતિની કેળવણી. ત્રિદુરનીતિ આદિ ગ્રંથો શીખવાય, તે જુદા.

ત્રીજા મુગમાં ગ્રંથો સૂત્રરેખે-નિયમો આદિ દુઃશણમાં સાચિક રૂપે લખવામાં આવવાથી અભ્યાસ કરવાની રીતિમાં મોટે સુત્રોની સરકાર થયો, વિદ્યાર્થીઓને માત્ર નાનાં સૂત્રોજ ગોખવા પડતા, અને તેની મતલમ ગુરુઓ પાસેથી સમજી લેવામાં આવતી. બ્યાકરણ અને કોસ થવાથી બાળાના અભ્યાસમાં સરળતા થઈ. સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રો થવાથી તર્કશાસ્ત્રને નવો વિષય વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો, સૂત્રો ગોખવાની રીત તે કાળથી આજ સુધી કાલમ રહી છે. થોડું ગોખવાથી ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આ રીત એક રીતે સારી ગણી શકાય.

ચોથા યુગમાં ખગોળ આદિ કેટલીક વિદ્યાઓનો સારો શોધ થવાથી વિદ્યાર્થીઓને તે બજુવાનો લાભ મળ્યો. બોધ અને જોન ધર્મના અનુયાયીઓને પ્રાકૃત ભાષા શીખવાની જરૂર પડી.

ખગોળ આ-
દિનો ને પ્રા-
કૃત ભાષા-
ઓનો વિશેષ
અભ્યાસ.

પાંચમા યુગમાં ધણા ને ધણી જાતના ગ્રંથો થતાં શિક્ષણમાં ધણો ફેરફાર થયો. કાવ્યો નાટકો આદિ બજુવાનો શોખ વધ્યો. પુરાણો શીખવવાનો સંપ્રદાય ચાલ્યો. ખગોળ વિદ્યાના સારાં પુસ્તકો તૈયાર થતાં તે વિદ્યા શીખવાની સરજતા વધી. નાટકોમાં પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થએલો હોવાથી બ્રાહ્મ ધર્મ પાળનારા હિંદુઓને પણ પ્રાકૃત ભાષા

શીખવાની
સરજતા વ-
ધાઇતાં શિ-
ક્ષણ કેમ ક-
મી થયું.

શીખવવાની જરૂર પડી. નાનો ને સરજતા ભરેલો અમરકોશ વિદ્યાર્થીઓ મોઢે કરવા લાગ્યા. બ્યાકરણને માટે કોમુદી આદિ ગ્રંથો વપરાવા લાગ્યા. પરંતુ લોકોમાં કુસંધ થવાથી, યાતિઓ વધી પડવાથી, વિદ્યાની અભિરૂચી ઘટવાથી, અને બ્રહ્મચર્યવ્રત નામનું જ રહેવાથી બજુવાનો શોખ ઘટવા લાગ્યો, અને મુસલમાનો આવ્યા પછી તેમાં વિશેષ ઘટાડો થયો.

આ રીતે વિદ્યાનો શોખ ઘટતો જવાથી છૂટા યુગની આખરે સ્થિતિ બહુ ખેદદાયક થઇ. જ્ઞાન મેળવવાની ખાતર વિદ્યા બજુવાની રૂચિ અદબ થઇ. શાળાઓ પાઠશાળાઓ બંધ પડી. જેને જે શીખવું હોય, તે તેવું જ્ઞાન આપી શકે એવા મુશ્કેલી ત્યાં જઇ બજુવા લાગ્યા. ઉપજીવિકા મેળવવાની ખાતરજ બજુવાનો હેતુ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ ખપ પૂરતું કે થોડું ધણું શીખી પોતાને ઉઘમે લાગતા. વેદના પરાવજુથી દક્ષિણા મળે એ હેતુથી વેદિયા એકાદ વેદ આપ્યો કે તેનો અમુક ભાગ અર્થ નવમ્યા વગર પાઠે કરતા. લમ મુહૂર્ત આદિ જોવાને કે રૂળ કહેવાને જોધિઓ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો તેટલોજ ભાગ લખતા. વૈદનો ધધો કરવાને માટે લોકો વૈદકશાસ્ત્રનો કોઇ નાનો ગ્રંથ કે તેનો કેટલોક ભાગ શીખતા.

મેળવણીની
અધિક
સ્થિતિ

ક્રિયા કરાવનારને તે કરાવી સકાય એટલુંજ બજુવાની આતુરતા હતી. કયા કહેનારા ભાગવત પુરાણાદિ શીખવાની કાળજી રાખતા. રૂપાવળી, સમાસયક અને લઘુકોમુદી શીખ્યા, એટલે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન

પ્રાપ્ત થયું માની પછી પોતાને જે વિદ્યા શીખવી હોય, તે વિદ્યાર્થી શીખતા. દેશી રાજ્યોમાંથી વિદ્વાનોને આશ્રય મળવો જે બંધ પડ્યો હોત, તો અમુક વિદ્વામાં સારા વિદ્વાનો ભાગ્યેજ થયા હોત.

પરંતુ આ સમયમાં કે પાછલા યુગના છેલ્લા ભાગમાં એક નવી

પદ્ધતિ શરૂ થઈ. બ્રાહ્મણોમાંથી ધધાને અર્થે ને શાખને

ભામડી
નિશાળો.

સાધને કેટલાક સંસ્કૃત શીખતા, પરંતુ તેના મોટા ભાગે

અને ખીજ અનેક જ્ઞાતિઓએ સંસ્કૃત બહુજુ ઓડી દીધું.

પ્રાકૃત ભાષાઓનું જોર વધ્યું, અને દારબ્યવહારમાં તેજ ભાષાઓ ચાલતી હોવાથી તેનું કદ જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ. તેથી દેશી શાળાઓની સ્થાપના થઈ. આ દેશી શાળાઓમાં પ્રથમ સિદ્ધો (વર્ણસંબંધી વિચાર) શીખવવામાં આવતો. મૃગાદાર, પદ, નામ ઠામ અને ખત પત્ર લખતાં શીખવાતું. પદ શીખવાતાં, પણ પાછળથી તેનો ઉપયોગ ન થવાથી બોડીએ અક્ષરે કાગળ પત્રો લખાવા લાગ્યા. હિસાબ કિતાબને મદન મગવા માટે આંક (ચાદ આંક) ના પાડા, અને આંકને ભાગતાં મેળવતાં તથા ક્વચિત્ ગુણાદાર હડાકાર ને લીલાવતીમાંના કોષડા શીખવાતા. વિદ્યાર્થી આટલું શીખ્યો એટલે તે બહુ ઉતર્યો મળ્યો. શીખવામાં ગોખણ પદ્ધતિ ચાલતી. પંડ્યાઓ કોરડા (ચાખડા) કે સોદી રાખતા, અને તેનો બોહોળો ઉપયોગ કરતા. એક નાના ને હવા અજવાળા વગરના મકાનમાં કે કોઈને એટલે કે કોરી ઝડપમાં ખુલા મેદાનમાં નિશાળ બેસતી. મોટી કે નાની નિશાળમાં શીખવનાર એકજ મહેતાજી હોય, વડા નિશાળોમાં ઉપશિક્ષકનું કામ કરતા. જેમ નિશાળોમાં ધોટા કાઢીને બેઠે, અને ધુમરાણુ દરી મૂકે, તેમ નિશાળની વાહ વાહ વધારે થાય. નિશાળગરણું કરતી વખતે, અમુક આંક શીખ્યા પછી, અને નિશાળથી ઉઠ્યા પછી પંડ્યાને અમુક રકમ વિદ્યાર્થીના માગ્યાપ તરફથી મળતી. એ શિવાય અમુક દિવસોએ છોકરાઓ અનાજની મૂઠડી કે સોપારી આપતા. ટાણે ટચકે વિદ્યાર્થીને ઘેર પંડ્યાને જમવાનું અને શુભ પ્રસંગે ધનામ મળતું. છોકરાઓ નિશાળનું નામ સાંભળીને ધ્રુજતા, અને મહેતાજીને કાળ જેવો લેખતા. છોકરાં વાંકાં વસમાં ચાલતાં હોય, તો “મહેતાજીને કહી દઇશ” એટલાજ બોલ તેમને સીધા કરવાને બસ થતા. મહેતાજી ચામકો લઈ છોકરાને તેડવા નીકળતા, અને જેઓ આવવાની હઠ કરે, તેમને ખીળાં છોકરા પાસે ટીંગાટોળી કરાવીને લઈ જતા.

શિશુ
શિક્ષણનું
બીજ.

એમ છતાં આની ગામડી નિસાણામાં પણ સરળતાથી શીખવવાના કંઈ કંઈ યત્ન થતા. કંઈપણ બોલવાની કે યાદ રાખવાની બાબત રાગમાં લાવવાથી શીખનારને રમુજ પડે છે, તે જલદી યાદ રહે છે, બાણી પદ શીખવતી વખતે કંકાતું પદ કમળે દા, કન્ને દામ, પાંચ કુંડાળી કિ વગેરે બોલવામાં આવતું. આકના પાડા ગોખવામાં, નામેની જોડણી કરવામાં, ખત 'કાગળ બોલવામાં રાગ કાઢવામાં આવતા. કેળવણી ઉપયોગ સાથે, અને અર્થ વાચક કરવા માટે, ગૂઝાક્ષર શીખવતાં કકકો કેવળો, ખખખો ખાધેશો, ગગ્ગા ગોરી ગાય વગેરે કહેવામાં આવતું. અંક કઢાવતી વખતે પદાર્થનો આકાર બતાવવામાં કે કહેવામાં આવતો જેમ, એકડો કાઢવો હોય, તો વીંટી કે નાની કડીનો ગોળ આકાર કઢાવી તે નીચે લીટી દોરાવવામાં આવતી. ચોગડો કાઢવો હોય તો ચીપીઓ દાદ, આઠડો કાઢવો હોય તો વામી દાદ, અને નવડો કાઢવો હોય, તો ચૂસો કાઢી માંહે લાકડું ધાલ, એમ કહેવામાં આવતું. આ રીતે જરા પ્રામ્ય લાગે છે; પરંતુ તે શિક્ષણ શાખનાં બારે તત્ત્વો બીજરૂપે તે વખતે બાળકમાં હતાં, અને હાલ જેને આપણે શિશુ-શિક્ષણની (કિન્દર ગાર્ટનની) પદ્ધતિ કહીએ છીએ, અને જે મુરોપ અમેરિકામાં બહુ વખણાય છે, તેની ઝાખી તે વખતના પંડ્યાઓને થયેલી હતી, એવું જતાવી આપે છે. જે આ રીતમાં સુધારો થયો હોત, અને શિક્ષણ અર્થ સાથે આપવાનો યત્ન થયો હોત, તો તે વખતની પદ્ધતિ વખાણવા લાયક ને વધારે ઉપયોગી થઈ પડત એ વખતે શાળા સાઝ સગાર બરવામાં આવતી, ખપોરે ખાવા પીરાની લાખી રજા મળતી, અને શાળાના વખતમાં પણ છોકરા એટ્ટી બેટીતું નામ દઈ ધણે વખત રખડપા કરતા, એટલે બાળકનો આશરે ૭ કલાકનો વખત તેમને બારે પડતો નહિ. પંડ્યાજી પણ દાન દબણા સાર, કામ કાળે, કે છોકરાં તેડી લાવવા માટે શાળાના વખતનો ફેટકોડ વખત રોકતા; તે સમયે છોકરા બાળકો કરતા રમત ગમત તરફ વધારે લક્ષ આપતા.

આવી અધમ સ્થિતિનો અંત અંગ્રેજ સરકાર તરફથી નવી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિની શાળાઓ સ્થપાઈ ત્યારે આવ્યો, તોપણ શરૂઆતમાં જૂના રીત રિવાજ શાળાઓમાં ધણે ભાગે કાયમ રહ્યા, કેમકે શરૂઆતમાં સારા કેળવણીલા અથવા શીખ-

વવાની રીત બહુવાવાળા શિક્ષક મળવા મુશ્કેલ હતા. ઉત્તર પ્રાંત ખાતે મે. (આનરેબલ) હોપ સાહેબની ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નેમણુંક થયા પછી તેમણે શિક્ષણમાં મહાન ફેરફાર કર્યો. પ્રથમ ક્રમ વગરની અને ચોગ્ય રીતે નહિ લખાએલી એવી ચોપડીઓ-લિપિધારા, બોધવચન, ડાહ્યાની વાતો, લઘુદિતોપદેશ, બાળમિત્ર, શાળાપયોગી નીતિ ગ્રંથ, બ્રિટિશ ઇન્ડિયા (ઇતિહાસ), સૃષ્ટિ ગ્રામ્ય ઇશ્વર ગાન વગેરે પુસ્તક (જે એક રીતે સારાં હતાં) -વાંચન તરીકે ચાલતી. ગણિતમાં પ્રથમ ભાગ અને દ્વિતીય ભાગ એવા બે પુસ્તક ચાલતાં. બ્યાકરણમાં બાળ ગંગાધર શાસ્ત્રીનું નાનું પુસ્તક, ભૂગોળમાં એક નાનકડી ચોપડી ને નાનકડો નકશો, ઇતિહાસમાં રજુછોડદાસ દ્વિત મુસવમાની વખતનો ઇતિહાસ અને બ્રિટિશ ઇન્ડિયા એ અંગ્રેજી સમયનો ઇતિહાસ ચાલતો. શિક્ષકો શીખવવાની કળાથી અગત્ય હતા આ. મી. હોપ સાહેબે વાંચનમાળા અને બ્યાકરણ ભૂગોળના નવા ગ્રંથ રચાવ્યા બીજા વિષયો ઉપર પણ સારા ગ્રંથો પ્રકટ થતા ગયા. પરંતુ હોપ સાહેબે જે વિશેષ અને ફેળવણીના ઇતિહાસમાં લખી રાખવા ભેગ દાખલ કર્યું, તે શિક્ષણની નવી પદ્ધતિ હતી.

ઉપર આપણે અંગ્રેજ સરકારથી સ્થપાએલી દેશી શાળાઓ વિષે વાત કરી; પણ તેની સાથે મોટા મોટા સ્થળોએ અંગ્રેજ ફેળવણીનો વિસ્તાર શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી હિંદુસ્તાનના પોતાના મુલકમાં ફેળવણી આપવાની અંગ્રેજ સરકાર તરફથી જે યોજના ઘડવામાં આવી, તેમાં આ દેશના લોકોને પશ્ચિમ તરફનું જ્ઞાન આપવું એ મુખ્ય હેતુ હતો. એ જ્ઞાન અંગ્રેજ અને દેશી બાપા દ્વારા આપવાનો ઠરાવ થયો. અંગ્રેજ બાપાદ્વારા જ્ઞાન મેળવવા માટે તે બાપા શીખવાની જરૂર હતી અંગ્રેજ જે પુસ્તકો વિદ્યા યતમાં તે વખતે ચાલતા હતા, તે અહીંની શાળાઓમાં દાખલ થયા. મુરોપી શિક્ષકોના હાથ નીચે તાલમ લઈ કેટલાક સારા વિદ્વાનો થયા. અંગ્રેજ શાળાઓમાં વધારે થયો, ત્યારે આવા દેશી લોકોને તેમાં નીમવામાં આવ્યા તેઓ પોતાના ગુરૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવાનું કામ સારી રીતે કરતા. આગળ જતા મે. હાવર્ડ સાહેબે અને બીજાઓએ અંગ્રેજ શાળાઓને વધારે ઉપયોગી પડે એવા પુસ્તકો બહાર પાડ્યા, તથા વિલામતમાં નવીન પ્રકટ થતા પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો.

શીખવવામાં આવતું, એમાં તો શકન નથી. બાળક વાચક થાય કે પિતા તેને વાંચતા શીખવેલો. જૂદા જૂદા વલણના પુષ્કળ જૂના લેખો ઉપરથી લખવાનું કામ તે વખતે ચાલતું હતું, તેની ખાત્રી થાય છે. રાગજ્યોતી વંશાવળી, ઇતિહાસની ટુંકી વાતો, તારાઓની અને દેવોની યાદો શીખવાતી હતી. મસ્જિદોમાં જેમ મુસલમાની મદ્રસાઓ હોય છે, તેમ સધળા દેવળોમાં શાળાઓ હતી. નાની શાળાઓમાં મૂળતત્વો ચાલતાં, અને ત્યાંથી છોકરા મોટી શાળાઓ કે મહાપાઠશાળાઓમાં વધારે બહુવા જતા.

ઇજ્જત અને તેના જૂના સુધારાની અદ્ભૂત વાત એ છે કે તેણે નાઇલની ખીણમાં ભાયા, સિંગ વિદ્યા, અને મોતર કામની ઇજ્જતમાં ભારે નિપુણતા સાથે ચરચાત કરી, તો આવો સુધારો તે આવી નિપુણતા તે લારી ક્યાંથી? ઇજ્જતની કળાએ જૂની દુનિયા ઉપર ભારે અસર કરી હતી. એના વિદ્યાળ સાહિત્યમાં સૂર્યની પૂજા, પૈથક, ખગોળ, ભૂમિતિ, સાયો, ઇતિહાસ અને અદ્ભૂત વાતોઓ મળી આવે છે. લુડીઆ (ન્યુલેકો)ની પેઠે ઇજ્જતની શાળાઓ એ ધર્મની શાળાઓ હતી; પરંતુ તેમાં વિદ્યા કળાનું જ્ઞાન પણ ધણું અપાતું. મી. ઓસ્કાર ક્લાઉનિંગ્ટન જન્મ્યાના પ્રમાણે નિરિક્ષ અને બનાવોની સંભાળપૂર્વક નોંધ વડે જે વિદ્યાઓ હાથ લાગે, તેમાંની ઇષ્ટપણ વિદ્યામાં એ ભેદો આગળ ન વધ્યા હોય, એમ નહોતું. પીરામિડના વખતના અને દિલ્લ ધર્મચત્રિકાર (કામદા બનાવનાર) થયો તેના સેંકડો શતક અગાઉના ઇજ્જતમાં થયેના પ્રથમ મળી આવ્યા છે. એ પ્રથમ સાંસારિક ધર્મ-કર્તવ્યોને લગતા છે. એક પ્રથમ લખ્યું છે, કે “તને (એક બાળકને) નિશાળે મુકવામાં આવ્યો, અને જ્યારે તું અક્ષર જ્ઞાન મેળવતો હતો, ત્યારે તે (તારી માતા) તારે માટે ટ્રાટથી અને પીવાનું લખને વખતસર મહેતાજી કરે આવતી, હાથ ટું માણસની જોળમાં આવેાણું, પરણ્યો છું, અને તારે ધર છે; પરંતુ તારી માતાએ તારા રક્ષણને માટે જે લાભકારક સંભાળ લીધી છે અને જે પરાકાષ્ટા વેદી છે, તે તું ઠી જૂલો નહિ. = ઇજ્જતમાં સર્વ ઠેકાણે વિદ્યાને જ્ઞાન હતું. નીચ ઉંચનો ભેદ જોવા વગર જે વિદ્વાન થાય તેનેજ સરકારી નોકરીઓ મળતી. દા. બ્રહ્મણે જણાવે છે, કે “ઇજ્જતની નિશાળમાં ગરીબ મહેનતો છોકરો તાલે-વંતના છોકરાની સાથે એકજ પાટલીપર બહુવા માટે જોડી શકતો. બહુવાની આતુરતાવાળા પણ ઉચોગમાં કમી એવા વિદ્યાર્થીઓને કેમ ટકા-

રીને ઉત્તેજન આપવું, તે શિક્ષકો જાણતા હતા; અને લાણીને વિદ્વાન થયા પછી તરૂણને કેવો બહુયો મળશે, તે જાણાવતા હતા. નાનુક હૃદયમાં સ્વમાનની ધૂપી રહેલી ચિજુઆરીનો આથી બહુકો નીકળતો, અને છોકરાઓમાં સ્પર્ધા ઉદ્ભવતી. ગરીબ માણસનો હુશીયાર છોકરો પોતાના જ્ઞાનવડે નોકરીની ચઢતી સીડી ઉપર ચઢવાની આશા રાખતો, કેમકે તેના જન્મ કે સંસારસ્થિતિ આડે આવતા નહિ. માત્ર તેની મન-શક્તિ તેને માટે યોગ્ય ભેદરૂઝે. ”

જ્યુડીઆના પ્રાચીન હીલ્સ (જ્યુ) ભોઠોની ધર્મની તથા બુદ્ધિની પરિપક્વ ડેળવણી તેના વંશજોમાં સેંકડો વર્ષથી ઉતરતી જ્યુડીઆમાં ડેળવણી. આવી છે. તેમને માથે અનેક દુઃખ પડ્યાં, તથા તેમને દેશે દેશ બટકવાનો ને વિખરાવાનો વારો આવ્યો, તે છતાં તેમણે પોતાનો ધર્મ અને ખાસ લક્ષણ ધોયા નહિ, અને પોતાની ઉચ્ચ સ્થિતિ જાળવી રહ્યા, તે એ શિક્ષણનો પ્રતાપ છે. દંત કથા એવી છે, કે આદમે પોતે તથા એનોક અને નોહાએ જળ પ્રત્યય થતા અમાઉ શાળાઓ સ્થાપી હતી । એવાહિમે પોતે ખાલ્દીઆ, મહાપ્ત અને જોસેફસમાં શિક્ષકનું કામ કર્યું હતું. તેણે મહાપ્તના લોકોને અંકગણિતનું અને ખજોળ વિદ્યાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. મોઝીસ, એરન વગેરે જંગલમાં શીખવવાનું કામ કરતા. છોકરાને ધર્મના તત્ત્વો શીખવવા એ માખાપની ફરજ હતી, પરંતુ એ વખતે તેઓ ખીજા વિષયો શીખવતા કે કેમ તેનો પુરાવો મળતો નથી. છોકરાને માટે શાળાઓ હતી, એમ પણ જણાઇ આવતું નથી. નીતિ અને ધર્મનું જ્ઞાન પામી નીતિવાન ને ધાર્મિક થવું, એજ તેમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. એમ છતાં તેમનામાં કેટલાક સમર્થ વિદ્વાન થઈ ગયા છે. છોકરાઓને લખતા વાચતા શીખવાનું હતું, એમ લાગે છે. છોકરીઓ પોતાના ઘર કામને લાગે ચાલ, એવી રીતે તેમને તૈયાર કરવામાં આવતી. તેમને ઘરઘણા સાથે સંગીત અને નૃત્યકળા શીખવાતી. માતા તરીકે જન્મ્યાને નીતિની ને ધર્મની ડેળવણી આપવી, એ સ્ત્રીઓની ફરજ ગણાતી. ત્રણી ધર્મને માટે સ્થપાયેલી શાળાઓમાં સ્ત્રીઓને દાખલ કરવામાં આવતી, એમ પણ જણાય છે. ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ વખતે જ્યુડીઆમાં શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ ચાલતી હતી. છોકરા પાંચ વર્ષની વયે ધર્મના શાસ્ત્ર શીખતા. સિક્ષકોને ખુબ માન મળતું, અને શાળાની વારે અગલ ગણાતી. જે ગામમાં શાળા કે

વિદ્યાર્થી ન હોય, તેના નાશ કરવો, એવું ફરમાન હતું. બેટાર કુટુંબમાં ચારસે શાળા, હતી, એમ જણાવ્યું છે, તે કદાચ અતિશયોક્તિ હશે, કેમકે દરેક શાળામાં ચારમે શિક્ષક અને દરેક શિક્ષક અને ચારસે વિદ્યાર્થી હતા, એવો લેખ ખરા માની ન, ચમત્ત શાળામાં એકરો જમીનપર, રટુલપર, તડીઆપર કે પાટીપર બેસતા, અને શિક્ષકની બેઠક સાથી ઉંચી રહેતી પરણ્યા વગરના પુરુષ કે સ્ત્રીથી શિક્ષકનું કામ થઈ શકતું નહિ. શિક્ષક સારો કેળવાએલો, માયાળુ ને ધીરજવાન સત્યવાદી, અંત કરણથી કામ કરનારો, નીતિવાન, ને ધાર્મિક જોડાએ, તથા તે ધર્મના પુરતોથી વાકેફ અને તેના ખરા અર્થ સમજાવવાને લાયક ને તેમાર જોડાએ

ધરાનની જૂની પ્રજા લગાયક હોવાથી નીતિ અને શુદ્ધિની કેળવણીનો આધાર તનની કેળવણી ઉપર તે રાખતી તનની કેળવણીમાં ધરાનમાં અગત્યસરતો, સહનશીલતા, પ્રકસર પરહેજ, પોતાને માટે ના પાડવી, અને મન મારવું એ બાબતોનો સમાવેશ થતો. શિક્ષણના સાધન ને હેતુ જોતા ધરાનીઓ સામાન્ય કેળવણીમાં ઘણા આગળ પડતા હતા, એ જાણવાથી નવા નહિ લાગે કેમકે દુનિયાના સર્વ રાજ્યોમાં ધરાનની સરકાર કેળવણીની શુદ્ધિના કામમાં અગ્રેસર હતી કાયદાને આધારે કોઈપણ વ્યક્તિને પદાઓ મેળવવાનો કે ન્યાયની જગ્યાઓ મેળવવાનો પ્રતિબંધ નહોતો, પરંતુ લોકોને પોતાના છોકરાઓને સરકારી શાળામાં મોકલવાની છૂટ હતી અનુભવી ન્યાય, મન મારવું, પરહેજ, આદા માલવી અને કૃતદ્વંતતાના ગુનાહને ધિક્કારવો, એ અવધાસક્રમ ત્યાં ચાલતો ધર્મ, વાતસત્યતા, દેશાભિમાન અને મિત્રતાના કર્તવ્યમાં આડે આવનાર કૃતદ્વંતતા અપવિન, ધિક્કારવા લાયક અને કાયદાથી સજાને પાત્ર ગણાતી રાહિનસા જણાવે છે, કે ધરાનીઓ પોતાના છોકરાને કેળવણી આપતા માટે બહુ તરફી લેતા પહેલા પાંચ વર્ષ છોકરો સ્ત્રીઓ અને રહેતો અને તે તેના બાપના જોવામાં પણ બાગ્યેજ આવતો. એ પછી તેની કેળવણી ચર થતી સ્પૃહ્ય પહેલા તેણે હાથ, અને મુકરર કરેને રચણે હાજર થવું તેની જરાજરીના બીજા છોકરા સાથે તે ને તે રચણે દોડાવતા, ગોઠણ કે કાવતા, તીરકામકાથી શિકાર કરાવતા, અને ઘોડા પૂરપાટ દોડમાં હોય, તે વખતે બિનચૂ નિશાન દેશીને બાતો મરાવના. ઠાઠ તડાની સમાઈ તેમને ખમરી પડતી, લામી મજલો કરવી પડતી,

હથિયારો ભીંજ્યા વગર નહિયો ઝોળંગલી પડતી, રાત્રે મેદાનમાં સુવું પડતું, જે દહાડે એક ટંક ખાવાનું મળે તેથી સંતોષ માનવો પડતો અને કોઈ કોઈ વાર દેશની જંગલી ઉપજ વડે નિર્વાહ કરવો પડતો. લગાઈ વખતે જે લાયકા જોઈએ, તે આવી તેમનામા આવતી. આ શિવાય જરૂરના કામકાજ ને ધધા પણ તેઓ કરતા; જેવા કે ખેતીવાડી, લઢવાનાં ને શિકારના હથિયાર બનાવવા વગેરે. આવી તાલીમ વડે મજબૂત અને ખમી શકે એવી ટેવ પડ્યા પછી નીતિનો મુખ્ય ધર્મ જે સત્ય તે પાળવા માટે આચાર્યો ખૂબ સમજવના. શુદ્ધિની કેળવણી તેમનામા ભાગ્યેજ હતી. વાચતા ક્ષીપ્રુ એ પણ તેમના શિક્ષણનો ભાગ જણાતો નથી. ફત કયાઓ ને વીર પુરોના દણાત વડે નીતિનું અને ધર્મનું શિક્ષણ અપાતું. આ સર્વ શિક્ષણ પંદર વર્ષ ચાલતું, એટલે વીશ વર્ષની વયે તે પૂરું થતું. એ લોકોની કેટલીક બાબત લક્ષમા લેવા સરખી છે, એટલે ૧૪ વર્ષની વયે ન્યારે આપણા લોકો બહુ કરીને છોકરાને નિશાળેથી હાડી લે છે, અને તેમને માટે કંઈ કરતા નથી, ત્યારે ધરાની ઉમરાવો પોતાના પુત્રોને ચાર ઉત્તમ શિક્ષક આપતા, તેઓ ડહાપણ, ન્યાય, પરહેજ હિંમતનું જ્ઞાન આપતા, ડહાપણમા પૂજતો, ન્યાયમા છ'દગી પર્યંત અડગ સત્ય પાળવાનો, પરહેજમા ઈદિય વાસનાપર અખત્યાર મેળવવાનો, અને હિંમતમા ગુનાહમા નાખે એવી સર્વ વસ્તુઓથી મનને અલગ રાખવાનો સમાવેશ થતો.

ચીનનો સુધારો ને કેળવણી અતિ પુરાતન કાળથી ચાલ્યા આવે છે; અને હાલમા એ રાજ્યના પુરુષ વર્ગ સાર પ્રાયમિક ચીનમાં કે- કેળવણી એટલી પ્રસારેલી છે, કે તેની દુનિયાના કોઈ દેશમા જવણી. પ્રસારેલી નથી, એવું વિદ્વાન અને નિષ્પક્ષપાતી પરદેશી-ઓની સાક્ષીથી સાબીત થાય છે. એક જર્મન ઇતિહાસ-કાર કહે છે, કે ચીનમા એવું કોઈ ગામ કે ગામડું નથી, કે જેમા નિશાળ ન હોય. કેનરથુથિયસ. (૪ સ. પૂ ૨૫૧- ૭૯) મા થયે, તેની બહુ પહેલા જનસંમૂહમા કેળવણીનો પ્રસાર કરવાની જરૂર સ્વીકારવામાં આવી હતી, અને ખીજી પ્રજાઓમા સાસારિક ને ગાજકીય બાબતો જાગૃત થઈ, તે અગાઉ કેળવણીના મૂળતરવો દીખવવાની અમુક પદ્ધતિ એ દેશમા ચાલતી હતી. આશરે ઇ. સ. પૂ ૧૨૦૦ વર્ષ ઉપર પ્રકટ થયેના કી કી નામના પુસ્તકમા જણાવ્યું છે, કે પુરાતન લોકોને બણાવવા માટે ગામ-

ડાઓમાં સાળા, તાલુકામાં પાટયાળા, જિલ્લામાં મહાપાટયાળા અને પ્રાંતોમાં વિશ્વવિદ્યાલય [યુનિવર્સિટી] હતા. જ્યુ, ધરાનીઓ અને સીગિ-અન લોકોમાં કેળવણી સખધે જે કામ ચાલતું હતું, તેના કરતા તે સમયનું ચીનનું કેળવણીનું કામ વધુ ચઢીઆતું હતું, એવું આ ઉપ-રથી જણાય છે.

કેનફુશિયસના પહેલાં પચાસેક વર્ષ ઉપર લાઓ-ન્ગે નામનો આચાર્ય ને સુધારક થયો, તે જનસમદની કેળવણીની આતુરતાથી હીમા પત કરતો. " કેટલાક ખરાગ રાજાઓ આપણને એમ સમજાવે છે, કે મનુષ્યનું હૃદય અને મગજ ખાલી રાખવું, પણ તેને જદલે પેટને ભરવું, કે જેથી તેની ઇચ્છા-શક્તિ કરતા તેના હાડકા મજબૂત થાય. લોકો અચાંત રિયતિમાં રહે, એવું આપણે હમેશા ધ્યેયનું, કેમકે ત્યારે તેમની મામણીઓ થોડી દશે. તેઓ કહે છે કે જોઓ ધણા ડાહ્યા હોય, તેમના-પર રાજ્ય ચલાવવું મુશ્કેલ છે. " લાઓ-ન્ગે કહે છે, કે આવા મત મનુષ્યભાર્તને જે યોગ્ય રીતે મગવું જોઈએ, તેની વિરુદ્ધ છે. મોઢાના ને લેખી શિક્ષણના સાધનવડે જોઓ સત્તાધારીઓ છે, તેમણે લોકોને મદત કરવી જોઈએ તેમને કનડવાને જાદો, અને તેમને ગુલામ તરીકે ગણવાને બદલે, હરેક જનતા અપાને તેમનું સાફ કરવું જોઈએ. એની પછી કેન ફુશિયસ થયો, તેના વખતથી તે આજમુધી તેના લખાણો ચીનના મહાન રાજ્યની સાળાઓમાં શિક્ષણના મુખ્ય વિષય ગણાય છે.

નોકરીઓને માટે કોમપીટિટિવ પરીક્ષાની પદ્ધતિ, જેણે ચીનના લોકોની જીદગી અને સસાર ઉપર જગરદસ્ત અસર મુજો થયાં કરેલી છે, તે સુમારે ઇ. સ. ૧૦૦ માં સ્થપાઈ તે પૂર્વે પણ નોકરીઓ આપવામાં શિક્ષણ અને પદવીઓ ઉપર આધાર રખાતો તેની અસર એ થઈ છે કે અમીરી અને આચાર્યપણ એ જને ભણેલાઓને હસ્તક એક સરખી રીતે રહ્યા છે. ખીજા દેશોથી અલગ રહેવાપણું, સર્વ કરતા કઠીણ ભાષા, અને સરનાર વર્ગનો અભાવ, એ ત્રણ કારણે આ પદ્ધતિની લાવકી જળવાઈ રહી છે જેમને નોકરી કરવી હોય, તેમને માટે જગા, માન, અને પગાર મેળવનાનો ધોરી રસ્તો કેળવણીજ હોવાથી, તે રસ્તે તેઓ વળગે છે, અને વિદ્યાને સર્વત્ર માન અપાય છે, તેથી થોડું વધુ પણ ચાન મેળવવાની ઇચ્છાને ઉત્તેજન મળે છે માત્ર એ લાભ ઓંઓને મળતો નથી,

કેમકે તેમને માટે નોકરીનાં દ્વાર ખુલાં નથી, અને જ્ઞાનની વિખ્યાતિનો લાભ મળતો નથી; તેથી કન્યાઓને બચાવવા માટે ભાગ્યેજ લક્ષ અપાય છે. સોયનું ને રસોઇનું કામ બાંધવું, મર્યાદાથી ચાલવું, અને વડિલોને યોગ્ય માન આપવું, એ ઉપરાંત તેમની પાસેથી વધારેની આશા રાખવામાં આવતી નથી. છોકરાઓને શિક્ષણ એક જ ધાત્રીનું પરાપૂર્વથી અપાય છે, તેથી તેઓને જ્ઞાનની તૈયાર રસોઇ જમવા મળે છે, અને તેમની યાદદાસ્ત શક્તિ ઉપર હૃદયથી જખાદે બોજે પડે છે, તથા તેમની વિચારશક્તિ દબાએલી રહે છે. તેમની મનશક્તિઓને નિયમપૂર્વક ઈળવવામાં આવતી નથી, તેથી નોકરીના કામમાં જેનો ખપ ન પડે, તેવા શિક્ષણનો ભાવ પૂજાતો નથી.

છોકરા સાત વર્ષની વયે ધરની અંદર શિક્ષક સાથે બાંધવું શરૂ કરે છે, કેમકે પિતા બહેલો હોય, તોપણ તે પોતાના પુત્રને કવચિતજ શીખવે છે, અને છોકરાંને વાંચન શીખવવાને પણ યોગ્ય હોય, એવી માતાઓ થોડીજ હોય છે. કોટ્ટીમાં આપેલી શિક્ષા પ્રમાણે ત્રણ વર્ષની વયે દિવસ ગણતાં શીખવું, દશ વર્ષની વયે સાળામાં જઈ અક્ષરના વર્ગ, અને સંખ્યા પરિભાષણ તથા વાંચન શીખવું, ૧૩ વર્ષની વયે ગાન અને અમુક નૃત્ય, અને તે પછી ચાતું નૃત્ય, ધનુરવિદ્યા અને ગાડી હાંકવાની કળા શીખવી, વીસ વર્ષની વયે ધર્મની ક્રિયાઓ ને ઉત્તમ પ્રતિનું નૃત્ય શીખવું, અને પુત્રધર્મ બરાબર બજાવવો. તેણે બાંધવું બંધ, પણ બચાવવું નહિ. ત્રીસ વર્ષની વયે પરણવું અને માણસને યોગ્ય એવો ધંધો આદરવો. ચાળીસ વર્ષની વયે નોકરીમાં દાખલ થવાય, અને પચાસ વર્ષની વયે મોટા બોદેદાર થવાય. સીતેર વર્ષની વયે નોકરીથી વિરક્ત થવું. છોકરી દશ વર્ષની થઈ, કે તેનાથી જનનામાંથી બહાર નીકળાય નહિ. મધુરવાણી, સારી રીતભાત, નમ્રતા, તાબેદારી, શણ કાંતવું, રેશમના કોશ્ટા ઉકેલવા, રેશમ વણવું, નાકા કરવાં અને ઊંઠીનું સર્વ કામકાજ કરવું, એ સધળું તેને તેની આમા શીખવતી.

આર્થ લોકો પોતાના મૂળ સ્થાનથી જૂદા પડ્યા પછી તેમનું એક યોગ્ય દક્ષિણ-પૂર્વ તરફ ગયું, અને તે ઇરાન, હિંદુસ્તાન વગેરે દેશોમાં જઈ વસ્યું. બીજું યોગ્ય ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફ ગયું; અને તે ગ્રીસ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વસ્યું.

શ્રીસમા
ઈળવણી.

આ બંને ટાળાં એકજ પ્રજાનાં હોવાથી તેમની અસહની ભાવા અને રીત રિવાજમાં મળતાપણું થયું છે. યુદ્ધ અને તત્વજ્ઞાન અથવા આત્મ-જ્ઞાતિના વિચાર બંનેમાં પ્રબળ હતા. મણુવાની ફરજ, શીખવવાના વિષય, પ્રશ્ન-ધર્મનું અધારણ, અને ખીજા આશ્રમના વિચાર બંને ટાળાંમાં વ્યાપ્ત હતા. પરંતુ કેળવણીના કામમાં શિક્ષણને શાસ્ત્ર તરીકે ગણવાનું ને તેનો અમલ કરવાનું પ્રથમ માન ગ્રીક લોકોને થયે છે. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ નામના પંડિતોએ શિક્ષણ પદ્ધતિની જે યોગ્યતા કરી, તેને પશ્ચિમ તરફની પદ્ધતિ હજી સુધી બહુ અનુસરે છે. શરીરની અને મનની કેળવણી માટે પ્રથમ કસરતો (અભ્યાસની) અને સંગીત શીખવવામાં આવતાં. સંગીતમાં વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વોનો સમાવેશ થતો. તે પછી શીખવાના સાત વિષય સુકરર થયા. ૧. વ્યાકરણ, ૨. સાહિત્ય (રસ, અલંકારઆદિ), ૩. તત્ત્વજ્ઞાન (ફિલસૂફી), ૪. અંકગણિત, ૫. સંગીત, ૬. ભૂમિતિ અને ૭. ખગોળવિદ્યા. આવું શિક્ષણ આપણે અહીં ત્રીજા યુગમાં શરૂ થયું હતું, પરંતુ તે એકજ શાળામાં સુકરર કરેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે ચાલતું નહિ. વિદ્યાર્થીની સાત વર્ષની વય થયા વગર ધણું શીખવવામાં આવતું નહિ; અને 'સરઆતનું' શિક્ષણ મોઢાનું ને 'હંત-કથાઓને લગતું' હતું. મણુવાનું સાંઝ સવાર મળીને જ કલાક ચાલતું. વાર તહેવાર પાળવામાં આવતા, અને ઉનાળામાં રજા પડતી. દુકામાં (સૂત્રોની રીતે) શીખવવાની પદ્ધતિ ખોળી કઢાઈ હતી. વાંચન બહુ કાળજીથી શીખવવામાં આવતું, એટલે શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને લિપિવાની ધાટી ઉપર બહુ લક્ષ અપાતું. વેદ અને સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોને માટે આ પદ્ધતિ આપણે અહીં પણ અદ્યપિ ચાલે છે. લાંબા ફરસા અને આખા ગ્રંથ મોઢે કરવામાં આવતા. લેખન ઉપર પણ ધણું ધ્યાન અપાતું. નિબંધ લખાવાતા, અને તે શિક્ષકો સુધારતા. સંખ્યા શીખવવામાં અનેક મુક્તિઓ વપરાતી. લખોટા ચંત્રો ઉપયોગ થતો, અને ૧૦૦૦૦ સુધીની સંખ્યા આંગળી વડે મણુવાની રીત ચાલતી. ચિત્રવિદ્યા પણ શીખવાતી. કસરતો શીખવાતી, તે મલ્લો અને કુસ્તી કરનારનો ધંધો કરવા માટે નહીં, પણ શરીર સુદૃઢ કરવા માટે અને લક્ષ્યાંના કામમાં ઉપયોગી થવા માટે શીખવાની. શરીરને બહુ કેસવાચી શુદ્ધિ જડ થાય છે, અથવા તે તરફ ઓછું લક્ષ અપાય છે, અને માણસમાં જગતી લોકોની ઉદ્ધત અને વિકાળ પ્રકૃતિ દાખલ થાય છે, એમ મનાયું.

પ્લેટોનાં મત પ્રમાણે માળાપને માન આપવું, દેશી-ભાઈઓ ઉપર પ્યાર, હિંમત અને સત્યશીલતા એ માણસના મુખ્ય સદ્ગુણ છે. લેખન વાંચન ને ગણિતના શિક્ષણ કરતાં સદ્ગુણી કરવાના શિક્ષણને તે વધારે અગત્યનું ગણતો. સર્વ કેળવણી ઉપર રાજ્યનો અખત્યાર જોઈએ, અને લગ્ન ઉપર પણ રાજ્યની સત્તા જોઈએ એમ તેનું કહેવું હતું. દસ વર્ષની વય સુધી મુખ્ય શિક્ષણ અંગકસરતનું જોઈએ, અને તે જન્મપર્યંત ચાલુ રહેવું જોઈએ. ૧૦ થી ૧૩ વર્ષ સુધી વાંચન લેખનનું, ૧૪ થી ૧૬ સુધી કવિતા અને સંગીતનું, ૧૭ થી ૨૦ સુધી યુદ્ધ કરવાને લાયક થવા માટે કસરતનું જ્ઞાન આપવું. વીસમે વર્ષે માણસોએ પોત પોતાના ધંધે લાગવું; પરંતુ તે પછીના દસ વર્ષ વિદ્યાઓ શીખવામાં, લશ્કરી નાહરી કરવામાં, અને જગતના અનુભવ વડે સુલક્ષણે દંડ કરવામાં ગાળવાં; અને તે પછીનાં પાંચ વર્ષ કેવળ તત્વજ્ઞાન માટે ગાળવાં. પ્લેટોની યોજનામાં એ પછીનાં ૧૫ વર્ષ દેશ સેવામાં કાઢવા જણાવ્યું છે. આ પ્રમાણે ક્યાંપછી જ તે આત્માની હિતિના માર્ગ લઇ શકે. આ પદ્ધતિ આપણા બ્રહ્મચર્ય વગેરે આશ્રમને મળતી આવે છે.

એરિસ્ટોટલની યોજના પ્લેટોની યોજનાથી જૂદી પડે છે. તેનું કહેવું એવું હતું, કે માણસનો મોઢામા મોટો હેતુ મુખ્ય મેળવવાનો છે, અને મોઢામા મોટું સુખ પૂર્ણ સદ્ગુણોથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ મળવાનો આધાર સ્વભાવ, ટેવ, અને શિક્ષણ છે. કેળવણીના કામમાં હૃદયથી મળેલી બક્ષીસો (સ્વભાવ) ઉપર કામ લેવાનું છે. તેમાં પ્રથમ ટેવ અને પછી શિક્ષણ આવે. વિચાર શક્તિ ખીલે તે અગાઉ સ્વાભાવિક અર્ધ સમજશક્તિ ખીલે છે, અને ઘરીરનું ખીલવું એ બંનેની પહેલા ધામ છે; એ માટે શિક્ષણનો અનુક્રમ, ઘરીરનું, નીતિનું અને જ્ઞાનનું શિક્ષણ એ પ્રમાણે જોઈએ, તેથી પ્રથમ અગ્રકસરતો અને પછી સંગીત શીખવવું, પણ બંને અતિશય કે હદમાં માટે ન શીખવવાં. સંગીત પછી ચિત્રવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, તત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય શીખવવું. તે ઉપયોગી વિદ્યાઓમાં રાજકીય વિદ્યાને સાથી મુખ્ય ગણે છે.

યુરોપની જૂની પ્રજાઓમાં ગ્રીક પછી ઇટલીની રોમન પ્રજા યજ્ઞ.

રામન શિ-
સખ.

બંને પ્રજાઓના લક્ષણમાં ને રીતમાતમાં મોટા તફાવત હોવાથી તેમની કેળવણીમાં ફેર હોય એ દેખાતું છે. ગ્રીક કેળવણીનો હેતુ માણસના અતરાતમાને પૂર્ણપણામાં લાવવું.

પાનો અને સંસારના પ્રપંચમાં પડનાર માણસનાં કૃત્યોને દોરે એવા દિલસુરો તૈયાર કરવાનો હતો; ત્યારે રામન કેળવણીનો તેવો ઉચો હેતુ ન છતાં સંસારના પ્રપંચમાં પડેલા આદમીનેજ લામ્બક કરવા, અને મિષ્ટનના શબ્દોમાં કહીએ, તો જાહેર ને ખાનગી, શાન્તિનાં ને લડાઈનાં સર્વ કામ વાજબી રીતે ખજરદારીથી ને ઉદારતાથી કરી થકે, એવા શહેરીઓ તૈયાર કરવા, એ હેતુ હતો. શરૂઆતમાં માતાઓ છોકરાંને ઘેર કેળવણી આપવાનું કામ કરતી. તે પછી મીસમાંથી પંડ્યાઓ આવ્યા. જો કે તેઓ ગુલામ મથાતા, તોપણ પંડ્યાજી તરીકે તેમને માન મળતું, અને છોકરાંને નીતિની ને જુદિની કેળવણી આપવાનું કામ તેમને સુપરત થતું. શાળામાં સોટીનો ઉપયોગ છૂટથી થતો. વાર તહેવારે રમતો પડતી, અને ઉનાળામાં શાળાઓ બંધ થતી. લખવા વાંચવાનું કામ સાત વર્ષની વયે શરૂ થતું. લખવાના કામની શરૂઆત અહીંની પેઠેજ ગરડા જેવું કરીને તેમાં નિશાળીઆ પામે વતરણું ફેરવવાથી થતી. વાંચતી વખતે ઉચ્ચાર, અને તાલ (જ્યાં ઘટે ત્યાં ભાર મૂકવો), ઉપર લક્ષ અપાતું. પસંદ કરેલા ફકરા એકે કરાવતા, અને ધીમે ધીમે સહેલી કવિતા વંચાવવામાં ને સમજાવવામાં આવતી. ગણવામાં આંગણાં, તેના વેદા ને કાપાનો ઉપયોગ થતો. આ જાતની પ્રાથમિક કેળવણી ૧૨ વર્ષની વય સુધી ચાલતી. તે પછી મોટા ગુરુઓને છોકરા સોંપાતા. તેઓ લેટિન (રામનની માતૃભાષા) સાથે ગ્રીક ભાષા શીખવતા, શબ્દ વ્યુત્પત્તિ, અને વાક્ય રચના ને નિબંધના નિયમ શીખવતા, નીતિશાસ્ત્ર માટે સારી કવિતાઓ સમજાવતા. વ્યાકરણ શીખવવામાં આવતું, અને આખી કવિતાઓ ને ભાષણો મોટે કરાવતાં. ઇતિહાસ પણ શીખવતો. જેમ મીસમાં સંગીત ઉપર વિશેષ લક્ષ અપાતું, તેમ રામમાં સાહિત્ય ઉપર ખૂબ લક્ષ અપાતું, અને વક્રત્વ સ્ક્રિન વધારવા તરફ મથુનારે બહુવનનરતું ખાસ લક્ષ જતું. સાહિત્યને માટે પ્રથમ શાળા ઇ. સ. પૂ. ૮૦ માં રથપાઈ. સોળ વયે છોકરાંને માણસ મથુવામાં આવતો, એટલે એ વયે માણસનો પોપાક તે પહેરી પોતાના ધધામાં દાખલ થતો.

કરવું. શ્રીકે જીવણીની તે બહુ વિરુદ્ધ હતો, અને તે રાજ્યને વિનાશ-
કારક દેખતો.

મહા વિદ્વાન સિસીરોનું મત કેટલી બહુ જૂઠું હતું. શ્રીકે ને
રામન વિચાર તથા બહુતરના મિથ્યજ્ઞોના પ્રથમ પ્રસાદ
સિસીરોના તેને ગળ્યો હતો. સિસીરોનું મત આ પ્રમાણે હતું. જીવ-
વિચાર.

વણીનો હેતુ વ્યક્તિને પૂર્ણ કરવાનો છે. જો સર્વ શહેરી-
ઓની શક્તિઓને પૂર્ણ ખીલવવામાં આવે, તો જો રાજ્યમાં તેઓ રહે
છે, તે જેવું કમ્પાષ્ણકારી થાય. શિક્ષકે સખ્તાઈ અને નરમાયને માનને
રાખવાં. શિક્ષા કરવામાં તેણે સમાનભાવ રાખવો, અને તેણે ગુસ્સામાં
બોલવું કે માર મારવો નહિ. ધર્મ એ સૌથી વધારે અગત્યનો છે. દેવો
એ માણસના કાર્યોના દોરનારા ને માલિક છે, છેક બચ્ચપણમાંથી જીવ-
વણી શરૂ થતી જોઈએ. છોકરાની રમતોનો લાભ લેવો, અને તેમના
સોબતીઓ વિષે ખાસ સંભાળ રાખવી. તેમની રમણશક્તિ ખીલવવા
ધણી મહેનત લેવી, અને તે માટે શ્રીકે અને રામન દરેક જોખાવવા
જેમાં નજર એ મગજની શક્તિને સહાય કરે છે, તેવી કૃત્રીમ ચાદ્દારત
ઉપયોગી થઈ પડશે. પોતાની શક્તિ, અને લાગણીની સંભાળથી ખાત્રી
કર્તા પછી પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને જીવાન માણસે ધર્મ પસંદ કરવો.
મનોવિકારના વિનાશકારી હુમલાથી તેને આપણે બચાવવો, અને જો તે
જાહેર જીવનમાં જાળવાનો હોય, તો તેની મહત્વાકાંક્ષાને અને નામના
મેળવવાની ચાહનાને આપણે ઉત્તેજન આપવું. વક્તામાં ધણી ગુણ જોઈએ.
તેયાર જખાન અને બોલવાની ઝડપ, સ્વભાવ-સિદ્ધ ઉભા રહેવાની ને
હાજર હોવાની છટા, અને વાણીની મધુરતાજ માત્ર બસ નથી; પણ
તેનામાં નૈયાયિકના જેવી તીક્ષ્ણતા, તત્વજ્ઞાનીના જેવા વિચાર, કવિના
જેવી બાની અને મહાન નાટકના પાત્ર જેવા હાવભાવ જોઈએ. જૂદા
જૂદા વિષયો-કાયદા, ઇતિહાસ, તત્વજ્ઞાન-નું જ્ઞાન તેનામાં રમી રહેવું
જોઈએ. પોતાના દેશના ઇતિહાસથી અજાન હોય, તો તે રાજ્ય-પ્રપચી થી
રાતે થઈ શકે ! તત્વજ્ઞાન એ સર્વ વિદ્યાનો મુખ છે, અને તે સદ્ગુણની
ચાળા છે. શ્રીકેનો અભ્યાસ અતિ ઉપયોગી છે. સિદ્ધ પદાર્થવિજ્ઞાનથી
પોતે અજાણ હોવાથી તેની તે યોડીજ દરકાર રાખતો. પરંતુ શ્રીકે
ગુરુઓની પેઠે તે રાજનીતિને સર્વ વિદ્યાની રાણી સમજતો. પણ તે ફરેલ

ને મોટી ઉમરનાને માટે છે, નાંનાને માટે નથી, એમ કહેતો. થીક કસરતોની તે હીમાયત કરતો નહિ.

કેળવણી સંબંધે ક્વિન્ટિલિયન જે ઇ. સ. ૪૨ માં જન્મ્યો હતો, તેના વિચાર મહત્વના છે. તે કહે છે, કે મનની ચપળતા ક્વિન્ટિલિ- માણસમાં સ્વાભાવિક છે, અને જો બચપણની સારી યતના વિચાર આશા નિષ્ફળ થઈ, તો તે સ્વાભાવિક શક્તિની ખામીને લીધે નહિ, કેળવણીની ખામી લીધે જન્મ્યું, એમ સમજવું. દરેક છોકરાના ભવિષ્યની આપણે પૂરી આશા રાખવી, અને તેની છેક નાની વયથી આપણે સંભાળ લેવી. માટે, આપણાં છોકરાને માટે આવાઓ પસંદ કરવામાં સાવચેતી રાખવી. તેમના બોલ બેચક ઉપયોગી છે. પણ તેનાજ તેમના ઉચ્ચાર છે. ગામડાની આયાના ખામી ભરેલા શિક્ષણથી છોકરામાં નાની વયે એવી ખોડો, દાખલ થશે, કે જે કદી દૂર કરી નહિ શકાય, આયાનાં જે છોકરાં સાથે તમારો દિકરો ભણનાર હોય, તેઓ સરખા ગુણના જોઈએ. લેટિનના પહેલું ગ્રીક શીખવવું, પરંતુ લેટિન થોડે થોડે અંતરે અલાવવું જોઈએ, નહિ તો પરદેશી ઉચ્ચાર, ને પરદેશી શબ્દ-પ્રયોગોથી માતૃ-ભાષાની શુદ્ધતા બગડશે. સાત વર્ષની વય સુધી કેળવણી સુલભતરી રાખવાની જરૂર નથી. બચપણમાં વાદદાસ્ત શક્તિ સૌથી વધારે જોરાવર હોય છે, તેથી તે વખતે તેનો લાભ ન લેવો, એ સકારણ નથી, પણ તેનો ઉપયોગ નરમાસથી ને મમતાથી કરવો. બાળવું એ આનંદરૂપ જોઈએ. બોળરૂપ ન જોઈએ. એક જાતનો અભ્યાસ કરવાની બચ્ચાની મરજ ન હોય, તો ખીજી જાતનો અજમાવવો બચ્ચાને મૂળતત્વો શીખવવા માટે મદદ શુદ્ધિવાન શિક્ષકની જરૂર નથી. પ્રથમ વાચન શરૂ કરવું. હાથી દાતના અક્ષરથી ઉપયોગી મદદ મળશે. પાટી ઉપર ફાતરેલા અક્ષરમાં વતરણું ફેરવવાથી લખવાનું સારી રીતે શીખવાશે. સારું લખવું અતિ ઉપયોગી છે. સારું વાચન શીખવવા માટે પ્રથમ ધીમેથી, અને આસતે આસતે, લેવાવળે વચાવવું.

સાત વર્ષની અંદર પ્રાથમિક કેળવણીનો ઘેર અભ્યાસ કર્યા પછી છોકરાને નિચાળે મૂકવાનું ક્વિન્ટિલિયન કહે છે. દુર્ગુણ શું છે, તે જાણતા અગાઉ પાઠશાળી રામના અનીતિવાન ધરોમાં છોકરા દુર્ગુણ શીખે છે. નિરાળમાં તે દુર્ગુણ શીખતા નથી. પણ નિરાળમાં તેમને તેઓ પોતે લઈ જાય છે. (ખરતા) એકજ શિક્ષકથી લખનાર ઉપર વધારે

ધ્યાન ને સંભાળ રખાશે, એવું ધારવું તે સૂચ છે. મોટી નિશાળોમાં ઉત્તમ શિક્ષકો માલમ પડશે, અને એવા વિષય ધણા છે, કે જે એક શિક્ષક નાના વર્ગને શીખવી શકે, અને મોટા વર્ગને પણ શીખવી શકે. અસખત શાળા પસંદ કરવામાં સંભાળ રાખવી. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વ્યક્તિવાર મહેતાજી લક્ષ રાખશે, એવી આશા રાખો, પરંતુ કેટલીક શાળાઓ ખરાબ હોય, માટે શાળાઓનો એકઠો બિલકુલ કાઢી ન નાંખવો. સર્વ કરતાં વડતાને માટે જાહેર શાળા જરૂરી છે. શાળામાં જે મિત્રતા થાય છે, તે ધર્મના બંધને બંધાઈ હોય, તે પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જેવી ને તેવી રહેશે. ઘેર રહીને વિદ્યાર્થીને પોતાને જે શીખવવા-મા આવે, તેજ શીખવાય છે, પણ-શાળામાં તો જે બીજાઓને શીખવાય છે, તે પણ શીખાય છે. દરરોજ તે ધણી વસ્તુનાં વખાણુ થતાં સાંભળશે, ને ધણી વસ્તુને સુધારાની જોશે. કોઈ મોખતીના એટીપણુને માટે મળેલા હપકાથી તેને એતવણી મળશે, અને કોઈના ઊંઘોમનાં વખાણુ વડે તેને ઉત્તેજન મળશે. વખાણુથી સ્પર્ધા ઉત્તેજાશે, અને બરોબરીઆથી હતરવામાં ગેરઆખર છે, અને મોટાથી વધવામા પ્રતિષ્ઠા છે, એવો તેને વિચાર થશે. મહત્વાકાંક્ષા જાતે કદી દુર્ગુણ હશે, તોપણ તે ધણીવાર સદ્ગુણોની માતા છે, તેના તરફ તેનું વલણુ થશે.

શિક્ષકની પહેલી ફરજ એ છે, કે તેણે વિદ્યાર્થીના સ્વભાવ ને લાયકીથી વાકેફ થવું. માદદાસ્ત અને નકલ કરવાની શક્તિ એ લાયકીની મુખ્ય નિશાનીઓ છે. ઉપલક્ષ અને તુરતની અપજતાને ધણીવાર શક્તિ સમજવામાં જૂલ થાયછે, તેની સંભાળ રાખવી. કામ અને રમત વરાફરતી જોઈએ. શરીર સિદ્ધા કદી પણ કરવી નહિ, તેનાં ત્રણ કારણુ છે. ૧. તે જાતે નીચ, અને અધમ છે. ૨. કેટલીક મુદત પછી તેની અસર નાશ પામે છે. ૩. કામ ભેવામા જો શિક્ષક પોતાનું કર્તવ્ય કરે, તો તેની જરૂર પડવાની નથી. ખરેખર તે ખરાબ શિક્ષકનું હથિયાર છે, અને જે નાનુક ને ખરાબ વર્તણુક રોકવા અશક્ત છે, તે વય ઉપર કોઈ માણસને અતિ અધિકાર આપેલા ન જોઈએ. શિક્ષકના કર્તવ્ય વિષે કિવન્તિલિપન કહે છે, કે તેણે શુદ્ધ જોડવાનું શીખવવું, અને કવિતાની સમજુત શીખવવી. લેખનકળા અને યથા ન્યાયનો મહાવરો તેમા આવી જાય છે. તાલ માપ જાણવા માટે સંગીત, કવિતાઓમાં આપેલા દશતો સમજવા માટે ખગોળ તથા તત્ત્વજ્ઞાન તેણે શીખવવાં. શાળાના મહેતાજીનું કામ

અગત્ય કરીને પાપો મળજીત કરવાનું છે. છોકરાનું મગજ ઘણા વિષયોમાં રોકવાથી ડરખું નહિ, કેમકે કામની અનેકતા જાતેજ વિદ્યાન્તિ છે, અને ઘણા વિષયોને માટે નાનપણ જોયી બીજી કોઈ વય યોગ્ય નથી. અતિ લાયક શિક્ષક થોડું શીખવે, પણ તે ઉત્તમ રીતે શીખવે છે. છુપ્પા અથવા ઉમાડા જેવા શિક્ષક કરતાં બીજું કોઈ ખરાબ નથી. છોકરામાં રહેલા રુચીયો ગુણોમાંથી આપણે કોઈ લઈ ન લેના, પરંતુ જે કાચું હોય તે મજબુત કરો, અને જે અધુરું હોય તે પૂરું કરો.

જાણીતી જુની પ્રજામાં મુસલમાન એ સાથી છેકની પ્રજા હતી, તેથી તેણે બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓના જ્ઞાનનો લાભ લીધો હતો. મુસલમાનો માટે જંગલોમાં ઇસ્લામ ધર્મના ફેલાવા સાથે એ પ્રજામાં જંગલોની શરૂઆત થઈ. મહમદ પેગંબરનું ફરમાન હતું કે આ કે પુરૂષે વિદ્યા શીખવાની ફરજ છે, અને વિદ્યા મેળવવા માટે જરૂર પડે તો ચીન સુધી મુસાફરી કરવી (ચીન ઉપર ઇસ્લામ ધર્મોએને સૌથી વધારે છીટ હતી.) બનીશા ઉમર ફારુકના વખતમાં શરજાઓની પ્રથમ સ્થાપના થઈ, એમ કહેવાય છે. મુન્ઝી શરીફુદ્દીન ખાખી સાહેબે નીચેની દલીલો પૂરી પાડી છે.

જેમ ધર્મનો ફેલાવો થતો ગયો, તેમ બીજી બાપાઓના સ સર્ગથી કુરાનની અરબી બાપા બગડવા લાગી, તેથી સને ૫ હિજરીમાં જંગલોની અબુન અસ્વદે બાકરજીના કાવદા ધડ્યા. સને ૧૪૩ હિજરીના જંગલોની શરૂઆત થઈ, તેમાં પ્રથમ બાકરજી (બાપા) અને કુરાને શરીફ, અને શરે (ધર્મશાસ્ત્રી-કાવદા) શીખવાતા. જે ત્રણ સૈકામાં મોટામોટા વિદ્વાનો, કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઇતિહાસ લખનારા વગેરે પુષ્કળ થયા બાદશાહ મુનુરુ રસીદના સમયમાં ઉત્તમ મદ્રસાઓ (મજલિસો જા, તેમાં શાળા, પાઠશાળા, ને મહા પાઠશાળાઓનો સમાવેશ થાય છે) બગદાદ, બસરા, કૂશ અને બુખારામાં સ્થાપન થઈ. તેના પાટવી કુવેરે ખુરાસાનમાં મહા પાઠશાળા સ્થાપી. પરંતુ દોનતે મલગૂંકિયાનો પ્રધાન નિઝામુલમુલકતૂસી એ જંગલોની પાપો રચનાર મળ્યા છે તેણે નિઝામિયા બગદાદ નામની મહા પાઠશાળા સ્થાપી તે પાછળ ત્રીશ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો તેનું વાર્ષિક

ખર્ચ પોણે લાખ રૂપીઆ રાખ્યું હતું એમ ગીબન જણાવે છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ખોરાક, પોષાક, પુસ્તકો અને બીજાં લાજવાનાં સાધન મફત પૂરાં પાડવામાં આવતાં. નેશાપુર, હેરાત, મુસલ અને ઇસ્ફહાનમાં તેણે મોટી મદ્રસા રચાવી. ફ્રેન્ચ મુસાફર શાર્ડેન જણાવે છે, કે ખાસ ઇસ્ફહાનમાં મોટી મદ્રસા ૪૮ હતી. ખાસ બમદાદમાં નિઝમીયા શિવાય બીજી મોટી મદ્રસા ૮૦ હતી. દોહતે અબ્બાસિયાના વખતમાં, (સન ૬૨૫ હિજરી) એક ખતીફાએ દળલા નદીને કાઢે એક મોટી પાઠશાળા રચાવી તેના ઉપયોગને માટે ૧૬૦ ઉટા ઉપર પુસ્તકો ભરી મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. તેને લગતી દવાશાળા તથા વીંધી (બોર્ડિંગ) રચાવી. વિદ્યાર્થીઓને સર્વ કાંઈ મફત પૂરું પડતું, તથા તે ઉપરાંત દરમહા પંદર રૂપીઆ હાથ ખર્ચીના મળતા. એના ખર્ચ માટે સેંકડો ગાય મુકરર કર્યાં, જેની આમદની ૪૫૦૦૦૦ રૂપીઆ હતી. સુલતાન તુરકીનના વખતમાં દમિષ્કમાં વીસ મહા પાઠશાળાઓ હતી. સુલતાન સલાહુદ્દીને સિકંદ્રિયા, કોહરા, ખેતુલમુકદ્દાસ, (પવિત્ર જરસલમ) અને દમિષ્કમાં પાઠશાળાઓ રચાવી તેનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂપીઆ પંદર લાખ હતું. સુલતાન સલાહુદ્દીનના નામાંકિત શહાબુદ્દા અલમલેકુજ્જહીર અબુલફતેહ ગાજીના વખતમાં અગ-લ્યુત મદ્રસાઓ રચપાઈ હતી. સન ૮૭૫ માં કુસ્તુનુનિયામાં એક વિશ્વ-વિદ્યાલય (યુનીવર્સિટી) રચપાઈ, તેના તાઆમા આઠ મહા પાઠશાળાઓ (કોલેજો) હતી. તુર્ક લોકોનું ચહેર મક્કા મદ્રસાઓને માટે પ્રખ્યાત થયું. ઇબ્રુનાસર મહમદે સાથી મોટી મદ્રસા મિસરમાં રચાવી (સન ૭૫૮ હિજરી) તેની પાછળ ૫૪૦૦૦૦૦ ખર્ચ થયો હતો, એમ કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનના સુલતાન આલ્તુદ્દીને મક્કામાં મદ્રસા રચાવવા સારું મુઠ્ઠળ પૈસા મોકલાવ્યા હતા (સન ૮૧૪ હિજરી.)

પ્રાથમિક કેળવણીનો સામાન્ય રીતે પ્રસાર કરવા માટે સરકાર તરફથી કેવી ગોઠવણ થતી, તે માલમ પડતું નથી. પરંતુ પ્રાથમિક શાળાઓ. એવી કેળવણી ખાનગી રીતે મસીદના એકમાં, ખાનગાહ (મસીદ પાસેની કોટડી) ના દુજરામાં કે વિદ્વાનેને ઘેર અપાતી, અને તેમને સરકાર તરફથી કંઈ આશ્રય વખતો વખત મળતો. ખાનગી કે સરકારી શાળાઓમાં ભણામણી (શી) લેવાનો રિવાજ નહોતો. ખાનગી શીખવનારાઓને વિદ્યાર્થીઓ રાજપુત્રીથી કંઈ આપે, તો તે લેવામાં આવતું.

શિક્ષણ વિષયવાર અપાનું, એટલે વિષય પ્રમાણે વર્ગ બંધાતા. શાળાઓમાં ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂમિતિ, અક્ષરમણિત, ન્યોતિય, ગત્ર, પદ્ય, દંતમેદસાદત (ઉચ્ચ ભાષાજ્ઞાન,) દંતમે બલામત (દ્વિઅર્થ), હાસ (વેગબર સાહેબનું ફરમાન), તરસીર (કુરાને ચરીફની સમજૂતી), દંતમે મઆની (અર્થ), દંતમે કલામ (એક ઇશ્વરવાદ), દંતમે બયાન (વર્ણન), દંતમે હન્દા (લેખ પદ્ધતિ), વગેરે દંતમે (વિદ્યા-દંતમે) શીખવાના હતા. મોટા મોટા મોલરીઓ ને અધ્યાપકો (પ્રોફેસર) વિદ્યાર્થીઓની લેખી પરીક્ષા કરતા, ઉત્તીર્ણ થાય તેને પ્રમાણપત્ર, અને પદવીઓ (દાનિશમદ, મોલલી, ફાજલ વગેરેની) આપતા. હનામ બક્ષીશો પણ અપાતી મોટી મોટી મોલરીઓ એવા વિદ્વાનોને મળતી.

મોટા અધ્યાપકોને રાજદા પગર રૂ. ૪૫ થી ૧૦૦ મુની અપાતો. ખગાર, મ- ખાનો, સ્ત્રી કેળવણી. ખરચને માટે ગામ ગરાસ મદ્રસા ખાતે આપરામા આવતા મદ્રસાઓના મકાનો સરકાર તરફથી બંધાના. દંતમેઓને માટે શાળાઓ નહોતી, કેમકે ઝોઝનના રિવાજથી તેઓ મદ્રસે શાળાઓ । જઈ શકે નહિ.

હિંદુસ્તાનના પાદશહોએ કેળવણીના સબધમાં ઘણું કર્યું હોય, એમ જણાવું નથી. ફિરોઝશાહે મકતમો (શાળાઓ) રચાવી હતી એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાયછે. આકબર, શાહેજહા, જહાંગીર, અને આલમગીર એમણે શિક્ષણનું કામ દરનારાઓને માટે જગીરો અને વજ્રદા કાઢી આપ્યા હતા.

યુરોપમાં મિસ્ત્રી ધર્મ દાખલ થયા પછી તેના આચાર્યો શિક્ષણનું કામ કરવા લાગ્યા તેઓને મુખ્ય આશય ધર્મનું જ્ઞાન આપવાનો હતો, તથાપિ કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાન, ભૂમિતિ, ન્યાય રણુ, અને સાહિત્યશાસ્ત્ર પણ શીખવતા એમના પછી પાકિસ-શિક્ષકોનો સમય આવ્યો, અને મહના શિક્ષણ સાથે શહેરોમાં ને દરવાર મદ્રસા શીખવવું ચાલ્યું. મક એ કેળવણીનું, વિદ્યાઓનું ને સહિતનું સ્થાન હતું. છોકરાની તે શાળા, વિદ્વાનોનું તે

વિશ્વ-વિદ્યાલય, 'રાજઝોનું' ન્યાય-મંદિર, ધર્મોપદેશકનું જ્ઞાન-મંદિર, ખેતીવાડી, કારખાનાં, ગાયન, શિક્ષક અને ચિત્રવિદ્યાનું તે સ્થાન હતું. તેમાં છોકરીઓની કેળવણી ભૂખવામાં આવતી નહિ. એ વખતે શાળાની વ્યવસ્થા માટે વિદ્યાર્થીઓને ભારે શિક્ષા થતી, અને સોટી એજ તેનું મુખ્ય સાધન ગણાતું. પાંડિત્ય શિક્ષકોએ તત્વજ્ઞાન શીખવવા માંડ્યું, અને કારણ ખોળવાની શરૂઆત કરી. એ વખતે વીરસનો હતો, તેથી દરબાર મઠોમાં જે કેળવણી અપાતી, તે કેવળ જૂદી હતી; એટલે ક્ષત્રિઓને ઘોડે બેસવું, તરવું, તીરકામકાથી શિકાર કરવો, કુસ્તી કરવી, બાજની સહાયતાથી પક્ષી પકડવાં, શેતરંજ રમવી, અને કવિતા રચવી, એ સાત કળાઓ શીખવવામાં આવતી. શહેરની શાળાઓમાં દેશી ભાષાઓ, ઇતિહાસ, અને ભૂગોળના વિષયોપર વધારે ધ્યાન અપાતું. સન ૧૪૫૩ માં કા-સન્નાતીનોપક્ષ મુસલમાનોને હાથ ગયા પછી ગ્રીક વિદ્વાનો યુરોપના દેશોમાં ગયા, અને તેમણે ત્યાં પોતાની ભાષાનો પ્રસાર કર્યો. તે વખતમાં અપાતા ચઢતી જાનના જ્ઞાનની શરૂઆત ઇંગ્લાંડની અંદર પંદરમા સૈકામાં થઈ.

જુદિને વિકાસ કરનાર ચઢતી જાનના જ્ઞાનવડે લોકોના ધર્મ સંબંધે વિચાર ફરતા ગયા, તેથી ધર્મના સુધારાનો જુડો ધરસ્મસના વિચાર. રોપાયો. આ ફેરફારના વખતમાં ધરસ્મસે વિદ્યાર્થીની કેળવણી ઉપર કેટલાક પુસ્તક લખ્યાં. તેમાં જણાવ્યું છે, કે છોકરાની સાત વર્ષની વય થતા અગાઉ રમતની અંદર અક્ષરો (ગ્રીક ને લેટીન), ધર્મ, અને પૂજ્યભાવ શીખવવો, અને તેમના પર સખ્તી કરતાં નરમાશ રાખવી, લાયક શિક્ષક પસંદ કરવો, છોકરું નાતું હોય ત્યાં સુધી ધરમાં રાખવું, કેમકે એટલી નિશાળમાં બગડવાનો ધણો ભય છે. એ પછી પાંચ ઇ છોકરાને ભેગા બજાવવા એ સારું છે. અગર છોકરો નિશાળે જતો હોય, તો તેની સાથે ખાનગી શિક્ષક મોકલવો, વસ્તુ કરતાં ચમ્પ પહેલા આવવા જોઈએ, ગ્રીક ને લેટીન વ્યાકરણો સાથે શીખવવાં, યાદદસ્ત ચકિતને સંભાળથી કસવી, લખનારનો ભાવ પૂરી રીતે સમજાવવો, વિદ્યાની સાથે ચિત્ર, કાનર દામ, ને સિદ્ધકળા શીખવવી. ધર્મની કેળવણી એ સૌથી વધારે અગત્યની છે. છોકરીઓની કેળવણી છોકરાની કેળવણીના જેટલીજ અગત્યની છે. ૪૦

ધર્મ સુધારક દ્યુધર ડેળવણીને સુધારાની મોટી ઢાલ કે કિલ્લો

દ્યુધરના વિ-
ચાર અને મે-
લકથોનના
પુસ્તક.

સમજતો. ખરેખરી સર્વત્ર ડેળવણી આપવાનો વિચાર
તેના મનમાં દૈવ્ય પ્રથમજ્ઞ આપ્યો હતો. એનો સાથી
મેલકથોન તેને ટપાવે એવો નીકળ્યો. અને તેણે બહુલા

વર્ગ ઉપર ભારે અસર કરી. યાજ્ઞા પુસ્તકો લખીને, અને

અનુભવી શિક્ષક તરીકે કામ કરીને, તેણે વિદ્યાને નવું સ્વરૂપ આપ્યું.
ગ્રીક ને લેટિન વ્યાકરણો, ન્યાય, સાહિત્ય, પદાર્થવિજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર,
અને નીતિશાસ્ત્ર ઉપર તેણે વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી પુસ્તકો લખ્યા, તથા
ગ્રીક લેટિન પ્રયોગ પર બાધ્યો કર્યો, શિક્ષક તરીકે તેણે બહુ અસર કરી.

એ વખતે રોડાસખર્ગમાં જોન સ્તમ નામનો ગુરુ (મહેતાજી, સન

૧૫૩૮ થી ૧૫૮૩ સુધી) થયો. તેણે નવી ડેળવણીને

સ્તમના
વિચાર.

બધુનું સ્વરૂપ આપ્યું, એની યાજ્ઞામાં હજારો છોકરા

આવતા. તેમને છ-સાત વર્ષની વયે દાખલ કરવામાં

આવતા. યાજ્ઞાનો અભ્યાસ નવ વર્ષ ચાલતો. ૧૬ વર્ષની વયે તેમણે

પાઠશાળામાં દાખલ થવું જોઈએ. પાઠશાળામાં નિયમિત પાઠ આપવાને

બદલે ભાષણોથી શીખવાવું, ૨૧ વર્ષની વયે તેમનો અભ્યાસ પૂરો થતો.

નવ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં સાત વર્ષ શુદ્ધ રૂઢી પ્રયોગવાળું લેટિન, અને

બે વર્ષ છટાદાર રચના (હખ) શીખવામાં જતા અને પાઠશાળાનાં

પાંચ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીને પૂર્ણવક્ત્ર બનાવવામાં આવતો. આ દેશના શાસ્ત્રી-

ઓની પેઠે વિદ્યાર્થીને કેવળ ભાષાશાસ્ત્ર આપવામાં આવતું અને એ

પદ્ધતિનું અનુકરણ ઇંગ્લાન્ડની મોટી મોટી પાઠશાળાઓમાં આજથી ૪૦-

૫૦ વર્ષ પૂર્વે થતું હતું.

ડેળવણીની આગ પદ્ધતિમાં મોટો ફેરફાર બેકનની ફિલસૂફીથી થયો.

તેણે પ્રયોગો કરવાની નવી પદ્ધતિ જેને સયોગીકરણ

બેકન અને
રેટિયના
વિચાર.

કહે છે તેની હિમાયત કરી. એ પદ્ધતિથી શિક્ષણ

પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો પ્રથમ વ્યાખ્યા કે સૂત્ર શીખીને

તેની સમજુત આપવા કરતાં વસ્તુઓ અને દૃષ્ટાંતો વડે વ્યાખ્યા કે

સૂત્રનું સ્વરૂપ વિદ્યાર્થીના મનમાં ઠસાનવું. એ વધારે સારું છે, કેમ

વિદ્વાનોને ભાસવા લાગ્યું, જૂના અથવા મૂન ભાષાઓના એકલા શાળથી

વિશેષ લાભ નથી. તેની સાથે ચાલતી અને ખાસ કરીને માતૃભાષાનું

જ્ઞાન આપવું અને વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય એવા વિષયો અને વિદ્યાઓ શીખવવી જરૂરની છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોને બચ્ચાણું. એકનના વિચારો ઉપર આધાર રાખીને કેળવણીની રીતમાં ફેરફાર કરવાનું પ્રથમ માન રેટિશ-જે ૧૫૭૧ માં હોલસ્ટેઇનના વિલસ્ટરમાં જન્મ્યો હતો તે-ને થયે છે. એણે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો નહિ, પરંતુ વિદ્યાર્થીએ પ્રથમ પોતાની માતૃભાષા શીખવી એ મોટું તત્ત્વ મળ્યું હતું. એ ભાષા દ્વારા લેટિન કે ગ્રીક શીખવવું એવું તેનું મત હતું. રેટિશ કહેતો, કે, ૧. શીખવવામાં સુષ્ટિનો (સ્વાભાવિક) ક્રમ અને રસ્તો લેવો. ૨. એકી વખતે એકજ બીજ શીખવવી, અને તે સારી શીખવવી. ૩. એક વસ્તુ વારે વારે કહેવી, કેમકે વારે વારે કહેવાથી મગજમાં તે હંડી ઉતરે છે. ૪. દરેક વસ્તુ પ્રથમ માતૃભાષામાં શીખવવી. ૫. કોઈ પણ વસ્તુ બળાતકારથી ન શીખવવી, કેમકે તે સ્વભાવ વિરુદ્ધ છે, અને વિદ્યાર્થીને કંટાળો આપે છે. ૬. કંઈપણ ગોખાવવું નહિ, કારણકે ગોખણુ ઉપર આધાર રાખવાથી વિચારશક્તિનો ને ખરી સમજનો નાશ થાય છે. ૭. શિક્ષણમાં, પુસ્તકમાં ને દાખલા દર્શાવવામાં એક સરખાપણું રાખવું. ૮. પહેલાં વસ્તુ શીખવો ને પછી તેના સંબંધનું વ્યાખ્યાન વગેરે જે શીખવવાનું હોય તે શીખવો. ૯. અનુભવ અને તપાસ વડે દરેક વસ્તુ યોડે યોડે શીખવો; કારણ સમજબધા વગર કોઈનો આધાર આપવામાં માલ નથી. સામ્રીતી વડે જેનું ખરાપણું નક્કી ન થાય, એવો વિચાર કે નિયમ મનમાં ઠસતો નથી. આ નિયમો ઉત્તમ પ્રકારના છે, અને તેમાંના ઘણા ખરાનો ઉપયોગ હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં થાય છે.

રેટિશ કરતા વધારે ફેરફાર કરનાર જોન એમોસ કોમેનિયસ ઈ.

સ. ૧૫૯૨ માં મોરવિઆના નિર્વનિઝમાં જન્મ્યો. હાલ-

કોમેનિયસ
ના વિચાર

રીની સાળાઓની પદ્ધતિમાં તેણે ફેરફાર કર્યો. સાળાના સાત વર્ગ કરી દરેકમાં એક વર્ષ બચવાનું ચાલે અને

વિદ્યાર્થી દર વર્ષની વચ્ચે દાખલ થાય, એવું ઠરાવ્યું. પોતે રચેલાં ત્રણ પુસ્તક પહેલા ત્રણ વર્ગમાં ચાલે, એટલે વિદ્યાર્થી સાધારણ વસ્તુઓ, લાટીન, લેખન, અંકગણિત, ભૂમિતિ, ગાયન અને કસરત શીખે. ચોથા વર્ગમાં ગ્રીક-મંદીરનું ગાયન, અને નાટકનું અનુકરણ શીખે, વગેરે. કોમેનિયમે કેળવણી વિષેના પોતાના અંથમાં આપેલા વિચાર જોઈએ. પોતાના સ્વભાવવડે માણસ ૧. વિચારવાન પ્રાણી, ૨. બીજા ઉપર આધિકાર

ભોગવનાર કે ઇ. પરમેશ્વરનો નમુનો થઈ શકે. વિચારવાન પ્રાણી તરીકે માણસે આ દુનિયામાં શું શું છે, તત્ત્વોની શક્તિ, ઋતુના ફેરફાર, તારા, પ્રાણીઓ (પશુઓ) ની આસિયત, માણસના વિચાર, વનસ્પતિ, જે સ્પષ્ટ, અને ઢંકાએતું છે તે સર્વ, ઠારીમરતું જ્ઞાન અને વક્તાની કળા જાણવી જોઈએ. ૨. ખીજી રિયતિમાં માણસે દરેક વસ્તુને તેના ખરા પરિણામ માટે નિર્મિત કરવી. સર્વ પ્રાણીઓમાં શબ્દની ઢમે ફરતું, અનેલી કોઈ વસ્તુને-પોતાના શરીરને પણ-નામે થતું નહિ, દરેક વસ્તુને પોતાને તાજે કરવી અથવા પોતાના કામમાં લેવી. પોતાના અને જીવનના બહારના અને ભીંતરના સર્વ ચલન વલન તથા કૃતિઓ ઉપર હઠાપણ ભરેશે. અધિકાર મેળવવો. ૩. ત્રીજી જામતને માટે પોતાની જીવગીમાં માણસે દૈવીસ્વરૂપનો પૂરો નમુનો થતું. આ સા મેળવવાના ત્રણ માર્ગ છે. ૧. જોગવણી ૨. સદ્ગુણ અને નીતિ, ૩. ધર્મ અને સાધુત્વ. સાળાતું કામ એ છે, કે ૧. વિદ્યા અને કળાતું જ્ઞાન આપતું, ૨. જોનવાની રીત સુધારવી, ૩. નીતિની જોગવણી આપવી, ૪. અને દુષ્ટમાં પ્રશ્નર ઉપરનો ભાવ ધટાવવો. આ જોગવણી પાર પાડવાના સાધન (૧) જીવગી વધારવી, (૨) પદ્ધતિ દુઠ્ઠી કરવી, (૩) સધિઓનો લાભ લેવો, (૪) જોવાની શક્તિ વધારવી, અને (૫) અકમ અને ખરા પાથો નાખવો, એ છે. એનો અર્થ એવો કે (૧) વધારે શીખવવું, (૨) વધારે ઝડપથી શીખવવું, (૩) વધારે ખાત્રીથી શીખવવું, (૪) વધારે પૂર્ણપણે શીખવવું, અને (૫) વધારે પડકું શીખવવું. જીવગીને વધારવી એટલે તદુરસ્તીના નિયમ જાગવવાથી તે વધારે પડેાએ છે, તેમ દુષ્ટ વખતમાં વધારે શીખવાથી પણ જીવગી વધારવાનો અર્થ સરે છે. કેમેનિયસ કહેહે, કે જે જામત શીખરાને વિદ્યાર્થી લાયક ન હોય, તેને તે ન શીખવવી. દરેક વડી, દરેક માસ, દરેક દિવસ ને દરેક કલાકને માટે કામ નીમી રાખવું જોઈએ. પોતાટ અને ગરબડ ન દોષ, એની શાન્ત જગાએ સાળા જોઈએ. તેમાં દવા આવવી જોઈએ. તે આકર્ષક અને ગિરોથી વજુગારેલી જોઈએ. તેને જામ જોઈએ. જનના સુધી સિદ્ધાન્ત સ્વાભાવિક અને સિદ્ધક હસમુખો ને માયાતુ જોઈએ જાણનાર ને જાણનારે એકજ જાણ ખોલવી, અને સર્વ ખુશાગો માનુષાતમા આપવો. છોકરાની પ્રથમ જોવાની શક્તિ, ખાત્રી સમરખુશકિત, ખાત્રી સમજવાની અને હેવટ ન્યાયચક્તિ જોગવવી. જે પડેશેથી સમજન-યુ ન હોય, તે મોટે કરવા ન આપવું. સરીર સિદ્ધા

કેરવી નહિ. છોકરું ન ભણી શકે તો ભૂલ કોની, તેની કે શિક્ષકની ? નજરે સાંભળવાને, અને હાથે બોલવાને મદદ કરવી જોઈએ, માટે નમુના, ચિત્રો, ને કાળાં પાટીઆનો ઉપયોગ કરવો. સવારમાં બે અને સાંજના બે એ રીતે નિશાળમાં ચાર કલાકજ શીખવવું. સવારમાં સમજવાના ને યાદ રાખવાના વિષય શીખવવા, અને સાંજના હાથ અને લાપાનો મહાવરો કરાવવો.

રેબેલેસ અને મોનટેગની સ્વાભાવિક પદ્ધતિ. ઉપરની હકીકતથી બેકનની પૂર્વે જે ઢેળવણી મુખ્યત્વે અપાતી તેને આપણે લાપા-શિક્ષણ અથવા વિનિવમ શિક્ષણ અને તે પદ્ધતિની રેટિશવી ઉત્પન્ન થઈ તેને વાસ્તવિક અથવા વ્યવહારિક શિક્ષણ કહી શકીએ. આ બન્ને જાતની ઢેળવણીની દિમાચત કરનાર એક પછી એક વિદ્વાનો થયા છે.

પગલું ખીજી પદ્ધતિ શરૂ થઈ તે અગામાં એટલે ૧૬ માં સૈકામાં એક ત્રાજી પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ, તેને આપણે સ્વાભાવિક શિક્ષણ કહીશું. તેના પ્રવર્તક રેબેલેસ અને મોનટેગ હતા. તેમણે ડેમેનિયસની માફક સંદિગ્ધ અનુકરણ કર્યું, એટલુંજ નહિ, પણ તેમણે એકલી બુદ્ધિનેજ ખીલવવાનું ન રાખતા આખા (માણસના) સ્વભાવને ખીલવવાનો હેતુ રાખ્યો હતો; એટલે માણસના લક્ષણ સુધારવા અને તેને બહુશ્રુત ને પરિપક્વ થકરથ બનાવવો. રેબેલેસના મુખ્ય મુદ્દા એવા હતા, કે ૧. ઇન્દ્રિયો દ્વારા શીખવવું, ૨. વિચારની સ્વતંત્રતા, ૩. વ્યવહારને માટે ઢેળવણી આપવી, ૪. મન અને તનની ખીલવટ સરખી જોઈએ, ૫. (વિદ્યાર્થી સાથે) નરમ વર્તણૂક, અને સુધરેલી (શિક્ષણ) પદ્ધતિ જોઈએ. મોનટેગના વિચાર રેબેલેસથી પણ આગળ પડતા હતા, તે કહેછે, કે “જો સમજ શકિત ન આવે, તો ભણતરનો ઉપયોગ શો ? હાલના ભણેલા બહુ લાભે ખીજાને કે પોતાને સમજવા નથી. તેમની યાદદાસ્તશક્તિ પૂરી બરેલી હોય છે, એ વાત ખરી, પણ તેમની ન્યાયશક્તિ ખાલી કે કેવળ શબ્દ હોય છે, ગોખીને કે સમજ વગરનું શીખવું, એ ખરું જ્ઞાન નથી. ઢેળવણીનો હેતુ શીખનારને માણસ બનાવવાનો છે. માણસો સાથે વાતચીત ને પર મુલકમાં પ્રવાસ એ કેળવણીના સાધન છે. છોકરાને ટકણ કરવાં, એટલે મહેનત અને દુ:ખ ખમી શકે એ રીતે ઉછેરવા. માતાઓ નમ્ર હૃદયની હોય છે, તેથી તેઓ છોકરાને તેવી રીતે ઇછેરી શકતી નથી.

મનની સાથે શરીરના અવયવો કેળવવા. છોકરાને હરેક વાતની ને જે દેખે તેની પડપૂછ કરતાં શીખવવું. ગૃહસ્થને માટે ઇતિહાસ એ મુખ્ય વિષય છે. જગત એ મોટી શિક્ષણ શાળા છે. છોકરાને ડાહ્યા ને સારાં કર્મ પછી ન્યાય, પદાર્થ વિજ્ઞાન, ભૂમિતિ, સાહિત્ય અને જે વિદ્યા શીખવાનું તેમનું વલણ ને લાયકી હોય, તે વિદ્યા શીખવવી. શિક્ષણુ ખુશકારક નોંધવો. વિદ્યાર્થીને ફેદી કે પુસ્તકનો ગુલામ ન કરવો. બારમરદારી ટુંદની માથે દિવસમા ૧૪-૧૫ કલાક સુધી કામે જોતરીને તેના જુરસાને નરમ ન પાડવા કે દબાવી ન દેવા. ગરમી, શરદી, પવન, તાપ ને બધા પ્રમાણને તેને ટેવ પાડવી. પોષાક, રહેઠાણ, ને ખાવા પીવામા વરણ્યગી ને નામરદા-ખના ડોળથી તેને દૂર રાખવો. ”

ઇકલાકમા રટર્મના અનુયાયી રોજર આગ્રામ અને જોનમિલ્ટન થયા.

તેઓ બાપા શિક્ષણના હિમાયતી હતા. મિલ્ટન વિદ્યાના

રટર્મના આ
નુયાયી આ-
ગ્રામ અને
મિલ્ટન.

વિષય ઉપર અને શિક્ષણ ઉપર વધારે લક્ષ આપતો. ૧૬૫૧

મા તેણે કૃષિ શાસ્ત્ર શીખવનારી પાઠશાળા સ્થાપવાની

દરખાસ્ત કરી. મિલ્ટન કહે છે, કે આપણાં પહેલા માગાપે

કરેલાં પાપ ધોષ નાખી હથરને ખરી રીતે જાણવો, એ

કેળવણીનો છેવટનો હેતુ છે, અને પરમેશ્વર માત્ર તેણે બનાવેલા પદાર્થોથી

જણાઈ આવે છે, માટે ઇદ્રિય—ગોચર પદાર્થોના જ્ઞાનરૂઢે ધોમે ધોમે

આપણે જે અગોચર ને અદર્શ છે, તેના વિચાર કરી સજાએ છીએ.

બાપાઓની સાથે બાપાઓમાની મક્કમ ચીજે જે ન જાણે, તે બણેશે

ન કહેવાય (અર્થાત્ શબ્દ અને વસ્તુઓ સાથે જની નોંધવો, અને

શબ્દ કરતા વસ્તુને વધારે અગત્યની ગણવી નોંધવો) સહેલા ઉપરથી

અમર પડ જણુ. સહાઈના કે શાન્તિના વખતમા જાહેર કે ખાનગી કામે

વાજબી રીતે હુશીઆરીથી ને મોટા મનથી કરવાને જે કેળવણી માણુસને

લાયક કરે છે, તેનેજ પૂર્ણ ને ઉમદા કેળવણી કહેવી. બાપા એ ઉમદા

લક્ષણ બનાવવા માટે નીતિની કેળવણી આપનાર સાધન છે. ખુશીથી

આગ્રા માનવી, બણવાની જગાસા વધારની, સદ્ગુણની ચાહનાની,

અને મહાદુર માણુસ, લાયક દેશાલિમાની, પરમેશ્વરને પ્યારે થવાની

અને જુગે જુગ નામના કરવાની ઇચ્છા થાય એવી તક આપણે

ને સમજૂત આપતી વખતે લેવી કેળવણીનું પ્રથમ પગચોળે એ કે છોક-

રવાદ અને મોટા શીખાએલાં લક્ષણને ધિક્કારવા, મદોની ને ઉમદા

કસરતોને ચઢાવી અને વિદ્યાર્થીના નાભુક હૃદયમાં એવી સ્વભાવિક ને ઉંચી આતુરતા મૂકવી કે જે વડે તેઓ માણસ તરીકે પ્રખ્યાત ને અદ્વિતીય થાય. તેમને લાટિન ભાષાની સાથે જેતીવાડીનું, પૃથ્વીના ગોળા અને નકશાનું, ગ્રામીન ને અવાંચીન જૂગોગનું, ગ્રીક, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, અને ગણિતમાં ત્રિકોણમિતિનું જ્ઞાન થયા પછી બાંધકામ, શિલ્પ, અને નૌકાશાસ્ત્ર, શારીરવિદ્યા, અને વૈદ્યકનાં મૂળતત્ત્વો શીખવવાં. વિદ્યાની સાથે અનુભવી જ્ઞાન આપવું. નીતિની, રાજકીય, કાયદાની, અને ધર્મની કેળવણી આપવી. ઇટાલિયન, હીબ્રુ, અને બને તો સીરીઅન ને ખ્રિસ્તીઅન ભાષાઓ શીખવવી. આવી જાતનું જ્ઞાન મળ્યા પછી લેખન અને વક્તૃત્વની કળા શીખવવી. શરીરની કેળવણીમાં ઉપયોગી શીખવવા તરફ મિન્ટનનું વલણ હોવાથી અખાડાની મલકુસ્તી, તલવારથી પટા ખેલવા, લશ્કરી કવાયત-પગે ને ઘોડા ઉપરની તથા યુદ્ધ-વિદ્યા અથવા લડાઇ વખતે જે જે યુક્તિઓ કરવામાં આવે છે, તે શીખવવી.

રેએનેસ અને મોનટેગના વિચારોને ઇંગ્લાંડમાં પ્રસારનાર જોન લૉક (૧૬૩૨-૧૭૦૪) હતો. તેણે શિક્ષણ સંબંધે પોતાના વિચાર ગ્રન્થક રૂપે પ્રકટ કર્યા છે. તેણે માનસ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી, તથા પોતે મેળવેલા જાતિ અનુભવ વડે, તે શિક્ષણ સંબંધે વિચાર આપવાને વધારે લાયક હતો. તે નાનપણમાં ગૃહ-કેળવણીની વધારે હિમાયત કરે છે, અને તેના અને શાળાની કેળવણીના લાભાલાભ બતાવે છે. છોકરાંને ઘેર કેળવવા માટે લાયક શિક્ષકની તે ખાસ ભલામણ કરે છે. તે એકલો ભણેલોજ ન હોવો જોઈએ, પણ બહુતરની સાથે તેનામાં વિવેક વિચાર જોઈએ. તે દુનિયાનો અનુભવી એટલે દુનિયાના રસ્તા, ખાશિયત, મૂખાંબ, છેતરપંડી અને ખોડ-ખાપણાથી વાહેક જોઈએ. શિક્ષકનું મોટું કામ એ છે કે, વિદ્યાર્થીના શરીરને ને મનને તૈયાર કરવું, તેને સારી ટેવો પાડવી, સદ્ગુણ ને હૃદયપણનાં તત્ત્વ વિકસ કરવાં, ધીરે ધીરે અનુભવ જાતનું સ્વરૂપ ઝોળખાવવું, જે ઉત્તમ ને વખાણવા લાયક હોય, તેને ચઢાતાં ને તેની નકલ કરતાં શીખવવું, અને તે પાર પાડવા માટે હૃદય, અપજના ને જુરસાના ગુણ તેનામાં મૂકવા. પોતાની વાંછનાઓને તબ-વામાં અને પોતાનાં વલણને તોડવામાં સૌ સદ્ગુણનું મૂળ રહેલું છે. વાંછના ગમે તે રસ્તે દોરવા જતી હોય, પરંતુ કારણવડે જે ઉત્તમ લાગે,

તેજ રતે જવું. મોનદેગની માફક નાનપણમાં પ્રવાસ કરવાની લોક બહામણ કરે છે. હોકર ખોતવા સીખે, કે તેને વાચતાં સીખવવું; પણ શિક્ષણ જેમ અને તેમ સહેલું કરવું. એને માટે તે દરેક પાસે અક્ષર લગાડેલા એવા હાથીદાંતના ગોળાની બહામણ કરે છે. આ રીતે અક્ષર જ્ઞાન થયા પછી બાળકના હાથમાં સહેલી ને રમુજ સચિત્ર ચોપડી વાચન સાર આપવી. જોડણી કરવાનું કામ ચાલે, તે વખતે પ્રાણીઓના ચિત્ર, જેમાં પ્રાણીનું નામ છાપેલું હોય તે, બતાવવા. એથી જોડણી સાથે પ્રાણી સંબંધે તપાસ કરવાનું અને જ્ઞાન મેળવવાનું તેને સાધન મળશે. બાપાજ્ઞાન બ્રાહ્મરજુથી રૂઝ ન કરવું. એની સાથે ઢેઠનીક વિદ્યાઓ, જુગોળ, ખગોળ, તવારીખ, શારીરવિદ્યા, ઇતિહાસ અને ઇદ્રિયગોચર પદાર્થોના વિષયો સીખવવા. ધરના ખડો વિશે વાહેક થયા પછી પૃથ્વીના ગોળા ઉપરથી દેશ, ખંડ વગેરેનું જ્ઞાન આપી શકાય. પુસ્તક-જ્ઞાન એ અભ્યાસનો મુખ્ય વિષય નથી એની સાથે વિચાર ને વાદવિવાદને મેળવવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીને સંસારમાં ઉપયોગી થાય એવું અનુભવી જ્ઞાન આપવું જોઈએ. લોક શિક્ષાની વિરૂદ્ધ છે. તાજેદારી ગડે વ્યવસ્થા રાખવાથી િદ. વિદ્યામાં સુવાગી સ્વભાવ દાખલ થાય છે. ન ચાલેજ શરીર શિક્ષા કરવી. શરીરની મેળવણી સંબંધે લોક કહે છે કે ૧. ટાઢ તકકા વડે હોકરને કંઠજી કરવાં, અને હવાના અતિ ફેરફારથી તેમનું રક્તજી કરવાની બહુ દરકાર ન રાખવી. ૨. આખું શરીર નહિ તો પગ પણ તેમણે ઠંડા પાણીથી ધોયા. ૩. તેમણે તરતા સીખવું અને જોડણું અને તેડણું ખુબી હવામાં રેહવું. ૪. તેમણે પોશાક દીસો પહેરવો. ૫. તેમણે માંસ ચોકુંકજ ખાવું, અને પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ બિલકુલ ન ખાવું; ખાંડ પણ ચોકીકજ ખાવી, અને મસાલો બિલકુલ ન ખાવો. એ જમણની વચગાળે બૂખ લાગે, તો જુરા પાઉનો ઠડો ખાવો. ૬ હોકરાનું ખાવાનું. અનિયમિત જોઈએ. ૭ તેમણે ખીર ચોકું પીવું (લોકના વખતમાં ખીર પાણીની માફક વપરાતું), પરંતુ જરાતરા પણ ખાધા અગાઉ તે ઠંડી ન પીવું. આસવ અને જલદ દારૂથી દબેસ અલગ રહેવું. ખાસ કરીને ખાધા અગાઉ કે એ જમણની વચે પાકાં ફળ ખાવાં એ બહુ સારું છે. ૮. તેમણે વડેલાં સુવું ને વડેલાં ઉડવું. પછા ખરાં છે હરાંને આઠ કલાકની ઉંચ જસ છે. મિઠાનું નરમ ન જોઈએ, અને છાંસને ધમેથી લઠાડવા. ૧૦. નિયમિત પાચન માટે ઘણી સંભાળ રાખવી.

૧૧. જીવંતાં અને તેટલો થોડોજ આપવો. જોઆવે તો સંજોગે લોક કહે છે, કે જે કદી ભૂતવાનું ન હોય તેજ માદ કરાવવું, અને તે રોજ થોડું થોડું આપવું.

૧૭૬૨ માં શાસો નામના વિકાને કેળવણી ઉપર જે પુસ્તક બહાર પાડ્યું તેની અસર ઘણી થઈ. પાછળથી થયેલા મોટા મોટા શિક્ષક-વેત્તાઓએ પ્રચારમાં આણેલાં શિક્ષણ તત્વોનો પિતા શાસોને ગણી શકાય. શાસો કહે છે, કે માણસ સ્વભાવસિદ્ધ સારું હોય છે, માટે તેનો સ્વભાવ ખીલવવામાં જે આડે આવે, તેને ખસેડવાનું કામ શિક્ષણનું છે. કેળવણીનો હેતુ નાગરિક બનાવવાનો નહિ, પણ માણસ બનાવવાનો છે. ગરીબ માણસને કેળવણીની જરૂર નથી, કેમકે જે સ્થિતિમાં તે પડ્યો છે, તે સ્થિતિજ તેને જોઈએ તેટલો કેળવે છે. પરંતુ પૈસાદારને તો સંસારની સર્વ બાબતોને લગતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સાચી પહેલી કેળવણી શરીરની છે, અને તે જન્મ થયા પછી જન્મદી શરૂ થાય છે. તેના શરીરની સર્વ તંગીઓ પૂરી પાડવી જોઈએ, કેમકે તે સ્વાભાવિક છે. કૃત્રિમ ફરજ (તંગ કે અશુભમે આપે એવાં કપડાં લતાં વગેરેની) વડે તેના શરીરની સ્વાતંત્રતા-ફૂટને શેકવી નહિ. પરંતુ સ્વાભાવિક જરૂરીઆત અને દર્શિત જરૂરીઆતમાં અંતર ગણવું જોઈએ. કષ્ટીત જરૂરીઆતો ઉપર લક્ષ આપવાથી ખોટી ટેવો પડે છે. છોકરું બોલવા માંડે ત્યારથી તેને રમવા દેવું, અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા દેવું. ઇચ્છા અને શક્તિના સમાનપણા ઉપર જગતમાં માણસના સુખનો આધાર છે. સ્વતંત્રતાનો આધાર એ ઉપર છે, અને સ્વાતંત્રતા એજ મોટામાં મોટું સુખ છે. બીજાઓથી સ્વતંત્ર થવા માટે આપણે આપણી શક્તિઓ ખરાબર ખીલવવી જોઈએ. પરંતુ બાળકની શક્તિઓ ઘણી વધારે કે ઘણી થોડી ખીલવવાથી તે સ્વૈચ્છિક થાય છે. તેના ઉપર જેમ અને તેમ ઓછો દોર ચલાવવો. તેને જરૂર ઉપર આધાર રાખીને ચાલવા દો. વસ્તુઓ અને સંધિઓનું દળાણ તેને લાગવા દો. કશું ન કરવું એજ તેનું વેર બેનાર (માડું ફળ આપનાર) છે; તેથી વિશેષ શિક્ષા નકામી થાય છે, આ વયમાં ઇન્દ્રિયોને કેળવવી એ અતિ અગત્યનું છે. પણ તેની સાથે લાગણીને હદમાં રાખવી. તેના મનમાં નીતિનો પ્રથમ વિચાર મિલકત સંજોગે આવવો જોઈએ, નહિ તો તેનું વલણ હેતરવા ને જૂઠું બોલવા

તરફ થશે. ખોટું કરવાની તેને તક ન આપવી. ઇનામ (મદદા)થી લોભનું ખી રાખાય છે, માટે તે દૂર દરવું. આ સમયમાં છોકરું જે સમજી શકે, એટલે જે તેને ઇતિહાસગોચર હોય, તે વિષેનું શિક્ષણ આપવું. એ શિક્ષણ વસ્તુઓ સંબંધે એટલે આપવું, ચીનરવું, ભૂમિતિ, ખોલવું અને ગાવું એ વિષેનું જોઈએ. ૧૨ થી ૧૫ વર્ષની વયને ત્રીજો સમય કહીશું. એ સમય ગંભીર કામને માટે છે, એટલે જ્ઞાન મેળવવાની અત્તરની ઇચ્છાથી તેને મજબૂતી અને આનંદ મળે છે. છોકરાના જ્ઞાનનો આધાર તેની નિરિક્ષા ઉપર રાખવો: ખીજનું કથન માની લેવા ઉપર નહિ. તેને હુન્નરકળા અને હાથની કારીગરી શીખવો. ચોથો સમય ૧૬-૨૫ વર્ષથી થાય છે. એ વયને તેના મનોવિકાર જાગૃત થાય છે. હવે નીતિના વિચાર આગળ પડે છે. પોતાને અહાલું (આત્મપ્રેમ) એ સર્વ મનોવિકારનું મૂળ છે. આત્મપ્રેમ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તે સહેલાઈથી સ્વાર્થનું સ્વરૂપ પાડે છે. છોકરાને સંસારસ્થિતિથી વાકેફ થવા દો, તે એટલા માટે કે પોતે કયા સ્થિતિમાં રહેવું, તેની પસંદગી કરવાને તે શક્તિમાન થાય. આથી માણસો ખીજાને તથા પોતાને છેતરવાનું કરે છે, તેનું તેને જ્ઞાન થાય. આથી તે કેટલાકને ધિક્કારતાં પણ તેની સાથે ખીજાને માટે દયા ખાતાં શીખશે. ઇતિહાસનો અભ્યાસ માણસોનું ખરું સ્વરૂપ બતાવી આપે છે. ધર્મની બાબતમાં તેણે ફક્ત સામાન્ય વાતો જાણવી; તેને અમુક પંથની કેળવણી ન આપવી. સાહિત્યના પ્રયોગો કે નાટકોદ્ધાર તેના જાણને ખાસવો. છોકરાંએ જોડા પહેરવા નહિ: ઉપાડે પણ આલવું. શિક્ષકનું કામ છોકરાને શોધક કરવાનું છે. નાનપણમાં બાપાઓ શીખવાની રાસો મના કરે છે. ૧૬-૨૫ વર્ષ થતાં સુધી છોકરાએ એકજ બાપા જાણવી. એ હિમરે પહોંચ્યા અગાઉ અજાણ્યા દેશના નકસા છોકરાને નકામા છે, તેમ ઇતિહાસ પણ નિરર્થક છે; કેમકે ઐતિહાસિક બનાવો વચ્ચેના સંબંધ તે સમજી શકતાં નથી. અભ્યાસ-ક્રમમાંથી સર્વ સાહિત્યને વિદ્યાર્થીની આપી છે. બાગ વર્ષની વય થતાં સુધી પુસ્તક શું છે, તે વિદ્યાર્થીએ જાણ્યેજ જાણવું જોઈએ. ત્યાં સુધી તેની કેળવણી શારીરિક જોઈએ; એટલે ડાલા ને સમજી નિવડવા સાર તેણે મજબૂત ને તનદુરસ્ત થવું. તેણે હમેશ દરવું કરવું. ધીરશક્તિને હરકત ન થાય, માટે તેનાં કપડાં દીઠાં જોઈએ માથે કંઈજ ન પહેરવું કે પોડું પહેરવું. તે ગરમ હોય, ત્યારે તેણે કંઠ પાણી પીવું. તેણે ખુબ

ઉધવું. જમીન ઉપર જેમ સરળતાથી રહી શકે તેમ પાણીમાં પણ તે રહી શકે. જોઈએ. આ સમયે ઇંદ્રિયોજ કેળવવાની છે. માપતાં, ગણતાં, જોખતાં ને સરખાવતાં તેને શીખવો. જ્ઞાન વિસ્તીર્ણુ આપવું, કે ધાતુ આપવું ? રોસો ધાતુ જ્ઞાનની હિમાયત કરે છે. તે કહે છે, યોડું શીખવો પણ સારું શીખવો. સ્વાભાવિક રીતે શીખવો, અને તે પુસ્તકો વગર શીખવો. તે કહે છે, હું પુસ્તકોને ધિક્કારું છું, કેમકે જે વિષે સમજ ન પડે, તે વિષે વાત કરતાં તે લોકોને શીખવે છે. બહુ કરીને અવલોકનની સહાયતાથી ભૂમિતિ, ખગોળ, ભૂગોળ ને પદાર્થવિજ્ઞાન શીખવવાની રોસો બલામથક કરે છે. પંદર વર્ષની વયથી વિદ્યાર્થીમાં માયા, રસિકતા, અને ધાર્મિકપણ દાખલ થાય છે. તેમને ખીલવવા માટે ચત્ન કરવો જોઈએ. સ્ત્રી કેળવણી સંબંધે રોસો કહે છે, કે સધળું સ્ત્રીશિક્ષણ મર્દોના સંબંધનું જોઈએ. તેમને ખુશ કરવા, તેમને ઉપયોગી થવું, તેઓ પોતાને મહાય એમ કરવું. તેઓ બાળક હોય ત્યારે તેમને ઉછેરવા, મોટા થાય ત્યારે તેમને માટે સંભાળ રાખવી, તેમને સલાહ આપવી, તેમના મનનું સમાધાન કરવું, તેમની છાંદગી સુખી અને ગમે એવી કરવી, એ સર્વકાળમાં સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્ય છે.

જોન હેન્નિ પેસ્તેલોઝાઈના નામથી યોડાજ અણુવાકેશગાર હશે. તે

પેસ્તેલોઝા. સન ૧૭૪૬ માં જન્મ્યો. કેટલાક ધંધામાં ફાફાં માર્યા પછી ઇની નવી પદ્ધતિ. તેણે પોતાની ઉદાર મનની ધણીઆણીની મદતથી મરીખ છોકરાને માટે શાળા સ્થાપી. તે બહુ મરીખ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. તેણે કેળવણી ઉપર એક એવો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો, કે જેની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં થઈ. આગળ જતાં તેણે કેટલાક ગ્રંથ બહાર પાડ્યા, અને અનાથ બાળકોનું વસતિ ગૃહ સ્થાપ્યું. આ ઠેકાણે છોકરાંના સ્વભાવ સંબંધે તેને એવું જારીક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, કે તેવું ખીજ ઠાંપ શખસને કંઈ થયું ન હતું અને એજ તેની નવીન પદ્ધતિનો મુખ્ય પાયો હતો. તેની પદ્ધતિ શીખવા માટે યુરોપના સર્વ ભાગોમાંથી ને અમેરિકાથી વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા. પેસ્તેલોઝાઈના તત્વોનો પાયો સ્વભાવ ઉપર હતો. છોકરાંની સર્વ સ્વાભાવિક શક્તિઓને સરખી રીતે અથવા સંબંધ-પૂર્વક ખીલવવી એ કેળવણીનો હેતુ છે. એ ખીલવટને માટે અમુક ક્રમ છે, અને અમુક નિયમો છે, કેટલાંક વસ્તુ અને ઉદાગ્ર એવા હોય છે,

કે જેનો નાશ કરી શકતો નથી, કે જેને તાજે કરી શકતાં નથી. આ ઉદાહરણથી ખીલવટનો સ્વભાવિક રસ્તો નીકળે છે પોતે કરવાને શક્તિમાન છે એવું લાગે, તે સર્વ કરવાની માણસ ઇચ્છા રાખે છે, અને આ અંતરમાં રહેલા ઉદાહરણ વડે તે કરવાનો નિશ્ચય કરે છે આ અંતરશક્તિની લાગણી વડે માણસની પ્રકૃતિમાં રહેલા જાણના અપ્રમુદ અને ન ફરી શકે એવા નિયમો બનાવાય છે. આ નિયમો જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓને માટે જૂદા જૂદા હોય છે, તથાપિ તેઓ મનુષ્ય વર્ગને માટે અમુક મળતાપણુ અને જરૂરી રહેવાપણું ધરાવે છે. માણસની સર્વ શક્તિઓ હૃદયની, બુદ્ધિની હાથની-ને જે પકડે છે, તેજ બહુવાની શક્તિ સમજવાની છે. એથી ઉત્પન્ન આમાંની એકજ શક્તિ ખીલવવાની એક તરરી રીતિથી આપણી શક્તિઓના સમાનપણાને (સપ્રમાણ વધવાને) દરકત પડે છે, કે તેનો નાશ થાય છે, અને તેથી એનો કેળવણી મળે છે, કે જે સ્વભાવથી વિરુદ્ધ ગણાય, આપણે જે વધવાની ને ઉમ્મદ થવાની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ, તે તેને માટે આપણી સર્વ શક્તિઓની એકતાને આપણા યત્નનો ખરો પાયો માનવો જોઈએ. જે ઇચ્છે એકજ કરેલું છે, તેને માણસે વિપ્રત્યુ કરવું નહિ. પેસ્તેવોચાઇ કહે છે કે શીખવવાનું પ્રથમ સાધન અવાજ છે; તેના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧. ધ્વનિયાન, એટલે જૂદા જૂદા અવાજ કરવા માટે ખોલવાના અવયવ ખીલવવા, ૨. શબ્દશાન, મુકરર કરેલા નામવડે વ્યક્તિવાર વસ્તુઓ જાણવી, અને ૩. ભાષા જ્ઞાન એટલે જે વસ્તુઓ આપણા જાણવામાં હોય, તે વિષે તથા તે વસ્તુઓ સબધે જે જાણના હોઈએ, તે વિષે જરાજર કહી બતાવવાનું સાધન. ધ્વનિ જ્ઞાન બે જાતનું છે, હુઆર ધ્વનિ અને સંગીત ધ્વનિ આણી પદાર્થ વગેરે માહેવી ધણી અગત્યની વસ્તુઓની અને જગતમાં માણસ જાતના સબધ, તે ઠાવોના નામની યાદીઓ એ શબ્દશાન છે હોકરે કહેતા શીખે, કે તેને આ શબ્દની યાદીઓ આપવી ભાષાજ્ઞાનનો મોટો હેતુ એ છે કે, જૂની જૂદી વસ્તુઓને એક બીજીથી સમાજપૂર્વક જોળણી કઢાય એવી ખરી વાણી પ્રાપ્ત થાય. આવા પ્રથમ પાયા નખાયા પછી તપાસ કરવાની અગત્યની બાબતો જેની કે દુનિયાનું વર્ણન, ઇતિહાસ, વગેરે બાબતો લેવી. કેળવણીનું બીજું સાધન આકાર છે, તેનું શિક્ષણ અવલોકનથી આપવું. આકારના જ્ઞાનની ત્રણ પાવરી છે, તે માપનાથી, ચિત્રથી, ને લખવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પેસ્તેવોચાઇ જેને આપવાનું કહે છે, તે ખરે-

ખરું ભૂમિતિના આકાર સંબંધી છે. તે ચોરસના ભાગોથી શરૂ થઈ વર્તુલના ભાગ સુધી જાય છે. શરૂઆતમાં છોકરાને પોતાને ચીતરવાનું નથી, પણ માત્ર તેની નકલ કરવાની છે (કે છુટવાનું છે), અને લાગતા માપ સમજવાના છે. ભૂમિતિ વિષે સાદામાં સાદા વિચાર ઉત્પન્ન થયા પછી અને તેનો અનુભવ મેળવ્યા પછી વિદ્યાર્થીએ પોતે ચિત્ર કાઢવાનું કામ કરવું, અને તે પછી લખવાનું શરૂ કરવું. લખવાનું બહુ ધીમે ધીમે શીખવવું, એટલે પ્રથમ અક્ષરના ભાગ (પલાખડાં), પછી એકેક અક્ષર અને પછી અક્ષરની મેળવણી વડે શબ્દો. મૂળતત્વોની કેળવણીની ત્રીજી શાખા સંખ્યા છે. એનો લાભ એ છે, કે અવાજ અને આકાર કોઈવાર ખોટા હોય છે, ને ખોટા વિચાર તરફ દોરે છે; પરંતુ સંખ્યાથી તેમ થતું નથી સંખ્યાનું પરિણામ હમેશા ખરું અને બિન તકરારી હોય છે, માટે તે કેળવણીનું સાથી અગત્યનું સાધન છે. ગણતરી એ તેના સાદામાં સાદા રૂપમાં એકમોને બેગા કરે છે કે જૂદા પાડે છે; એક ને એક મળીને બે થાય છે, બેમાંથી એક દાઢીએ તો એક રહે છે. કાંઈ વટાણા જેવા સ્વાભાવિક પદાર્થોના ઉપયોગ વડે ગણવાનું શીખવે. ગણવાના ક્રેડાના ઉપયોગથી આકાર અને સંખ્યાનું મળતાપણું કરવાનું પણ બની શકે છે. કેળવણીના આ સાદા પ્રકાર-વાચવું, લખવું, ને અંકગણિત-થી આમળ પેસ્તેસોઝાઈ જતો નથી; પરંતુ કેળવણી ઉપર તેની અસર ઘણી થઈ છે. દરેક વ્યક્તિની શક્તિઓ ખીલવવાની અંદર શિક્ષણનો પાયો રહેલો છે, એ સત્યતા જે સર્વમાન્ય થઈ છે, તે એને લીધે છે. પ્રથમ ઈર્ષ્યો કેળવતી, અને તે દ્વારા શુદ્ધિ કેળવવાની પદ્ધતિ તેના શિક્ષણથી જન્મ પામી છે. ફ્રાંબેવનું શિશુશિક્ષણ એ પેસ્તેસોઝાઈની સામાન્ય યોજનાના એક ભાગની માત્ર ખીલવટ છે. અનાય, આંધળાં ને બેહેરાં મુંગાને શીખવવાનું, રાત્રિશાળા, રવિવારની શાળા, અને ઉચ્ચ વેપારની શાળાઓ એની નવી યોજનાનું પરિણામ છે, એનાથી નિશાળોમાં વ્યવસ્થાની રીત સુધરી, અને વિદ્યાર્થીનો લાયકી પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિ ઉપર ધ્યાન આપવાનું થયું. ખ્યાર અને દિલસોજીની શક્તિ ઉપર અગાધ વિશ્વાસની દિમાવત કરનાર એ પહેલો શિક્ષક હતો.

સત્તરમી સદીના પાછલા ભાગમાં અને ગઈ સદીમાં શિક્ષણ ઉપર ઘણું લક્ષ આપાયું. વિદ્વાન અને હોસીલા શિક્ષકો બાળકની પ્રકૃતિ નિહાળવા લાગ્યા. બાળકનું ઘરીર, શુદ્ધિ, અને હૃદય, જન્મ્યા પછી જેવી

રીતે ને કેવા ક્રમમાં વધે છે, અને તેને માટે બાળક સ્વાભાવિક રીતે શું કરે છે, તેનું બારીક અવલોકન થવા લાગ્યું, તત્વજ્ઞાનીઓએ ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્ર પ્રદેશ કરી એ બે વચ્ચેનો સંબંધ બતાવી આપ્યો. ત્યારથી શિશુશુ આસ્ત્રમાં ભારે ફેરફાર થયો.

પેસ્તેલોજાઇના શિષ્ય ફ્રાબેલે (૧૭૮૨-૧૮૫૨) નાનાં બાળકની ફેગવણી ઉપર એટલું બારીક ધ્યાન આપી નવી પદ્ધતિ બોળી કાઢી કે જે યુરોપ અમેરિકામાં પ્રસરી અને હાલમાં આપણે અહીં પણ શરૂ થઇ છે. એ પદ્ધતિને શિશુશિક્ષણ (કિન્ડરગાર્ટન) કહે છે. અને તે ગણ્યો સાત વર્ષના બાળકને માટે યોગ્ય છે; પરંતુ તે ફેગવણીના એકંદર પ્રશ્નને પણ બહુ ઉપયોગી છે. તેણે કિન્ડરગાર્ટનની પહેલી શાળા સન ૧૮૩૭ માં સ્થાપી. એનું અનુકરણ ઇંગ્લાંડમાં સન ૧૮૫૪ ની સાલમાં થયું. આ પદ્ધતિ સંબંધે ફ્રાબેલે પોતે જણાવે છે, કે બાળક શાળાને માટે લાયક થાય, તે અગાઉ તેની તપાસ રાખવી, તેની પ્રકૃતિને મળતા રહી આપ્યા પ્રાણી (શરીર, બુદ્ધિ આદિ) ઉપર અસર (સત્તા) ચલાવવી, તેના શરીરની શક્તિઓ મજબૂત કરવી, તેની ઇન્દ્રિયોને કસવી, તેના જન્મ્યુત થતા મનને કામે લગાડવું, મનુષ્ય અને પ્રાણી પદાર્થનું વિચાર સહિત ઓળખાણ કરાવવું, તેના હૃદયને અને આત્માને ખરે રસે દોરવાં અને પ્રાણી માત્રના મૂળ તરફ તેને દોરીને તેની (ઇશ્વરની) સાથે સંબંધ કરાવવો. બાળકમાં જે મૂળથી રહેલી શક્તિ અને યોગ્યતા છે, તેને સર્વ દિશામાં સંબાળપૂર્વક કામે કરીને ખીસવરી, એ માતા અને શિક્ષકનું કામ છે. બાળકનો સ્વભાવ બહુ કરીને સારો (સદ્ગુણી) હોય છે; તેને આસપાસની યોગ્ય વ્યવસ્થાથી અને તેની 'પ્રકૃતિની ચાલાકીને ધરિત સાધન પૂરાં પાડીને પૂર્ણ રીતે વધારવો. તેને માટે હુકમ, દુનિયા કે વચ્ચે પડવાનું ન જોઇએ. માત્ર જન સ્વભાવના સામાન્ય ને સુખ્ય સુખ્ય ધારા વડે તેને પ્યારથી ને સંબાળથી દોરવું, બહુનાર પોતે ચંચળાઇથી ચાલ કરે, અને પોતાની શક્તિઓના સાધન વડે ચંચળાઇથી નવીન કામ કરે, એ ફેગવણીનો મોટે ભાગે હેતુ છે. ફ્રાબેલના મત પ્રમાણે બાળક જન્મે છે, ત્યારથીજ તેના પર ત્રણ શક્તિઓની અસર થાય છે. પ્રકૃતિ એટલે જીવંત અને નિજીવ સૃષ્ટિ, મનુષ્ય વર્ગ, અને ઇશ્વર. બાળકના શરીરનો સંબંધ સૃષ્ટિના પદાર્થો સાથે થાય છે, તેના હૃદયનો ને મનનો સંબંધ,

મનુષ્ય જાત સાથે થાય છે, અને તેનું આધુનિક સ્વરૂપ, અને આત્માનો આધાર ધર્મર ઉપર છે. બાળકના શરીરને ખીલવવા માટે પ્રકૃતિ જે ઉપાય લે છે, તે શારીરિક ચતુરતા છે. એ માટે અવયવો-મુખ્યત્વે હાથ અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિય-સંબંધિત કસાવા જોઈએ. બનાવટ કરવાની પ્રેરણા અને જોવા સંબંધિત ઇન્દ્રિયો તે પછી કસારી જોઈએ. બાળકમાં કામ કરવાને ઉત્તેજન આપવું, કેમકે તે વડે સૃષ્ટિની ખૂબીઓ ને અનુભવવાની બાળકને પ્રથમ જાણી થાય છે. તે મહેનત ચલાય છે, અને પોતાના શોખને માટે તથા બીજાના સારને માટે મહેનતનો ઉપયોગ કરવાનું શીખે છે. સૃષ્ટિથી મનુષ્ય જાત તરફ તેને દોરવા સાર અંતરમાં રહેલી સાંસારિક લાગણીઓને બહાર કાઢવી, અને નિરંતર ચંચળ રાખવી. હુંકામાં દહીંએ તો બાળકની પ્રકૃતિ જે પોતાની છત્રાથી ખીલવટ માગે, તેને ટેકા આપવો, અને અવિચ્છિન્ન ભરીપણાથી, અતિ સંબાળથી ને સાવચેતીથી દોરવી. બાળકને રમવાની ગોઠવણ કરી આપવામાં ફાળેલે પોતાની અમાધ બુદ્ધિ બતાવી આપી છે. બાળકને કેળવવા માટે જે સાધન પોતે પસંદ કરે છે, તે સાધન રમત છે. તેને લાગ્યું કે રમતોની હાલપણુભરી અને વિચારવાળી પસંદગીથી અને ગોઠવણથી બાળકના ઐતિહાસિક આનંદને ન બગાડતા તેની કેળવણીના પહેલા ને ઉગતા રૂપને અનુભવમાં આણવાનું બની આવશે. અવયવો તથા હાથને માટે ચલન વલનની રમતો, બનાવટની રમતો, અને ગાવાની રમતો, તે સૌ એકની કરવી, કે શોધી કાઢવી. આ કાર્ય ફાળેલે જતેકમંદીથી કર્યું. રમતો ને ગાવાનાનું તેણે પુસ્તક બહાર ખાડ્યું. બુદ્ધિની શક્તિઓને કસરત મળવા માટે જે સાધન તેણે ખોળી કાઢ્યા, તે ફાળેલની બક્ષીશોને નામે ઓળખાય છે. રમતો, ગામનો અને બક્ષીશો મળીને જે પદ્ધતિ થાય છે, તેને શિશુ શિક્ષણ-જાળ શિક્ષણ (કિન્ડરગાર્ટન) કહે છે.

જે જે વિદ્વાન વિદે ઉપર દહેવામાં આવ્યું તેઓ ત્રણ રીતિના શિક્ષણના પ્રવર્તક હતા (જે કે તેમના ઉદ્દેશ, વિચાર ને માર્ગમાં ફેર હતો). ગણ સદીમાં એક ચોથી રીતિને વિદ્વાનોએ જન્મ આપ્યો, તે શાસ્ત્રીયશિક્ષણને નામે ઓળખાય છે. એ રીતનો મૂળ પુરૂષ કેન્ત (૧૭૨૪-૧૮૦૪) નામનો જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની હતો. મોનટેગ અને રોસોના વિચારોનું સારી પેઢે ચતુર

કર્તા પછી અનુભા, અવલોકન, અને વિચાર વડે તેણે નવાં તત્ત્વો જાહેરમા આપ્યાં. તે કહે છે, કે સર્વ પ્રાણીમા માત્ર માણસનેજ કેળવણીની જરૂર પડે છે કેળવણી એટલે ઉછેર, વ્યવસ્થા અને શિક્ષણ. કેવલ કેળવણીથીજ માણસ માણસ થાય છે (માણસાઈમા-માણસની એળમા આવે છે) કેળવણીમા ધણી વાતો સમાવી જોઈએ. મુખ્ય દરિને તેમા આ વાતો આવે. ૧. જાગની સ્વભાવને કેમજે લાવવા માટે વ્યવસ્થા, ૨. જ્ઞાન આપવા અને જીવિને તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણ, ૩ સમાજને લાયક કરવા માટે સુધારો, અને ૪ માણસને સદ્ગુણી કરવા માટે નીતિ. નીતિની કેળવણીનો આધાર વ્યવસ્થા ઉપર નથી, પણ નીતિના સૂત્રો ઉપર છે. તેમા આધાર જોે ઠપકા કે શિક્ષા ઉપર ૧૫વામાં આવે, તો હેતુ ઉઘા વળે છે. અમુક નિયમો પ્રમાણે વર્તવાની છોકરીને ટેવ પાડવી. માઇ છોકર જલુ જોને, તો તેને શિક્ષા ન દેવી, પણ તેને ધિક્કારવુ, ને કહેવું, કે હવે પછી તેના પર ભરસો નહિ રહે. ખરામ વર્તણુકને માટે તેને શિક્ષા કરે ને સારીને માટે ઇનામ આપો, તો તે સારા કે ખોરા માટે કરશે નહિ, પણ ઇનામને માટે કરશે. બાળકને માટે સાથી અગત્યની વાત એ છે, કે તેણે આગા માનવી. સારા લક્ષણના બધારણુ માટે સત્યલીલના એ મુખ્ય વાત છે, પણ તે શિક્ષા વડે મેળવાતી નથી જુદું જોનવાથી છોકર ચર્મીદુ થાય એમ કરવું. છોકરા એક ખીજને હજો, ને બાકચારાનો સબધ રાખે, એમ કરો. સૂર્યના જેવા તે ખુશ દીનના ને આનંદી રહેવા જોઈએ. તેમને વ્યવસ્થામા રાખ્યાથી તે વર્તના વર્ષ પીડામા રહે છે. કેવલ શિક્ષણના ત્રણ પ્રકાર કરે છે. ૧. શિક્ષક માત્ર શીખની જાણ તે, ૨ શિક્ષક અને શિષ્ય પ્રશ્નો કરે તે, અને ૩ શિક્ષકજ માત્ર પ્રશ્નો કરે તે એમાથી બીજા પ્રકારની રીતને કેવલ પસંદ કરે છે. છોકરાને ધર્મ સંજયી જ્ઞાન આપવું એ સનાત મોટા પિતાના દાખલાથી ઇશ્વર વિશે ઉત્તમ રીતે સમજાવી શકાય. એ ઉપરથી માણસ જાત એક કુટુંબ છે, એવો વિચાર આવે ધર્મ એ આપણી અદર એવો કાયદો છે, કે જેની અસર કાયદો કરનાર અને ન્યાયાધિશની મારફત આપણને યાગ ૧ નીતિસાસ્ત્રને ઇશ્વરના જ્ઞાન પ્રત્યે લગાડવું, તે ધર્મ નીતિ વગર ધર્મ. કહજ નથી. પ્રથમ નીતિ શીખવો અને પછી ધર્મ શીખવો.

દિય નામનો ખીજો જર્મન શિલ્પક થયો. નીતિની કેળવણી સં-
બધે તેના વિચાર કેન્દ્રને મળતા હતા. શીખવવાની રીતની
જાળતમા તે પેસ્તેલોઝાઇનો શિષ્ય હતો. વ્યક્તિના લક્ષણને
ખીલવવાની હિમાયત તે ખાસ કરતો હતો. આખી પ્રજાને
માટે કેળવણીની પદ્ધતિ જોઇએ એ વિષે જર્મન લોકોને જુસ્સાદર
ભાવણો આપીને તેણે કેળવણીની મોટી સેવા બજાવી છે. તે કહેતો, કે
કેળવણી સાંને સામાન્ય જોઇએ—તવંગરને અને ગરીબને, પુરુષને અને
સ્ત્રીને—અને તે સર્વ તરફથી અપાવી જોઇએ, તે માત્ર સુદ્ધિનીજ નહિ પણ
નીતિની, ધર્મનીજ નહિ પણ સૃષ્ટિની ખૂબીઓ સમજવાની જોઇએ.

જર્મનીનો ત્રીજો દિવસ હરબર્ટ (૧૭૭૬-૧૮૪૧), તેને હાલ
ના શાસ્ત્રીય શિક્ષણનો સ્થાપનાર ગણવે જોઇએ. જર્મન
માનસશાસ્ત્રનો સ્થાપક પણ એજ હતો. નીતિ દાત્ર અને
માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાન વગર કેળવણીની પૂર્ણ પદ્ધતિ યોજાવી
અશક્ય છે. આ વિચારથી જોતા કેળવણી એ ખીજ સર્વ
વિદ્યાઓનો સરવાળો છે, એમ જણાયે. કેળવણીનું પરિણામ સદ્ગુણ
છે. અંદરની સ્વતંત્રતાના વિચારને દરેક માણસ ભણી શકે, તે કેળવણી.
અંદરની સ્વતંત્રતા એ સમજ (જ્ઞાન) અને ઇચ્છા વચ્ચેનો સંબંધ
છે. બંને વચ્ચેનો સંબંધ જાણીને શાય, એટલા માટે બંનેને ખીલવવી,
એ શિક્ષકની ફરજ છે. બાળકની શક્તિ કેવા ક્રમે ખીલે છે, તે માનસ-
શાસ્ત્રથી જણાય છે. પ્રથમ લાગણીની શક્તિ અને પછી સ્મરણ શક્તિ
આવે છે. બાળક વારે વારે પ્રશ્નો કરે છે, તે તેની નામશક્તિનો
અંકુર ફુટવા માડ્યાની નિશાની છે, અથવા ચોતાના વિચારોનું વર્ગીકરણ
કરનાનો તે તેમને નામ આપવાનો તે ચાલ કરે છે, એવું એથી
જણાય છે. એ પછી તે કેટલીક વસ્તુઓને ચિહ્નિત કરે છે, અને કેટલીકનો
અણગમો ખતાવે છે, તેથી તેની ઇચ્છાશક્તિ વધવા માડે છે, એમ જણાય
છે. પ્રથમથીજ જો એ ઇચ્છાને કબજે રાખવામાં ન આવે, તો તે
બચકર થઇ પડે. સંસિકતા અથવા સાદ્ય સમજવાની શક્તિ, એ ખારીક
હારીગીરીથી થતા આનંદનું મૂળ છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે નીતિથી
ઉપજતા આનંદનું પણ મૂળ છે; પરંતુ એ શક્તિ સાથી છેદની ખાવે
છે. હરબર્ટ શિક્ષણની ત્રણ શાખા કરે છે. ૧ ઉપરીપણું, ૨. શિક્ષણ ને

દિવસના
વિચાર

હાલની પદ્ધ-
તિનો સ્થાપક
હરબર્ટ

૩. વ્યવસ્થા. ૧. 'ઉપરીપણું'. છોકરું જન્મે છે, ત્યારે તેનામાં ઇચ્છાશક્તિ હોતી નથી. સ્વાભાવિક ઉછાળા-વાગણીથી દોરાઈને તે કૃત્યો કરે છે. તે કૃત્યો તેને કે ખીજને ઇચ્છા કરનાર હોઈ શકે; માટે તેમને કમળે રાખવાની જરૂર છે; પણ તેમ કરવામાં તેઓ પરસ્પર વિરોધી ન થાય, તે જોવું જોઈએ. આમ કરવામાં ફતેહ પામવાનો માર્ગ એ છે, કે બાળકને કામમાં શેકાયેલું રાખવું. એ માર્ગ ત્રણ જાતનો છે; ધમકી, આંખ તળે કમળમાં રાખવું, અને દેખરેખ. ત્રીજી જાતનો માર્ગજ છોકરાને માટે પ્રદિત છે. ઉપરીપણું રાખવાનાં સાધન બે છે-સત્તા અને પ્યાર. સત્તા ઉપર જાતની જોઈએ, અને પ્યાર લાગણી સાથેના જોઈએ, પણ તે ધટ્ટી ધટ્ટીને નમળાઈના ધરમાં જવો ન જોઈએ. ૨. શિક્ષણ. માણસની કીમત જ્ઞાનથી નહિ પણ ઇચ્છાથી થાય છે. ઇચ્છાનું મૂળ જુદિમા છે, અને તે માટે જુદિના જ્ઞાનનો સરવાળો તેના લક્ષણને માટે અગત્યનો છે. શિક્ષણનું પરિણામ સદૃશ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે, પણ તેનો નજીકનો હેતુ ધણી વાતોમાં ભાગ લેતા કરવાનો છે. સર્વ તરેહનું શિક્ષણ અસરકારક કરવું હોય, તો બહુનારના મનને સતત રીતે અતિમાન કરવું. શીખવેલી વસ્તુ ઇદ્રિયગોચર થાય એટલું બસ નથી, પણ તેને તેણે જાળખવી જોઈએ, અને તેના પૂર્વના જ્ઞાન સાથે તે મૂળી જડી જોઈએ. હિતના ૭ ભાગ થાય. ૧. દુનિયામાં અનેક તરેહના ચમત્કાર-બનાવ બને છે તે જાણવા. ૨. અમુક વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવા મથન કરવું. ૩. ચિત્ર, કાતરણી, કવિતા ને ગાયન શિખવું. ૪. કુટુંબ, મિત્રો, કે દેશી બાઈઓની સંભાળ-પણ સામાન્ય રીતે મનુષ્ય જાતની નહીં. ૫. રાજકીય પ્રશ્નો સાથે સામેલ થવું. ૬. અમુક મત કે પદમાં સામેલ થવું. શીખવવાની રીત સયોગીકરણ કે પ્રયત્નરણ હોય છે, તે બંનેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શિક્ષક આપે તેના જેટલું જ્ઞાનનું બહોળ વિદ્યાર્થીથી સયોગીકરણની રીતે મેળવી ન શકાય. એથી ઉલટું, સયોગીકરણની રીતને સામેલ કર્યા વગર માત્ર બહુવચની રીતિથી આપેલું જ્ઞાન ઇશ્વરદત્ત ઉપામા ઉપર જુદિ વગરના વિદ્યાર્થીની સમજ સાથે મૂળી જતું નથી. ૩ વ્યવસ્થા છોકરાના ભવિષ્ય સાથે સબધ ધરાવે છે. એનો હેતુ નીતિને માટે લક્ષણને દૃઢ કરવાનો છે. ઇચ્છાના તદ્દાવત ઉપર જુદા જુદા લક્ષણનો આધાર છે. વ્યવસ્થાના ત્રણ કર્મ છે; અટકાવવું, નક્કી કરવું, અને નિયમિત કરવું. અટકાવનારી વ્યવસ્થા

તે અધીકાર અને તેથી હતપ્રત્યયથી તાબેદારીથી દેખાવ દે છે. નક્કી કરનારી વ્યવસ્થાનો હેતુ એ છે, કે વિદ્યાર્થીએ પસંદગી કરવી-તેના નામથી શિક્ષકે નહિ. નિયમિત કરવાની વ્યવસ્થા અંતરૂના લક્ષણના દેખાવથી રાશ થાય છે. તે જાળકની કારણ શક્તિને પ્રેરે છે, અને કાર્યનું અડગપણ પેદા કરે છે. હરખર્ષનો મુદ્દો એ કે માનસશાસ્ત્રની ખરી પદ્ધતિવડેજ શિક્ષણશાસ્ત્રની ખરી પદ્ધતિનો ખાચો નાખી શકાય, અને આ વાત બહુ અંશે પ્રમાણ કરવા યોગ્ય છે.

કેળવણીનું શાસ્ત્ર

અને

તેની કળા

પ્રકરણ ૧ લું.

કેળવણીનો અર્થ અને હેતુ.

કેળવણીના કામમાં આપણે ત્રણ શબ્દ વાપરીએ છીએ; ૧. બણાવવું, ૨. શીખવવું, ૩. કેળવવું. મૂળ બણું ધાતુનો અર્થ બોલવું, કહેવું એવો થાય છે, તે ઉપરથી પ્રેરક બણાવ ધાતુનો બોલાવવું-કહેવડાવવું એવો અર્થ થાય. યોગ્યતા આપણે બણાવીએ છીએ, એટલે આપણે જે બોલીએ, તે તેની ગાંઠે બોલાવીએ છીએ. પ્રાચીન સમયમાં લેખનકળા નહોતી, તે વખતે ગુરુ જે બોલે, તે વિદ્યાર્થી બોલે ને મોડે કરે; તે ઉપરથી ગુરુ જે શીખવે, તેને બણાવવું કહે છે. મૂળ શિક્ષ ધાતુનો અર્થ બણવું-જ્ઞાન મેળવવું એવો થાય છે, તેના અપભ્રંશ શીખ, અને શીખનો પ્રેરક શીખવ ઉપરથી શીખવવું એટલે બણાવવું, એવો અર્થ થાય છે. શિક્ષ ધાતુ ઉપરથી સાધિત નામ શિક્ષણ થયું છે, તેમાં બણવું અને બણાવવું એ બંને અર્થ સમાજેલા છે, તેથી કેળવણીના અર્થમાં એ શબ્દ બણવા કરતાં વધારે વાપરી શકાય. કેળવવું એનો ધાતુ કવ્ (જણવું, સમજવું, વિચારવું) છે. કદાચ કે-૨ (હલાવવું, રમવું) પણ હોય. બણાવવા, શીખવવા કરતાં એમાં વિશેષ અર્થ સમાજેલો છે, માટે આપણે તેને વધારે પસંદ કરીશું. કેળવ એ પ્રેરક ધાતુ ઉપરથી નામ રૂપે કેળવણી શબ્દ ચાલે છે.

રોટલી કરવા સાર કણકને કેળવવી પડે છે. જેમ તેને વધારે કેળવો-

કસણો, તેમ રોટલી સારી થાય છે. રોટલી કરતાં બારીક

કેળવણીનો
વિરોધ અર્થ.

વાંતી સેવ છે; તે કરવા માટે લોટને વધારે કેળવવો પડે-

છે. એવ કરતાં પણ બારીક ને ચઢતી જાતની સૂતરેણી

કરવી હોય, તો લોટને અતિસૂચ કેળવવો પડે છે. જૂદા જૂદા ધાટ બના-

વવા સાર કુંભાર માટીને કેળવે છે. હાથી, ઘોડા, વાંદરાં, રીંછ, પોપટ

વગેરે પ્રાણીઓ કેળવવાથી અનેક કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થાય છે. આ

ઉપરથી કેળવવાનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે. કેળવવું એટલે કસીકસીને

સારી (નરમ-મુલાયમ, ચીકણી) રિયતિમાં લાવવું. જેમ કરવામાં કેળવ-

નારની ચતુરાઈનો ખપ પડે છે. આપણે કહીએ છીએ, કે જના ધરની કેળ-

વણી સારી હોય, તેના ધરના છોકરાં સારાં નિવડે છે. દિકરીને સાસરે મોક-

લના અગાઉ કેળવવામાં આવે છે, એટલે કામકાજ, રીતભાત વિવેક વિચાર

તેને શીખવવામાં આવે છે. આથી કેળવવું એટલે બહુનારને ઘણી રીતે

લાયક કરવું, એવો અર્થ થાય, અને તેમાં બહુવા-શીખવાતું આવી જાય.

આ ઉપરથી છોકરાને કેળવણી આપવી, એટલે શું કરવું ને કેમ

કરવું, એ વિચાર પેદા થશે. બાળક કંઈ ધઉંની કણક કે

તનને ને મ-

નને કસવું,

તે કેળવણી.

માટીનો લોહો નથી, કે તેને કસણી સકાય, કે તેના ખીજા

પદાર્થ જનારી સકાય; જેમ છતાં આપણે બાળકને

કસીએ છીએ. તેવું શરીર મજબૂત થવા સાર આપણે તેને રમણીએ

કૂદાવીએ છીએ, એ એક જાતનું કસવુંજ છે. બાળક નાનપણથી

ઘણી જાતની કસરત પોતે કરે છે, કે ખીજા તેની પાસે કરાવે છે. કસરત

પણ કસવા માટેજ છે, એથી તેવું શરીર મજબૂત થાયછે, અને તેના

સંધળા અવયવો પોતપોતાનું કામ કરવાને લાયક થાય છે. જેમ આપણે

બાળકના તનને કસવાની તજવીજ કરીએ છીએ, તેમ તેના મનને પણ

કસવાની જોઈવંશુ કરીએ છીએ, તનને અને મનને કસવાની ક્રિયાને

કેળવણી કહે છે.

મનના ત્રણ ભાગ છે, ૧. બુદ્ધિ, ૨. લાગણી, અને ૩. ઇચ્છા.

કેળવણીના
મહાર.

દરેક ભાગ અનેક શક્તિઓથી બને છે. જેમ શરીર અવ-

યવોથી બનેવું છે, તેમ મન શક્તિઓથી બનેવું છે; માટે

મનને કેળવવું એટલે તેની શક્તિઓને કેળવવી, એવો

અર્થ થાય. જેમ શરીરને મોટું કરવા ને ખીલવવા માટે ખોરાક ને કસરતની જરૂર પડે છે, તેમ મનને મોટું કરવા ને ખીલવવા માટે પણ ખોરાક ને કસરતની જરૂર પડે છે. અનાજ જેમ શરીરનો ખોરાક છે, તેમ જ્ઞાન એ મનનો મુખ્ય ભાગ જે બુદ્ધિ તેનો ખોરાક છે. શરીરની કસરત રમવા કુદવાથી, કવાયતથી ને બીજાં સાધનોથી થાય છે; બુદ્ધિની કસરત જ્ઞાન મેળવવામાં, તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં, તે જાણવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં રહેલી છે. લાગણી અને ઇચ્છાની શક્તિઓ મુખ્ય કરીને નીતિથી ને ધર્મથી ફસાય છે. આ ઉપરથી કેળવણીના ત્રણ પ્રકાર થાય; ૧. તનની કેળવણી, ૨. બુદ્ધિની કેળવણી, ૩. નીતિની કેળવણી, અને ૪. ધર્મની કેળવણી. કોઈ નીતિ અને ધર્મને એક વર્ગમાં લખને કે ધર્મને બાતલ કરીને કેળવણીના ત્રણ પ્રકાર ગણે છે, તો કોઈ લાગણીના સંબંધમાં સહૃદયતા (કૌમળતા, મર્મચતા, રસિકતા, શોખીનપણું) ની કેળવણીને ભૂલી ગણે છે. નીતિની કેળવણીને કોઈ હૃદયની કેળવણી અને કોઈ અંતઃકરણની કેળવણી કહે છે. ધાર્મિક રીતે ભાગ પાડીએ, તો કેળવણીના મુખ્ય બે પ્રકાર થાય; તનની કેળવણી અને મનની કેળવણી. મનની કેળવણીમાં બુદ્ધિની, સહૃદયતાની, નીતિનાં અને ધર્મની કેળવણીનો સમાવેશ થાય. સહૃદયતા, નીતિ, અને ધર્મની કેળવણીમાં પણ બુદ્ધિની કેળવણીનો અથવા જ્ઞાનનો થોડો કે ઘણો ઉપયોગ થાય છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં નીતિને ધર્મનો ભાગ ગણેલો છે.

શરીરને વધારવું (ઉછેરવું), ખીલવવું, મજબૂત કરવું, અને કુશળતાથી વાપરી જાણવું, એ તનની કેળવણીનો હેતુ છે.

દરેક પ્રકાર
ની કેળવ-
ણીનો હેતુ.

બુદ્ધિને વધારવી, ખીલવવી, મજબૂત કરવી, અને કુશળતાથી વાપરી જાણવી, એ બુદ્ધિની (મનની) કેળવણીનો હેતુ છે. લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓને વધારવી, ખીલવવી, મજબૂત કરવી, અને કુશળતાથી વાપરવી, એ સહૃદયતા, નીતિ અને ધર્મની કેળવણીનો હેતુ છે.

સત્યતા બોળવી, એટલે પાદાર્થિક અને માનસિક દુનિયાના નિયમો, સંબંધ, અને બનાવોમાં સત્ય (ખરું) શું છે, તે શોધી કાઢવું, એ બુદ્ધિની કેળવણીનું પરિણામ છે. અનુધ્ય આણીની સાધેની વર્તણૂકમાં સદૃશું છે તે જાણવું. અને તે પ્રમાણે આચરવું, એ નીતિની કેળવણીનું પરિણામ છે. વસ્તુઓ અને તેમના ગુણમાં રહેલું સૌંદર્ય જે ધ્વનિઓ દ્વારા ભાવને (લાગણીઓને) ઉશ્કેરે છે, તેને બોળી

કાલ્પ, એ સહૃદયતાની કેળવણીનું પરિણામ છે. આત્માની ઉન્નતિ કરવી, અને તેને મહાત્મા તરફ દોરવો, એ ધર્મની કેળવણીનું પરિણામ છે.

ઉપર આપેલી વ્યાખ્યાઓથી કેળવણીનો હેતુ શો તે સમજાશે;

પરંતુ તે વિશે કંઈ વધારે ખુલાસો કરીએ બાળક જન્મે સર્વ પ્રકારની કેળવણી સમય થયે આ પવી જોઈએ છે, સારે તે પશુ કરવા પશુ નગણી હાલતમાં ને અત્યંત હોય છે, જગત્ તેને નવું ને વિચિત્ર લાગે છે. જગતના કોઈ પદાર્થની તેને માહિતિ હોતી નથી. તે પોતાની મેળે કંઈ કરી શકતું નથી. પરમેશ્વરે જેમ તેને શરીરના અવયવો બ્રહ્મા છે, તેમ તેનામા મનના અવયવો અથવા ચક્રિતઓ મૂકેલી છે. બુદ્ધિની, હૃદયની, અને ઇચ્છાની શક્તિઓ તેનામા ખીજ રૂપે હોય છે. કાળે કરીને અને ધટિત મદત કે સાધન મળવાથી એ ખીજના અંકુર ફૂટે છે, વધે છે, ને મજબૂત થાય છે. શરીરના નાનકડા અવયવો પશુ એજ રીતે વધે છે ને મજબૂત થાય છે. શરીર અને મનના અવયવોને ક્રમે ક્રમે અને સુધરિત રીતે વધારવા, ખીલવવા, ને મજબૂત કરવા, એ કેળવણીનો હેતુ છે. જે કેળવણી આપવામા ન આવે, અથવા કેળવણી બરાબર આપતા ન આવડે, તો આ હેતુ જોઈએ તેવો પાર ન પડે. બાળકને માથુસના સહવાસ વગર એકતું રાખવામા આવે, તો તેની હાલત પશુ જેવી રહે. નાના બાળકને એકજ બાલુએ સુવાડવાની બૂલ કરવામા આવે, તો તે બાલુ કે નાસું થાય છે. જે બાળકની માતા તેને આવતાં શીખવવાની તજવીજ સમય થયે કરતી નથી, તે બાળક આલસતા મોડું શીખે છે, કે વખતે છુટું રહે છે. જે માતા એછા બોલી હોઈ પોતાના બાળકને બોલતા શીખવવાની પેરવી કરતી નથી, તે બાળક બોલતાં મોડું શીખે છે, અને જે વયે બાપાનું જેટલું જ્ઞાન તેને થતું જોઈએ, તે વયે તેટલું જ્ઞાન તેને થતું નથી. જે માથાપ બાળકને જયપજમા રમવા ફૂંદવા દેતા નથી, તેમના બાળક નગણા રહે છે. એજ રીતે જેમને બુદ્ધિની કેળવણી મળતી નથી, તે જોઈએ તેટલા અદલવાન થતા નથી. તનના કે મનના એક અવયવને કેળવવા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા જતા ખીજ અવયવો નગણા રહે છે. બધા અવયવોને પ્રમાણમા ને સમય આવે કસવાથીજ લાભ થાય છે. હૃદયની કેળવણી ઉપર લક્ષ આપવામા ન આવે, તો હોહતાના મનપર સહૃદયતાની ને નીતિની છાપ પડતી નથી. તેજે સારા બોટામા સમજતા નથી, તેથી ગમે તેવે રસ્તે દોરાય છે,

પોતાની ફરજ જે ન સમજે, તેના મનમાં તે અદા કરવાનો વિચાર આવેજ કેવાંથી ? માણસની ઉન્નતિનું ખરું સાધન ધર્મ છે. ધર્મના જ્ઞાન વગર નાસ્તિક કે સંશયી થવાય છે, નીતિ તબ્બય છે, મનની દૃઢતા રહેતી નથી, સુખ શાંતિ મળતાં નથી, અને મોક્ષ અથવા કલ્યાણનો માર્ગ પમાતો નથી.

અજ્ઞાન માણસોને પણ તુલ્ય ગણવામાં આવે છે. પણ કરતા તેમનામાં જે કંઈ વિશેષ છે, તે અપૂર્ણ છે. તેમનામાં વાચા છે, પણ કેમ બોલવું ને કેવું બોલવું, દુઃકામાં, યથાસ્થિત, ને શુદ્ધ બાધામાં પોતાના વિચાર કેમ જણાવવા, તે તેઓ લાવવું. સમજતાં નથી. તેમનામાં સમજ શક્તિ યોડી હોય છે, લાંબો વિચાર તેઓ કરી શક્તા નથી, સારા ખોટાની ખરી સમજ તેઓ ધરાવતાં નથી, તેમનામાં વિવેક વિચાર કમી હોય છે, અને ધર્મ સંબંધે તેઓ નહિ સરખા જ્ઞાન ધરાવે છે. અજ્ઞાન બાળક અજ્ઞાન માણસ કરતા પણ અધમ હોય છે. અજ્ઞાનને સુધારી માણસની જાળમાં લાવવું, એ કેળવણીનો હેતુ છે. માણસની જાળમાં લાવવું એટલે માણસ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્ય સમજવાને અને આચરવાને તેને યોગ્ય કરવું.

માણસ તરીકેના પોતાના કર્તવ્ય ક્યા તે બાળક વગર કેળવણી આપવાનો હેતુ બરાબર સમજાય નહિ માણસ પોતાની સંભાળ રાખી શકે, પોતાને પોષી શકે, અને પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે, એ તેનું પ્રથમ કર્તવ્ય. પોતાના સંગમાં રહેનાર અને સબંધ વસવનાર—માતાપિતા, ભાઈભાડુ, સમાંવહાલાં, ભાઈબંધ-દોસ્તદાર વગેરે—પ્રત્યેના પોતાના ધર્મ સમજે ને અદા કરે, એ તેનું બીજું કર્તવ્ય. પોતાના સમાજ પ્રત્યેની અથવા દેશી-ભાઈઓ પ્રત્યેની ફરજો સમજવી ને અદા કરવી, એ તેનું ત્રીજું કર્તવ્ય, પ્રજાજન તરીકે સરકારના વફાદાર થવું અને તેને જરૂરને પ્રસંગે મદત કરવા લાયક થવું, એ તેનું ચોથું કર્તવ્ય. આ ચારે પ્રકારના કર્તવ્ય પાર પાડવાને માટે અનેક પ્રકારના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન, આપી પોતાનાં સર્વ જાતના કર્તવ્ય કરવા માટે માણસને લાયક કરવું, એ કેળવણીનો ખરો હેતુ છે.

કેળવણીના ઇતિહાસ પાંચવાધી જણાયું હશે, કે પ્રાચીન સમયે

પ્રાચીનલોકોની કેળવણીની રીતનું કેળવણીનું બધારણ બધાયું નહોતું. પ્રથમ કેળવણીના હેતુ વિષે ધર્મથી શરૂ થયું, અને તેમાં બાળાશાન લાવ્યું. એથી તે સમજ.

વખતની સમજ પ્રમાણે આત્માની ઉન્નતિ યાવ, સદ્ગુણ પ્રમાય, રસિકતા મેળવાય, અને સારી ને શુદ્ધ ભાષા આવડે, એ હેતુ સરતો, અને તેમ કરવામાં બુદ્ધિની શક્તિઓ અનિયમિત રીતે સંબંધ ગમર, કે પ્રમાણ વિના કેળવાતી. આવી કેળવણી પામેલા સંસાર પ્રત્યેના પોતાનાં કર્તવ્યો આચરવાને યોગ્ય થતા નહિ. એ પંત્રી ધણે કાળે યુગેપી લોકોના વિચાર કેળવણી સંબંધે બદલાવા લાગ્યા.

આપ્રત વિદ્વાનો કેળવણીના હેતુ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

સાંપ્રત વિદ્વાનો કેળવણીના હેતુ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે. "માણસની શક્તિઓને મજબૂત કરવી, અને વધારવી, કે જેથી કરીને તે દરેક સંપૂર્ણ રીતે અને બાકીની શક્તિઓ સાથે મગીને પોતાનું કાર્ય કરે."

"સંસારનાં કામ કરવા માટે વ્યક્તિ તૈયાર થાય, જ્ઞાન મેળવવાની ખાતર ભણે, અને પોતાની જાતની, સામાજિક અને રાજકીય દરજ્જે સ્પષ્ટ રીતે જાણે."

આ બંને હેતુને બેગા કરીએ તો, માણસની શક્તિઓને મજબૂત ને વિસ્તીર્ણ કરી પોતાનાં આત્મ, સામાજિક, અને રાજકીય કર્તવ્યો કરવાને પૂર્ણ રીતે લાયક કરવું, તેનું નામ કેળવણી, એવી વ્યાખ્યા બધાય.

તત્ત્વના અવયવો વિષે આપણે સાધારણપણે વાહેરગાર હોવાથી તત્ત્વની કેળવણી કેમ આપવી, એટલુંજ જણાવવાનું રહે છે; પરંતુ મનની કેળવણીના સંબંધમાં ઘણી વાતો જણવાની જરૂર પડે છે; જેમકે મનનું સ્થાન જે મગજ તેની સાથે તથા શરીર સાથે તેનો સંબંધ કેવો છે, મનના ભાગ, અને દરેક ભાગની શક્તિઓ કયી છે, અને તે દરેક ક્યારે ને કેવી રીતે વધે છે. મનની કેળવણીમાં બુદ્ધિની, સદ્દેયતાની, નીતિની ને ધર્મની કેળવણીના સમાવેશ થાય છે, તથા તે દરેક જાતની કેળવણી કેમ અપાય, તેનો વિચાર કરવાનો રહે છે. શાળાઓમાં બુદ્ધિની કેળવણી મુખ્ય મનાય છે. માટે તે વિષે સૌથી વધારે ટહેતું જોઈએ.

અને શીખવવાનું કામ કરે છે. સતાર લુવારના છોકરાની પેઠે તે કોઇ ડેકાણે અનુભવ લેવાની પણ જરૂર જોતો નથી. એક બાળકને રસોઇ શીખવવા માટે જોટલી મહેનત માતા કરે છે, તેટલી મહેનત પણ તે છોકરાને શીખવવાનું કામ બતાવવા માટે કરવામાં આવતી નથી, એ કેવી નવાઇની વાત છે ! તેને અનુભવ વડે થોડી ઘણી પણ શીખવવાની કળા બતાવવામાં આવતી નથી, તો તેના શાસ્ત્રીને વિશેષ કળાની ક્યાં વાત કરીએ ! જેમ બાળશાળા કે પ્રાથમિક શાળામાં અણુષઠ શિક્ષક રખાય છે, તેમ તેથી ચઢતી શાળાઓમાં પણ તેવા શિક્ષક રખાય છે. કેટલીકવાર મોટા વિદ્વાનો પણ એવું મત આપે છે, કે સાફ બજીયો માણસ શીખવવાનું કામ સારી રીતે કરી શકે; તેને શિક્ષણ-શાસ્ત્રની ને શિક્ષણ કળાની જરૂર નથી. સાફ બજીયો હમેશા સારો શિક્ષક નિવડતો નથી. બીજા કિસમની પેઠે કોઇમા શીખવવાની સ્વાભાવિક શક્તિ વિશેષ હોય છે, અથવા કોઇ બારીક અવલોકનથી ને બીજા સાધનો-નડે સારો શિક્ષક થઇ શકે, પરંતુ ઘણે લાગે અથવા સાધનશુ વર્ગના માણસોને શિક્ષકનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા જાણવાની જરૂર છે. અને એટલા માટેજ શિક્ષણ-પદ્ધતિ પાઠશાળાઓની યોજના સર્વ ડેકાણે કરવામાં આવે છે, તથા બીજા ઉપાય લેવામાં આવે છે.

જેવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા જાણ્યા વગરના શિક્ષકથી ઘણા અનાડી શિક્ષકો અનાડ થાય છે. એ અનાડ એકદમ જોવામાં આવતો નથી; પરંતુ પરિણામે શીખનાર ઉપર તેની મારી અસર સોન. થાય છે. છોકરાની શુદ્ધિ, લાગણી, વધણ, શોખ, લક્ષણ જાણ્યા વગર તે સર્વને એક સરખી રીતે શીખવે છે. શીખવે એટલે પોતે જે જાણતો હોય તે કહી જાય છે, અથવા છોકરા જે તેવાર કરી લાવ્યા હોય તે પૂછી જાય છે, અથવા ચોપડીમાંથી અમુક વાત વાચીને તે ઘેરથી તેવાર કરી લાવવા તે હુકમ કરે છે. છોકરાની શક્તિ ઉપર કેટલો બોળે પડે છે, તે જે કંઇ કરે છે તે સમજીને કરે છે કે નહિ, અને પોતે જે વાચે કે કહી જાય છે, તે તેમને ગળે જીતરે છે કે નહિ, તેની તે પરવા કરતો નથી. છોકરા પોપટની પેઠે ગોખી લાવે છે અને તે શિક્ષક પ્રમાણ કરે છે. જે તે જવાબ આપનામાં ચૂકે કે પૂરો પાડે ગોખી ન લાવે, તો તેને સજા કરવામાં આવે છે. આથી છોકરાની શક્તિઓ ખીસવા ન પામે, તે પોતે વિચાર કરતા ન થાય, તેમની મનશક્તિઓ

સપ્તમાણ્યમાં વૃદ્ધિ ન પામે, એ દેખીતું છે. પાછલા પ્રકરણમાં જે કેળવણીનો ગંભીર ને જોખમ બરેલો હેતુ બતાવ્યો છે, તે આવા શિક્ષણથી કેટલે દરજ્જે પાર પડે, એ સહેજ વિચારી શકાય એમ છે. કેળવણીનો ખરો હેતુ યથાર્થ પાર પાડવા માટે કેળવણીના શાસ્ત્રની અને તેની કળાની માહિતી સર્વ શિક્ષકને ખાસ મળવી જોઈએ. દેશની ચ-દતી પડતીને આધાર કેળવણી ઉપર છે, કેળવણીનો આધાર શિક્ષકો ઉપર છે, માટે જો તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે બજાવી ન શકે, તો તેની અસર દેશ ઉપર યથા વગર રહે નહિ.

જ્યાં સુધી બહુવચનો અર્થ જોખાવવું, એવો સમજાતો હતો, ત્યાં સુધી શીખવવાના શાસ્ત્રની જરૂર નહોતી. જ્યાં સુધી શિક્ષણ શા-સ્ત્રને કળાની શીખવવું એટલે જ્ઞાન આપવું, એવો અર્થ કરવામાં ખાસ અગત્ય આવતો, ત્યાં સુધી પણ શિક્ષણ શાસ્ત્રની બહુ જરૂર નહોતી. આ માટે છે ? પરંતુ જ્યારે આપણે શિક્ષણમાંથી ધણાં ને મોટાં પરિણામોની આશા રાખીએ છીએ, ત્યારે તે મેળવવા માટે શિક્ષણ શાસ્ત્રની અને તેની ચર્ચાતી કળાની અવશ્ય જરૂર છે.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં બહુવચનું એ જાણવું કર્તવ્ય ગણ્યું છે; શિક્ષકનો ધર્મ-તેથી એ કામ સંસ્કાર પામેલા સુશિક્ષિત કરવાનું છે, ધો ને તેની એટલું તો સાબીત થાય છે. શાસ્ત્રોમાં શુદ્ધી પદ્ધતી ફરત. ગણવામાં આવી છે, તે એટલા માટે કે એનું કામ મહત્વનું છે. જેમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ વિશેષ તે કામ મોટું ગણાય છે, અને તે કરનારને માન મળે છે. નકલ કરનાર કારકુન કરતા શિસ્તેદારને વધારે વિચાર કરવો પડે છે, માટે તેનો દરજ્જો વધારે છે. શિસ્તેદાર કરતાં અધિકારીને વધારે વિચાર કરવો પડે છે, માટે તેની પદ્ધતી ચઢતી ગણાય છે. જેને પદાર્થનું જાડું કામ કરવાનું હોય છે, તેના કરતાં જે પદાર્થનું બારીક કામ કરે છે, તે ચઢતો ગણાય છે; કેમકે તેમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય છે. પદાર્થના કામ કરતાં જેને માનસિક વિચારો કરવા પડે છે, તે તેથી ચઢતો ગણાય છે. શિક્ષકને પદાર્થ સાથે કામ નથી, તેનું કામ ધણે ભાગે માનસિક છે, અને તેને બુદ્ધિબળ ધણું વાપરવું પડે છે, માટે તેનો દરજ્જો ચઢતો ગણાય, તે યથાર્થ છે. મહેતાનું ચખ્દન મોટો, આગરદાર, માનવંત અર્થ બતાવે છે, કેમકે તે મહત્ત-મહિત ઉપરથી ચએલો છે, એમ

જતાં સાધારણ લોકોમાં મહેતાજીની ગણના મોટામાં થતી નથી, તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે માન મળતું નથી, અને તોયે ધધો ઉમી જતનો ગણવામાં આવતો નથી, એટલુંજ નહિ, પણ ધણીવાર મહેતાજી પોતેજ પોતાનું કામ દલકું સમજે છે, અને ખીજાઓને મુકામને પોતાની પક્ષે ઉતરતી માની લે છે. ત્યારે કાંઈ ખીજા ખાતામાં નોકરી ન મળે, ત્યારેજ માણસ નિશાળ ખાતામાં જોડાય છે, અને પોતે દલકો ધધો પત કયો છે, એમ માની તે નારાજ રહે છે. દલાય ગામડી મહેતાજીઓએ પોતાની વૃત્તિ બિચુક-જેવી દરી નાખી, તેનું આ પરિણામ હશે. ગમે તે કારણ હોય, કે સાધારણ લોકો ગમે તે મન બાંધતા હોય, તોપણ જોઓ શિક્ષકનો ધધો પત દરે છે, તેઓ એક મહત્વનું કામ હાથમાં લે છે, અને અતિ જોખમ ભરેલા ધધામાં ઉતરે છે, એ તેમણે સમજવું જોઈએ. પોતાનો ધધો પવિત્ર ને પુણ્યનો છે, માટે તેથી ઓછું મળતર થતું હોય, કે ઓછું માન મળતું હોય, તોપણ તે જાતે વધારે લાભકારી અને વધારે માનવતો છે, એમ તેમણે માનવું જોઈએ. પોતાની રિયતિથી સંતોષ માનવો, અને માથે લીધેલું કામ ફતેહમંદીથી પાર પાડવું, એ પોતાનું કર્તવ્ય છે. પોતાનું કામ ફતેહમંદીથી પાર પાડવા માટે જે શાસ્ત્રને કળાની જરૂર તે તેમણે મેળવવા સતત ચત્ન કરવો જોઈએ.

ધણખરા શાસ્ત્રો અપૂર્ણ છે, તેથી તેમાં સુધારા વધારા થવા કરે છે. જે રક્ષાવન શાસ્ત્ર પચાસ વર્ષ પર જાણવામાં હતું, શિક્ષણ શા- તેમાં હાલ ધણો ફેરફાર થયો છે. એજ રીતે પચાસ વર્ષ અના સુધારા તેમાં હાલ ધણો ફેરફાર થયો છે. એજ રીતે પચાસ વર્ષ વધારાથી હ- ઉપરનું શિક્ષણશાસ્ત્ર અને હાલનું શિક્ષણશાસ્ત્ર એ બેમાં મેરઠ વાકેફ- ધણો ફેરફાર. ત્રિદાનો નવા નવા શોધ કરે છે, અને નવા નવા નિયમો જોણી કાઢે છે. જૂના કેટલાક નિયમ અયોગ્ય લાગે છે, અને તેમને ખાતલ કરવામાં આવે છે, માટે શિક્ષકોએ શિક્ષણ- શાસ્ત્રમાં થતા સુધારા વધારાથી હમેશ વાકેફમાર રહેવું જોઈએ.

ખીજા શાસ્ત્રો કરતા ડેળવણીના શાસ્ત્રમાં એક વિશેષતા છે, એ કે ખીજા શાસ્ત્રોના નિયમો જોને માટે યોગ્યતા હોય, તે સર્વ પદાર્થો કે બામતોને સામાન્ય રીતે લાગુ યાય છે, ત્યારે ડેળવણીશાસ્ત્રના નિયમો સર્વ બાળકોને સામાન્ય રીતે લાગુ થઈ શકવા નથી; કેમકે ખીજા શાસ્ત્રોનો સંબંધ પદાર્થો કે

બાબતો સાથે છે, અને કેળવણીશાસ્ત્રનો સબંધ જીવંત બાળકો સાથે છે, તેથી બાળકો સાથે કામ કરતી વખતે શિક્ષકને વખતે સ્થાપિત નિયમો બાબતે મૂકવા પડે છે, કે તે ફેરવવા પડે છે, કે અમુક વ્યક્તિને માટે નવા નિયમ કરવા પડે છે. એટલા માટે દરેક શિક્ષક નિયમો બોળી કાઢે એવી શક્તિવાળો, અને બારીક અવલોકન કરવાવાળો, હોવો જોઈએ. બીજા કેમ શ્લેષ પામે છે તે તેણે જોવું જોઈએ. પોતાની શી અડચણો નડી, અને તે કેમ ખમેડી તે વાતની તેણે નોંધ રાખવી જોઈએ. આવી નોંધ નિયમો મુકરર કરવામાં અને હવે પછીના શિક્ષણના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

જે વાત શિક્ષકને લાગુ પડે છે, તે વાત માતાને વધારે લાગુ પડે છે; કેમકે તેને છેક નાના બાળક સાથે કામ કરવાનું છે. આ શાસ્ત્રની સીએને જરૂર ૩૨ તેના ઉપર શિક્ષક કરતાં પણ વધારે જવાબદારીનો બોળે છે, માટે તેણે શિક્ષણશાસ્ત્ર જાણવું જોઈએ, અને તેની કળાથી વાકેફ થવું જોઈએ. સ્વાભાવિક રીતે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી શિક્ષણના કામને વધારે લાયક ગણાય છે, કેમકે તે બાળકનો સ્વભાવ વધારે સમજે છે, અને તે વધારે માયા મમતા ને નાણુકામથી કામ કરી શકે છે; પરંતુ શાસ્ત્રના અજ્ઞાનવડે તેઓ શિક્ષકનું કામ શ્લેષમદીથી કરી શકતી નથી. મુધરેલા દેશોમાં બાળશિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષણનું કામ સ્ત્રીશિક્ષકોને ખનતા મુધી સોંપવામાં આવે છે. આપણે અહીં સીએને આવા કામને લાયક થતાં મળ્યાં કાળ જોઈએ.

પ્રકરણ ૩ જીવંત

તન.

તનની કેળવણી આપનારે તનનું જવારણ સમજવું જોઈએ; કેમકે તનના એટલે શરીરના કયા ભાગ કયા રહેલા છે, તેઓની સ્થિતિ કેવી છે, અને તેઓનું કામ શું છે, તે જાણ્યા વગર તેમને વધાવ્યા ને મજબૂત કરવા માટે કેવા પ્રયાગ દેવા, તથા તેમને દરકત ન થાય તેને માટે કેવી સાવચેતી રાખવી તેની અસમર સમજ પડે નહિ. શરીરના જવારણનું જ્ઞાન શરીર-

શાસ્ત્ર અને ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આપે છે. તનના જૂદા જૂદા ભાગોની રચના, આકાર, ને રિયતિનું વર્ણન શારીરશાસ્ત્ર કરે છે. જૂદા જૂદા અવયવોના વ્યાપાર (ધર્મ-કામ) નું વર્ણન કરનાર શાસ્ત્રને ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન કહે છે. શરીરના ભાગ, અવયવ, ને ઇંદ્રિયે ઘણીવાર એક અર્થે વાપરવામાં આવે છે, પરંતુ શાસ્ત્રીય રીતે જોતા તેમાં કેન્દ્રલોક તફાવત છે.

આપણે સાધારણ રીતે નાક, હાન, હાથ, પગ વગેરેને ઇંદ્રિયો કહીએ છીએ નાક, હાન વગેરે પાંચ પ્રાણેન્દ્રિયો, અને હાથ, ઇંદ્રિયો.

પગ, વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને કુલ દશ ઇંદ્રિયો મળવામાં આવે છે; પરંતુ પાંચન કરનાર ઇંદ્રિ, આસ લેનાર ઇંદ્રિ વગેરે શરીરમાં ખીણ પથ ઇંદ્રિયો છે. ઇંદ્રિ એટલે શરીરનો જે ખાસ ભાગ કંઈ ખાસ કામ કરે છે તે ઇંદ્રિઓ શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં મૂકાએલી છે, અને તે જે કંઈ કરે છે, તે પોતાના માટે નહિ, પણ આખા શરીરના સામાન્ય લાભને માટે કરે છે. દાખલા તરીકે, પાંચનક્રિયા ખોરાકનું લોહી બનાવી આખા શરીરને પોષે છે. પોતાને માટે નિર્મોખુ થએલા કામ શિવાય કે કંઈપણ ઇંદ્રિયો ખીણું કામ થઈ શકતું નથી, માટે આખે સંબંધાતું નથી, કે પાંચનક્રિયા દમ લઈ શકતી નથી. કેટલીક ઇંદ્રિયો શરીરના જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, તેમને આપણે મર્મસ્થાન કહીએ છીએ. મર્મસ્થાન એટલા નાણુક હોય છે, કે તેમનાપર સહજ અસર થતા તેઓ બગડે છે, કામ કરવા બંધ પડે છે, ને મોત નિપજાવે છે. માટે કસરત કરાવતી વખતે કે શિક્ષા કરતી વખતે એવા નાણુક સ્થાનની સંભાળ રાખવી જોઈએ પેટમાં લાત મારવા જતા વખતે બરેાળને ઇચ્છ થઈ માણસ મરણ પામે છે. બાળકનું મળુ દાખવા જતા વખતે તે ગુ મળાઈ મરે છે. મગજમાં તવપૂર લોહી વધારે બધ, કે તેને સહજ ટોકોગે વાગે, તો વિનાશ થાય છે.

શરીરનું બધારણ તપ સતા આપણને માલમ પડે છે, કે તેનો મોટો

શરીરના ભાગ હાડકાની બનેલો છે એ હાડકા એક બીજા સાથે બધારણમાં સંધાઈને તેનું બોજુ બને છે. તેને આપણે હાડપિંજર ય ય છે કહીએ છીએ જેમ તાજૂત બનાવવા માટે કામડીઓનું બોજુ તૈયાર કરી તેને કાગળ વગેરે લપેટે છે, ત્યારે તે પૂર્ણ ને શાભાયમાન થાય છે, તેમ શરીરની બનાવટ હાડકાના બોજાથી થાય છે, પરંતુ

તેને પૂણ્ય શોભાયમાન કરવા માટે માંસ, ચરબી, ચામડી આદિ વાંટેલાં હોય છે. વળી શરીર જીવંત હોવાથી તે અનેક ક્રિયા કરવાને શક્તિમાન થાય, એટલા સાર તેને અનેક ઇન્દ્રિયો પણ આપેલી છે. આ સર્વનું યોગ્ય વર્ણન નીચે આપ્યું છે.*

હાડપિંજર ૨૪૯ હાડકાંનું બનેલું છે. તેનું કામ શરીરને ટેકા આપવાનું, અંદરની ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરવાનું અને શરીરને ચક્ષુર વસ્તુ આપવાનું છે. માથામાં ને છાતીમાં વધારે મર્મસ્થાન આવેલાં હોવાથી તેમના રક્ષણ માટે ઇશ્વરે વધારે મજબૂત હાડકાંનું પડ મૂક્યું છે. બાળકની બોપરીના સાધા બરાબર સંધાએલા હોતા નથી, તેથી માથાના વચલા ભાગમાં એટલે તાળવા ઉપર ખાડા જેવું જણાય છે, અને આંગળીથી દબાવી જોતાં તે ભાગ પોચો લાગે છે. ત્યાં સુધી બોપરીના ભાગ બરાબર સંધાઈને મજબૂત થાય નહિ, ત્યાં સુધી માથામાં ટપચી કે બીજો માર મારવાથી નુકસાન થાય છે. હાડકાં બે પદાર્થનાં બનેલાં હોય છે; સકરણ અને પાર્થિવ. બાળકનાં હાડકાંમાં પાર્થિવ ભાગ થોડો હોવાથી તે નરમ રહે છે, ને સહેલાઈથી વળી શકે છે. માથાપ કે શિક્ષક કાળજી ન રાખે, તો છોકરાં રાંઠા પગનાં થાય, કે તેમના બીજા અવયવોને ખોડ આવે. “કુમળુ જાડ જેમ વાળીએ તેમ વળે,” એવી સ્થિતિ બાળકનાં હાડકાંની હોવાથી, તેઓ મહાવરણી તરફવાર રીતે અંગ વાળવાની કસરતો કરી શકે છે. મોટી વયના માણસનાં હાડકાંમાં સુમારે હું ભાગ સકરણ પદાર્થ અને હું ભાગ પાર્થિવ અથવા ખનિજ પદાર્થ (જેને આપણે ચૂનો કહીએ છીએ તે) હોય છે. જેમ માણસ ઉંમરે વધે છે, તેમ તેના હાડકાંમાનો સકરણ ભાગ કમી થાય છે, ને પાર્થિવ ભાગ વધે છે. પાર્થિવ ભાગ વધે ને સકરણ ભાગ ઘટે તેમ હાડકું જરૂર ચાય, એટલે તેને ભાગવાની ધારતી વધે છે, તથા તે સંધાવું મુશ્કેલ પડે છે. હાડકાંની આસપાસ અસ્થિત્વક નામનું એક પાતળું ચીવટ પડ અથવા ચામડી લપેટાએથી હોય છે, તેમાંથી રક્તવાહિનીઓ (લોહી લઈ જનાર લાવનાર નસો) ના ફાટા નીકળે છે, અને તે હાડકાંના ઊંદામાંથી દરેક દિશામાં ફેલાય છે, તેથી હાડકાંનો રંગ લગભગ

* મી. હામુબાઇ કૃત ઇન્ડ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો અપ પૂરતો ઉપયોગ અત્રે કરવામાં આવ્યો છે.

મરેત છતાં તે સ્તુમ્બકાં દેખાયછે. હાડકાં ધણાં ખરાં પોલાં હોયછે. અને તેની અંદર મજ્જા (ચરખી જેવો પદાર્થ) ભરેલો હોયછે.

કામદાસિય અથવા કૂચાં એ ધણું મજબૂત, ચીકણું ને સ્થિતિસ્થાપક પદાર્થ છે. તે હાડકાંના જેટલો કઠણુ હોતો ન-કામદાસિય. થી, તેમ તેમાં મજ્જાતંતુઓ ને રક્તવાહિનીઓ પણ થોડી હોયછે. સપળાં હાલી ચકે એવાં હાડકાંના છેડાનું રક્ષણ કૂચાંની આ-દીથી થાયછે. નાકનો નીચલો ભાગ, કાન અને કંઠ (કૂક) એ નરમ કૂચાંનાં બનેલાંછે.

સ્નાયુઓ એ શરીરના ચરખી વિનાના આસમય ભાગ છે. સ્નાયુ અને ચરખી મળીને શરીરનો સાધારણ આહાર તથા કદ સ્નાયુઓ. બનેછે. તે હાડકાને ઢાકેછે, અને શરીરમાં ચક્ષન વક્ષનની

શક્તિ વેદા કરેછે. જેમ સ્નાયુ મોટા ને મજબૂત તેમ ચક્ષન વક્ષન વ-ધારે થાયછે. સ્નાયુઓ કસરતથી મજબૂત થાયછે. મદદ લેકોનાં જુજની સ્નાયુઓ કઠણુ લાકડા જેવી થઈ જાયછે. લુહાર ને કંસારાને આખો દહાડો હથોડા મારીને કામ કરવું પડેછે, તેથી તેમના હાથના સ્નાયુ જડા, જ-ખરા ને ધટ બનેછે. જેને કાસડું કરવું પડેછે, તેના પગના સ્નાયુ જડા, જખરા ને ધટ થાયછે. મદાવરા અથવા કસરત વિના થોડું લખવાથી, થોડું ભરવાથી, કે થોડું ચાક ફેંલવાથી આંગળીના ટેરવા કે ચપટીઓ ચાકી જાયછે ને વખતે ખાલાઓ આવેછે, કેમકે તે તે સ્થળના સ્ના-યુઓ નખળા રહેલા હોયછે. આખો દિવસ એટીની પેઠે પડી રહેકે બેઠી રહે, તેના શરીરના સ્નાયુઓને કસરત ન મળવાથી તેઓ નખળા રહેછે, તેથી તેને કામકાજ કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે તેનાથી થઈ ચકતું નથી. સ્નાયુમાં આકુચન અથવા સંકોચાવાનો ગુણ હોવાથી ચક્ષન વ-ક્ષન ઉત્પન્ન થાયછે; એટલા માટે દરેક હાલી ચકે એવા હાડકાને ઓછામાં ઓછા બે સામસામા સ્નાયુ હોયછે. એમાંનો એક સંકોચાઈને અવય-વને ઉપર ખેંચેછે, તે આકુચ સ્નાયુ કહેવાયછે, અને બીજો સંકોચાઈને અ-વયવને લાંબો કરેછે, તે પ્રસારક સ્નાયુ કહેવાયછે. દાખલા તરીકે, આપ-ણે હાથ વાળીએ છીએ, ત્યારે જુજના આગલા ભાગમાંનો સ્નાયુ ટુસેછે ને કઠણુ થાયછે. તેના સંકોચાવાથી અગ્રજુજ ઉપર ખેંચાયછે. ધણું ખરા સ્ના-યુઓ અગ્રિય એટલે આપણી ઇચ્છાને તામે ચક્રી કામ કરેછે, પણ કેટ-

લાક સ્નાયુ અનૈચ્છિક છે. તેઓ આપણી ધમ્મજાને તાણે ન થતાં પોતાની મેળે કામ કર્યે જાય છે. જઠર, આંતરડાં, પિત્તાશય, ફેફસાં, રક્તાશય, અને આંખની છીછીની આસપાસના કુંડાળાના સ્નાયુ અનૈચ્છિક છે. આ સ્નાયુઓ જે એચ્છિક હોત, તો આપણા જીવવાની સાથે તે કામ કરતા બંધ પડત, અને આપણું મોત નિષ્પન્નત. સ્નાયુઓ ધણાજ નાજુક ઠાં-કણાથી વીંટાએલા રાતા સર્માતર તંતુ અથવા રેસાની જુડીઓના બનેલા હોય છે. વળી દરેક રેશો અનેક સૂક્ષ્મ રેશાઓના બનેલો ધારવામાં આવે છે, અને તે નરી આખે જોઈ શકાતા નથી.

અસ્થિબંધન એ એચ્છિક સ્નાયુઓને હાડકાં સાથે બાંધનાર દોરડી છે. તે ચીવટ, સહેત ને ચળકતી હોય છે, અને તે અસ્થિબંધન. સ્નાયુનોજ ભાગ છે. તે મજબૂત ને વળી શકે એવી હોય છે. આપણા પગના નળાની પાછળ એડી આગળ જે દોરડી જેવું અસ્થિ-બંધન છે, તે સૌ કરતાં વધારે અગત્યનું છે. હાથની અંદર અસંખ્ય સ્નાયુ અને અસ્થિબંધન વડે એક ધણી ગુંચવણ ભરેલી યાંત્રિક રચના થાય છે, અને તેથી હાથને અદ્ભુત ચપળતા ને ચક્ષુ વલનની શક્તિ મળે છે.

ચરખી એ સ્નાયુની સાથે બળેલું તથા સ્નાયુ ને ચામડીની વચ્ચે રહેલું ચરખીનું પડ હોય છે. ચરખીને ક્ષીયે શરીર ભરાઈ ને ચરખી. સુંદર દેખાય છે, અને તે મંદવાહક હોવાથી અંદરની ગરમીને બહાર જતી બટકાવે છે. કાંઈ તંદુરસ્ત માણસ ને ખોરાક વગર રાખવામાં આવે, તો તેના શરીરમાંની ચરખી ધીરે ધીરે કમી થશે, એટલે શરીરમાં જોઈતી ગરમી કામચલાણ સાથે તે બળવા માંડશે. શરીરની આરોગ્યતાને મધ્યમ ચરખીની જરૂર છે, માટે જે છોકરાં તવાઈ ગયેલાં ને પાતળા હોય, તેમને સારો ખોરાક આપવાની જરૂર છે. એથી ઉલટું, જે ચરખી હઠથી જાદે વધી ગઈ હોય, તો તે નુકસાનકારક છે. માટે કસરતવડે તથા જે ખોરાક ચરખીને વિશેષ વધારનારા હોય તે કમી કરીને ચરખી ઉતારવી જોઈએ.

ચામડીમાં ત્રણ પડ હોય છે. ૧. અંતરૂત્વચા અથવા ખરી ચામડી, ૨. ઉપત્વચા અને ૩. બાહ્યત્વચા અંતરૂત્વચા. એ સૌથી ચામડી. નીચનું પડ છે. તેની રચના ગુંચવણ ભરેલી છે, અને તે સઘળી દિશામાં એક બીજા સાથે મુંઘાઈ મથેલા રેશાની બનેલી છે. એમાં વાળ

જેવી ઝીણી અસખ્ય રક્તવાહિનીઓ હોય છે. એ રક્તવાહિનીઓ સાથે પ્રણી પાસે પાસે ગુંથાએલી મજ્જાતંતુની જાળ હોય છે. ચામડીમાં સોંપ કે કાટો ભોકાવાથી કેટલીક રક્તવાહિનીઓ કાટવાથી લોહી નીકળે; અને કાંઈ મજ્જાતંતુ ઉદ્દેશવાથી દુઃખ થાય છે. હાથેગીપર, આંગળાના ટેરવાપર, પગને તળીએ, છબ તથા હોઠના અગ્ર ભાગપર મજ્જાતંતુઓ વધારે હોવાથી ત્યાં સ્પર્શશક્તિ બહુ તીવ્ર હોય છે. ઉપત્તયા એ ઝીણું ને કાંણાકાંણા વાળું ચામડીનું વસ્તુ પડે છે. તેનાપર નરમ માવા જેવો પદાર્થ હોવાથી ચામડીનો રંગ દેખાય છે. એ પદાર્થનો રંગ જેનામાં કાજો હોય, તે મનુષ્ય કાળું દેખાય, અને જેનામાં ગેર હોય, તે મનુષ્ય ગેરું દેખાય. બાહ્યત્વયા કંઠ્ય હોય છે, અને તે વડે નીચેના કામળ ભાગનું રક્ષણ થાય છે. તે અર્ધ પારદર્શક ને સૂક્ષ્મ ભીંગડાવાળી હોય છે. તેમાં રક્તવાહિનીઓ કે મજ્જાતંતુ ન હોવાથી તેમાં ટાંકણી ખોસતાં લોહી નીકળતું નથી કે દુઃખ થતું નથી. ચામડી જેમ ચરીરનું ઢાંકણ છે, તેમ તે ખોલોત્સર્જી છદ્મિ છે, એટલે તે લોહીમાંથી નિરૂપયોગી ઝેરી પદાર્થો છૂટા કરવાની તથા તેમને બહાર કાઢવાની ક્રિયા કરે છે. ચામડીમાં ખીચોખીચ ગોઠવાએલા લાખો સ્વેદપિંડો છે; અને તેમનાં મોં અથવા ઝીણાં છિદ્રો ચામડીની સપાટી ઉપર આવેલાં હોય છે, તેમાં થકને પરસેવા વાટે લોહીમાંના ઝેરી ને નિરૂપયોગી પદાર્થ બહાર નીકળી જાય છે. જો મેલ વડે એ કાંણા પૂરાઈ જાય, તો પસીનો નીકળતો અર્ધ પડે, અને તેથી રોગ ઉત્પન્ન થાય. એટલા માટે ચોળી મસળીને નદાવાની ને સ્વચ્છતા જાળવવાની જરૂર છે. જેમ પસીનો વધારે વળે, તેમ લોહી વધારે સાફ થાય છે, ગાટે કસરત કરીને પસીનો ઉત્પન્ન કરવો, એ સાફ છે. વળી ચામડીમાં એક ખીણ જાતના પિંડો છે, તેમાં થકને એક જાતનો ચીકણો તેથી પદાર્થ ચામડીની સપાટી ઉપર આવે છે, તેથી ચામડી સૂકાઈ કે કાટી જતી નથી. ઠંડીમાં જ્યારે એ પદાર્થ જોઈએ તેટલો બહાર આવતો નથી, ત્યારે ચામડી લૂખી પડે છે, તેથી તે ઉપર કાંઈ તેથી પદાર્થ ધસવાથી શયદો થાય છે.

નખ એ કંઠ્ય થએલા બાહ્યત્વયાના કણો છે, અને તે થકે થકને તેનાં ચિખડાં જેવા કંઠ્ય પતરાં બને છે. તેના ત્રણ ભાગ નખ. હોય છે. મૂળ, વચ્ચેના ભાગ અને ખુદની કાર. ખુદનીકાર વગર

ઇમએ કાપી શકાય છે. એ કોર (નખ) વધે છે ત્યારે જૂડું દેખાય છે, તથા તે વડે વતકવાથી કે વહુરિયાં બરવાથી પોતાને કે બીજાને પીડા થાય છે. વચ્ચે ભાગ કપાય તો લોહી નીકળે ને ઇલા થાય, માટે નખ લેવડાવતી વખતે સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

શરીર ઉપરના વાળ અંતરૂપવાના સાથે અંદરના પડમાં નાની નાની કચળીઓને તળીએ ત્રાંસા જેટલા હોય છે. વાળને વાળ. બાહ્ય પડ ચોક્કસ હોય છે, અને તેની માંદિ. એક જાતનો ગર હોય છે. વાળને જેવવાથી કે જેવી કાઢવાથી ઇલા થાય છે, પરંતુ તેને નખની કોરની પેઠે કાપવાથી કે કાતરી નાખવાથી ઇલા થતી નથી. વાળ કેટલેક અંશે ચરીરનું રક્તજી કરે છે, અને શોષા આવે છે.

શરીરની અંદરનાં મર્મસ્થાન અથવા નાભુક ને અગ્રલની છદ્મિ-યો શરીરની જૂદી જૂદી જાખોલોમાં રહે છે. એવી જાખો-શરીરની જાખોલો: વક્ષ ભો ત્રણ છે. ૧. માથાની જોખરીથી બરડાની કરોડના જાખોલો: વક્ષ છેડા સુધીની પોકળ જગા, ૨. વક્ષ, અને ૩. ઉદર. પહેલી જાખોલો: વક્ષ જાખોલોમાં મગજ અને મજ્જાતંતુઓનું જાળું છે. એનું વિસ્તારથી વર્ધન આગળ આપવામાં આવશે. વક્ષ જાખોલોમાં હૃદય, તથા સાથે મોટી રક્તવાહિનીઓ, ફેફસાં તથા તેની શ્વાસ નળીઓ, અને જોખરાકનો નખ રહેલા છે. જે હૃદયે લોહી આપ્યા ચરીરમાં ફરે છે, તેને હૃદય કહે છે. એ વક્ષના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે, અને તેનો એક છેડો જરાક ડાબી તરફ વળેલો છે. માણસના હૃદયનું કદ આશરે તેની મુઠી જેવું હોય છે, અને તેમાં ચાર ખંડ કે ખાનાં હોય છે. હૃદય તમામ સ્નાયુનું બનેલું છે, અને તે મત ને દિસસે, જીંધતાં ને જાળનાં પોતાનું કામ કરું જાય છે. જે રક્તવાહિનીઓ હૃદયમાંથી લોહી લઈ જાય છે, તેમને ધમની, અને જેઓ હૃદયમાં લોહી લઈ આવે છે, તેમને શિરા કહે છે. શિરાઓ વાટે અસ્વચ્છ ચેતુ લોહી હૃદયમાં આવે છે, ત્યાં તે સાફ થાય છે, અને ધમની વાટે આપ્યા ચરીરમાં ફરે છે. લોહી એ ચરીરનું જીવન છે. જો તે નીકળી જાય, તો માણસનું મોત થાય. કોઈ ધમની કપાવાથી થયું લોહી વહી જાય, તો માણસ બેશુદ્ધ થઈ જાય છે. લોહીમાં અસ્વચ્છતા ધણી થાય, તો અનેક તરેહના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ચરીરમાં જોઈએ તે ટકું લોહી ઉત્પન્ન કરવા માટે સારો ને પૂરતો જોખરાક, ખારો જોઈએ, તેમ તે સ્વચ્છ રાખવાના ઇલાજ લેવા જોઈએ.

હૃદયની દરેક બાજુએ એક એક એમ બે ફેફસા હોય છે. તે ફેફસાં. જો લાલ રંગનાં ને વાળીના જેવાં પોચાં હોયછે. નજીક નજીક ગુંથાએલી શ્વાસ નલિકાઓ અને રક્તવાહિનીઓથી તેઓ બનેલાછે. શરીરમાં ફરતી વખતે લોહીમાં જે જે ઝેરી પદાર્થ ભેગા થાયછે, તેમને કાઢી નાખી લોહી સ્વચ્છ કરવાનું અને હવામાંથી પ્રાણ વાયુ પૂરો પાડવાનું કામ ફેફસા કરેછે. જ્યારે જ્યારે આપણે શ્વાસ લે- છએ છીએ, ત્યારે ત્યારે ફેફસામાં આ ક્રિયા થવા કરેછે. શ્વાસ પાછો કાઢીએ છીએ, ત્યારે અહર લીધેલી હવા માહેના નિરપયોગી ને નુકસા નકારક ભાગ બહાર નીકળી જાયછે.

શ્વાસનલિકા એ મોં તથા તથા નાકના પાછલા ભાગમાંથી નીચે વ- શ્વાસનલિકા. ક્ષમા જતી ફૂર્યાની કડીઓની બનેલી એક લાખી ને મ જખૂત નળી છે. વક્ષમાં પેઠા પછી આ નળીના બે શાટા થાયછે. તેની એક શાખા જમણા ફેફસામાં અને બીજી ડાલા ફેફસામાં જાયછે. આ બે નળીઓ વાટે હવા ફેફસામાં જ આવ કરેછે. તે શ્વાસન લિકાના ઉપલા ભાગને શબ્દોત્પાદક પેટી કહેછે, અને તે વડે અશ્વજે અ વાજ કાઢી શકીએ છીએ. કસરત કરતી વખતે કે દોડતી વખતે શ્વાસો શ્વાસ જોરથી આવે છે. જે તે બહુ જોરથી આવે, તે બળ થાય કે વ- ખતે દમ નીકળી જાય. કસરત કરતી વખતે મો બંધ કરી નાક વડે શ્વાસ લેવો, એ સારું છે.

અન્નમાર્ગ અથવા ખોરાકની નળી મોઢાના પાછલા ભાગમાંથી ફેફ અન્નમાર્ગ. જઠર લગી જાયછે. ખાત્રર ચવાયા પછી પાચનને માટે ખોરાક આ નળીમાં ચઢી જઠરમાં જાયછે. આ નળી શ્વાસનલિકાની પાછળ આવેલીછે. જીભના મૂળની પાછળ ઉપજીંઘા ના- મનું એક રિયતિરથાપક કેમળ અસ્થિનું હાકણું છે. ગળામાંથી ખોરાક નીચે ઉતારતી વખતે જીભ ઉપજીંઘાને પાછળ હડસેતેછે, અને એ રીતે કંઈ કંઈ તદ્દન બંધ થઈ જાયછે. ત્યાર પછી ખોરાક ઉપજીંઘા ઉપર થ- ધતે વાયુનગીની પાછળના અન્નમાર્ગમાં જાયછે. મોઢામાં ખાવાનું ભરેલું હોય, તે વેળા હસવું કે બોલવું, એ જોખમ ભરેલુંછે; કેમકે તેથી અન્ન અન્તરમ જાય તો પીડા થાયછે.

ઉદર એ ત્રીજી બખોલ છે. તેમાં જઠર, આંતરડાં, કહેલું તથા પિત્તાશય, બરોળ, લિખલિખ, મૂત્રપિંડો અને મૂત્રાશય રહેલાં છે.

જઠર એ બે-મોં અથવા કાણાંવાળી વાંકી વળેલી કાથળી છે. જઠર. અને અનમર્ગના છેડા આગળ જઠરનું એક કાણું છે, અને બીજું કાણું નાનાં આંતરડાંમાં પડે છે. જઠર ઉદરની કાથળી બાજુએ આવેલું છે. એ ખોરાક પાચન કરવાની મુખ્ય ઇંદ્રિ છે. જે ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ, તેના જઠરમાં ચૂરેચૂરા થઈને તે આગળી જાય છે, અને તેથી તે રક્તવાહિનીઓમાં શોષાઈ જવાને તથા શરીરનું પોષણ કરી શકે એવું ખરેખર લોહી થવાને લામક થાય છે.

આંતરડાં એ જૂદી જૂદી દિશામાં ગુંજાંવળેલી લાંબી નળી છે, અને તે વડે ઉદરનો મોટો ભાગ ભરાઈ ગયેલો હોય છે. આંતરડાં. જે એ નળીને સીધી કરીએ તો તે બાર વાર લાંબી થાય છે. આંતરડાંના તેના દરેક પ્રમાણે મોટાં અને નાનાં એવા વિભાગ કરેલા છે. આંતરડાંનો ઉપરો ભાગ નાનાં આંતરડાંનો બનેલો છે, અને તે જઠરના જમણી બાજુના છેડા સાથે જોડાયેલો છે. મોટાં આંતરડાં વડે આ નળીનો છેડો અથવા નીચલો ભાગ બને છે.

કહેલું એ એક મોટી રતાશ પડતા બદામી રંગની ઇંદ્રિ છે, અને કહેલું. તે હૃદયની જમણી બાજુના ઉપલા ભાગમાં આવેલી છે. આખા શરીરમાં એ મોટામાં મોટો માંસપિંડ (ગ્લેન્ડ) છે. કહેલું આશરે બાર ઇંચ લાંબુ, તેના ગોળા છ કે સાત ઇંચ, અને તેનું વજન પાંચ રતલ હોય છે. કહેલું લોહીમાંથી પિત્ત નામનો લીલાશ પડતો પ્રવાહી છૂટો પાડે છે. પિત્ત પાચનક્રિયાને સાર સાધી અગત્યનું છે. આ પિત્ત કલેબમાં પિત્તાશય નામની એક નાની કચગીમાં એકઠું થાય છે, અને પિત્તાશયમાંથી તે નાનાં આંતરડાંના ઉપલા ભાગમાં પડે છે.

લિખલિખ (પાનક્રિઆસ) એ કલેબ કરતાં એક નાનો માંસપિંડ છે, અને તે લંબાઈમાં ઘણું કરીને છ થી આઠ ઇંચ સુધી લિખલિખ. હોય છે. એ પાનક્રિઆટિક જ્યુષસ નામનો રસ લોહીમાંથી છૂટો પાડે છે. આ રસ પાચન કરવામાં જરૂરનો છે. પાનક્રિઆસ.

ઉપલા તથા પાછલા ભાગમાં જરૂરની પાછળ રહેતું છે. એમાંથી એક નાની નળી ન્યા આગળ પિત્તાશયમાંથી પિત્ત રેકાય છે, ત્યા આગળ પોતાના રસને લઇ જાય છે.

બરોળ હૃદયમાં ડાબે પાસે જરૂરની પાછળ હોય છે તે ઘેરા જાંબુઆ રંગની અને નરમ મેદા જેવી હોય છે. તેના કામ વિષે હજી સુધી કંઈ નક્કી જણાવેતું નથી.

મૂત્રપિંડો આ બે અગત્યના પિંડો કણસીના બીના જેવા આકારના અને બદામી રંગના હોય છે. તે સુમારે ચાર ઇંચ લાંબા, અને તેનો ગોળો બે ઇંચ હોય છે. તે ચરબીમાં દટાએલા, અને ઉપલા કમ્બરના મણકાની દરેક બાજુએ અઢેક રહેલા હોય છે. મૂત્રપિંડોનું કામ લોહીમાંથી સુરિયા નામનો ઝેરી નિરૂપયોગી પદાર્થ કાઢી નાંખી તેને સ્વચ્છ કરવાનું છે.

મૂત્રાશય એ મૂત્રપિંડો નડે લોહીમાંથી છૂટું પડેલું મૂત્ર રાખવાની માત્ર એક કોયળો કે આશય છે. એ ઉપરને તળીએ વસ્તિ-મૂત્રાશય. રેશના ખાડામાં રહેલું છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

તનની કેળવણી.

ન્યા સુધી છોટર નિસાજે જાતું થાય નહિ. ત્યાં સુધી તેને સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપવાની તથા જે કેળવણી નિસાજમાં અપતી ન હોય, અથવા જે કેળવણી ઉપર ત્યાં બોલું ધ્યાન અપાતું હોય, તે કેળવણી આપવાની કે પૂરી કરવાની ફરજ માળાપને તીર છે, પરંતુ આપણે અહીં યોગ્ય માળાપ પોતાની ફરજ જોઈએ તેથી જાળવે છે. તેમનું અગાળ અને બેદર કારી છોડવાના સિદ્ધાંતને દાનિકારક છે. આ કારણથી માળાપનું કેટલુંક કામ નિસાજના સિદ્ધાંતને કરવાની જરૂર પડે છે. તનની અને નીતિની કેળવણી ઉપર નિસાજમાં યોગ્ય લક્ષ અપાય છે, અને ધર્મની કેળવણી ત્યાં

મિલકુલ અપાતી નથી. આવી કેળવણી ઉપર જે માળાપ લક્ષ ન આપે, તો છોકરાં નાનકાં ને નિર્માલ્ય રહે, અનીતિવાન થાય, કે નારિતક બને.

શરીરના અવયવો મજબૂત ને પોતપોતાનું કામ કરવાને લાયક થાય,

જે તનની કેળવણીનો હેતુ પાર પાડવા સાર ધણી વાતો લ-

તનની કેળ-
વણીમાં મા-
તાની કસ્ટરો.

ક્ષમાં રાખવાની છે. તેને માટે માળાપ ફેટલોક પ્રયત્ન કરે

છે, એટલે ભીતિ ઉભું રાખીને કે ટેકા આપીને બાળકને ઉભું

થતાં ને ઉભું રહેતાં શીખવેછે, આગળીએ વળગાડીને કે

ઢેલણ ગાડીની મદતથી ચાલતાં શીખવેછે, હલાવી પુલાવીને અને રમાડી

ફૂદાડીને તેના અવયવોને કસરત આપી મજબૂત કરેછે, ટાઢ તડકાથી

રક્ષણ થાય એવા કપડાં લતાં પહેરાવેછે, શરીર મજબૂત થાય તેને માટે

પુણીકારક ખોરાક આપેછે; પરંતુ આ સર્વે બાળકોમાં જોઈએ તેવું લક્ષ

અપાતું નથી, અને બીજી અનેક બાળકો રહી જાયછે, તેથી પરિણામ

સતોષકારક આવતું નથી. બાળક મોટું થાય તેમ તેને બહુ રમવા ફૂદ-

વાની મના કરવામાં આવેછે. એ વખતે માળાપનું લક્ષ તેને મણાવવા

તરફ જાયછે. જેમ બાળક મોટું થતું જાય, તેમ તેને વધારે રમવાની ને

અંગ કસરતની કુદરત ફરજ પાડેછે. ત્યારે માળાપ તેમા અટકાવ નાખેછે.

નાનું છોકરું નિશાળે જતું હોય, તે ઘેર આવીને રમવા માંડે, તો

માળાપ તેને ધમકાવે છે, કે મારેછે; તથા મહેતાજીને કહી દેવાની બીક

બતાવેછે. કુદરત તેને રમવાની ઉશ્કેરણી કરે, ત્યારે માળાપ તેને પલાંઠી

વાળી અદમ કરી બેસવાની ફરજ પાડેછે. પાક કરતા અણગમેા થાય,

કે શરીર અકડાય, તો બાળક હરવા હરવા પડેછે; પણ તે વખતે માળાપ

તેને સતાવેછે. કપડાં લતાં પહેરવાની બાળકમા પણ ધણીવાર બૂલ

થાયછે; એટલે ઋતુને અનુસરીને જેવાં જોઈએ તેવાં કપડાં પહેરાવવાની

કાળજી રહેતી નથી. કોઈવાર હદથી જાહે, તો કોઈવાર એવાં વંગ કપ-

ડાંને ઉપયોગ થાયછે, કે જે વડે બાળકને હરવા ફરવામાં અને તેના અવ-

યવોને વધારવામાં હરકત આવે. હાય પગ કંતાઈ જાય, એવા દાગીના

પહેરાવીને તેને દુઃખી કરેછે. ધાવણા બાળકને અનિયમિત રીતે, ધણીવાર

કે જોઈએ તે કરતાં ઘોડીવાર ધવડાવવાથી, તેને ખોટી ટેવ પડેછે, અપચો

થાયછે, કે બૂળે મરેછે. તે રોવા કરે, કે હઠ લે તો તેની મરજી પ્રમાણે

કરવાથી તેને કુટેવ પડે છે, કે ધન્ય ભોગવવી પડે છે. બારે જોરાકને પુષ્ટી-કારક સમજીને તેનો ઉપયોગ કરવાથી બાળક માંડુ પડે છે. ધવડાવવાની પેઠે અવડાવવામાં કાળજી ન રાખ્યાથી પરિણામ જોડું આવે છે. શરીરને જોડાએ તેવો સાદો પણ પુષ્ટીકારક જોરાક ન આપવાથી તેનું શરીર નબળું પડે છે. ટાડું ચીળું આપવાથી ને હતાવળે અવડાવવાથી નુકસાન થાય છે. જોરાક કેવો, કેટલો, ને ક્યારે આપવો, તે વિષે ઘણીવાર માતાઓ પોતાના મનસ્વી વિચાર ચલાવે છે; પરંતુ તેમને બાળકના પેટની શી માહિતી હોય છે ? તેઓ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન કે વેદિક સાત્ત્વથી અજાણ હોય છે. બાળકની સ્વાભાવિક ઇચ્છા કે માગણી ઉપર તેઓ લક્ષ આપતી નથી. બાળક ઘણીવાર ગળ્યું ને ખાડું ખાવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને તેવા સ્વાદના પદાર્થ તેમને બહુ ભાવે છે. માતાઓ સમજે છે, કે એવા પદાર્થ તેમને નુકસાનકારી થશે; પરંતુ એવા પદાર્થ આપવાથી બાળકને લાભ થાય છે. એ વાત ખરી છે, કે બાળકને કેટલીકવાર જોડી ટેવ પડવાથી કે અતિ લાભ-ચક્રથી અમુક જાતના પદાર્થ તે વારેવારે ને ઘણા ખાય છે; એવે વખતે માતાએ સાવચેતી રાખવાનો જરૂર છે. બાળકની પાચનશક્તિ બહુ તીવ્ર હોય છે. માણસને શરીરમાંથી જેટલો ક્ષય થાય, તેટલી પૂરતી કરવા સાર જોરાક જોડાએ છીએ, ભારે બાળકને પૂરતીની સાથે શરીરની વૃદ્ધિ માટે પણ જોરાક જોડાએ છીએ, અને તેથીજ તેની પાચનશક્તિ ઇશ્વરે તીવ્ર કરેલી હોય છે. બાળકનો જોરાક ખાસ કરીને પુષ્ટીકારક જોડાએ. જેમને એવો જોરાક મળે છે, તેઓ શરીરે અને મને તંદુરસ્ત હોય છે. જેમને મગજની મહેનત કરવાની હોય છે, તેમને શરીરની ક્ષીણતા વધારે લાગે છે, સૂચી તેમને ચડતી જાતનો જોરાક આપવો જોડાએ.

જોરાક કેવો, કેટલો ને ક્યારે આપવો, એનો નિર્ણય બાળકની બુદ્ધિથી કરવો જોડાએ. બાળક વારે વારે બુદ્ધિ થાય છે, ને જોરાક વિષે જોરાક માગે છે, ભારે માતા તેને સતાવે છે. વારે વારે ખાવાથી, બહુ ખાવાથી, કે ભારે ખાવાથી બાળક માંડું પડશે, એમ સમજીને અટકાવ કરવા જાય છે; પરંતુ તેથી બૂવ થાય છે. એકનો એક જોરાક અણગમેા આપે છે, એટલુંજ નહિ પણ, તેમા શરીરના પોષણ માટે જે જે તત્વો જોડાએ, તે હોતાં નથી; તેથી જોરાક જૂદી જૂદી તરેહનો અને બાળકને શ્રમિ ઉપજાવે એવો જોડાએ. વળી ઋતુ પ્રમાણે જોરાકમા ફેરફાર કરવાની

જરૂર છે. દાહના દિવસોમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરનાર ખોરાક વિશેષ જોઈએ, પરંતુ તે તાપના દિવસમાં વાપરવાજતાં શરીરમાં ઉષ્ણતા જોઈએ તે કરતાં વધારે ચવાથી નુકસાન થાય છે. જેમને અગમહેનતનું ધણું કામ હોય, તેમને માંસની પિંડીઓને વધારે કે મજબૂત કરે એવો, અને જેઓને મનની મહેનતનું ધણું કામ હોય, તેઓને જ્ઞાનતંત્રુઓની ક્ષીણતા પૂરી પાડે એવો, ખોરાક મળવો જોઈએ. નિયમિત વખતે ખાવું એ તંદુરસ્તીને માટે જરૂરનું છે. ખીજાં અવયવોની પેટે પેટને પણ આરામ જોઈએ છીએ; જે તેમાં વારંવાર ખોરાક જઈ પડે, તો પાચનશક્તિ મંદ પડે, અને ખાધેલા ખોરાકથી અશુદ્ધિ થાય. એથી ઉલટું, લાંબે અંતરે ને અનિયમિત વખતે ખાવાથી પણ પાચનશક્તિને દુરસ્ત થાય છે. બાળકને ખોરાક ઘણીવાર જોઈએ છીએ, તથાપિ તે નિયમિત વખતે આપવાની રીત રાખવી. જેટલીવાર અને જે જે વખતે ભૂખ લાગે, તેટલીવાર ને તે તે વખતે ખાવાનું આપવું; પરંતુ તેથી પાચનક્રિયા ઉપર વધારે બોળે ન પડે, અને તેને આરામનો વખત ન મળે, એમ ચતુર્ન જોઈએ. જમણની વચ્ચેનું અંતર તંદુરસ્તી, કામ, અને હવા ઉપર આધાર રાખે છે. બહુ ખાઈને કે ભૂખે પેટે સુવાથી નુકસાન થાય છે. આપણે અહીં વાળુ કરવામાં હલકો ખોરાક વપરાય છે, તે પસંદ કરવા ભેગ છે; પરંતુ શાંતિભોજન વગેરે સાંઝને વખતે રાખવામાં આવે છે, તે સારું નથી. મનની કે તનની મહેનતથી શરીર થાકી ગયું હોય, તે વખતે ખોરાક ન લેવો; થોડો આરામ લીધા પછી ખાવું. એજ રીતે ખાધા પછી તુરત કામ ન કરવું; કેમકે પાચનને જે શક્તિની જરૂર પડે છે, તે કામમાં પડવાથી ન મળતાં ખોરાક પચી શકતો નથી. ફરવવાથી બહુ થાક લાગ્યો હોય, તો થોડાને તુરત ચંદી ધાસ આપવામાં નથી આવતાં; તેમ ખોરાક આપ્યા પછી કે પાણી પાયા પછી તેને તુરત વાપરવામાં નથી આવતો. આ નિયમ માણસ પોતાની બાબતમાં ઘણીવાર તોડે છે ને હેરાન થાય છે. છોકરાં ઉતાવળે ઉતાવળે ખાઈને નિશાળે દોડે છે, અને ત્યાં તુરત કામમાં રોકાય છે, એ દેટલું હાનિકારક છે ? ઉતાવળે ખાવાની રીત સારી નથી. એથી જે કામ દાંત કરત, તે પાચનશક્તિને કરવું પડે છે, તથા ખોરાકની સાથે જેટલો રસ મોંમાંથી અંદર જવો જોઈએ, તેટલો જતો નથી. મોંનો રસ ખોરાકને પેટમાં સરળતાથી ઉતારે છે, એટલુંજ નહિ, પણ એ રસ પાચનક્રિયાને સારી મદદ કરે છે.

પાણી પશુ ઘટિત વખતે અને હદમાં પીવું નોંધએ. વારે વારે, અનિયમિત વખતે કે ધણું પીવાથી તુકસાન કરે છે. એજ રીતે તે અઘટિત વખતે, કે ઓછું લીધાથી પણ તુકસાન થાય છે. લુખ્ખા ખોરાકને પાણી નરમ કરે છે, ને તેથી પાચનને ઉત્તેજન મળે છે. વળી પરસેવા વડે શરીરમાં જે ખોટ પડે છે, તે એથી પૂરી પડે છે. મહેનતના, દવાના, અને ખોરાકના પ્રમાણમાં પાણી વધારે ઓછું લેવું પડે છે. ખોરાકની જાત ઉપર પણ તેનો આધાર છે; એટલે ખોરાક જેમ લુખ્ખો, તીજો ને ઉજ્જતાવાળો, તેમ પાણી વધારે નોંધએ. જમતી વખતે વધારે પાણી પીવું એ સારું નથી, એમ વૈદ્યકથાજ કહે છે. ખાતાં ખાતાં ધણું કે વારે વારે પાણી પીવાથી મોંમાંનો રસ નોંધએ તેટલો ઉત્પન્ન થઈ ખોરાક સાથે પેટમાં જતો નથી. ખાધા પછી ધણું પાણી પીવાથી પાચન કરનાર રસ પાતળો થઈ જાય છે, અને તેથી પાચનને હરકત થાય છે. એટલાજ માટે આપણા વૈદ્યકમાં જોજન અંતે પાણી પીવું એ ઝેરની બરાબર ગણ્યું છે. ધણું ઠંડું કે ગરમ નાખેલું પાણી પેટમાંની ગરમી ચૂરી લે છે, અને બીજી ગરમી ઉત્પન્ન થતાં સુધી પાચનનું કામ બંધ પડે છે. ખોરાકની પેટે બહુ કસરત કે મહેનત કરી પછી તુરત પાણી પીવું, કે બહુ પાણી પીને કસરત કે મહેનત કરવી, એ સારું નથી.

તંબાકુ વગેરેનું વ્યસન—દેખાડેથી કે કુસંજથી વખતે છોકરાં બીડી પીવાની કે બીજી કુટોવા શીખે છે. તંબાકુનો કાંઈ પણ પ્રકારે તંબાકુ આ ઉપયોગ કરવો, એ સુખકારક નથી. એનો ધણો ઉપયોગ કરવાથી શરીરને તુકસાન થાય છે. તંબાકુની ટેવ મંદી છે. જેથી કેટલેક વડે એવા હરકાષ પદાર્થથી છોકરાને અલગ રાખવા. જેમને ટેવ પડી ગઈ હોય, તેમને ટોડીટોડીને એથી મુક્ત કરવા. શિક્ષકે પોતે આવી જાતની કાંઈપણ કુટોવથી અલગ રહેવું, કેમકે નહિ તો છોકરાં તેમની નકલ કરશે, અને તેમના ઉપદેશને “ગોથીમાંના રીંગણાં” જેવા ગણી તેનો અનાદર કરશે.

શરીરમાં સ્વાભાવિક રીતે જેટલી ગરમી રહેતી નોંધએ, તેટલી હવામાં થતા ફેરફારને લીધે બારે માસ રહી શકતી નથી. જે પ્રદેશમાં બહારની ગરમી શરીર માંહેની ગરમીના જેટલી હોય, અને તે બારે માસ સરખી રહેતી હોય, ત્યાં

માણસને વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર ન પડે; પરંતુ આપણે અહીં હવામાં એકએક ફેરફાર થઈ જાય છે, અને કોઈવાર સખત ગરમી તો કોઈવાર સખત ઠાંડ પડે છે. આવી સ્થિતિમાં શરીરની ગરમી જાળવવા માટે ઉપાય લેવા પડે છે. એ ઉપાય તે કપડાં અને મકાન છે. એ સિવાય વિશાલત જેવા બહુ ઠંડા દેશોમાં કૃત્રિમ ગરમીની બહુ જરૂર પડે છે, પરંતુ આપણે અહીં ઘણી ઠાંડ કવચિતજ પડે છે, અને એવી ઠાંડ પડે છે, ત્યારે આપણે પણ તાપણીઓ કરી તાપવું પડે છે. સખત તાપમાં બહારની ગરમી વિશેષ હોવાથી તે શરીરમાં દાખલ ન થાય, એવાં કપડાં વાપરવાં જોઈએ. સુતરેલ અને શણનાં કપડાં બસ થાય છે. ઠાંડના દિવસોમાં બહારની ગરમી ઓછી હોવાથી શરીરમાંહેલી ગરમી બહાર નીકળી જાય છે; માટે તે વખતે જે પદાર્થો ઉષ્ણતા લઈ જવામાં મંદવાહક હોય, તે પદાર્થોનાં કપડાંલતાં વાપરવાં જોઈએ. જિન મંદવાહક છે, માટે તેનાં કપડાં ઠાંડમાં વાપરવાથી લાભ થાય છે. સુતરેલ કાપડ પણ જો વણાટમાં પોમવાળું હોય, અને રળાઈની માફક માંહે ૩ ધાલેલું હોય, તો તે મંદવાહક થાય છે, અને ઠાંડના દિવસોમાં તે કામ લાગે છે. દેશી ખાધીની બેવડી બંડીઓ, અને ૩ ભરેલા ડગલા-રળાઈઓ-ગોદડાનો ઉપયોગ લોકો શિયાળામાં કરે છે, તે સહારણ છે. ઝડપ બદલાય છે ત્યારે, હવામાં એકાએક ફેરફાર થાય છે ત્યારે, કે ગરમ ઓરડામાંથી એકદમ અગાશીની કે બહારની શરદીમાં જવું પડે છે ત્યારે, જે રક્ષણને માટે શરીરપર જોઈએ તેવાં કપડાં ન હોય, તો શરદી (સળેખમ) અને વખતે ફેફસાના ભયંકર વ્યાધિ થઈ આવે છે. કસરતથી છોકરાનું શરીર ગરમ થયું હોય, તે વખતે તેમને ઠંડી હવામાં ન રાખવાં તેમને ગરમ ઓરડામાં લઈ જવાં, અને તેમને એકાદ વધારે કપડું પહેરવા કહેવું. પરસેવાથી હેરાન થઈ છોકરાં કસરત કર્યા પછી ઠંડી હવામાં રહેવા ને કપડા કાઢી નાખવા ઠીક છે, પરંતુ તેમ કરવાથી તેમની પ્રકૃતિ બગડે છે વરસાદથી કે ખીજ કારણથી છોકરાંનાં કપડા ભીંજાએલા હોય, તો તે બદલી નખાવવાં.

પ્રાચીન વિચાર એવા હતા, કે છોકરા કંઈયુ, સદનશીલ, અને

બાળકને મ-
જબૂત કર-
વાના જીના
વિચાર.

મજબૂત થાય, એટલા માટે તેમને ટાંડ વડકામાં ને વરસાદમાં રખડવા દેવા, અને કપડાં લતાંની પણ ઝાઝી દરકાર ન કરવી. લોકો એક ઠેકાણે લખ્યું છે, કે છોકરાંના જોડામાં ભોંક પાડવા, તે એટલા માટે કે તે વાટે બેજ અંદર

દાખલ થવાથી પગ તે ખમી ચક્રવાને લાગક થાય. રોસોએ છોકરાને ઉઘાડે પગે ફરવાની બલામથક કરીછે જેરા કહેવત કહેછે કે “અડે રજ, તો વલે ગજ.” આ વાતોમાં કેટલીક સમ્યાઈ છે. પેસાદારના છોકરાના શરીર માટે હદથી જાદે સંભાળ લેનામા આવેછે, તેથી તે ઉનટા નમળા રહેછે. મહાવરાથી અવયવો મજબૂત થાયછે; પરંતુ તે હદમાં જોઈએ. અતિ ટાઢ, અતિ તડકો, કે અતિ બેજથી સાવચેત રહેવું જોઈએ. બાળકની વય અને તેના શરીરના બાધા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. નાનું ને નાનુક બાળક હોય, તેને મજબૂત કરવાને ધરિદે જો તેને ટાઢ તડકામાં ધણું રાખવામા આવે, તો તે મજબૂત થવાને બદલે માલું પડે.

ટાઢ તડકાથી રક્ષણ થવા માટે મકાનો હોયછે, માટે તેની બાધણી અને તેમા વાપરવાના પદાર્થો ઉપર જલ્દી લક્ષ આપવું મકાનો. જોઈએ. રહેવાના ઘરની બાધણી, લોકોની સ્થિતિ અને તેમના વિચાર ઉપર આધાર રાખેછે. ઘર ગમે તેવાં તેઓ બને બાધે, પરંતુ તેમા હવા અજવાળાની સોઢ હોવી જોઈએ સાળાઓના મકાન સવડવાળા ને મુખકારક જોઈએ. તેમા હવા અજવાળાની પૂરતી સોઢ ન હોય, છોકરાનો ને સરસામાનનો પૂરતો સમાસ થાય એવા તે મોટા ન હોય, અણગમો આવે એવો તેનો દેખાવ હોય, તો તે સારાં મકાન ન ગણાય. દરેક છોકરાને મોકળાશથી બેસવાનું અને તેના અવયવ ફરવ વાનું બની શકે, એટલી જગા તેને મળવી જોઈએ. બેઠરાની થોડે વર્ગમા છોકરાને ગોઠવા પડે, એવા સાકડા ખડ હોય, તો તેથી તેમની તંદુરસ્તી બગડેછે. દરેક છોકરાને જોઈતી હવા મળવા સાર જોટલાં ઘનપુટ જગા જોઈએ, તે હિસાબે છોકરાની સંખ્યા ઉપર નજર રાખીને મકાનની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈનો વિચાર થવો જોઈએ. આ સિવાય સચ્છરથાન, મુસ્તકશાળા અને વરસાદના દહાડામા નાના છોકરાને રમવા માટે જગા જોઈએ. જ્યાં વર્ગ બેસતા હોય, ત્યાં ખડનો અરધો ભાગ વર્ગની બેઠકો માટે અને બાકીનો ભાગ ખુલ્લો દરવાજાવાને તથા સ્વિક્ષકની બેઠક, કાળુ પાટીઉં અને બીજા સરસામાનને માટે જોઈએ. છોકરાને બેસવા માટે ચઢતા ઉતરતી પગથીઆની બેઠકો (અને તે બનતા સુધી લાકડાની હોય તો વધારે સાર) જોઈએ. છોકરાને બોબપ બેસવું પડતું હોય, તો બોબપર કંઈ પાથરવાની જોઈવળુ કરવી.

મકાનમાં અજવાળાને માટે પૂરતી સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

જારીઓ મોટી ને આખા ખંડમાં સરખું અજવાળું આપે
હવા અજવા-
જાની સોધ.
એવી રાખવી. છેટે છેટે નાની જારીઓ રાખવાથી કોઈ
ઠંડાણે વધારે તેજ પડેછે, ને કોઈ ઠંડાણે ઝાંખું તેજ કે

અંધારું પડેછે. જારીઓ હંચી હોય, તો વખતે છોકરાંની આંખે વધારે અજ-
વાળું પડે, અને ચોપડી કે પાટી ઉપર ઝાંખું અજવાળું પડે. વાંચવા
લખવાના કામમાં ચોપડી કે પાટી ઉપર વધારે અજવાળાની જરૂર છે.
વધારે જારીઓ છોકરાંની પીઠ તરફ જોઈએ. જો તે સામી બાજુએ હોય,
તો વખતે આંખ ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે તેજ પડેછે, અને તેથી
તેમને લીલાપીળાં વળે છે. જો મકાનની જારીઓ પૂર્વ પશ્ચિમ હોય તો,
તડઠા મકાનની અંદર આવેછે, અને તેથી છોકરાં હેરાન થાયછે. જો
ધણી જારીઓ ધવનની બાજુએ હોય, તો ટાઢના દિવસોમાં ઠંડા પર-
નથી, અને વરસાદના દહાડામાં વાછંટથી છોકરાંને અડચણ વેઠવી પડેછે.
આવી સ્થિતિમાં જારીઓ હોય, તો લાકડાંના જારણાં જોડે બીજાં
કાચનાં કે ફરીઓવાળાં (શટર્સવાળાં) જારણાં રાખવાં, અને જારીઓને
મથાળે વાછંટીઆં મૂકાવવાં. હવા અજવાળાની ખામીથી, ઝીણા અક્ષ-
રની ચોપડીઓ વાંચનાથી, વાચતી વખતે ચોપડીઓ ઉપર પૂરતું અજ-
વાળું ન આવવાથી, કે તે જોઈએ તેટલે અંતરે ન રાખવાથી છોકરાંની
આંખને નુકસાન થાયછે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓની આંખો નુખળી થાયછે, અને
તેમને નાની વયે અશ્મા પહેરવાનો પ્રસંગ આવેછે, તે આવાં કારણોથી.

જ્યાં ઘણાં માણસોનો જમાવ થાય, ત્યાં તાજી હવાની આવજા ન
હોય, તો અંદર રહેલી હવા જમડેછે. માણસ શ્વાસ લેવામાં
પ્રાણવાયુ અંદર લેછે, અને શ્વાસ બહાર કાઢવામાં પ્રાણ-
ધાતક વાયુ બહાર કાઢેછે, તેથી તે સ્થળની હવામાંનો પ્રાણવાયુ
ખપી જાયછે, અને વિનાશકારી વાયુ બરાવછે. વિનાશકારી વાયુ પાછો
શ્વાસ લેવામાં વપરાય, તો તેથી વિનાશ નિપજે. અમદાવાદના એક
મારા મિત્રને ત્યાં તાજી રહેલી, નાની ને બધીઆર કોટડીમાં જાળકો
સુવાડેલાં હતાં, તે ગુંગળાઈ મરવાની તૈયારીમાં હતાં. જરા મોટી ખબર
પડી હોત. તો તે જિયારા મરણ પામત. કલકત્તાની અંધારી
કોટડીનાં ગોઝેલા ઘણા અંગ્રેજો મરણ પામ્યાની વાત કતિદાસમાં

મુપ્રસિદ્ધ છે. એટલા માટે નિશાળના મકાનમાં તાજી હવાની આવજા રહે, એવી ગોઠવણ અસુસ થવી જોઈએ. એક બાળકને માટે ચોસઠ ધનગજ જગાની જરૂર આ કારણસર માનવામાં આવે છે મકાનની આસપાસ ગંદકી હોય તો તે હવામાં ફાપલ થાય છે, અને તે શ્વાસોશ્વાસમાં સેવાથી નુકસાન થાય છે. દુર્ગંધ આવી કે આપણે ઝટ નાક દાખીએ છીએ, કેમકે સ્વાભાવિક રીતે નાક તે લેવાની ના પાડે છે. પગલા વગેરેનું બળવું, બરાબ રહેવું પાણી, ખાજ કુંડીઓ, બજાર, ઉકરડા વગેરેની અસીનતા, વનસ્પતિ અને પ્રાણીના રોગ બાગેનું સડવું, એ હવાને બગાડનારા સાધન છે સરહ તાવની દુષ્પત્તિ એથી થાય છે. એટલા માટે શાળાના મકાન ખુલ્લી અને નજીકમાં દુર્ગંધ કે સરદી ઉત્પાદક વસ્તુઓ ન હોય એવી જગોએ બાંધવાની જરૂર છે.

જેમ હવા સ્વચ્છ જોઈએ, તેમ બાળકના શરીર, તેમના કપડા-
સ્વચ્છતા લતા, અને મકાનની બહારની તથા આસપાસની જગા સ્વચ્છ હોવી જોઈએ છોડરાને ચોળી મસળીને નહાવાની તથા અગ દરકરા કપડાંથી ધરીને લૂછવાની ટેવ માનાપે નાનપણથી પાડવી જોઈએ જે લોટા પાણી સરીરપર ઢાળવું, એ નહાવું કહેવાય નહિ. હાથે પગે મેલના ચપરડા ગાએ, દાનની બહાર કે બહાર મેન રહે, અને શરીરના સાધાઓમાં મેલ બરાબ રહે, તે સાફ નથી મેલથી ખસ, ડાહો વગેરે ચામડીના રોગ થાય છે, પરસેવાના છિદ્ર પૂરાંએના રહે છે, અને સામાને તે જોઈને અણગમો આવે છે. મેલા કપડા ચામડીને મેલી કરે છે, અને તેથી અનેક રોગ થાય છે મેલથી કપડાને આવરદા ધટે છે, અને તે કશોમાં આપે છે. બાળકને શરીર કે કપડે મેનુ જોયું, કે શિક્ષકે તેને ટાકવું. અસ્વચ્છતાથી તેને પોતાને અણગમો થાય, એવી ટેવ તેને માનાપે અને શિક્ષકે પાડી તનની મનીનતા મનને મની કરે છે, એ વાત યાદ રાખવી મકાનનું બોચનથીડ લીંપણું હોય, તો તે વખતે વખત લીંપાવવું. લીંપણુ ઉપડીને ખાડા પડે અને ધૂળ ઉડે, તે સાફ નથી મકાન રોજ વાળીઝાડીને સાફ રાખવું મીતિએ, છતે કે છાપરે જગા બાઝવા ન દેવા કે છ ખડખા ખાગ ચોખ્ખી હોય, તો તે સાફ રખાવવી મકાનની આસપાસ ખુદી જગા હોય, તે સાફસુદ રાખવી, અને બની શકે તો તેમાં ફનજાડ વગેરે વાવવા.

તન કે મન સતત મહેનત કરી શકતું નથી. અમુક મહેનત પછી
 બંને વિશ્રાન્તિ માગે છે. વિશ્રાન્તિ ન મળે, તો તન
 વિશ્રાન્તિ. મન થાકી જાય છે. યાક લાગ્યા છતાં પણ કામ કર્યા કરીએ,
 તો કામ સારું થતું નથી, અને કંટાળો ઉપજે છે. કંટાળાથી ધ્યાન ખસી
 જાય છે. બાળકની વૃત્તિ ચપળ હોવાથી તેનું ધ્યાન વારેવારે ખસી જાય છે.
 તેની શક્તિઓ નાજુક હોવાથી તે વધારે વાર કે ઘણું કામ કરી શકતાં
 નથી, એટલા માટે તેમના પાઠ દુઝી દુઝી મુશ્કેલીમાં બદલવા, અને વયમાં
 વયમાં તેમને થોડી વિશ્રાન્તિ આપવી. કામ અને વિષય બદલવાથી મનને
 અને તનને આરામ મળે છે; કેમકે એક કામમાં કે વિષયમાં જે અવયવો
 કે શક્તિઓ શુદ્ધાઈ હોય, તે નવરી પડે છે; પરંતુ જે બીજું કામ કે
 બીજો વિષય તેજ અવયવોનો કે તેજ મનશક્તિઓનો ઉપયોગ કરે, તો
 તેથી વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. અંદગણિત પછી લેખાં કે બીજગણિત
 શીખવવાનું રાખ્યું હોય, તો તેથી એકજ જાતની મનશક્તિનું કામ
 કાયમ રહે છે. સાથી મોટી વિશ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. માણસ દહાડે કામ કરે છે,
 અને રાતે ઉઘે છે. કામ કરવાથી થાકી ગયેલી કે નબળી પડેલી શક્તિઓને
 ઉધથી વિશ્રાન્તિ મળે છે, એટલે બીજો દિવસે પાછી હોંસથી કામ કરવાને
 તૈયાર થાય છે. કોઈપણ કારણથી જોઈએ તેટલો વખત કે જોઈએ તેટલી ઉધ
 ન મળે, તો તેથી તનને અને મનને તુકસાન થાય છે. બાળકને ઉધ વધારે
 જોઈએ છીએ, ચિંતા ફિકર ન હોય, તો તે ધણી વખત ઘસઘસાટ ઉધ્યા
 કરે છે. ઉધ કેટલી જોઈએ, તેનો આધાર કામ, ટેવ, અને શરીરના બાંધા
 ઉપર છે. વળી ચિંતા ફિકરની અસર ઉધ ઉપર ઘણી થાય છે. ઉધેટી હાલતમાં
 વિદ્યાર્થી આંખો તાણીને વાંચ્યા કરે, તો અભ્યાસમાં તેનું ચિત્ત પરોવાઈ
 નથી, વાંચેલું યાદ રહેતું નથી કે મનમાં ઠસતું નથી, અને ઉધ બોવાથી
 શરીર અને મન બંનેને ધક્કો લાગે છે. વાંચવાને માટે મોડા સુવા કરતાં
 વહેલા ઉઠવું એ વધારે સારું છે. સવારમાં તાણું થયેલું મન વધારે કામ
 કરી શકે છે, પરંતુ જેથી ઉઠને દરકત પહોંચે, એટલા વહેલા ઉઠવું નહિ.
 પાઠ ઘેર નેપાર કરવાનો બોલે છોકરા ઉપર વધારે નાખરાવી તેમને પૂરતો
 આરામ ને જોઈતી ઉધ મળતી નથી, તેથી લાંબને બદલે તુકસાન થાય છે.
 શરીરની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે કસરતની જરૂર પડે છે. બાળક
 યદ્યપી રહેવાથી શરીર ખર્ચે છે. જેમને મનની મહેનત
 વધારે છે, તેમને તનની મહેનત વધારે જોઈએ. કેટલાક

ઉપમ ધંધા એવા હોયછે, કે તે વડે શરીરને કસરત મળે છે; પરંતુ ખાળકને ઉપમ ધંધા હોતો નથી, અને તેને મનની મહેનત વધારે હોયછે, માટે તેને તનની કસરત મળવા સાર નીચેના ઉપાય લેવામાં આવેછે.
૧. રમત, ૨. કવાયત, ૩. છટાદાર કવાયત, અને ૪. અખાડાની તાલીમ.

ખાળકને સ્વાભાવિક રીતે રમવાનું ગમેછે, એટલાજ માટે ખીજી કસરતો કરતાં રમત અઢિયાતી ગણવી જોઈએ. રમતમાં રમત. કસરતની સાથે ગમત થાયછે, એ તેનો વિશેષ લાભ છે. પુરસદના વખતમાં ઘેર કે નિશાળે છોકરાંને રમતની જાગૃતમાં ઉત્તેજન મળવું જોઈએ. ભોઠા રમવામાં નુકસાન સમજેછે, પરંતુ તે ખોટી સમજ છે. છોકરાંને માફક આવે એવી દેશી રમતો ઘણી છે. એ રમતો વગર ખરચે રમી શકાયછે; કેમકે તેને માટે પૈસા પડે એવાં સાધનો જોઈતાં નથી. છોકરાં રમતાં હોય, ત્યારે શિક્ષકે હાજર રહેવું, તેમને નવી નવી રમતો શીખવવી, અને તેમની નીતિ રીતિ ઉપર દેખરેખ રાખવી. જે રમતોથી અંગ કસાય નહિ, જે રમતોથી અકસ્માતની વધારે ધારતી હોય, કે જે રમતો અનીતિજનક હોય, તે છોકરાંને રમવા ન દેવી. ધ્વજીના વખતમાં છોકરાં ખેતી ન રહે, કે વાવ્યા ન કરે, તે શિક્ષકે જોવું જોઈએ.

એકજ રથજે કે એકજ રિથનિમા છોકરા બેરો રહેવાથી અકડાઈ જાયછે; બધુવામાં લાખી મુદત ધ્યાન આપવાથી અભ્યુગમો કવાયત. આવેછે; એ માટે વર્ગમાં પાઠ આલતી વખતે, કે પાઠની ફેરફારી વખતે, કે એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં લાઇ જતી વખતે, છોકરાંને કવાયત કરાવવી. છોકરાંને ઉભાં કરવા, ઢાળા જમણી ફેરવવાં, ખેસાડી દેવાં, વગી ઉભા કરવા, હાથ ઉંચા નીચા કરાવવા વગેરેને કવાયત કહેછે. લશ્કરના સિપાઇઓને જે કવાયત કરાવેછે, તેના મૂળતત્ત્વોનું એ અનુકરણ છે. એથી છોકરાંનું આજસ હડી જાયછે, શરીરને કંઈક કસરત મળેછે, અને બધુવા તરફ ધ્યાન આપવાને તથા શીખવેલું મંડણ કરવાને મન તાજું થાયછે. છોકરાંને નિશાળમાં દાખલ કરતાં તથા નિશાળેથી છોડતા પછી આવી કસરત કરાવવી.

છટાદાર કવાયત. અવયવોનું ચનન વલન છટાદાર થાય, અને તેઓ કસાય, તેને માટે જે નવી યુકિત સુધરેલા દેશોમાં ચાલેછે, તેને અગ્રેજીમાં કેલિસ્ટેનિક કહેછે. એથી લાખી મુદત સુધી ખેતી રહેવાથી આવેલા કંટાળો દૂર થાયછે, જ્ઞાન વંદુઓને

ગાયત્રી ક્રિયાથી થએલી બેચેની ઠીક થાય છે, 'માધાનું' ભમવું કે દુખવું મટી જાય છે, શરીર કસાય છે, અંગોનું ચલનચલન ને હાવભાવ છટાદાર થાય છે, અને મન વધારે કામ કરવાને તૈયાર થાય છે. એથી શરીરની સર્વ પિંડીઓને અને ખાસ કરીને હાથને તથા છાતીને નિયમિત કસરત મળે છે. એ કસરત ગાયનની સાથે થાય છે. ગાયનની સ્વડ ન હોય, લાં કવિતાના તાલ સાથે કે સંખ્યાની ગણતરી સાથે તે ચલાવવી. એને માટે લાકડાના નાના મગદળ, છુધરાના આકારના લોખંડી કે લાકડાના દલકા મગદળ, દંડુકા, કડાં, અને વજનમાં ચાર શેરથી વધારે નહિ એવી દલકા બારે રેતીની ભરેલી ઢાંચળીઓ બસ થાય છે. એ સાધનો વડે ત્વરાથી અને નિયમિત રીતે કરેલી કસરત અખાડાની તાલીમ કરતાં પણ છોકરાંને વધારે મારક આવે છે, અને વધારે લાભ કરે છે. આ કસરત કન્યાઓને પણ અનુકૂળ પડે છે.

અખાડાની તાલીમ બાળક કરતાં મોટાં છોકરાંને વધારે મારક આવે છે. એમાં અકસ્માત થવાના સંભવ વધારે છે. એનાં સાધનો કીમતી હોવાથી તે દરેક સાળાને પૂરાં પાડવાં પણ મુશ્કેલ છે. એથી પિંડીઓ ઉપર વધારે બોળે પડે છે.

છોકરાંને જોઈએ તેવા ખોરાક મળતો ન હોય, તો એથી લાલને બદલે નુકસાન થાય છે; એમ છતાં એવી તાલીમથી કેટલાક વિશેષ ફાયદા થાય છે. એથી શરીરબળ વિશેષ વધે છે, અને મોટપણે માણસ વધારે જોખમનાં કે શોર્મનાં કામ કરવાને લાયક થાય છે. દંડ પીલવા, જોડી ફેરવવી, દોરડાંની કસરત, પેરેલસખાર, હોરીઝોન્ટલખાર, મક્કખંબ વગેરે ઉપર ખેંચ કરવા, કુસ્તી કરવી, ફ્રીકલકોનો ઉપયોગ કરવો વગેરેને અખાડાની તાલીમ કહે છે.

કસરતના સંબંધમાં દાકતર લેવિસ નીચેની સૂચનાઓ કરે છે. જેમ તે વનની કસરતને લાગુ પડે છે તેમ તે મનની કસરતને પણ લેવિસની સૂચનાઓ. અક્ષરસઃ લાગુ પડે છે.

ક. પ્રથમ કસરત કરનારના શરીરની પૂર્ણ તપાસ કરાવવી; અને જે અવયવો જોખમ બીલેલા હોય, તે ધ્યાનમાં રાખવા. આ અવયવોને પ્રથમ ફેગવવા, એટલે તેઓ બીજા અવયવોની સાથે પ્રમાણમાં આવી મળશે. પછી સર્વ લાગે ફેગવવા, અને અમુક અંતરે તેની પરીક્ષા કરવી.

જ. બંને જાતિનાં બાળકોએ દરરોજ વર્ષે કસરત શરૂ કરવી; પરંતુ

ઓછી નિયમિત હસરતો ને સહેલી રમતો (ક્વાયત, ડેલિસ્પેનિક) વગેરે ધણી નાની વયથી શરૂ થઈ શકે.

ગ. હસરતોમાં ધણી તરાદ જોઈએ, અને એક જાતનું ચપનવધન (હસરત) પાંચથી આઠ મિનિટ કરતાં વધારે ચલાવવું ન જોઈએ. આથી જૂદા જૂદા કામવડે માંસની પિંડીઓ તંદુરસ્ત દાલનમાં રાકાય છે અને જે પિંડીઓ એક બીજી સાથે સમાનપથ રાખે, તેઓમાંની ધણીક આસતેથી હસાય છે. જે હસરત વર્ગમાં કરવાની હોય, તે માપન સાથે કરાવવી જોઈએ.

ઘ. જેમ છોકરાં મોટાં ને જોરાવર યનાં જાય, તેમ તેમને કંઠજી કામ કરવા દેવું; જેતું કે દડાંનું, પેરેલ્લખારતું, હોરિઝોન્ટલખારતું, ટોરડે કે થાંભલે ચઢવાનું વગેરે.

ઙ. જે (જાતની) હસરત વચ્ચે થોડી વિશ્રાન્તિ જોઈએ.

ચ. હસરતોની ગોઠવણ એવી રાખવી, કે તે જોખમ રૂપ થઈ ન પડતાં છોકરાંની હલદને ઉશ્કેરે.

છ. છોકરાં કંટાળે કે થાકે તે પહેલાં હસરતો બંધ પાડવી જોઈએ.

જ. જેમાં સારી દવા આવતી હોય, તેવા ખંડમાં કે મેદાનમાં હસરત કરાવવી.

અકરણુ પ મું.

મનનો તન અને મગજ સાથે સંબંધ.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીમાં જીવ છે, એટલે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે,

પોષણ લે છે, શક્તિ પામે છે, વંચ વધારે છે, અને નાશ પામે.

વનસ્પતિ, પ્રાણી અને મનુષ્યમાં ફેર. છે. ચઢતી જાતની વનસ્પતિ અને હલકી જાતનાં પ્રાણીમાં બહુ થોડો તફાવત છે. પ્રાણીઓમાં વનસ્પતિ કરતાં

પ્રેરણાશક્તિ અને શુદ્ધિ એ જે વાનાં વિશેષ છે. મનુષ્ય

પ્રાણી છે, તથાપિ તે બીજાં પ્રાણીઓથી બહુ જુદું પડે છે. પ્રાણી કર-

તાં મનુષ્યમાં પ્રેરણા શક્તિ ઓછી પણ શુદ્ધિ બહુ વધારે છે. ચઢતી

જાતના પ્રાણી અને હલકી જાતના મનુષ્યમાં એટલો મોટો તફાવત છે,

કે જે ડાર્વિન વગેરે વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું માનીએ, તે હાલનું 'હંચામા હયુ' પ્રાણી અને અધમમાં અધમ માણસ વચ્ચે સંબંધ મેળવનાર ખીજાં ચઢતી જાતનાં પ્રાણી હોવાં જોઈએ. એમ માન્યા વગર વનસ્પતિથી મનુષ્ય સુધીનો એક પછી એક ચઢતો વર્ગ ક્રમવાર બંધ ખેસતો ચતો નથી. વળી મનુષ્યમાં આત્મજ્ઞાન (પોતાને જાણવાપણું), પરમાત્માનું અથવા પોતાના કર્તાનું જ્ઞાન, ને નીતિની સમજ અને વાચા છે, જે ખીજાં પ્રાણીમાં નથી. જ્ઞાન અને નીતિનો સમાસ ધણીને મતે બુદ્ધિમાં ચાલે છે. વાચા એ બુદ્ધિ અને વાણીસ્થાનની ખાસ ગોઠવણનું પરિણામ છે. પોપટના વાણીસ્થાનની ગોઠવણ મનુષ્યના વાણીસ્થાનને મળતી આવે છે, તેથી તે બોલે છે; તોપણ તેને આપણે વાચા કહેતા નથી, કેમકે તેની બોલીમા બુદ્ધિનો ઉપયોગ ચતો નથી.

વનસ્પતિને શરીર અને શુલ્ક છે, પણ પ્રેરણા ને બુદ્ધિ નથી. વ-

નસ્પતિના મૂળાચ્ચા ખોરાક ચૂસે છે, પોતાને ન જોઈએ

પ્રેરણા ને બુદ્ધિ તે રસ લેતાં નથી, જ્યાં અડચણ આવે ત્યાં તેઓ ખીજો માર્ગ લે છે, અને જ્યાં ખોરાક મળે ત્યાં જાય છે. કેટલીક

વનસ્પતિ માંસાહારી હોઈ પોતાના શિકારને રસીવડે, ફાદામાં નાંખવાની, દબાવી દેઈ મારી નાખવાની અને તેનો કસ ચૂસી લેવાની તજવીજ કરે છે. આ ક્રિયાઓ કદાચ પ્રેરણામાં આવી શકે, પરંતુ ધણા વિદ્વાનો તેને પ્રેરણા કહેતા નથી. તેઓ કહે છે, કે એ તો તેના અવલોકનનું યાત્રિક કામ છે. વનસ્પતિમાં બુદ્ધિ નથી, એની મોટી સાખીતી એ કે બુદ્ધિનું સ્થાન અને તેને સાધન પૂરા પાડનાર જે મગજ તે તેનામાં હોતું નથી, તેમ બુદ્ધિનું કંઈપણ કામ તે કરતી હોય, એમ જણાતું નથી. પ્રાણી-ઓમાં પ્રેરણા અને બુદ્ધિ બંને છે, પ્રેરણા એ યાત્રિક ક્રિયા અને બુદ્ધિની ક્રિયાની મધ્યસ્થ છે, અથવા તે બુદ્ધિનું પગથીયું છે, એમ કહીએ તો ચાલે. શિશ્પશાસ્ત્ર જાણ્યા વગર મધમાખીઓ મધપૂડા ખાધે છે, કરોળીઆ જાળાં કરે છે, અને સુગરી અયોદ્ધિક સુગરા બનાવે છે. જૂગોળ ને નકશા જાણ્યા વગર કેટલીક જાતના પક્ષી અમુક ઋતુમાં હજારો મેલને અંતરે વખતે સમુદ્ર પણ ઝાળગીને વિદેશ જાય છે, અને પાછા આવે છે. રાજ-નીતિ ને શિશ્પશાસ્ત્ર જાણ્યા વગર કીડીઓ પ્રજ્વલતાક રાજ્યનું બંધા-રણ ખાંધે છે, નગરો વસાવે છે, નગર-રક્ષકો નીમે છે, અને દોહાર ભરી રૂપે છે. રસાયનવિદ્યા જાણ્યા વગર મધમાખીઓ અનેક તરેહના ફળમાંથી

રસ ચૂસીને અમૃત જેવું મધ બનાવેછે. આ સૌ પ્રેરણાશક્તિનું પરિણામ છે. ઈંડાં મૂકવાનો કે બચ્ચાં જન્મવાનો સમય થયે પ્રાણીઓ માળા બાંધેછે, અથવા દર કે જોડ કરેછે. ઈંડાંને માદા સેવેછે, એ દેવી અદ્ભૂત ક્રિયા છે. પ્રાણીઓ આવાં કાર્ય પ્રેરણાવડે કરેછે. પ્રેરણાની ખૂબી એવી છે, કે તે વડે કાર્ય જૂલ વગરનું થાયછે. બુદ્ધિમાન છતાં માણસ ધણીવાર પોતાના કાર્યમાં જૂલ કરેછે. અનેક શાસ્ત્રોના જ્ઞાન છતાં તેનાથી ચૂકા થઈ જાયછે. પ્રેરણાની બાબતમાં માણસ કરતાં પ્રાણી ચઢીઆતું છે. પ્રેરણાશક્તિ અમુક દર્શો જો કે જૂલ વગરનાં કરી શકેછે, તથાપિ તે બુદ્ધિ પામી શકતી નથી. મધપૂડા ને સુમરીના માળા જગતના મંડાણથી તે આજ સુધી જેવાને તેવાજ જોવામાં આવે છે. માણસની કેળવણીથી કેટલાંક પ્રાણી સુધરેછે, અથવા તેમની જાતના બીજાં પ્રાણી જે કરી શકતાં નથી, તે તેઓ કરી શકેછે. ઘોડા નિયમિત રીતે કે ગાયનના તાલ પ્રમાણે આલતાં શીખેછે, પોપટ તોપ ફાડેછે, હાથી સલામી આપેછે, દૂતરો ફાનસ લઈ ધણીની આગળ ચાલેછે. આને કેટલાક પ્રેરણાશક્તિમાં વધારો થવાનું ગણેછે; પરંતુ મને લાગેછે, કે આવે પ્રમતે તેની પ્રેરણામાં નહિ, પણ બુદ્ધિમાં કંઈક વધારો થાયછે.

પ્રેરણાને બુદ્ધિનું પહેલું પગથીયું ગણીએ, તે આપણા મનમાં બુદ્ધિના બીજાં પગથીયાંનો વિચાર આવેછે. કેટલાક વિ-
 તન, મગજ ને બુદ્ધિનો સંબંધ.
 દાનો કહેછે, કે માણસનું શરીર એ યંત્ર છે, અને મન એ ગતિ છે; પરંતુ એ વિચારો સામ્રાજની નરી શોધો-
 થી જોડા પડયાછે. શરીર યંત્ર કરનાં વિશેષ સત્તા ધરા-
 વેછે, તેમાંના લોહીની અંદર રંગેરંગે છત્ર વ્યાપી રહોછે, અને તેના અવ-
 યવો પોતાની મેળે કે મનના હુકમ પ્રમાણે અનેક કાર્યો કરે છે. જાંદ, રક્તાશય (હૃદય) વગેરે કેટલાક શરીરના અવયવો પોતાની મેળે પોતાનું કાર્ય કર્યા કરેછે; મન હુકમ કરે તોપણ તે અટકતા નથી. બીજા અવ-
 યવો મનના હુકમને આધીન થઈ પોતાનાં કામ કરેછે. દેવથી કેટલીક વાર તેઓ આપોઆપ કામ દરેછે, પરંતુ મન ધારે તે વખતે તેમને અટકાવી શકેછે. બુદ્ધિ શરીરમાં સર્વ ઠેકાણે વ્યાપેલી નથી. તે શરીરના સ્થાથી ઉંચા સ્થળમાં વસેછે. એ ઉંચા સ્થાને મગજ કહેછે. શરીર અને મગજ એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવેછે. મગજ એ શરીરને લાગ છે, અને તે બીજા બાજોની માફક પદાર્થ છે.

મગજ પ્રાણીના માથાની અંદર ખોપરીની નીચે રહેતું છે. તે એટલું નાણુક છે, કે તેના રક્ષણને માટે ઇશ્વરે ખોપરી રૂપી સખ્ત દાકણ મૂકેલું છે. મગજનું વજન શરીરના વજનનો આશરે ૪૦ મો ભાગ ગણાય છે. પુરુષના મગજનું સરેરાશ વજન શેર ૩)૦ નું, સ્ત્રીનું શેર ૨૫૫ નું, મકાન પુરુષોનું તેમની જુદીના પ્રમાણમાં શેર ૩ થી ૪ શેર સુધીનું, અને માંડાઓનું શેર ૧૫ થી ૨૦ ના સુધીનું માપવામા આવ્યું છે. જેમ મગજ મોટું તેમ મનુષ્ય જુદીમાન વધારે હોય, એમ મનાય છે. એવું ગણવામાં આવ્યું છે, કે મગજનું ૬૬ જેમ ગણિત પ્રમાણમા વધે છે, તેમ જુદીની શક્તિ ભૂમિતિ પ્રમાણમા વધે છે.

મગજ અથવા બેલું એ મગજતંતુના માળાનું બનેલું છે. એ માળામા જૂરા ને સફેદ તંતુના લેખા હોય છે. એ તંતુઓને શિરા, મગજવણુ કે ચાનતંતુ કહે છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વગર દેખાય નહિ એવા જૂરા (ધોળાશવાળા) રંગના દાણાદાર પદાર્થના જમાવથી શિરાકોશ બને છે. આજુસના મગજમાં શિરાકોશની સંખ્યા એક મહાપદ્મ કરતાં પણ વધારે હોય છે ! અને તેમા શિરાઓના બારીક તંતુઓ પાંચ મહાપદ્મ કરતાં કમી નથી ! શિરાકોશ જૂદા જૂદા છતાં તેઓ એક બીજા સાથે થોડાં ધણાં સંબંધ ધરાવે છે. એ કોશ બહુ ચલન (ગતિ) વાળા હોય છે. બહારના ઉત્તેજક પદાર્થની તેના ઉપર અસર થાય છે. એ અસર કરનાર શિરાઓ છે. એ શિરાઓ આખા શરીરમા પસરેલી છે, અને તે મગજ સુધી પહોંચેની હોય છે શિરાના ત્રણ ભાગ છે. ૧ ઉપરું પડ, એ રક્ષણ માટે છે, અને તે પારદર્શક અતગ્ત્વયા જેવું હોય છે. ૨. મેદનું (મગજનું) પડ, ધોળા ને ચરબી જેવા પદાર્થનું હોય છે, અને તે ત્રીજા ભાગનું રક્ષણ કરે છે. ૩. જૂરા પદાર્થનો બારીક તંતુ, જે અતિ સૂક્ષ્મતંતુઓથી બનેલો છે. એ શિરાઓનું કામ સ્ફુરણ (કંપ-અવાજ, પ્રકાશ વગેરેથી થાય તે) ને લઈ જવાનું છે, એટલે તારની માફક શિરાનો ત્રીજો ભાગ જે સૌથી અગત્યનો છે, તે ઇદ્રિયોગર અને ગતિમાન સ્ફુરણના પરમાણુઓને વહી જવાનું કામ કરે છે. આથી શિરાઓના બે પ્રકાર થાય છે. ૧. ઇદ્રિયોગર સ્ફુરણ ને વહન કરનારી; અને ૨. ગતિમાન સ્ફુરણને વહન કરનારી. શિરાવંતુઓથી બેડાએલા શિરાકોશના જથ્થાને શિરાકોશ-

સમૂદ્ર કે શિરાસ્ફોટ કહેલે. એ સમૂદ્રો એક બીજા સાથે શિરાઓનો સંકળાએલા હોયછે. મગજના બૂગ પદાર્થવડે આ સમૂદ્ર બનેલા હોયછે. શિરાનત્વો આ સમૂદ્રોને સંદેશ પહોંચાડે છે, કે ત્યાંથી સંદેશ લઈ જાયછે, એટલે શિરાકોશ-સમૂદ્ર એ સંદેશાનું મથક અથવા મુખ્ય-સ્થાન છે. શિરાનત્વો એક બીજા સાથે મળતા નથી, તેમ તેઓ તૂટ પડ્ય થતા નથી. શિરાકોશ-સમૂદ્ર શરીરના બીજા ભાગોમા પહોંચે છે.

મગજ કેવા પદાર્થનું બનેલું છે, અને તેના શિરાઓ સાથે અને તેમને યોગે શરીર સાથે કેવો સંબંધ છે, તે આપણે જોયું.

મગજની રચના ને તેના ભાગ

હવે મગજની બીજી રચના જોઈએ. શરીરના સરાળા અવયવોમા મગજની રચના સૌથી વધારે શુભવશ્ય ભરેલી ને અદ્ભૂત છે તેની ચર્ચા કિયાઓને લોહીનો એટલો ખપ

પડે છે, કે જો કે વજનમા તે શરીરનો આશરે ૪૦ મો ભાગ છે, તો પણ લોહીના ફરવાનો રે કે રે ભાગ તેને જોઈએ છીએ નબળા શરીર માંથી લોહીનો તેનો ભાગ મગજને ન મળે, તો તે પશુ નમણુ થાને, માટે શરીર સુદૃઢ ને આરોગ્ય રાખવાની જરૂર છે મગજના ત્રણ ભાગ છે, એટલે શિરાઓના તેમા ત્રણ મથક છે. ૧. નીચના એટલે ગળા તરફના વાસાડી બાજુના ભાગને અગ્રેશમા મેંડલા * આનલોફોરોટા કહેછે, અને તે કરોડની મોટી શિરા સાથે સંબંધ ધરાવેછે ૨ આ ભાગની ઉપર એને મગજના વચલા પ્રદેશમા મંત્રિષ્ઠ અથવા નાનું મગજ છે, જેને આપણે ચેતનાશય કહીશું. બાકી અને અતરૂ જગતના સંદેશો તેની મારફત આવવા કરેછે, એટલે તેને તારનું મથક કે મધ્ય સ્થાન કહીએ, તો ચાલે ૩. ચેતનાશયથી ઉપરનો ભાગ જે ખોપરીની બાજુથી છેક બવાની સાક્ષી સુધી આરેલો છે તેને શિર્ષિકા અથવા ખડું મગજ કહેછે, કેમકે જન આ ભાગમા વસેછે મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત, આત્મા જે કહેા તે જડથી પર અને જ્ઞાનમય ચેતન્ય આ ભાગમા બિરાજેછે આ ભાગમા જડ અને ચેતન્ય ભેગા થાયછે. જડમાંથી ચેતન્ય આ ઠેકાણે ઉત્પન્ન થાયછે જડમાંથી ચેતન્ય કેમ ઉપજે છે, તે કોઈ કહી શકતું નથી. નિદ્રાનો જ્ઞાનસત્તા જડ પદાર્થના છેવટે ભાગ સુધી જઈ

* ચર્ચાર્થ, મેંડલા, મગજ, અને ખોખનાફોરોટા, લગ્ન દીર્ઘ-ચોખ્ખાકૃતિ

યધ્ધો છીએ વગેરે ૪ ગતિમાન અથવા સારક સમૂહ, જે વડે આપણી ધમ્મા શક્તિને અસર થાય છે ગતિમાન શિરા અને ગતિમાન શિરાકોશ સમૂહ પર તે અસર કરે છે, તેથી ગતિ હિત્વન્ન થાય છે. આ ચારે સમૂહ પોતપોતાના કાર્ય કેવી રીતે કરે છે, તે આપણા જાણવામા નથી.

શરીરની શિરાઓ ને શિરાકોશો વખતે શરીરમાના અમુક શિરાકોશ

સમૂહ સુધી સંદેશા લઈ જવા લાવવાનું કામ કરે છે,

શિરા ને
શિરા કોશ
ક્યાં સુધી
સંદેશા લઈ
જાય છે

ત્યારે મનને ખબર પડ્યા વગર કે મનના હુકમ શિવાય

અમુક કાર્ય શરીરના અવયવો કરી શકે છે મન ગમે

ત્યાં રોકાયું હોય તોપણ પગ ચાલ્યા કરે છે, અને જ્યાં

વળવાનું આવે ત્યાં વળે છે બીજાની સાથે વાત કરવામા

મનરોકાયું હોય, તે છતાં હાથ કાગળો ઉપર સહી કર્યે જાય છે, કે આગ

જાળો સિતારના ધારેલા પડદા પર રચી કરે છે ચોદાનું માથું કપાઈ ગયું

હોય, તોપણ તેનું ધડ ઝુએ છે, એટલે તેના હાથની તલવાર ઘનુઓને ઝડ

કાલ્યા કરે છે. એ શિરાઓ અને શિરાકોશો જ્યારે ચેતનાશયને ખબર

પહોંચાડે ત્યારે ચેતનાશય તે શિર્ષિયને પહોંચાડે, એટલે તેના જે તે

સમૂહ પોતાના હુકમો ચેતનાશયને કરે, તે પ્રમાણે શિરા અને શિરાકોશો

અમન કરે જે ચેતનાશયને કાઢી લેવામા આવે, તો મન અને શરીરનો

સબ્ધ તૂટી જાય, એટલે શરીરની ખબર મનને ન પડે, અને મનને

અખસાર શરીર પર ન આવે. જે શિર્ષિય નષ્ટ થાય, તો શરીરનો માલીક

નાશ પામે, અને તેથી શરીરનો પણ ક્ષય થાય.

શિરાઓ પોતાનું કામ બહુ ઝડપથી કરે છે, એટલે ઇન્દ્રિયગોચર

શિરાઓની ગતિ શિરાઓ એક સેકન્ડમા ૧૪૦ થી ૧૫૦ ફુટ સુધી, અને

ગતિમાન શિરાઓ આશરે ૧૦૦ ફુટ સુધી સંદેશા લઈ

જાય છે એથીજ આપણો હાથ દેવતા ઉપર પડ્યો કે તે ઝડ

એવી લેવાય છે. દેવતાનો સ્પર્શ થયો, કે તુરંતજ ઇન્દ્રિયગોચર શિરા ચેત

નાશયને ખબર આપી દે છે, ચેતનાશય શિર્ષિયને ખબર કરી તેનો હુકમ

લઈ તે ગતિમાન શિરા દ્વારા હાથને હુકમ કરે છે, કે તુ ઉઠ આ સર્વ

ક્રિયા એવી ઝડપથી થાય છે, કે જાણે હાથ મૂકવામા ને ઉપાડી લેવામા

કંઈ વખતજ ગયો ન હોય.

શરીરના આખા બંધારણનો મન એ સર્વોપરી મુખત્યાર છે.

શરીરના આ બંધાર-
ણનો સર્વો-
પરી મન છે.

કોઈ કચેરીના ઉપરી અધિકારી સાથે મનને બંધે તેના મહેકમ સાથે શરીરની શિરાઓ, ઈંદ્રિયો આદિને સરખાવી શકાય. કારકુન વગેરે મહેકમના લોકો જેમ પોત પોતાનું સોંપેલું ચાલુ કામ કરે જાય છે, અને ઉપરી તેમાં કવચિતજ કે સકારણ હાથ ધાવે છે, તેમ શરીરના ભાગો અને મન

કરે છે. કોઈ કારકુન ચૂક કરે, તો જેમ ઉપરીને હાથ ધાલવો પડે છે, તેમ શરીરનો કોઈ અવયવ ચૂક કરે, તો મન વચ્ચે પડે છે. જેમ કારકુનો મહાપરાધી અમુક કાર્ય કરવાને ચકિતમાન ચાલે છે, ત્યારે ઉપરી તેને તે કાર્ય કરવા દે છે, તેમ મન પણ શરીરના ભાગોને મહાવરો થયા પછી આપ અપભારીથી અમુક કાર્ય કરવા દે છે. જેમ કારકુનને કામમાં હરકત આવે છે, કે શુચવણ પડે છે, ત્યારે ઉપરીની સલાહ લે છે, તેમ શરીરના અવયવને તેવે પ્રસંગે મનની સલાહ લેવી પડે છે, અને મનના હુકમનો અમલ કરવો પડે છે. જે કામ કારકુનથી થઈ ન શકે તેવું વિચારપૂર્વક કામ ઉપરી પાસે લઈ જવું પડે છે. એજ રીતે જ્યાં વિચારની જરૂર હોય મનને કામ કરવું પડે છે. કારણે તપાસવા, સારાસાર કાઢવો અને વિચાર કરી અમુક કાર્યનો નિર્ણય કરવો, એ કામ ઉપરીનું છે; તાબાના માણસોનું નથી; માટે એવાં કામ ઉપરી તરીકે મનને કરવાં પડે છે.

જહૃપ મગજ જાતે કંઈ વિચાર કરી શકતું નથી. તે માત્ર મનને જોઈતા સાધન પૂરા પાડે છે. એ સાધનો વડે કે તેમની દ્વારા મન સર્વ કાર્ય કરે છે. જહૃપે વેતન્યનો ખરો સંબંધ મનુષ્યથી જાણી શકતો નથી. મન કેવી રીતે પોતાનું કાર્ય કરે છે, તે પણ આપણા જ્ઞાનની બહાર છે. વેદન (જાણવું), બાવના (લાગણી) અને ઇચ્છા એ ત્રણ મનની મુખ્ય શક્તિઓ મનાય છે; અને એ વડે તે સર્વ કાર્ય કરે છે. આ ઉપરથી જણાશે, કે બાવના અથવા લાગણીઓનું સ્થાન હૃદય નથી, પણ મગજ છે; માટે જ્યાં હૃદયની કે અંતઃકરણની કેળવણી કે લાગણી એવા ચબ્દો વાપરવામાં આવે, હોય તે મનને લાગુ કરવા; પરંતુ હૃદયની કેળવણી એ નીતિની કે લાગણીની કેળવણી છે, અને મનની કેળવણીનો સામાન્ય અર્થ તેની જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિઓને લાગુ કરવામાં આવે છે, માટે તેને હૃદયની કેળવણી કહી જુદી યાદવામાં આવે છે. કંઈ ખોટું કાર્ય થઈ જાય, ત્યારે આપણે

ઠીએ છીએ, કે મારું હૃદય-છાતી-અત કરણ બધા કરેછે, અને કંઈ દુ ખ પડે ત્યારે છાતીએ દાય દમ્બે ૧એ તે કિયથી નીતિની કેળવણીનો હૃદય સાથે સંબંધ કરવામા આવેડે, ૫ તુ હૃદય એ તેનું મૂળસ્થાન નથી, માત્ર તેના પર સુખ દુ ખના અસર થાયછે તેનું મૂળસ્થાન મગજમા જ છે, અને તે મનની શક્તિઓને એક બાગ છે, એમ સમજવું.

હવે શરીર, મગજ અને મનનો બાહ્ય વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ કેમ થાયછે, તે તપાસીએ શરીરના જૂના જૂના અવધવો બાહ્ય વસ્તુઓનો મન માના પાંચ અવધવને આપણે જાને દ્રિયો ઠીએ છીએ, તે સાથે સંબંધ કેમ થાયછે ૧ આખ, ૨ કાન, ૩ નાક, ૪ મો, અને ૫. ચામડી છે બાહ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપણને એ પાંચ દ્વારા થાયછે, મારે તેમને આપણે જાને દ્રિયો ઠીએ છીએ આખવડે જોઈએ છીએ, કાનવડે સાંભળીએ છીએ મોવડે સ્વાદ લઈએ છીએ નાકવડે સુધીએ છીએ અને ચામડીવડે સ્પર્શ થાયછે આ દરેક જાતનું જ્ઞાન મેળવવાને ત્રણ સાધન જોઈએ ૧ જાને દ્રિ, ૨ શિરા (જાનતત્ત્વ), અને ૩ શિરાકોશસમૂહ તેજસ્વી પદાર્થ તેજસ્વી ધ્વજ (વાયુમાં પણ પાતળા પદાર્થ) ના સ્પર્શ (મોળ) ઉત્પન્ન કરેછે તે આખ ઉપર પડેછે, તે ચામુપ શિરાઓમા પ્રવેશ થાયછે ચામુપ શિરા તેને ચામુપ શિરાકોશ-સમૂહને પહોંચાડેછે, એટલે તેની મન ઉપર અસર થાયછે. મનને તેજની લાગણી થાયછે, એટલે તે જ્યાંથી આવ્યું હોય, તે પદાર્થનો રંગ, આકાર, ને કંઈ જાણી શકેછે. પદાર્થોમાથી નીકળતા અવાજવડે અવાજના મોળ પેદા થાયછે, તે કાનમા થઈને અવાજની શિરાઓ દ્વારા તેના શિરાકોશ સમૂહમા જાયછે, તેથી મનને તેની ખબર પડેછે, એટલે તોપનો અવાજ થયો, કે પડિવાગમા અમુક વાગ્યા, તે સંભળાયછે વાસવાળા પદાર્થમાથી વાસના મોળ નીકળેછે, ને તે નાસિમદ્વારા વાસ શિરા મારફતે તેના કોશ-સમૂહમા જાયછે એટલે મનને સારો કે નરસો વાસ સંભળાયછે સ્વાદવાળા પદાર્થોના સ્વાદનું મુખ દ્વારા જેજ પ્રમાણે થાયછે, અને તેથી મનને ગળ્યો ખાટો વગેરે સ્વાદ માનમ પડેછે ચામડી દ્વારા જેજ ક્રિયાથી સ્પર્શ સંભળાયછે, એટલે પદાર્થ લીસો, ખરબચડો, ઉનો, ટાંઠો વગેરે માલમ પડેછે આ પાંચ જાને દ્રિયો સાથે સંબંધ રાખનાર પાંચ જ્ઞાનશિરાઓ અને શિરાકોશ સમૂહો શરીરમા છે. જેમકે, ભૂખ લાગેછે, ત્યારે પેટમાની શિરાઓ તેની ખબર મનને પહોંચાડેછે,

અવાળુ ફૂલે ત્યારે તેના દગ્દની ખજર તે તરફની શિશ્નઓ મનને આપેછે, સ્નાયુઓ (માસના લોચા) પર દગ્દાણુ થાય તો તે ખજર ત્યાંની શિશ્નઓ મગજમાં લઇ જાય છે.

ઈદ્રિયો દાગ બાલ જગત સાથે મન વ્યવહાર રાખેછે, તે ઉપરથી એમ ન સમજવું, કે મનને ફક્ત બાલ જગતનું જ કામ છે, અને તેને ઇદ્રિયોની હમેશા જરૂર પડેછે, મનને અંતર-જગતનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. મન આપ અખત્યારી ભોગવે છે, અને તે પોતાની મેળે ઇદ્રિયોની મદત વગર કાંઈ કરી શકે છે. જ્ઞાનેંદ્રિયો પણ તેના હુકમ વગર કંઈ કરી શકતી નથી, કેમકે તેઓ તેને આધીન છે. નજર ભલે જુએ, પણ તેમાં ચિત્ત પરોવાયું ન હોય તો તે કંઈ જોઈ શકતી નથી. મન લક્ષ્ય ન આપે, તો કાનથી અવાજ સંભળાતો નથી. આપણું ધ્યાન લખવામાં ખરેખર રોકાયું હોય તો ઘડિઆળના ટકોરા કાનના પડદા ઉપર પડે, તોપણ આપણે તે સાંભળતા નથી. અમુક બાજન ઉપર મનની એકાગ્રતા થઈ, કે તે બાજ-તમાં રોકાએવી ઇદ્રિ શિવાય બીજી ઇદ્રિયો પોતાના કાર્ય કરી શકતી નથી. જો મન અંતર જગતમાં બરાબર પરોવાયું તો સર્વળી ઇદ્રિયો શિથિળ અથવા નિર્લક્ષ્ય રહેછે. આપણે જે માદ રાખીએ છીએ, તે ખપ પડે ત્યારે સંભારી ઠાઠીએ છીએ, તેમા કોઈ ઇદ્રિયો ખપ પડતો નથી. એ ક્રિયા મન પોતે કરેછે. કોઈ વદાયું મરી જવાથી શોક થાય, કે અચાનક લાભ મળવાથી આનંદ થાય, એ મનની કૃતિ છે. જાણવું, માદ કરવું, વિચારવું, લાગવું, પસંદ કરવું, નિર્ણય કરવો, એ સૌ મનોધર્મ છે, અને તે અંતરના વિષય છે. મનની ક્રિયા સતત ચાલુ રહેછે. ઉદ્યમા ઇદ્રિયો શિથિળ હોય, તે વખતે પણ મન પોતાની ચચળતા જારી રાખેછે અને તેની મરજીમાં આવે તો શિથિળ ઇદ્રિયોને જાગૃત કરી તેમની પાસે કાંઈ કરાવેછે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આ પ્રમાણે ઘણીવાર બનેછે. મન પોતે અનેક તરેહના તરંગ ઉદ્ભવ્ય કરેછે. નીતિ સમજવી, અને તેનું આચરણ કરવું, એ મનનો ધર્મ છે. ગતિ, બળ, હિંસાહ, અને ધ્યાનને ઉત્પન્ન કરનાર મન છે. પદાર્થોના જ્ઞાન ઉપરથી તેમને કામમાં લેવાની, તેમની ખાસિયતો જાણવાની, અને તેમના નિયમો ખોળી કાઢવાની શક્તિ મન ધરાવેછે. દૂં કાણુ, જીવ શું, આત્મા શું, મુખ્યા પંચી શુ યશે, પરમાત્મા કાણુ,

અને તેને કેમ પમાય, આવા ગહન વિષયોનો વિચાર મન કરી શકે છે આ ઉપરથી મનની અદ્ભૂત શક્તિ વાચનારના ધ્યાનમાં આવશે.

ઇદ્રિયવિજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્ર એ ગહન અને વિશાળ વિષયો.

ઇદ્રિયવિજ્ઞાન છે આપણે તેમાંથી માત્ર ખપ પૂરતી જાણતો અત્રે લીધે છે, પરંતુ જો શિક્ષકો એ વિષયોનો વધારે અભ્યાસ કરે તો તે પોતાના કાર્યને માટે વધારે લાયક થાય છે. એમ છે.

પ્રકરણ ૬ છું.

મનની શક્તિઓ.

શરીર, મગજ, અને મનને કેવો સંબંધ છે. અને મન શું છે,

તે વિષેનો વિચાર પાછલા પ્રકરણ ઉપરથી તમારા મનમાં

મનના વિવિધ અર્થ. આવ્યો દરો. આપણે મનના વિવિધ અર્થ કરીએ છીએ.

સામાન્ય રીતે આપણે તે બુદ્ધિને, અત કરણને, અને ઇન્દ્રિયને

લગાડીએ છીએ. આગળ તમારા જોવામાં આવશે, કે ઇન્દ્રિય એ મનનો

પર્યાય શબ્દ નથી, પરંતુ તે એક તેનો ભાગ અથવા સંકિત છે. અત -

કરણનો શબ્દાર્થ હૃદય કે હાતી કરવામાં આવે છે, અને તે મનને પણ

લગાડે છે. ચિત્ત એ મનનો પર્યાય શબ્દ છે. પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનો મન ને આત્મા

એક ગણે છે, એટલે મન, બુદ્ધિ, અત કરણ, ચિત્ત અને આત્મા એ સર્વ

એક જ અર્થે સમજવાના છે સરકૃત વિદ્વાનો મનને ૧૧ મી ઇદ્રિ કહે છે.

તેનું પોપણ અતથી થાય છે, અને તે પરમાણુજન્ય છે, એમ જણાવે છે,

એટલે તેઓ મનને ચૈતન્ય નહિ પણ જરૂરે માને છે. કદાચ તેઓ મનનું

જડ સ્વરૂપ જે શિર્ષણ તેને તે લાગુ કરતા દરો. બને તેઓ મનને જડ

ગણે કે ચૈતન્ય ગણે, પરંતુ એથી આટલી વાત તો સિદ્ધ થાય છે, કે

શરીર અને મનનો સંબંધ છે, તથા મનને જ પદાર્થના પોપણની જરૂર

છે, એ વાત અસંલ કાળથી તેમના જાણવામાં હતી.

મનની અથવા બુદ્ધિની વ્યાખ્યા એક વિદ્વાન એવી આપે છે, કે

“ઇદ્રિયો દ્વારા કે બીજી રીતે મળતા ભાસેને પ્રત્યક્ષ કર

મનના સ્વરૂપ નાર, સમજનાર, વાદ રાખનાર, વિચારમાં લેનાર વગેરે

શક્તિઓ જેમાંથી ઉદ્ભવે છે, તેને બુદ્ધિ કહે છે.” આપણે

પૂર્વે કહ્યું છે, કે મનને કેળવવું એટલે મનની શક્તિઓને કેળવવી. એ માટે મનની શક્તિઓ કથી તે જાણવું જોઈએ. સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનીઓ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એવી ચાર બાબતો મુખ્ય લઘુ વિચાર કરવાનો સ્વભાવ મનનો, જાણવાનો સ્વભાવ બુદ્ધિનો, ચેતવાનો (ધ્યાનનો) સ્વભાવ ચિત્તનો, અને અહમ્પણનો સ્વભાવ અહંકારનો છે, એમ તેઓ માને છે, અને ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ તેઓ બતાવે છે. ૧. પ્રમાણ ૨. વિપર્યય, ૩. વિકલ્પ, ૪. નિદ્રા, અને ૫. સ્મૃતિ. તેઓ બુદ્ધિને જ્ઞાનના અર્થમાં લઘુ તેના બે પ્રકાર બતાવે છે. ૧. સ્મૃતિ, ૨. અનુભવ. વળી તેઓ કહે છે, કે કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા, (સંશય), શ્રદ્ધા; અશ્રદ્ધા, મૃતિ (ધૈર્ય), અધૃતિ, લજ્જા, બુદ્ધિ, ભય એ બધી વૃત્તિઓ મનની જ છે. પ્રૌદેસર બેષન મનનાં ત્રણ સ્વરૂપ અથવા તેનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં કર્મ-વ્યાપાર બતાવે છે. ૧. ભાવ અથવા લાગણી, ૨. ઇચ્છા, અને ૩. બુદ્ધિ અથવા વિચાર.

પરંતુ આથી મનની શક્તિઓ વિષે જોઈએ તેવો વિચાર આવતો

નથી. મનની શક્તિઓ પહેલાં ઘણી મનાતી, પણ પ્રૌદેસર

મનની શક્તિઓ બેષન મનની ત્રણ શક્તિઓ ગણવી બસ ધારે છે. ૧. અસ-
ધન અને લે. માનતા અથવા અસામ્યતા દર્શક. ૨. સમાનતા અથવા
નંદનને મતે. સામ્યતા દર્શક. ૩. ધારણ અથવા સ્મૃતિ (યાદદારત);
કહે છે, કે બીજી શક્તિઓ તેમના પેટામાં આવી જાય છે.

મનની શક્તિઓ કહી, એટલે મનના જૂદા જૂદા વ્યાપાર, અથવા ક્રિયા કરવાની જૂદી જૂદી રીતિ સમજવી. મનની અંદર તેઓને માટે જૂદાં જ્ઞાન નથી, તેમ તે કંઈ મનના જૂદા જૂદા અવયવ નથી. શિક્ષણના કામ માટે મનની ત્રણજ શક્તિઓ લેવી બસ થતી નથી, તેથી તેમના પેટામાં આવી જતી બીજી કેટલીક શક્તિઓને લેવાની જરૂર છે, પ્રૌદેસર બેષન જણાવે છે તેમ આ રીતે ઘણી શક્તિઓ લેવાથી ન્યાયનો દોષ લાગે છે, પરંતુ જોસેફ લેન્દન તેના ખુલાસામાં એક સારું દૃષ્ટાંત આપે છે, તે બુદ્ધિને સૂર્યની સાથે અને તેની શક્તિઓને સૂર્યના કિરણો સાથે સરખાવે છે. સૂર્યના કિરણોમાંથી અસંખ્ય રંગ ઉદ્ભવે છે, તેમાંના ત્રણને આપણે મૂળ રંગ કહીએ છીએ. એ ત્રણ રંગની મેળવણીથી બીજા ચાર રંગ ઉદ્ભવે છે તથા કુલ સાત રંગ થાય છે. વળી એ સાત રંગને

એક બીજા સાથે તથા તેમના મિત્રજી સાથે જૂદા જૂદા પ્રમાણમાં મેળવવાથી અસખ્ય રંગ પેદા થાયછે. એજ રીતે બુદ્ધિની મૂળ શક્તિઓ ત્રણ ગણી સકાય. એ ત્રણથી થતી કે તેના પેટાની બીજી શક્તિઓ લક્ષને લેન્દન કુલ નવ શક્તિઓ માન્ય રાખેછે, તે આ —

૧. ઇન્દ્રિયગોચર	૨. વેદન	૩. ભાવના
૪. ધ્યાન.	૫ સ્મરણ.	૬. તર્ક અથવા કલ્પના.
૭ વિવેક અથવા તોલન.	૮. કારણ.	૯. વિચાર

મિત્રિસપાલ બાહ્યવિન મનશક્તિઓનું એક ગ્રાહ આપેછે. તેના ત્રણ ધોરી ડાળ લઈ એક ડાળ બુદ્ધિને માટે, બીજી સામ મનની શક્તિઓ બાહ્યવિનને મેળે. ત્રીજી ડાળ બુદ્ધિને માટે અને ત્રીજી ડાળ બુદ્ધિને માટે પોતે જ બુદ્ધિની ત્રણ શાખા, અને દરેક શાખાની ત્રણ ઉપશાખા લેછે, એટલે એકંદરે બુદ્ધિની નવ શક્તિઓ થાયછે. પહેલી શાખા વેદનગાન, તેની ત્રણ ઉપશાખા, ઇન્દ્રિયવેદન, આત્મસૂચિત વેદન (કે આત્મગાન) અને વાસ્તવિક વેદન. બીજી શાખા ઉપપાદન કે પ્રતિરૂપગાનની, તેની ત્રણ ઉપશાખા, યાદશસ્ત, તરંગ, અને તર્ક. ત્રીજી શાખા વિચાર ગાનની, તેની ત્રણ ઉપશાખા, ભાવના, વિવેક, અને કારણ. આ ઉપરથી નીચેની નવ શક્તિઓ થાયછે.

૧. ઇન્દ્રિયવેદન.	૨. આત્મસૂચિતવેદન	૩ વાસ્તવિકવેદન
૪. સ્મરણ	૫ તરંગ	૬. તર્ક
૭ ભાવના.	૮. વિવેક-તોલન	૯. કારણ

આનો મુકાબલો ઉપરની નવ શક્તિઓ સાથે કરવાથી જણ્યારે, કે ઇન્દ્રિયગોચર અને વેદનને બદલે ઇન્દ્રિયવેદન, આત્મસૂચિતવેદન, અને વાસ્તવિકવેદન એવી ત્રણ શક્તિઓ લેવામાં આવીછે. સ્મરણ, કલ્પના, કારણ ને વિવેક એ શક્તિઓ કાલમ રહીછે. ધ્યાન અને વિચાર એ શક્તિઓ બાહ્ય કહીછે, અને તરંગશક્તિ નવી ઉમેરણ છે. ધ્યાનને પ્રચ્છાન ડાળમાં લઈ જવામાં આવ્યુંછે, અને વિચાર એ છેલ્લી ત્રણ ઉપશાખાની શાખા ગણવામાં આવીછે. તરંગનો સમાવેશ કલ્પનામાં થઈ શકે બાહ્ય વિનના પ્રાગ વધારે શાસ્ત્રીય છે, અને તેમાં બુદ્ધિની શક્તિઓની સાથે

મનની ખીણ શક્તિઓ પણ આપેલી છે; માટે તે આપણે ધણે ભાગે સ્વીકારીશું.

મનનું ખીણું ડાળ લાગણી છે; તેની ત્રણ શાખાઓ સકરણ અથવા શારીરિક લાગણી, વિશેષ લાગણી, અને ભાવ (અરેપણું) છે. ભાવની ઉપશાખાઓ ત્રણ છે; આત્મભાવ, પરકીય ભાવ, અને મહદ અથવા સદ્ભાવ.

મનનું ત્રીજું ડાળ ધ્રુવ છે, એની ત્રણ ઉપશાખા અથવા શક્તિઓ છે; ધ્યાન, પસંદગી, અને ક્રિયા.

આ પ્રમાણે આપેલી મનની સર્વ શક્તિઓને ખીલવવી, એ કેળવણીની શાક્તિઓ ખીલવવાની હેતુ છે. શાળાઓમાં બુદ્ધિની શક્તિઓ કેળવવા ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય અપાય છે, માટે તેમના વિષે આપણે વધારે લક્ષ્ય વધારે બારીકાથી જોઈશું.

મકરણ ૭ મું

બુદ્ધિની શક્તિઓ.

૧. ઇદ્રિયગોચર, ૨. વેદન અને ૩. ભાવના.

માતાના ગર્ભાશયમાંથીજ બાળકના અંગમાં ચેતન્ય શરૂ થાય છે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી ચાર પાંચ મહીને જીવ સાંચરે છે, એ વાત સર્વ માતાઓ જાણે છે. જીવ સાંચર્યા પછી જો માતાના પેટના કોઈ ભાગ ઉપર દબાણ થાય, તો છોકરું હાલે છે, તે ઉપરથી સમજાય છે, કે તેનામાં લાગણી શરૂ થઈ છે. એ લાગણી ઇદ્રિયગોચર કહેવાય. બાળક જન્મે છે કે તુરત તે રોવા લાગે છે, કેમકે નવી દુનિયાની ટાઢ, તકકો, પ્રકાશ વગેરે તે ખબી સહેતું નથી. આ સર્વ ઇદ્રિયગોચર લાગણીનું પરિણામ છે. એ લાગણી જન્મવરની લાગણીને મળતી આવે છે. જન્મવરમાં ને મનુષ્યમાં જે સરખી જાતની ગ્રેસ્કાશક્તિ છે, તે બાળકમાં હોય છે.

કચર જેમ બાળકના શરીરનું બધારણ બાધે છે, એટલે તેને અવ-

રોધ આપે છે, તેમ તે તેને મગજ અને મન પણ આપે

બાળકની
બીજરૂપ શ-
ક્તિઓ અને
તેનું કમલ-
સ્તંભ

છે. શરૂઆતમાં મગજ અને મન માત્ર ગ્રેરજાશક્તિ જેટલું

કામ કરે છે તે વખતે તેની શક્તિઓ બીજરૂપે કે દૃઢાએલી

હોય છે. તેમના કૃષ્ણા ધીમે ધીમે પુટે છે, અથવા તેઓ

ધીમે ધીમે બહાર પડે છે સર્વ બાળકમાં બીજરૂપે મુકાએલું

મન સરખું હોતું નથી, એમ મનાય છે. જૂદા જૂદા બાળકમાં તે સરખું

મૂકવામાં કેમ નથી આવતું, તે વિષય અનુધ્યાતાની બહાર છે, પરંતુ તે

સરખું નથી હોતું, તે વાત નિર્વિવાદ છે. આપણે જોઈએ છીએ, કે સરખી

વચના કે એકજ માળાપનાં બે છોકરાને એકજ શિક્ષકથી સરખી રીતે

કેળવણી મળે, તે છતાં પણ તેમની બુદ્ધિની ખીનવડ સરખી થતી નથી

વળી કોઈ બાળકમાં મનની કોઈ શક્તિનું બળ વિશેષ જોવામાં આવે છે,

તો બીજામાં બીજી કોઈ શક્તિનું બળ વિશેષ જોવામાં આવે છે. શરીર

લક્ષણ અને બુદ્ધિ એધે ઉતરે છે, એમ્લે જેવા માળાપ એવા છોકરા

ધણે ભાગે નિવડે છે એમ છતાં એકજ માળાપના બે છોકરા સરખું

બુદ્ધિબળ ધરાવતા ક્વચિતજ નોવામાં આવે છે

ચેતન્ય અથવા જીવવાળા પ્રાણી તરીકે બાળકના શરીરના અંગોનું

ચલન વલન પ્રથમ થાય છે સુખ કરતાં દુઃખની અસર તે

નજર માંડવી

પ્રથમ જણાવે છે, એટલે કોઈ જાતની પીડા થાય, કે તે

જાવા માડે છે. જોઈએ તે મળ્યું, માટે સુખ થયું સમજીને બાળક સુખ

મળ્યાનું ચિન્હ જતાવતું નથી, પરંતુ જોઈએ તે ન મળ્યું, તો તેથી

થતા દુઃખનું ચિન્હ તે જતાવે છે એમ છતાં એક માસનું છોકરું હસતું

મારા જોવામાં આવ્યું હતું મનીષગી કરીને હસાવતું એ કદાચ ઇન્દ્રિય

ક્રિયા કહેવાય પરંતુ આ બાળક તો જેનું તેને ખરું જોણખાણ થયેનું

તે સ્ત્રી સામે આવે ને બોલાવે કે તે મો મનકાવતું હતું । વાસામાંજ

છોમ્મર જુએ છે ને સાલગે છે પરંતુ તે કાર્ય માત્ર ઇન્દ્રિયો મરે છે હજી

તે શિરાઓ મગજના શિરાકોશ-સમૂહમાં લઈ જાય, અને ચેતનાશય તે

મનને પહોંચાડી તેનો દુઃખ લે એવો વખત થયું કરીને આવ્યો નથી

હેજો; કેમકે હજી તેની નજર એક પદાર્થ પર ઠરતી નથી કિંવા એક

અવાજ તરફ તેના કાન મડાતા નથી જ્યારથી છોકરું નજર માડે છે,

ત્યારથી તેની શિરાઓ, શિરાકોશો, ને શિરાકોશ સમૂહો કામ કરવા માંડે છે. એ વખતથી તે પોતાની માતાને ઓળખે છે, એટલે માતા તરીકે કે જે પોતાને ધવાડે છે, સંભાળે છે, ને પોતાની પાસે રહે છે, તે વ્યક્તિ તરીકે સમજાવવાનું નહિ, પરંતુ જે સ્વરૂપ તેની નજરે વારંવારે પડ્યું, તે સ્વરૂપ તેને કંઈક જ્ઞાન રહે છે. તેની નજીકમાં કોઈ સાલ્યો પહેરીને આવ્યું, તો તે પોતાની મા અથવા જે હમેશા પોતાની પાસે રહે છે તે હશે, એમ જાણે છે. આગળ જતાં તે માતાને બરાબર ઓળખે છે, અને ખીજી બેરીઓમાંથી તે તેને ઓળખી કાઢે છે. નજરની સાથે ખીજી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધવા માંડે છે.

અમુક ઇન્દ્રિયા જ્ઞાનતાંત્રુઓ ઉપર પ્રથમ બહારના પદાર્થોની કે બનાવની અસર થાય છે, તેને ઇન્દ્રિયગત કહે છે. એ ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયગત અસર છે અને આપણે ઇન્દ્રિયગત શક્તિ કહીએ છીએ, અને શક્તિ. તે બાળકમાં પ્રથમ ઉદ્ભવે છે.

જ્ઞાનતાંત્રુને થયેલી ચળવળવડે આપણે જાણીએ છીએ, કે આપણી સ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થયો છે. આપણું પ્રથમ ધ્યાન એ વેદનશક્તિ ફેરફાર કરનારી વસ્તુ તરફ દોરાતું નથી, પરંતુ તેથી થયેલી અસર તરફ દોરાય છે. એ અસર ચેતનાશયને પહોંચે છે, ચેતનાશય તે ચિર્પરિણતર પહોંચાડે છે, એટલે તે અસર ક્યાં થઈ ને મોજે કરી, તે મુદ્દર થાય છે. એથી આપણું ધ્યાન એ અસર કરનાર બહારના પદાર્થ કે બનાવ તરફ ખેંચાય છે, એટલે તે પદાર્થ કે બનાવની ખબર પડે છે. આને આપણે વેદનશક્તિ કહીએ છીએ. વેદનશક્તિ તેજ, કે જે વડે બહારના પદાર્થ ને બનાવની મનને આપોઆપ ખબર પડે. બે વર્ષની અંદરનું છાકડું જગતના પદાર્થો તપાસે છે, પરંતુ આ શક્તિ નવ અને ત્રણ વર્ષની વયમાં ખરેખરા જોરપર ફેલાય છે, એ વાત શિશુકે લક્ષમાં રાખવી.

વેદનશક્તિનું સાત બહારના પદાર્થ ને બનાવ જાણવાનું થાય છે, અને તે એક પદાર્થને વ્યક્તિત્વ જાણવા સહે છે. બે વિચારણા. ઇન્દ્રિયગતની અસર જારી રાખવાની કે સંભારી કાઢવાની શક્તિ આવી ન હોય, તો છાપ પાડનારી વસ્તુ દૂર થઈ, કે દુરતજ વેનું

ભાન નાથ પામેછે. આજ કારણથી નાનાં બાળક જોએલી તપાસેલી વસ્તુઓ વારે વારે જૂઠી જાયછે, પરંતુ વેદન પરિણામે ધીમે ધીમે મનમાં નિષ્ઠાતાં જાયછે, અને બહારના પદાર્થનું તે જ્ઞાન થઈ પડેછે; એટલે તેથી જે ભાવના કે વિચાર ઉદ્ભવેછે, તે હવે પછી યાદ લાવી શકાયછે. વસ્તુઓ સંબંધી અમુક બાબતો મન ગ્રહણ કરે, અને ધારણ કરે, તે વિચારણાનું સાદામાં સાદું રૂપ છે. ખરું જોતાં ઇન્દ્રિયગોચર, વેદન, અને શક્તિ પછી વિચારણાની ખીલવટ થાયછે.

વેદનશક્તિને પદાર્થનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા થાયછે; પછી તે પ્રત્યક્ષ

હોય કે ન હોય. આપણે એક પદાર્થને હાથમાં લઈને જોઈ-
પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આખીને સ્વાદ જાણીએ, અને હાથ ફેરવીને તે સુવાણો

કે ખરખચડો છે, તે નક્કી કરીએ, તે સૌ જ્ઞાન અપ્રત્યક્ષ કહેવાય, પરંતુ રાતે નવ વાગ્યા કે મોટો ધડાકો સંભળાયો, એટલે આપણે ઠહીએ છીએ, કે તોપ પડી. પાસેના ધરનો અમુક તરેહનો અવાજ સાંભળીને આપણે ઠહીએ, કે ઠાપ દોળે, કે વમોણું વલોવે છે. તોપ, ધંટી, કે વમોણું આપણે પ્રત્યક્ષ જોતા નથી, તોપણ અવાજ વડે પ્રત્યક્ષ રીતે આપણને તેનું જ્ઞાન થાયછે. બાળક જરા મોટું થયા પછી અવાજ ઉપરથી પોતાની માને પરખી કાઢેછે, એ બાળકને થતા અપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું વહેણમાં વહેતું ઉદાહરણ છે.

અપ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ વેદન વડે વસ્તુનાં લક્ષણ, ગુણ કે કારણનું

ભાન થાય છે; એટલે તેના આકાર, રંગ, કદ વગેરેની એથી વેદનથી વસ્તુ સમજ પડે છે. આ રીતે વેદને બેગું કરેલું પરિણામ એ વિષે વિચાર કેમ ઉદ્ભવે

મૂળ ભાવના (વિચાર) છે. જ્યારે ઘણી ભાવના બેગી થાય છે, અને એક ખીળ સાથે મળેછે, ત્યારે એ ગુણો જોતામાં રહેલા છે, તે વસ્તુ વિષેનો વિચાર થાયછે. શરૂઆતના વિચાર બહુ સાંકડા ને અપૂર્ણ હોયછે. સ્પષ્ટ વિચાર આવવા માટે સારી પેઠે જ્ઞાન આપવાની, બહુ અનુભવની, અને ઘણી ચૂકો સુધારવાની જરૂર પડેછે. એક ઇન્દ્રિય વડે જે જાણાયું હોય, તેના સુકાળનો ખીજી ઇન્દ્રિયથી જે માન્ય પડે તેની સાથે કરવાથી જુલો સુધરે છે. દાખલા તરીકે, એક ફળ પીતું થયેલું નજરે જાય, તેથી તે ખાકેલું હશે, એમ લાગેછે; પરંતુ તેની

ખાત્રી કરવા સાર તેને હાથ વડે દાખી જોવું જોઈએ. દાખવાથી જો પોતું ન લાગે, તો નજરે જોઈને બાંધેલો વિચાર વખતે સુધારવો પડે છે. વિશેષ ખાત્રી કરવા સાર તેને નાકવડે સુધી જોઈએ, તો વખતે તેના વાસ ઉપરથી પાકા કાચાની ખાત્રી ચાયછે, અને પ્રથમના વિચાર બૂધ બરેલા લાગેછે.

વેદનનું પરિણામ બંધાયા ને મુકરર થયા પછી કેટલીક શક્તિઓ ખાલેછે (જો કે જૂદી જૂદી જાતની હોયછે.) તથાપિ વેદન પછી જે સાદી શક્તિઓ ખાલેછે તેઓ એક બીજા સાથે બહુ સેજબેજ હોય છે. જેમકે, ૧. ઇદ્રિયછાપ વડે મનમાં જે સાદા વિચાર બંધાયા હોય, તે એક જાતની અસ્વાધીન યાદદાસ્ત વડે પાછા બહાર પાડી શકાયછે (સંભારી કહાયછે), ૨. સાદા વિચાર સમૂહની વિશેષતાની ગોઠવણુ અને મેળવણી વડે એક વર્ગની વસ્તુ તરીકે અમુક ચીજ વિષે સામાન્ય વિચાર બંધાયછે. આ ક્રિયાને સાદું વર્ગીકરણુ કહેછે, અને એ રીતે બંધાએલા સામાન્ય વિચારની નિશાની તે સામાન્ય નામ છે. જેમકે રમવાને માટે ભેગી કરેલી વસ્તુઓ-ખુતળી, હાથી, ઘોડો વગેરે-ના સામાન્ય વિચારવડે રમકડું એવું સામાન્ય નામ સિદ્ધ થાયછે; અને તે દરેક ચીજને સામાન્ય રીતે લાગુ કરાયછે. ૩. આગળ જતાં એક વર્ગની વસ્તુઓનો અમુક ગુણુ જૂદો પાડતાં અને તે વસ્તુઓથી અલગ ગણતા શીખાયછે. એ ગુણને જૂદી હયાતી હોષ્ટ ન શકે, તથાપિ તે મનમાં પૂર્ણ રીતે આવી શકેછે. જેમકે શેરડી, સાકર, મધ વગેરે પદાર્થો ગળ્યા હોય છે તેથી તે સર્વેમા ગળપણુ રહેતુંછે, અને ગળપણુ એ સદર વસ્તુઓનો ગુણુ છે, એવી સમજ પડેછે. આ ક્રિયાને સાદી પૃથક્કૃતિ કહેછે, અને તેના પરિણામને ભાવવાચક નામ કહે છે. ૪. જે વિચારો મનને જણાવવામા આવે, તે સમજવાની કે તે વિષે ક્યાસ કરવાની મનમા શક્તિ આવે છે. નમુના વડે કે ચિત્ર વડે કે વર્ણન વડે વાધ સંબંધે કંઈ કહેવામાં આવે, તો તે ઉપરથી વાધ કેવો હશે, તેનો વિચાર મન કરી શકેછે.

ઉપર પ્રમાણે કેવળ વેદન ઉપરાંત મન જે ક્રિયાઓ કરેછે, તે વિચાર બાધેછે, તેને ભાવનાશક્તિ કહેછે. ઉપર :જતાવેલી ભાવનાશક્તિ. ચાર બાબતોમાંની દરેક કે તે સપગાને ભાવના કવી

સકાય. વેદનવડે જે પરિણામો આવે, તેમને જથાવાર કરવાં-વર્ગવાર કરવાં, કેટલેક દરજ્જે ભેગા કરવા, અને એથી જે મિશ્રભાવના થાય, તે ધારી શબ્દોની મનની શક્તિને ભાવના કહે છે. ભાવના એક તરફથી પાદદાસ્ત-શક્તિને પહોંચે છે, અને બીજી તરફથી તર્કશક્તિને પહોંચે છે.

વેદન અને ભાવના એ મનને વિચાર કરવાના સાધન પૂરા પાડે છે. વિચાર અને શબ્દ, તે વગર મનમાં ચઢતી જાતની ચપળતા આવી ન શકે, અને શબ્દો અર્થ વગરના ચપ્ પડે, એમ્લે શબ્દ વડે સમજાવેલું નિર્વચક થાય. એ વાત ખરી છે, કે આપણને સમગ્ર જ્ઞાન વેદન અને ભાવના દ્વારા મળતું નથી; તેમાંનું બધું આપણે બીજાના કહેવાથી મેળવીએ છીએ, તોપણ મેળવેલા જ્ઞાન વિષે વિચાર કરતા અગાઉ કે સમજતા અગાઉ આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે વિષે પુષ્ટજન અનુભવ થએલો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ તે આપણી વેદનશક્તિ દ્વારા મેળવ્યાની બરાબર થાય છે. એક સ્પષ્ટ અને દૃઢ વિચાર બધાયા પછી તે શબ્દ વડે ખાટા લાવી શકાય છે; પરંતુ કેવળ શબ્દ વડે નવા વિચાર મેળવી શકાય નહિ. દાખલા તરીકે, એક જન્મઅધને રંગ વિષે શબ્દવડે (વર્ણનથી) વિચાર આપી ન શકાય. આ ઉપરથી સમજશે કે શબ્દો અથવા બાપા એ માત્ર નિશાનીઓનો સમુદાય છે, અને તે જાતે કંઈ જ્ઞાન આપી ન શકે. જે વિચારોને માટે શબ્દો વપરાય છે, તે વિચારો વિષેનું જ્ઞાન કેમ ખીજી રીતે મેળવવું જોઈએ. એટલા માટેજ શિક્ષણ-વેત્તાઓ કહેતા આવ્યા છે, કે શીખવવામાં વિચાર શીખવો; એકલા શબ્દ શીખવશે નહિ. પરંતુ આ ઉપરથી આપણે એક છેડે ઉતરી પડવું નહિ. વિચાર સાથે તે દર્શાવનાર સમજની પણ જરૂર છે, કેમકે જે વિચાર બાધવામાં આવે, તે શબ્દોવડે જણાવતા પણ આવડવું જોઈએ વિચાર જણાવનાર સાધન શબ્દો છે, એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે.

ઈન્દ્રિયોને જ્ઞાનના દ્વાર કહે છે, તે યથાર્થ છે, કેમકે મન અને બહારની દુનિયા વચ્ચે ખજર પહોંચાડનારા સાધન તે છે. જે ઇન્દ્રિયોને કેળવવી મોઁની સત્વતાઓનો પાયો અવલોકન ઉપર છે, તે મેળવવામાં ઇન્દ્રિયોનો મોઁ ઉપયોગ છે તે માટે, તથા તેમની તીક્ષ્ણતા કે સૂક્ષ્મતા બીજી બધી રીતે ઉપયોગી થાય છે તે માટે, તેમને શ્રમ લઈને ખીલવવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયો કસાવા સારૂ બાળકોને પુષ્ટજન પદાર્થો

પૂરા પાડવા, અને તેમને પોતાની મેળે તે હાથમાં લઈ વાપરવા, જોવા, સાંભળવા, આખવા ને સુધવા દેવા; અને શિક્ષકે કે માળાપે જરૂર પૂરતી સૂચના અને મદદ આપવી. તેમના અવલોકનને એવી રીતે દોરવું, કે વસ્તુઓની મુખ્ય આસિયત તેઓ ગ્રહણ કરે, અને પદાર્થોમાં જે મજતા-પણું અને જુદાપણું ઇંદ્રિયોને જણાય, તે તેઓ જાણવે. આ દારણ્યથી નાનાં છોકરાંનું શિક્ષણ ચોપડીથી શરૂ કરવું, તે અયોગ્ય છે. શરૂઆતમાં મૂળાક્ષર કે આંક શીખવવા ઘટારત નથી. રંગ આકારનું શિક્ષણ તેમને વધારે પ્રિય લાગે છે, કેમકે તે ઇંદ્રિયગોચર છે. કથિત-પાઠ તેમને અનુકૂળ પડે છે, પરંતુ તે વસ્તુઓ દેખાડીને, અને તેમની સમજશક્તિ ઉપર આધાર રાખીને શીખવવા જોઈએ. શિશુશિક્ષણ ક્રિ-ડરગાર્ટનની પદ્ધતિ આજ કારણથી બાળકને ગમે છે, અને તેથી તેમને લાભ મળે છે; પરંતુ આ સર્વનો વારંવાર બહુ ઉપયોગ કરવાથી છોકરાને કંટાળો આવે છે, તેમ તેમની ઉંમર ને શક્તિઓ વધ્યા પછી તે જ્ઞાનમાં જોઈએ તેવા વધારા ન કરતાં વખત અને મહેનતનો વધારો બચ કરાવે છે.

ઇંદ્રિયોને લક્ષને આપણે ઇંદ્રિયગોચર, વેદન અને ભાવનાની વાત કરી. બાહ્યવિને વેદનશક્તિ ત્રણ જાતની બતાવી છે; ૧. ઇંદ્રિય વેદન વિષે વધારે વિચાર. વેદન, ૨. આત્મસૂચિત વેદન, અને ૩. વાસ્તવિક વેદન; માટે આત્મસૂચિત અને વાસ્તવિક વેદન છું છે, તેનો કંઈ વિચાર કરીએ.

જેમ ઇંદ્રિય વેદન એ બહારના પદાર્થો-બનાવોનું ઇંદ્રિયદ્વારા જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ આત્મસૂચિત વેદન અંતર્જ્ઞાન આપે છે. જેને આત્મસૂચિત વેદન. આપણે અહંમત્વ કહીએ છીએ, અથવા જે કરું છું તે હું કરું છું એવું જે જાણવું, તે આત્મસૂચિત વેદન. એ વડે પોતે જે જ્ઞાન મેળવે છે, ઇચ્છે છે, અને પોતાને જે લાગણી થાય છે, તેની આત્માને જણાવે છે. આ વડે બ્યકિત-વિશેષ વાત યાદ રહે છે. જેમકે, મેં સર માધવરાવને જોયા હતા, એવું હું જાણું છું. સામાન્યપણે નહિ પણ મને અમુક લાગણી થયેલી, કે મેં અમુક નિર્ણય કરેલો, તે મને સાંભરે છે. ધ્યાન, જ્ઞાન (જણવાપણું), અને યાદદાસ્ત એ મનનાં કાર્ય છે. તે અમુક કાર્ય ઉપર લક્ષ આપે છે, તે વિષે વિચાર કરે છે, યાદ રાખે છે, અને તે કાર્ય થયોનું મને જ્ઞાન રહે છે.

અંતર્યામિ મેળવવાની શક્તિ મેડી એટલે કિશોર વયે આવેછે. તે અંતર્યામિ પહેલાં છોકરું બહુ કરીને ઈન્દ્રિય ગોચર જ્ઞાન મેળવેછે; તથા પિ તે કોઇ કોઇ વાર અંતર્યામિ મેળવવાનું ચલ કરતું જણાયછે; અંતર્યામિ પોતાની મેળે મેળવાયછે. તેમાં બીજાની મદત દામ આવતી નથી, કેમકે પોતાનાં મનના કાર્ય પોતેજ જણી શકેછે: તે બીજાથી જોઇ-જણી શકાતાં નથી. મનના બનાવ શુદ્ધિક એટલે તેનું જ્ઞાન આપણને ક્ષણભર રહેછે, એટલા માટે મનની કોઇપણ ક્રિયા બિન ચૂક થવા માટે તે વારે વારે કરવી જોઇએ, અને યાદ રાખવી જોઇએ. કોઇ બામતનો આપણે તર્ક બાધીએ છીએ, નિશ્ચય કરીએ છીએ, કે અનુમાન કાઢીએ છીએ, તેનું જો વારે વારે મનન કરીએ, તો જૂઠી જવાયછે. જેમ વય નાની તેમ આવા કાર્ય સારી રીતે કે ભૂત વગરનાં કરાતા નથી, તેમ તે જલદીથી વિસરી જવાયછે. બાળકને અંતર જગત નવું લાગેછે, કેમકે તેણે આજ સુધી બાહ્ય જગત અથવા પદાર્થ વિશેજ જોયું-જાણ્યું હોયછે.

અવાજ સાંભળના આપણા મનમાં તોપનો વિચાર આવેછે. આકાશમાં ચતી વિજળીનો ચમકારો નજરે પડ્યો, કે આકાશમાં વાદળાનો વિચાર આવેછે. અવાજ ને ચમકારો એ બનાવ કે અસર છે, અને તોપ ને વાદળા એ વાસ્તવિક વસ્તુ છે. કામળ ધોળા છે, શાહી કાળી છે, એમ કહેવામાં ધોળાશ ને કાળાશ એ બનાવ (ગુણ) છે, અને કામળ ને શાહી પદાર્થ છે. મેજ એક ઠેકાણે છે, અને અને ખુરશી બીજે ઠેકાણે છે. આથી ઠેકાણું અથવા જગા-આકાશ એ પદાર્થનો વિચાર થાયછે. એજ રીતે સમય અથવા કાળ વિશે ઘડિયાળ વગેરેથી વિચાર થાય છે. અમુક બનાવ એટલે અમુક સ્થળ, અમુક વખત, અમુક કારણનો વિચાર બાળકના મનમાં પ્રથમ આવેછે, પરંતુ, સ્થળ, વખત, કારણ આદિનો જ્યારે સમગ્રપણે વિચાર થાયછે, ત્યારે તેને વાસ્તવિક વેદન કહેછે. યાજ્ઞક ઘર, નિશાળ, ગામ એવા સ્થળ સમગ્ર શકેછે; પણ જગાનો એકદર વિચાર તેના મનમાં આવતો નથી. ઘોડાનો કે ગાયનો વિચાર તેના મનમાં આવેછે પણ તે પડે આયળવાળા ગ્રામીણો કે પશુનો સમગ્ર વિચાર તે કરી ન શકે. સ્થળ, સમય, અસ્તિત્વ, વાજબીપણ, સૌદર્ય, સત્ય, જડત્વ, મન, કારણ, સંખ્યા, મુગતાપણ, અનંતપણ. વગેરેના જ્ઞાનને વાસ્તવિકવેદન કહેછે. એનું ખરું

કામ વ્યક્તિ સાથે નહિ પણ વર્ગ-સમૂહ સાથે છે; ભાગ સાથે નહિ પણ આખા સાથે છે; પદાર્થ સાથે નહિ પણ તેના ગુણ-માસિયત સાથે છે; ક્રિયા સાથે નહિ પણ કારણ સાથે છે, 'કર્તૃવ્યકર્મ' સાથે નહિ પણ કર્તૃવ્યતા સાથે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

બુદ્ધિની શક્તિઓ.

૪. ધ્યાન.

મન શક્તિઓના પ્રકરણમાં આપણે જોયું, કે આત્મવિને ધ્યાનની ગણના બુદ્ધિની શક્તિઓમાં કરી નથી. ચાલીસ રીતે જોતાં ધ્યાન એ બુદ્ધિની શક્તિ છે. ધ્યાનને બુદ્ધિની શક્તિઓમાં કદાચ ગણી ન શકાય, કેમકે તે મનની ઇચ્છા શક્તિનો વ્યાપાર છે; તથાપિ બુદ્ધિના હરેક કાર્યમાં એટલે તેની હરેક શક્તિના કાર્યમાં તેની જરૂર પડે છે. બુદ્ધિની ઘણી શક્તિઓના કાર્યમાં યાદદાસ્તની જરૂર પડે છે. મનની ઇચ્છા ન હોય, તો યાદદાસ્ત કે કોઈ પણ શક્તિથી કંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી; એમ છતાં આપણે યાદદાસ્તને જેમ બુદ્ધિની શક્તિના વર્ગ માં મુકીએ છીએ, તેમ ધ્યાનને મુકીએ, તો હરકત સરખું નથી. વળી ઇચ્છા પોતે પણ મનની એક શક્તિ છે, અને તેના પેટામાં ધ્યાન આવે છે, તેથી પણ તેને મનની શક્તિ કહી શકાય. ધ્યાનને કદાચ બુદ્ધિની સ્વતંત્ર જૂદી શક્તિ ન ગણી શકાય, તથાપિ તે મનની એક એવી સત્તા છે, કે જે તેની બીજી શક્તિઓ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે, ને તેમને સમતોલ રાખે છે. તે મનની એકાગ્રતા બતાવે છે, અને મનને એક રસ્તે જ કામ કરવા દોરે છે.

ઈન્દ્રિયગોચર શક્તિની સરખાત સાથેજ થોડા ઘણા ધ્યાનની જરૂર પડે છે. આ શક્તિ બાળકમાં બહુ કમી હોય છે. જૂદું જૂદું ધ્યાન આપવાની શક્તિ ધીમે ધીમે કેળવવી. જોવાની ને જાણવાની આતુરતા તેનામાં એટલી બધી હોય છે, કે તેનું ધ્યાન એક વસ્તુ ઉપર, કે એક બનાવ ઉપર, કે એક વિચાર ઉપર, રિપર ચલુ નથી. તે ક્ષણે

તો બાળકનું ધ્યાન ખસી ગયા વગર રહેશે નહિ. એવે વખતે ધમકી ને મારપાછાડ કામના નથી. શિક્ષકના ધાકથી બાળક કેટલીકવાર ધ્યાન આપ્યાનું ડાળ કરેછે, એટલે ચોપડીમાં જોઈને જાણે વાચતા હોય, કે કાળા પાગીઆ તરફ જાણે ખરે લક્ષ આપતા હોય, એવું લાગેછે, પરંતુ તેનું ધ્યાન ઉપર જણાવેલા કારણોથી ખરેખર કામ તરફ લાગેલું હોતું જ નથી, અને શિક્ષક જહારના ડાળથી ધણીવાર જુલાવે આપછે બાળક જેટલું કામ સારી રીતે કરી શકે, તેટલું જ કામ તેને આપવું. વધારે કામ આપવાથી તે ઉપર જોઈએ તેટલું ધ્યાન તેનાથી અપાતું નથી, અને તે શિક્ષણના કામને બહુ તુકસાન કરેછે બાળકની શક્તિ વિચાર્યા વગર કેટલાક શિક્ષક ઘેરથી તૈયાર કરી લાવવાના પાઠ દુદથી જાહેર આપેછે, કે થોડા વખતમાં ધણી શીખવી દેછે. આથી ધ્યાન શક્તિ ઉપર ચોટીઆ ખીસેછે, અને જ્ઞાન અધિક્યર રહેછે.

ધ્યાનશક્તિ બાળકમાં જેટલી આવી હોય, તેના વિચાર કરીને તે શક્તિ ઉપર જોખો નાખવો જોઈએ જો જોખો વધારે પડે, ધ્યાન ઘોંટાડવા શિક્ષકે શું કરવું જોઈએ તે બાળકનું ચિત્ત ચળે, અથવા તેને તુકસાન થાય. બીજી શક્તિઓની મારફત એ શક્તિ ધણી ધીમે ધીમે અને યુક્તિથી કેળવીને વધારી શકાયછે. વારે વારે શીખવવા વિષયો બદલવા કરતા શિક્ષણની રીતમાં ફેરફાર કરવાથી તખ્તે વધારે લાભ થાયછે, એટલે એકજ વિષયની જૂઠી જૂઠી બાબતો એક ધણી એક ધણ તેને જૂઠી જૂઠી ટંબથી શીખવીએ તો બાળકનું ધ્યાન તે વિષય ઉપર વધારે વાર ટકી શકેછે બીજી શક્તિઓની મારફત આ શક્તિ ધણી સર્વ બાળકમાં સરખી હોતી નથી કેટલાક બાળક એક વસ્તુ ઉપર વધારે વાર કે વધારે સારી રીતે ધ્યાન આપી શકેછે, ત્યારે તેમનાથી એક વસ્તુમાં લાગેલું ધ્યાન ખસેડીને બીજી વસ્તુમાં ઝડપી ધ્યાન ધરાવી શકાતું નથી કેટલાક એથી ઉલટી શક્તિના હોય છે, એટલે તેમનું ધ્યાન એક વસ્તુ માંથી બીજી વસ્તુમાં ઝડપી થઈ શકેછે, ત્યારે તે થોડો વખત ચાલે એવું ને ઉપરચોગીક હોયછે. પહેલા પ્રકારનાં છોકરાને એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર ધ્યાન જલદી લઈ જવાની, અને બીજી જાનનાં છોકરાને એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન વધારે દૃઢ કરવાની યુક્તિ શિક્ષકે કરવી જોઈએ કેટલાક બાળક અમુક વસ્તુઓ તરફ સહેલાઈથી અને બીજી વસ્તુઓ તરફ

મુરકેલાઇથી ધ્યાન આપી શકે છે. કેટલાંકનું લક્ષ બહારની વસ્તુઓમાં એટલું ગુંથાય છે, કે તે કંઈ વિચાર કરવાને સ્થિર થઈ શકતું નથી, કેટલાંકનું મન અનેક તરેહના તર્ક વિતર્કમાં બગ્યા કરે છે, તેથી તે કોઈ મુકરર વસ્તુ કે વિચાર તરફ ધ્યાન આપી શકતાં નથી. એ માટે, ૧. મનને એક વસ્તુ ઉપરથી ખીછ વસ્તુ ઉપર લઈ જવાની, ૨. એકજ બાબત ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપવાની, અને ૩. ધ્યાનને જરૂરી રાખવાની, સક્રિય આચુવા તરફ શિક્ષકે 'ખાસ લક્ષ આપવું'.

કાર્પેન્ટર જણાવે છે, કે ટેવ વડે માખાપનો કે શિક્ષકનો બાળક

ઉપર જે અબાણતાં દાખ બેઠેલો હોય છે, તે પસંદગી અથવા

શું કરવું, તે
વિષે કાર્પેન્ટરના
વિચાર.

બદલાની ઇચ્છા, અને શિક્ષા થવાની ધાસ્તી, એ ત્રણ થકી આકર્ષક ન હોય, એવી વસ્તુ તરફ થોડો વખત પણ ધ્યાન આપવાનો અને કોઈ નવું રમકડું કે રમતની લાલ-

ચથી દૂર રહેવાનો પ્રથમ તે ચલ કરે છે. જે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાનું હોય, તેને અને તેટલી આકર્ષક કરીને, અને બાળકનું લક્ષ હઠથી જમાવે વખત ન રાહીને આ ચલને માજને રાખવામાં લાભ છે, એવું અનુભવથી જણાય છે. દાખલા તરીકે એકલો કંકો લખાવવા બોલાવવા કરતાં સચિત્ર કંકો બતાવવામાં આવે, અને તેને કવિતા કે રાગથી બોલાવવામાં આવે, તો તેથી વધારે લાભ થાય. એજ રીતે એક દુ દુ, બે દુ ચાર. એ રીતે આંકના પાડા ગોખાવ્યા કરતાં બચ્ચાંઓને કવાયત કરતી વખત રાગ સાથે બોલાવવામાં આવે, તો તે સહેલાઇથી માદ રહે. વસ્તુ-ઓને રસિક કરવાની રીતો જે શિક્ષક પસંદ કરતા નથી, અથવા તેમને અયોગ્ય અને નાપસંદ કરવા જેવી મળે છે, તેઓ બાળક-મનની સ્થિતિથી અગાધ છે. બાળકમાં ઇચ્છાશક્તિ નબળી હોય છે, અને કેળવણીનો પ્રથમ હેતુ એ છે, કે તે શક્તિને દમાવ્યાને બદલે ઉત્તેજન આપવું ને મજબૂત કરવી. બાળકમાં મનની આત્મગતિવાળી ચપળતા રહેલી છે, તે ઉપર તેની ઇચ્છાશક્તિનો અખત્યાર ચાલતો નથી, તેથી જ્યારે તે શિક્ષક કે માખાપના શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપી શકતું નથી, ત્યારે તેને સ્વેચ્છા-ચારી ગણી શિક્ષા કરવાથી તેઓ પાછું વાળી ન શકાય એવું હમેશને માટે તુકસાન કરે છે; કેમકે બાળક જે અન્યાય સમજે, તેની શિક્ષાવડે તેની નીતિની લાગણી ખી વામાં દરકર થાય છે, તથા તેની લાગણી

દાણે અનેક વસ્તુઓ હાથમાં લેછે ને છોડી દેછે. તે નવા નવા અનેક પદાર્થ કે બતાવ તરફ એક પછી એક જટ જટ જોવા માડેછે. કંઈ નવું દીકું કે સાંભળ્યું, કે તેનું મન તે તરફ દોડેછે. આમ કરવાથી તેનું એક વસ્તુ ઉપર કે એક વિચાર ઉપર જોષ્ઠ્યે તેટલો વખત ધ્યાન રહી શકતું નથી, અને તેથી તે વિષે જે કાંઈ જે જાણવાનું તે જાણી શકાતું નથી; એટલા માટે ધ્યાન આપવાની શક્તિ ધીમે ધીમે કેળવવી જોઈએ. એ વાત ખરી છે, કે કેટલાક બાળકમાં સ્વભાવજન્ય જલદી ચલણ કરવાની, મનપર જલદી છાપ લેવાની, અને જલદીથી વિગત સમજવાની શક્તિ હોયછે, પરંતુ એ શક્તિ જેમનામા કમી હોય, તે ધ્યાન આપવાથી ખીસવી શકાયછે.

મન જ્યારે અનેક વસ્તુઓ કે વિચાર તરફ દોડે, ત્યારે અમુક વસ્તુ કે વિચારનું જ્ઞાન તેને આપી શકાતું નથી; તેમ કંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય, તે ઠસતું પણ નથી. બાળકનું ધ્યાન કેવી રીતે બેસવું. મન હરેક રીતે એક વસ્તુ ઉપર અમુક વખત સુધી રાખવાનો યત્ન શિક્ષક કરવો જોઈએ. જે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન લગાડવું હોય, તે વસ્તુ ઉપર તેનો ભાવ ઉત્પન્ન કરવો, આસપાસની બીજી સર્વ વસ્તુઓ કરતા તે વધારે રસિક કરવી, તેનું મન કામમાં ગુંથાએલું રાખવું, તેનું વલણ બીજી તરફ થાય, કે ધીમેથી ને કુક્તિથી તે પાછું વાળવું. બાળકનું ધ્યાન વિચાર કરતા વસ્તુ ઉપર વધારે જાયછે, માટેજ કથિત પાઠની, ચિત્રો ને નમુના બતાવવાની, તથા સચિત્ર પુસ્તકો વાપરવાની બહામણ કરવામાં આવેછે. બાળકનું જ્યારે દુર્લક્ષ થાય, ત્યારે તેને ધમકા આપવાથી કે શિક્ષા કરવાથી લાભ થતો નથી. તેનો થોડો ઉપયોગ જેમ તેની વય વધતી જાય તેમ કદાચ થઈ શકે, તોપણ આ વાતમાં ધમકા ને શિક્ષા કરતાં માયાથી ને દોકારવાથી સારું પરિણામ આવેછે. જે વાત તેને પ્રિય ન હોય, તે તરફ બાળકનું ધ્યાન ધમકાથી કે મારથી દોકાવવાની આશા ફેકટ છે, કેમકે તેનામાં જે શક્તિ હજી આવી નથી, તેના ઉપયોગ તેનાથી થઈ શકેજ નહિ. હરેક યત્ન જેમ કસાય તેમ વધેછે, અને વધારે કાર્ય કરી શકેછે; માટે જેમ બાળકની ઉંમર, અનુભવ ને ઇચ્છા સક્તિ વધે, તેમ તે એક બાબત ઉપર વધારે ધ્યાન આપી શકે.

ધ્યાન-શાધી ખસેછે, અને તે ન ખસે તે માટે શું કરવું? ૧૦૯

ધ્યાનનાં સાધન બે છે; એક બહારનું, અને બીજું અંતરનું.

બહારના સાધન વિષે ઉપર વાત કરી. અંતરનું સાધન તે

ધ્યાનપર ઈ-
માની અસર.

પ્રત્યાશક્તિ છે. પ્રત્યાશક્તિ છેક અયપણુમા હોતી નથી,

અથવા નહિ સરખી હોયછે, તેથી બાલકનું ધ્યાન બહા-

રના સાધનથી રાક્ષાયછે. બાળક રોતું હોય, તો કંઈ વગાડવાથી કે આકર્ષક

ચીજ ધરવાથી છાનું રહેછે. તેને ઉઘાડવું હોય, તો હાલરડાં ગાવાં પડે-

છે પ્રત્યાશક્તિ ધીમે ધીમે વધે છે, અને તે ધ્યાન ઉપરજ નહિ, પણ

સર્વ શક્તિઓ ઉપર સરદારી ચલાવેછે. મોટી ઉમરે માણસ પ્રત્યાવડે

રસિક કે અરસિક બાબત ઉપર જોષજો તેટલું ધ્યાન આપી શકેછે;

અગર કોઈ વાતપર ધ્યાન આપવુંજ નથી, એમ તે ધારે તો તેમા પણ

ફતેહ પામેછે. પોતાને ન રૂએ એવી વિદ્યાઓ પણ બજીવાની પ્રત્યા ચક્ર,

તો તે ઉપર તે પોતાનું ધ્યાન લગાડી શકેછે, અને તે બજીવામા ફતેહ

પામેછે. પોતાના કોઈ અંગમાં આત દુઃખ થતું હોય, તો પણ તે ઉપર

લક્ષ ન આપવાથી કે તે ખસેડી લેવાથી તેને દુઃખ લાગતું નથી. રજુ-

સઆમમા ગોળી વાગી હોય, કે કોઈ અંગ કપાઈ ગયું હોય, તોપણ જે

શુરવીરનું ધ્યાન ચતુઓ ઉપર મારો ચલાવવા તરફ લાગેયું હોય, તેને

તે વાતની ખબર સુદાં પડતી નથી. એક કહીએ બેભાન થવા સારું સુધ-

વાની દવા લીધા વગર પોતાનો પગ કપાળે, અને તે વહેરતી વખતે

“ અરે ” એવો શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો ! યોગીઓ, લાખા વખત સુધી

સર્વ વસ્તુઓને દૂર કરી ફક્ત ઇશ્વર ઉપરજ પોતાનું ધ્યાન લગાડી શકેછે.

મન મારવું અને મનની એકાગ્રતા ધ્યાનવડે સિદ્ધ થાયછે, પરંતુ તે મહા-

વરા વગર એકાએક પ્રાપ્ત થાય નહિ.

બાળકનું ધ્યાન જે વાતોથી ખસી જાય છે, તે વાતો ઉપર શિક્ષક

લક્ષ આપવાનું છે. તેને જો એકજ સ્થિતિમાં ધણીવાર

બેસાડી મૂકે, બહુ ગરમી કે ધણું અજવાળું આવતું હોય

કે અતિ ઠાંડ પડતી હોય, તેવા ખંડમા રાખો, તનને અને

મનને ચકવો કે કંટાળો આપો, ચોખ્ખ વખતે વિશ્રાન્તિ

મળવા ન દો, હંદ કરતા વધારે બોજો નાખવાનો યત્ન કરો,

સમજાય નહિ એવો કે લુપ્તજો વિષય વધારે વખત ચલાવો, અથવા

તેને ગમે ઉત્તરવાની કે રસિક કરવાની તબવીજ ન કરો,

ધ્યાન શાધી
ખસેછે, અને
તે ન ખસે
તે માટે શું
કરવું.

પ્રકરણ ૯ મું.

બુદ્ધિની શક્તિઓ.

૫. યાદદાસ્ત શક્તિ.

અનુભવથી જણાય છે, કે રોજ મનની અંદર સેંકડો ડાપો પડે છે તે જતી રહે છે. આપણે જેટલી વાતો સામળાએ છીએ તે જોઈએ છીએ, તે સર્વ યાદ રહેતી નથી. ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જે બાબતો મનમાં પ્રવેશ કરે, તે તે બાબતોની ડાપ જો મનમાં બરાબર ન પડે, તો તે બાબતો તેમાં સ્થિર થતી નથી.

કોઈ વાત
યાદ ક્યારે
રહી શકે

જો ડાપ સ્થિર થાય, તોજ તે જ્યારે જોઈએ ત્યારે યાદ આવે છે. જો ડાપ ઝાંખી પડે, તો યાદદાસ્ત ઝાંખી રહે, અને કાળે કરીને બુસાઈ પણ જાય. એક પછી એક ઘણી બાબતો મગજમાં દાખલ થાય, ત્યારે પાછળી બાબતો જાણે વિસાડે પડતી હોય એમ લાગે છે, પરંતુ જો તેમની ડાપ બરાબર પડી હોય, તો તેમનો નાશ થતો નથી; તેમનો જ્યારે ખપ પડે, ત્યારે તે યાદ આવે છે. પ્રોફેસર લાક કહે છે, કે “વ્યક્તિની ખાસિયત મૂળ બાબતના બાસને વારે વારે અને તીવ્ર પણે ગોખવો, મનની સ્થિતિ, અને ડાપ પડતી વખતનું બાન વગેરે ઉપર યાદદાસ્તની ડાપ રહેવા ન રહેવાનો આધાર છે.” કેટલીક વ્યક્તિની ખાસિયત એવી હોય છે, કે તેમને દરેક વાત યાદ રહે છે, એટલે તે વાતની ડાપ તેમના પર સારી રીતે પડે છે, અને તેના ઉપયોગ જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેઓ કરી શકે છે. વારે વારે અને તીવ્રપણે ગોખવાથી વસ્તુ યાદ રહે છે, તે સૌના અનુભવમાં છે; પરંતુ એ રીતે ગોખતાં છતાં પણ કેટલાકને જોઈએ તેટલું અને જલદીથી મોઢે ચઢતું નથી; તેનું કારણ તેના મનની નબળાઈ અને ગોખતી વખતે શું ગોખાય છે, તેનું બાન ન રાખવું, તે છે. મનની નબળાઈ મદાવરાથી સુધરે છે, અને જો તેમાં કાંઈ સ્વાભાવિક બોડ હોય, તો તે નથી પણ સુધરતી. બાન રાખવું, અથવા ગોખતી વખત તેમાં ચિત્ત ખરોડવું, એ વ્યક્તિના હાથમાં છે. ઈસરો કંઈ વાત ગોખે છે, કે વારે વારે વાચે છે, ત્યારે ઘણી વાર તેઓનું લક્ષ કોઈ બીજી તરફ હોય છે, તેથી ઘણી વાર ગોખવા કે વાંચવા છતાં ગોખેલી કે વાંચેલી વાત તેમને યાદ રહેતી નથી. આ વાત ઉપર ચિંત્નકે ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે.

૧૧૪ યાદદાસ્ત ખાસ શક્તિ કે અમુક સ્થાને રહેનારી શક્તિ છે કે નહિ.

ઉપર કહ્યું, કે આપણા મનમા રોજ સેકડો વાતો પ્રવેશ કરે છે, ને જતી રહેછે, પરંતુ એવી વાતો તુરતજ જતી રહેછે, સ્મૃતિની ઇાપ એમ ન સમજવું: થોડીવાર સુધી તે પાછી યાદ આવી શકેછે. કેાઇ 'માણસનું' ધ્યાન હિસાબ ગણવામા મશગૂન થયું હોય તે વખતે તેની નજીક મેડેતુ બીજુ માણસ જરા હાલે, તો તેના હાલવાનું ચિત્ર હિસાબ ગણનારના મગજમા પડેછે, અને તે થોડી મેકલ સુધી યાદ રહેછે, પરંતુ તે પછી તેની એવી વિસ્મૃતિ થાયછે, કે જાણે પાસે બેઠેલુ માણસ હાથુજ ન હોય. સ્મૃતિની તાજી છબીઓની ભ્રમક એવી મોટી જાયછે, કે ઇન્દ્રિયોચર ખરી બાબતોથી તેમને પારખી કાઢવી મુશ્કેલ પડે; તોપણ ધ્યાનની જળરી એકાગ્રતા વડે પડેલી સ્પષ્ટ અને મજબૂત છાપની બાબતમા સ્મૃતિની છબીની ભ્રમક પ્રથમતો મણી ઝડપથી કમી થાયછે, એવે સમયે સ્મૃતિની પ્રાથમિક છબી થોડીજ મિનિટ ટકેછે, અને કેાઇ વાત જાણવામા થાુંજ ધ્યાન અપાયું હોય, તો આ છબી થોડી સેકન્ડમાજ અદર્શ થાયછે. અમુક લગાઇની લીટી થોડીવાર જોયા કરો, અને પછી તેને છુસી નાખો. અમુક જૂદે જૂદે વખતે લગભગ સરખી લગાઇની બીજી લીટી સાથે બરાબર સરખાવવા માટે તેની છબી યાદ કરો, તો તમને જણાશે, કે સ્મૃતિની છબીની સ્પષ્ટતા પ્રથમ ઝપાટાથી જતી રહેછે. પછીથી તે ધીમેથી જાયછે, અને છેરે તે લગભગ સ્થિર થાયછે.

પ્રોફેસર લાડને મતે યાદદાસ્તને ખાસ શક્તિ કે મગજનું અમુક સ્થાન માનવાને કારણ નથી. તે કહેછે, કે યાતતત્તુ માણના દરેક અ અને તેની પોતાની યાદદાસ્તશક્તિ છે. અગ્રેજીમા "આખની યાદદાસ્ત," "કાનની યાદદાસ્ત" એમ બોલાયછે આપણે એમ બોલતા નથી, પરંતુ જૂદા જૂદા અવયવોની યાદદાસ્ત જાણે જૂદી હોય, એવો અનુભવ આપણને થાયછે. જૂગોળમા કેાઇ અમુક સ્થળ ક્યાં દરી, એવો જારે પ્રશ્ન થાયછે, ત્યારે તે યાદ કરવા માટે આપણી આખ આગળ તે સ્થળ જે પ્રદેશમા હોય, તેનો નમ્શો ખડો થાયછે. ખરેખરા નકશામા જાણે જોતા હઇએ, તેમ એ નકશા ઉપર આપણી આખ ફરી વળેછે, અને પૂછેલા સ્થળનું જાણ કરાવેછે. આને આખની યાદદાસ્ત

યાદદાસ્ત
ખાસ શક્તિ
અમુક સ્થાને
રહેનારી
શક્તિ છે કે
નહિ

અથવા આંખદારની યાદદાસ્ત કહી શકાય. એ રીતે કોઈ રાગ લક્ષકારતું હોય, તો તે કયો રાગ હશે, તે જાણવા સાર પ્રથમ તેના સાંભળેલા રાગ તરફ કાન ધ્યાન આપેછે; એટલે પ્રથમ કોઈ ગવેયાએ ગાયેલા રાગ જાણે કાન સાંભળતા હોય, એવું થાયછે, અને તે વડે રાગનો નિશ્ચય કરાયછે. આને કાનની યાદદાસ્ત અથવા કાન દ્વારા યાદદાસ્ત કહી શકાય. મગજમાં યાદદાસ્ત માટે જૂદું સ્થળ હોય, અને ત્યાં રહીને તે અવધવો ઉપર અખત્યાર ચલાવતી હોય, એમ પણ નથી. એમ છતાં કોઈપણ જાગૃતની સ્મૃતિ મનની અનેક ચપળતા સાથે તે એવી જોડાએથી ને મિશ્રિત હોયછે, કે તેના કોઈપણ એક બિંદુએ ગરબડ કે નખજાઈ થઈ, તો તે કેટલે સુધી પ્રસરી શકે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

હૃદયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રવાળાનું મત ગમે તે હોય પરંતુ આટલી વાત તો સિદ્ધ છે, મન (મગજ નહિ) કોઈ પણ વિચાર અહીં કરવાની, છાપી કે નોંધી રાખવાની, અને તે પાછા રજૂ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. વિચારો છાપી કે નોંધી રાખવાની અને પછીથી તે પાછા રજૂ કરવાની મનની શક્તિને આપણે યાદદાસ્ત શક્તિ કહીએ છીએ. આ શક્તિ જેનામાં વધારે હોયછે, તેની યાદદાસ્ત સારી ગણાય છે; તથાપિ પ્રૌદ્ગમ્ય એન કહેછે તેમ આપણે સર્વ કોઈ જાગૃતમાં કોઈ કોઈએ છીએ; એટલે કેટલાક શિષ્યની લાયકીમાં, કેટલાક ગાયનમાં કેટલાક ભાષાઓમાં, તો કેટલાક શાસ્ત્રીય વિષયોમાં કોઈ કોઈએ. એટલે જેમ એ વિષયો તેમને રચતા કે સમજાતા નથી, તેમ તેઓને તે યાદ પણ રહેતા નથી. વળી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ને તેને યાદ રાખવાની શક્તિ મનુષ્યમાં બેઠક છે, એમ ધારવું પણ જૂલ બરેલું છે. કોઈમાં એ શક્તિ અતિથય જોવામાં આવે છે, તથાપિ તેની હદ છે. જે તે હદ ઉપરાંત જેણવવા ને યાદ રાખવા મત્ત કરે, તો તે જેમ નવું જેણવતો જ્ય તોમ પાછલું જૂન તો જૂન; કેમકે તેની યાદદાસ્ત હદથી જાડે જોડે ખમી શકતી નથી.

ધણા લોકો સાધારણપણે એવું સમજેછે, કે યાદદાસ્ત શક્તિવડેજ (જોખવાથી) જ્ઞાન સંપાદન થાયછે. જોખવાથી એટલે યાદ રાખવા. એકની એક જાગૃત અનેકવાર યાદ કરવાથી; તેની છાપ મન ઉપર પડેછે, એ વાત ખરી; પરંતુ તે જલદી જુસા-

વાતો એટલે વિસરી જવાનો સંભવ રહેશે. જો તે બાબત સારી પેઠે સમજ્યા પછી ધ્યાન દઇ મનમાં ઉતારવામાં આવે, અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારી બીજી બાબત કે બાબતો સાથે તેની સંકળના થાય, તો તેની છાપ એવી દઢ થાય, કે તે જલદી ભુસાય નહિ, અને બ્યારે તેની વિસ્મૃતિ થાય, ત્યારે તે બીજી બાબતની સંકળના વડે સાંભરી આવે. દાખલા તરીકે આપણને કોઇ ગામનું નામ, તે આગગાડીનું સ્ટેશન હોવાથી, ત્યાં અમુક યાત્રા કે મકાન હોવાથી કે ત્યાં આગળ કોઇ મોટી છઠાઇ થએલી હોવાથી, અને આ સર્વ કે તેમાંના કોઇ અમુક પ્રસંગ વડે યાદ આવી જાય છે. માટે ભૂજોળમાં છોકરાને માત્ર ગામનાં નામ મોઢે ઠરાવવા કરતાં તેના સંબંધની કંઈ કંઈ વાતો કરી હોય, તો તે વાતો વડે ગામ બરાબર યાદ આવે છે, અને તે ગોખવાની જરૂર પડતી નથી. ધ્યાનમાં રાખવું, કે મહા વિદ્વાનો ગોખવાથી ચતા નથી; અથવા તેઓ અદ્ભુત યાદશક્તિ ધરાવતા નથી. જેમ અગને પાચન કરવા સાર તેને સારી રીતે રાંધવામાં આવે છે, તેમાં અનેક મચાયા ઉમેરના પડે છે, અને તેને બહુ ચાવીને ગળે ઉતારવામાં આવે છે, તેમ કોઇ પણ બાબતના જ્ઞાનનું પાચન કરવું હોય, તો તેને પરિપકવ કરવું, બીજી બાબતો સાથે મેળવવું, અને ધીમે ધીમે ધ્યાન રાખીને મગજમાં દાખલ કરવું જોઈએ. એ રીતે દાખલ થએલું જ્ઞાન મગજમાં નિરંતર વાસ કરે છે, અને તે બ્યારે જોઈએ ત્યારે કામ આવે છે. એને માટે સ્મૃતિની ત્રણ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ૧. મહાશ્વ. ૨. ધારણ અને ૩. સંભારણ.

૧. મહાશ્વ. મહાશ્વ કરવું, એ સ્મૃતિનું પહેલું પ્રગયીડું છે. જાળ-

મહાશ્વ

કને મહાશ્વ કેમ કરાવવું, એ શિક્ષણ શાસ્ત્રનો મહામત્ર છે. ગોખાવવાની જૂની રીત હાલ પસંદ કરાવામાં આવતી

નથી, કેમકે તેથી મન કસાવું નથી, અને વસ્તુ મન સાથે મળી જતી નથી. જેવી તેને સોપી, તેવી તે ખાઈ આપે છે, એટલે બહુનું પોપટના જેવું થાય છે, અથવા જેવું બાંધે તેનું પેટમાંથી પાછું નીકળવું હોય, તો જેમ ચારીર વૃદ્ધિ પામવું નથી કે મજબૂત થવું નથી, તેમ કેવળ ગોખાવવાથી મન વૃદ્ધિ પામવું નથી કે મજબૂત થવું નથી. આ ધારણથી ગોખણને નિષ્કારવામાં આવે છે. ગોખણથી પોપટપ્રકૃત ચત્રાય, પણ સમગ્ર મનુષ્ય ન થાય. છોકરાને ઘણીવાર ગોખવું ગમે છે, કેમકે તેથી

તેમના મગજને થોડી મહેનત પડે છે. તેઓ ધણીવાર વાંચનના પાઠ કે ભૂગોળ ઇતિહાસનાં પાનાં ગોળીને મોટે બોલી જાય છે. શિક્ષક જો તેમના વલણ ઉપર ધ્યાન આપે, તો તેમની એ ટેવ વધતી જાય છે. કેટલાક ધારે છે, કે ગોખવાની ટેવથી સ્મરણશક્તિ વધે છે, કે તીવ્ર થાય છે. પરંતુ ધણું ગોખવાથી તે ઉલટી મંદ પડે છે. જે છોકરા નાનપણમાં બહુ ગોખનારા, અને તેથી બુદ્ધિવાન લાગે છે, તે મોટપણે ગોખેલું ધણું ખરું વિસરી જાય છે, બુદ્ધિના મંદ માલમ પડે છે, અને તેઓ નવી વાતો ગોખીને યાદ રાખી શકતા નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું, કે ગોખવાની બિલકુલ જરૂર નથી. ધણી વાતો માણસને યાદ રાખવી પડે છે, અને તેને માટે થોડું ધણું ગોખવાની પણ જરૂર પડે છે; પરંતુ જે ગોખવું પડે તે સમજ સાથે ગોખવું જોઈએ, અને તેને સંબંધ ધરાવનારી બીજી બાબતો સાથે સાંકળવું જોઈએ. બાળકના મોં આગળ કોઈ પણ બાબત શિક્ષક જેમ સારા સ્વરૂપમાં ધરી શકે, તેમ બાળકની ગોખણશક્તિ ઉપર કમી બોલે પડે, એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી. કુશળ શિક્ષક બાબતો એવી સારી રીતે શીખવે છે, કે તે છોકરાંને વર્ગમાં શીખવતી વખતેજ યાદ થઈ જાય છે, તે એટલે સુધી કે પછી તેમને ચોપડી વાંચવાની કે તે બાબતો ગોખવાની જરૂર પડતી નથી. ન લાયક કે આગસુ શિક્ષકો અમુક બાબત તૈયાર કરવાનો અર્થાત્ તે ગોખી લાવવાનો છોકરાંને હુકમ કરે છે, એટલે તેઓ નિશાળ બહારના વખતમાં કે ઘેર તે ગોખી કાઢે છે. આવું ગોખેલું જેમ નિરર્થક છે, તેમ તે બૂલી પણ જવાય છે. કેટલાક પોતાની ને છોકરાંની તરફી ઝોઝી કરવા માટે અમુક વિષયના તારણની ચોપડીઓ કે શબ્દના અર્થની ચોપડીઓ છોકરાંને મોઢે કરાવે છે, અથવા પોતે સાર કાઢી આપી તે ગોખવાનું કહે છે. વળી પરીક્ષામાં જે પ્રશ્નો પૂછાવાનો સંભવ હોય, તે પ્રશ્નોનો જવાબ તેમને મોઢે કરાવી રાખે છે. આથી કદી પરીક્ષામાં છોકરાં સારા દોકડા મેળવી શકે, પરંતુ છોકરાંના સ્વાર્થને હમેશનું કેટલું નુકસાન થાય છે, તેનો વિચાર શિક્ષકને થતો નથી. છોકરાંને એથી પોતાની બુદ્ધિ ખેડવાનો વારો આવતો નથી. તેઓ જે કંઈ કરે છે, તે પોપટની માફક કે ચંત્રની માફક કરે છે; એટલે કેળવણીના ખરો હેતુ જે બુદ્ધિને કેળવવી તે એથી ધૂળ મળે છે. વળી અમુક વિષયમાં વધારે ઝોઝું ઉપયોગી કંઈ છે તે તરફ છોકરાંનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર સર્વ બાબત ગોખાવવાથી

યાદદાસ્ત ઉપર વિના કારણ વધારે બોલે પડેછે, અને તેમનામાં પારખવાની શક્તિ આવતી નથી. એજ રીતે કામ પણ બાબત સારી રીતે સમજાવ્યા વગર ગોખાવવી, એ પણ હાનિકારક છે.

અદલ્લુશક્તિ જ્ઞાનનો પલ્લો રાપેછે, એટલે તે જૂદી જૂદી બાબતોને મગજમાં ભરેછે છોકરા દરેક બાબત સારી રીતે અદલ્લુ કરવા. અદલ્લુ કરે, અથવા તે તેમના મગજમાં સારી રીતે હસે, ના હસે નિયમ એટલા માટે શિક્ષકે અનેક ઉપાય લેવા જોઈએ જેવા કે, ૧. શીખવવાની બાબત ધણી અથવા શક્તિ ઉપરાંત ન જોઈએ. જેમ નાના બાળકને વધારે ખવડાવવાથી તે જેરવી શકતું નથી, તેમ કુમળી અદલ્લુ શક્તિ વધારે જોરાક જેરવી શકતી નથી, ૨. શિક્ષણ ધીમે ધીમે આપવું. શિક્ષક ત્વરાથી કહી જાય, તો તેમનો ધણો ભાગ મગજમાં જતો નથી. એક કાને સાંભળેતું બીજે કાને આશ્ચર્ય જાયછે. ઉતાવળે બોલેતું સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, અને તેથી ખરે વિચાર આવતો પણ નથી. ૩. બાળકને રૂચે તેવું શીખવવું, અથવા વિષય લુખ્ખો હોય, તો તે રૂચે તેવો કરવો. જેના ઉપર અભાવ થાય, તે મગજમાં ઉતરે નહિ, અને તે ઉપર છોકરા ધ્યાન પણ ન આપે ૪. બાળકને નિરિક્ષા કરવાની ને તપાસ કરવાની ટેવ પાડવી નિરિક્ષા કે તપાસ વડે તેઓ જે પોતે શોધી કાઢેછે, તે તેમના મનમાં જરાજર હસેછે. એથી તેઓ શીખવેલાનો પોતાની તપાસના પરિણામ સાથે મુકાબલો કરી શકેછે, અને ખરા ખોટાનો નિર્ણય કરવાની તેમને ટેવ પડેછે. આ ટેવ આગળ જતા બહુ ઉપયોગી થઈ પડેછે. ૫. છોકરા સંભાળથી જુએ, ધ્યાનથી સાંભળે, અને બિનચૂક કહી બતાવે, એમ કરવું નકશો વગેરે જે જોવાનું હોય, તે જોવામાં છોકરા બેદરકાર રહે, તો તેમને નકશા વગેરેનું જોઈએ તેવું ને તેટલું જ્ઞાન થતું નથી. શિક્ષક જે શીખવે તે તરફ છોકરાનું ધ્યાન ન હોય, તો શિક્ષકનું કહેવું બ્યર્થ જાયછે, કેમકે છોકરા તે સાંભળે જ નહિ, તો તે અદલ્લુ કેમ કરી શકે? છોકરાએ અચૂક વાત જરાજર અદલ્લુ કરીછે, તેની હસોગી એ છે કે તેમની પાસે તે કહેવરાવી જોવું. શીખવતી વખતે જો તેમણે ધ્યાન નહિ આપ્યું હશે, તો તેઓ કહી બતાવવામાં બૂનો કરશે તેઓ બાગ્યું તૃપ્ત્યુ કહે, તે શિક્ષકે સલાવી ન લેવું; કેમકે તેમ કરવાથી તેઓ શીખવા

પર ધ્યાન આપતાં નથી, અને જે શીખેછે અથવા ગ્રહણ કરેછે, તે અપૂર્ણ રહેછે. ૬. બાળકને મુકાબલો કરવાની ટેવ પાડવી. મુકાબલાવડે વિષય સારો સમજાયછે, ને યાદ રહેછે. એક વસ્તુ કરતાં બીજી સારી, ખોટી, મોટી, નાની, જાડી, પાતળી વગેરે કેમ છે, તેની સમજ મુકાબલાથી થાયછે. ૭. શીખવતી વખતે ક્રમ જાળવવો, એટલે એક પછી એક બાબત સાંકળના અકોડાની પેઠે એક બીજાને જોડાતી આવે, પ્રથમ સહેલી ને પછી ધીમે ધીમે અધરી આવે, એક બાબતવડે બીજી બાબતની સ્મૃતિ થાય, અને પરિણામ ઉપરથી કારણ જોણી કઢાય. ૮. નિયમ કે તત્વ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું; એટલે જે કંઈ નિયમ કહેવા હોય, તે પ્રથમ અનેક દૃષ્ટાંતો આપવાં, કે જે વડે બાળકના મનમાં સામાન્ય નિયમનો કંઈ ખાસ થાય. નિયમ કહ્યા પછી તેનાં બીજાં દૃષ્ટાંત છોકરાં કને કહેવરાવવાં. નિયમ સમજ્યા પછી તે ઉપર છોકરાં ખાસ ધ્યાન આપે, ને તે યાદ રાખે, એમ કરવું. થોડા નિયમો કે તત્વો ધ્યાન રાખીને તથા સમજીને યાદ રાખ્યા હોય, તે તેથી ઘણો લાભ થાયછે; પરંતુ નાનાં છોકરાંમાં અધરા નિયમ કે તત્વ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોતી નથી, એ વાત યાદ રાખીને તેમનાથી સમજાય ને ગ્રાહ્ય થાય એવાજ નિયમ માત્ર તેમને સાદી બાબામાં શીખવવા. ૯. શીખવતી વખતે ઘણું ઉપયોગી ને થોડું ઉપયોગી, મુખ્ય બાબત અને પેટાની બાબત, સામાન્ય સત્યતા અને તેડું અમુક દૃષ્ટાંત, એ વાતો ધ્યાનમાં રાખી જે ઘણું ઉપયોગી, મુખ્ય બાબત, અને સામાન્ય સત્યતા હોય, તે મગજમાં સારી પેઠે ઉતારવું. શીખવનાર ઘણીવાર આવી બાબતો ભેળસેળ કરી નાખેછે, અને તે સર્વ છોકરાંને મોઢે કરાવેછે. એથી તેમની ગ્રહણશક્તિ ઉપર વધારે બોજ પડવાથી મગજમાં તે સર્વ બાબતો ટકતી નથી, અને સારું મોટું કે જરૂરનું ન જરૂરનું પારખવાની છોકરાંમાં શક્તિ આવતી નથી. ૧૦. વસ્તુઓના વર્ગ પાડવા અથવા તેમને ગ્રાહવવી, એ યાદદાસ્તને મદત આપનારું મોટું સાધન છે. ઘણી વાતો કહી હોય, તેના છોકરાં જ્યાં પાડી શકે, એમ કરવું. એથી અમુક જ્યાં અથવા વર્ગ અમુક ધોરણે પડેછે, અને દરેક જ્યાં અથવા વર્ગ મહેલવી વાતોમાં કંઈ સામાન્યપણું હોયછે, એવી તેમને સમજ પડશે. વર્ગ સમજાય તે તેની બ્યક્તિ વધારે સારી રીતે યાદ રહેછે. એથી તેમને મુકાબલો કરતાં ને નિયમ શોધી કાઢતાં આવડશે.

૧૨૦ ધારણ શક્તિ નાનપણમાં વધારે હોય છે, તેનો લાભ કેમ લેવો.

૨. ધારણ—જે જરાગર અદ્યુ વાય, તે જરાગર ધારણ કરી શકાય.

ધારણ કરવું, એટલે મગજમાં રોકી રાખવું. જે વસ્તુ કે ધારણ છાપ વિચારની રૂપ ને મગજના છાપ મગજમાં પડે છે, તે લાખી બિલકુલ ભુ- સાતી નથી. મુદત ટકી રહે છે. વિદ્વાનો કહે છે, કે અવાજ અથવા સાદનો નાશ થતો નથી. તે પસરે છે, ને અરપષ્ટ કે ન સભળાય એવો થાય છે, પરંતુ તે હમેશ ટકી રહે છે. એજ રીતે વિદ્વાનો ધારે છે, કે મગજમાં પડેલી છાપનો કેવળ નાશ થતો નથી. તે પસરે, જાખી વાય, કે નહિ સરખી ગ્હે, પરંતુ તેની હયાતી હમેશ કાયમ રહે છે. એમ છતાં આપણે ધણી વાતો બૂલી જઈએ છીએ, અને ધારીએ છીએ, કે મગજમાંથી તે જતી રહી; પરંતુ તે કેવળ જતી રહેતી નથી, તેની પ્રતીતિ કોઈ કોઈવાર થઈ આવે છે. કોઈ સીમેની અન્ય ભાષા બૂલી જાય છે, અને તે કોઈ ભારે મંદવાડથી પાછી યાદ આવે છે. કેટલીક વાર નાનપણની વાતો કેવળ વિસ- રેથી હોય છે, તે ભરતી વખત યાદ આવે છે. કોઈ વાત આપણા મનમાંથી કેવળ જતી રહી હોય, એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ તે અમુક પ્રસંગે કે અમુક સંજોગોના બળથી યાદ આવે છે, અને તેથી આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ કોઈ વાત એતન અવસ્થામાં યાદ આવતી નથી, તે સ્વપ્નાવસ્થામાં યાદ આવી જાય છે.

કોઈનામાં ધારણ શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ હોય છે, અને તેના

અદ્યુત અમરકાર તે જતાવી શકે છે. અજ્ઞાવધાની, સતા- ધારણ શક્તિ નાનપણમાં વધારે હોય છે, તેનો લાભ કેમ લેવો.

અદ્યુત અમરકાર તે જતાવી શકે છે. અજ્ઞાવધાની, સતા- વધાની ધણી વાતો થોડા વખતમાં ધારણ કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમનું ચિત્ત બીજી રીતે રોકે તોપણ તેમને ધારણ કરવામાં અડચણ પડતી નથી. કોઈ મોટા મોટા અથો ડપાટાજમ મોટે કરી શકે છે, અને કોઈને એક- વાર વાચવાથી કે સાંભળવાથી અમુક વાત યાદ રહી જાય છે. આવા દાખલા અપવાદ તરીકે ગણી શકાય. સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપરાંત ધારણ કરવાનો આધાર ધારણ કરનારની વય ઉપર રહે છે. અનુભવથી તેમ વિદ્વા- નોની શોધોથી જણાય છે; કે આ શક્તિ નાની વયમાં બહુ જોરાવર હોય છે, દસ વર્ષ પછી એ શક્તિ ધીમે ધીમે કમી થવા માડે છે. અને પાંચ વર્ષે તે વધારે ઓછી થાય છે. એથીજ લોકો કહે છે, કે “ પાંચી ફેફાંએ ઠાના ન ચકે. ” નાનાં છોકરાને મોટે સખવાનું બહુ ગમે છે,

નવો શબ્દ જ્ઞાને પડ્યો, કે તે વારે વારે બોલીને - મોઢે કરે છે. વાંચનના પાઠ તે મોઢે કરીને બોલી બતાવે છે. 'કવિતા મોઢે કરવી તેને પ્રિય લાગે છે. આંક તે અપાઠાળું જોખી કાઢે છે. ઉમર વધે તેમ જોખવાનું જોખું ગમે છે, અને જોખેલું જલદી મોઢે ચઢતું નથી, તેમ તે લાંબી મુદત ટકતું પણ નથી. નાની વયમાં ધારણ શક્તિ વધારે હોય છે, તેના લાભ લેવો જેમ હવિત છે, તેમ તેના ઉમર હઠથી જાડે કે અર્થ વગરના કે જોખો ઉપયોગી બોલે નાખવો, એ ગેરધારણ ને નુકસાનકારક છે. આંક, શબ્દો ને તેમનાં રૂપ, વ્યાખ્યાઓ, નિયમો, નીતિ-ધર્મના વચનો તથા ગદ્ય પદ્યની લીટીઓ છોકરાં જલદી મોઢે કરે છે, પરંતુ તે સમજ સાથે મોઢે કરે, મોઢે કરવાનો બોલે તેમના પર જાહે ન પડે, અને તેમ કરવામાં બીજી મદતો મળે, એવું શિક્ષકે કરવું જોઈએ. પોપટની પેઠે નિરચક જોખી બળ, તેમાં લાભ નથી, પણ હાનિ છે. સમજ વગરનું જોખેલું કામનું નથી. સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોનું જ્ઞાન થયા વગર નાનપણમાં શબ્દ રૂપાવળી, ધાતુ રૂપાવળી, સમાસચક્ર વગેરે જોખાવવાથી લાભ થતો નથી. તેમજ છોકરા માત્ર શબ્દો મોઢે કરે, અને તેના અર્થ ન સમજે, કે તે જે વિચાર દર્શાવે છે તે ન જાણે, તો તેથી શો શાયદો થાય ?

કેટલાકની યાદદાસ્ત તીવ્ર મણાય છે, એટલે તે જાડ જોખીને મોઢે કરી ચકે છે, પરંતુ તીવ્ર યાદદાસ્ત વડે તીવ્ર ધારણ શક્તિ આવતી નથી. જે જલદી કે સહેલાઈથી યાદ થાય છે, તે જલદી જતું રહે છે. ધારણ શક્તિનો આધાર મનમાં પડેલી છાપ ઉપર છે. એ છાપ સ્પષ્ટ ને મજબૂત પડવા સારુ જ્ઞાનમાં રાખવાની બાબતો;-(૧) જે સીખવું તે એવું રસિક, ઉત્તેજક અને ભગ્નકા બરેલું હોવું જોઈએ, કે તે સચોટ મગજમાં પ્રવેશ કરે, અને તેની ઉડી છાપ તેમાં પડી રહે. જે વાત ઈન્દ્રિયોચર હોય છે, તે જલદી મગજમાં પેમે છે. તેને રસિક કરવી કે તેથી છોકરાંનું મન ઉત્તેજવું, એ કામ શિક્ષકનું છે. વરતુ પ્રત્યક્ષ દેખાડવી, કે તે ન મળે તો તેનું ચિત્ર કે નમુનો બતાવવો, એટલે આંખદ્વારા તે વિગેનો વિચાર મનમાં વધારે સારી રીતે પ્રવેશ કરે છે, અને તેની છાપ પણ સારી પડે છે. વાંચન એપડીઓમાં સારાં ચિત્રો હોય, તો તે છોકરાંને ગમે છે, એટલુંજ નહિ,

પણ તેમનું મન વધારે આકર્ષાય છે. વજોડીઓ, કોડીઓ, કે લખોટામાં-
 નના ઉપયોગથી આત્મની વધારે સમજ પડે છે, અને તે મનપર વધારે
 અસર કરી શકે છે. શાસ્ત્રીય વિચારો પ્રયોગ સાથે ગ્રીષ્મવાદી તે વધારે
 સમજાય છે, રમુચ થાય છે, અને છોકરાના મનને ઉત્તરે છે વળી અમુક
 બાળક ગ્રીષ્મવાદી જેમ એક કરના વધારે ઇન્દ્રિય ઉપયોગ રહ્યો છે, તેમ તે
 મગજમાં વધારે ધારણ થાય છે. કામલા તરીકે જે વાત ગ્રીષ્મવાદી હોય,
 તે અંખે વચાસ ને મોટે બોલાય, તો વધારે ઠીક પડે કેમકે મોટેથી
 બોલું વળી કાનદાર મગજમાં પ્રવેશ કરે છે, એ માટે જેઓ મુઠે
 મોટે અનેક વાર વાચે તેમને મોટેથી બોલનાર જેટલું મોટે થઈ શકે
 નથી. જે વાત મોટે બોલાવીએ, તે જે પાળીઆ ઉપર લખી હોય, તો
 તે આંખે જોવાની તક મળવાથી વહેલી મોટે ચડે છે. રાખતી જોડણી
 મોટે કરે, અને તેનીજ સાથે તે પાડીપર લખવામાં આવે, તો તેથી
 વિશેષ લાભ થાય છે. જે રિચાર મોટે કહેવાના હોય, એટલે જેને માટે
 નમુના કે ચિત્ર પણ બતાવી ન શકાય, તે વાત સાદા ને જરૂર પૂરતા
 શબ્દોમાં કહેવી, અને તેનું એવું આગેદુણ તે બમણા બગેલી રીતે વર્ણન
 કરવું, કે તે છોકરાના મગજમાં બગનાર ઉતરે, અને તેની સારી છાપ
 તેમાં પડી રહે.

ધારણ કરવામાં ને માદ રાખવામાં ધ્યાનની બહુ જરૂર પડે છે. જે
 વિષય શીખવાતો હોય, તે ઉપર છોકરાનું વલન ન રહે, તો
 ધારણને મા-
 ટે ધ્યાનની
 જરૂર. શીખવેલી બાળક તેમના મગજમાં પ્રવેશજ ન કરે, અથવા
 પ્રવેશ કરે, તો તે એટલી અધુરી ને ઝાંખી હોય, કે તેની
 છાપ મગજમાં બરાબર ન પડે. માદદાનને માટે મનની
 એકાગ્રતાની બહુ જરૂર છે અને કેમ ખસી જાય છે, અને તેને અમુક
 બાબતપર કેમ વળગ્યું રાખ્યું, તે વિષે પાઞ્ચ આપેનો ધ્યાનતા વિષય જુઓ.

છોકરાને જે વાત રસિક લાગે છે, તે ઉપર તેઓ ધ્યાન આપે છે.
 એજ રીતે જે વાત રસિક હોય, તે તેઓ માદ રાખવાની
 રસિકતા ધાર-
 ણને ઉત્તરે
 કાળજી રાખે છે. કોઈએ આનંદ ઉપજાવે એવી વાર્તા કહી
 હોય, તો તે સમજી છોકરા મોટે રાખે છે. જે વાર્તામાં
 તેમને રસ પડતો નથી, તે વાર્તા ધ્યાનથી સાંભળવાની કે કાળજીથી

ધારણ કરવાની તે દરકાર રાખતાં નથી. એજ રીતે જે બામતમાં તેમનું હિત હોય, અથવા જે બાબત તેમને ઉપયોગી હોય, તે બાબત મગજમાં સારી રીતે ભરાઈ રહેછે. નાના બાળકને આવતા મેળા વખતે રમકડું આપવાનું કે આવતે તહેવારે જલેખી આપવાનું કહ્યું હોય, તો તે મેળાને દિવસે કે તહેવારને દિવસે તે વાત સંભારી આપેછે, એટલે ત્યાં મુઠ્ઠી તે વાત તેને યાદ રહેછે. એથી ઉલટું, આંક કે કંકો તેને વારંવાર શીખવીએ છીએ, તોપણ તે બૂલી જાયછે; કેમકે તે તેમને અપ્રિય લાગેછે, અને તે તુરત કામમાં ન આવવાથી તે ઉપયોગી છે, એમ તેને લાગતું નથી. ગવૈયા રાગ રાગણી ને તાન સૂર ઉપર, ચિત્રકાર સૃષ્ટિ સૌંદર્ય કે મનુષ્ય પ્રાણીના અહેરા ઉપર, સૂતાર લાકડાં ઉપર, ગણકો દિસાળ અને તેની રીતિ કૃતિ ઉપર, અને કવિયો રસાલંકાર ઉપર જેવું ને જેટલું લક્ષ આપેછે, તેવું ને તેટલું લક્ષ બીજાઓથી એ વિષયો ઉપર અપાતું નથી; કેમકે બીજાઓને તે એટલા કામના કે રસિક લાગતા નથી. બાળકને અમુક બાબતનો નાદ હોય, તે ઉપર શિક્ષકે વધારે લક્ષ આપવું, એવો કહેવાનો હેતુ નથી; કેમકે શિક્ષકનું કામ અમુક બાબતનું જ્ઞાન આપવાનું કે અમુક મનસંકિત કેળવવાનું નથી. તેનું કામ મુકરર કરેલા સામાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન આપવાનું અને તે વડે મનની સર્વ શક્તિઓ કેળવવાનું છે. માટે તેણે દરેક શીખવવાની બાબત રસિક કરવી જોઈએ, અને જે તે છોકરાના કામની છે, એમ તેમની ખાત્રી કરી શકે, તો વધારે સારું. વિષય રસિક કરવા સારું ચિત્રો, નમુના ને પ્રયોગનો જ્યાં ઉપયોગ થાય, ત્યાં કરવો. જે મોટેથી શીખવવાનું હોય, તે સારી ને અસરકારક લાગેમા (પણ ઘાટા પાડીને કે હતાવળથી નહિ) શીખવવું. છોકરામાં ઇલાસા ને આતુરતા ઉત્પન્ન કરવી, એ વિષયને રસિક કરવાનો ને યાદ કરાવવાનો મોટો ઉપાય છે. શિક્ષકના કથનની ખૂબીથી ને તેની ભાષાની છટાથી છોકરાંમાં ઇલાસા ને આતુરતા ઉત્પન્ન કરી શકાયછે, તેમ તે વડે તેમનું ધ્યાન ખેંચાયછે, અને વિષયને રસિક કરી શકાયછે. એકજ જાતની કથા કહેનારા બે માણુજોડા હોય, તેમાં એકની કરા સાંભળનારને કંટાળો આવેછે, અને બીજાની કથા સાંભળવા સેંદેડો લોકો ઉલટથી જાય છે, કેમકે તેની વાણીની મધુરતા, ભાષાની છટા, ગાવાની ધાટી અને ખુલાસો કરવાની ખૂબી ચઢતી જાતની હોવાથી તે લોકોનાં મન આકર્ષે છે. આવા ગુણ શિક્ષકમાં હોય, તો તે છોકરાંનાં મન

આકર્ષી શકે, એ દેખીતું છે. અમે બહુવામાં આગળ વધીએ છીએ, એમ જો છોકરા જાણે, તો તેથી પણ તેમની જીજ્ઞાસા વધે છે, અને તે બહુવાપર વધારે લક્ષ આપે છે.

પુનરુદ્ધિ અથવા વારે વારે કહેવું (ગોખવું), એ ધારણ કરવા-

નો મોટો દેખાજ છે, કેમકે એકવાર કહેવાથી આખી પ-

પુનરુદ્ધિ એ
ધારણને માટે
સારો દેખા-
જ છે.

ડેલી છાપ અનેકવાર કહેવાથી ઉડી ને મજબૂત થાય છે.

જો એકવાર કહેવાથી જ છાપ ઉડી ને મજબૂત પડે, તો

તેને અનેકવાર કહેવાની જરૂર નથી, પરંતુ ધણીવાર તેમ

બનતું નથી. શિક્ષણના કામમાં ગોખવું એ શબ્દ એટલો ધિક્કારને પાત્ર

થયો છે, કે તેને દેહાણે અહિં પુનરુદ્ધિ શબ્દ ખાસ મૂકવામાં આવ્યો છે.

જ્યાં ભાષા, આંક વગેરે શીખવાનું હોય, ત્યાં ગોખવું શબ્દ ઉચિત થા-

ય છે, કેમકે જે શબ્દોમાં શીખવાનું છે, તેજ શબ્દોમાં છોકરાને વારે

વારે બોલવાનું છે. પરંતુ જ્યાં કંઈ વિચાર કે ભાવ શીખવવાના છે, ત્યાં

શિક્ષકના કે પુસ્તકના બોલે બોલે ગોખાવવા કરતાં તે જૂદા જૂદા શબ્દોમાં

ને જૂદી જૂદી તરાડથી ફરી ફરીને બોલાવવાથી વિશેષ ફાયદો

થાય છે. શિક્ષક જે શબ્દોમાં કહી જાય, તે શબ્દો યાદ રાખવાનો છોકરા

યત્ન કરે, ને શિક્ષક તેજ શબ્દો છોકરા પામે બોલાવે, તેના કરતાં

છોકરા તે પોતાની ભાષામાં બોલી બતાવે, અને શિક્ષક તે જૂદા જૂદા

શબ્દોમાં એક કરતાં વધારે વાર કહી બતાવે, એ વધારે સારું છે. એજ

રીતે કંઈ વાત શીખવ્યા પછી પ્રત્યેક વારે છોકરા પાસેથી કહાવવી,

એ ગોખાવ્યા કરતાં વધારે લાભદાયક છે. વળી અમુક બાબત શીખવ્યા

પછી તે છોકરાને લખવાને કહેવું, એ ચઢતી જતતી પુનરુદ્ધિ છે, અને

તે વડે તે બાબત છોકરાના મનમાં વધારે કમ્બે છે. પુનરુદ્ધિ અથવા ગોખા-

વાની બાબતમાં શિક્ષકે એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે, તે એ કે

છોકરાના મનમાં જરાગર છાપ પડી કે ગોખાવાનું ટુરત બધ કરવું. તેમને

કંટાળો ઉપજે, કે તેમનો વખત નકામો જાય, એમ કદી ન કરવું. જે

તેમના મનમાં સ્પષ્ટ રીતે ઉતર્યું હોય, તે વધારે સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન

ન કરવો. શિક્ષકે સહેલી વાતો જે એકાદવાર કહેવાથી છોકરાના મન

માં જરાગર ઉતરી જાય છે, તે વાગે વારે કહી કહેવગવીને તેમને

કંટાળો આપે છે. કોઈવાર આ વાત દસવાર બોલી નાખો, પચીસવાર

ખોલી જાઓ, કે લખી લાવો, એમ કહીને છોકરાને નકામાં હેરાન કરે છે. શિક્ષાના સ્વરૂપમાં એક શબ્દ, વાક્ય કે બાબત પચાસ સો વાર લખવા કહેવું, એ તેમની યાદદાર્શ્ત ઉપર નિરર્થક બોલે છે.

ધારણ અને યાદદાર્શ્ત વધારી હોય, તો છોકરાંના મગજપર માફક બોલે નાખવો. માફક શબ્દમાં વજન, વિસ્તાર, અને રચના-મણાનો સમાવેશ થાય છે. જે બોલે વજન વિસ્તારમાં વધારે હોય, તે મગજથી ખમી સકતો નથી, માટે અમુક બાબત ઓછા વખતે કેટલી શીખવવી, તેના આધાર છોકરાની શક્તિ ઉપર રહે છે. જે શિક્ષક થોડા વખતમાં ઘણું કહી જાય છે, કે ઘણું કરી લાવવા છોકરાને કહે છે, તે મોટી ભૂલ કરે છે; કેમકે તેનું કહેવું કે કરી આણેવું મગજમાં ઠસતું નથી. એજ રીતે જે મનને રચતું નથી, તે મન પોતામાં દાખલ કરતું નથી, અથવા જે તે દાખલ થઈ જાય છે, તો જનદીથી પાછું નીકળી જાય છે. જે બોલે શિક્ષક નાખવા ચઢાય છે, તેમાં છોકરાને ભાગ લેતા કરવા, એટલે જેમ જાનવરની પીડે તેનો માલિક બોલે લાવે છે, તેમ ન કરતા છોકરા તે સમજવાનો, પોતાને હાથે તૈયાર કરવાનો અને પછી ધીમે ધીમે મનમાં ઉતારવાનો યત્ન કરે, એમ સ્વયં જ્યારે તેઓ કામમાં ભાગ લે છે, ત્યારે તેમાં તે વધારે ધ્યાન આપે છે, આ પોતાનું કામ છે, ને પોતે કરવાનું છે, તેની જવાબદારી તેઓ સમજે છે, અને ખુશીથી મગજમાં ઉતારે છે. કામમાં ભાગ લેવાથી તેઓને મનમપણે વિચાર કરવાની ટેવ પડે છે, એ કામદો સાચી વધારે સમજવાનો છે.

તનનો અને મનનો ગાઠો સંબંધ છે. તન જે આરોગ્ય ન હોય, તો મન બેચેન રહે છે. તનને પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં રાખવાથી મન પોતાનું કાર્ય જરાજર કરી શકતું નથી. ઘણીવાર એક ટેકાએ કે એક ગિર્ધાતમાં બેસાડવાથી, લાંબો વખત કામ કરવાથી, હવા અજવાળા વગરની જગામાં જોડી રાખવાથી, કામની દેરદારી ન કરવાથી, અને વિપ્રાતિ ન આપવાથી શરીર અને મન બંને પોતાના કાર્ય કરવાને ન લાવડ ચાલે. મનની યાદદાર્શ્ત શક્તિનો ખાનાર ખીજ શક્તિઓ કમતા શરીર ઉપર

યાદદાર્શ્તપર
શરીર અને
મનની સ્થિ-
તિની અસર

વધારે છે, માટે સરીરની અતિ મહેતનથી યાદદાસ્તની પ્રજે સાખા મંદ પડી જાયછે. એજ રીતે અતિ વ્યથા કે અતિ લાગણી પણ યાદદાસ્ત ઉપર મારી અસર કરેછે ઇન્દ્રિયરિત્તાન સાસ્ત્રીઓ અતિ શ્રમ કે અતિ વ્યથા વડે લોકો બાધા સુધ્ધાં બૂની જાયછે, કે દિવાના અથવા ચિત્તશ્રમી થાયછે, એવા અનેક દાખલા આપેછે. એટલા માટે છોકરાને બીટમા રાખવા, તેમને વારે વારે શિક્ષા કરવી, કે તેમને ઠપકો દેવો, એ નુકસાનકારક છે જે શિક્ષક ઉમાડા જેવો જોણુ અને તોડુડું જોલનારો, અને છોકરાને કાળ સરખો લાગે એવો હોય, તે તેમના મન પર મારી અસર કરેછે, એટલે પરિણામે તેમની યાદદાસ્ત નબળી પડેછે.

૩. સંભારણુ. પ્રકણુ અને ધાગણુ કરેતુ જ્યારે જોઈએ સારે યાદ લાવવુ, તેને આપણે સભારણુ અથવા સામાન્ય રીતે રમૂતિ કે યાદદાસ્ત કહીએ છીએ. જે મગજમા ધારણુ થયું અથવા ઇચ્છું, તેની છાપ ત્યાં થવું કરીને નિરતર રહેજે, પરંતુ તે જ્યારે જોઈએ ત્યારે સાબગી આવે, તેના

આધાર મુખ્ય ચાર બાગતો ઉપર છે. ૧. પડેલી છાપ નિરતર ટકે એની જોઈએ. જે તે જાણી પડે કે ઘસાઈ જાય, તો તેની વિરમૂતિ થાય. ૨. પડેલી છાપ ઉપર ઇન્દ્રિયશક્તિ અથવા મનનો અખતયાર જોઈએ. જે ઇન્દ્રિયશક્તિ પોતાનો અધિકાર ન વાપરે અથવા ધ્યાન ન આપે, તો ધારણુ કરેલુ યાદ આવે નહિ બટકવું મન અમુક વાત યાદ કરી શકતુ નથી, અથવા મન અમુક બાગતમા રોજાએતુ હોય, તો પૂછેલી બાગત યાદ આવતી નથી, એ વાત સૌના અનુભવતી છે. ૩. વિચારની સકલતા એ તે સામગ્રી માહેલી એક કે અનેક બાગતો યાદ લાવવાને કારણુબૂત થાયછે. મગજમા પ્રવેશ કરનારી દંજરો બાગતોને માટે તેમા જૂદા જૂદા સ્થાન નથી, તેથી તે બાગતો ભેગભેગ થાયછે, અથવા એક સ્થળે બસાયછે, તથાપિ સખધ ધગવનારી બાગતોના જગ્યા જાણે જૂના પડના હોય અથવા સદગાઈ રહેતા હોય, એતુ જોવામા આવેછે. સીખવતી વખતે એ સદગના જો સખધ પૂર્વેટ કરી ગળી હોય, તો તે વધારે ઉપયોગી થાયછે. સંગોડીના વેગાની માફક પથરાએલી વિચાર સદગનાનો એક આકરો તાણવા જતા તે સર્વ સદગના કે તેનો નજીનો ભાગ તણાઈ આવેછે. એટલા માટે વરતુ કે વિચારના વર્ગ પાડના કે તેમને ક્રમવાર

ગોઠવતાં રીખવતું, એ જરૂરું છે. અનેક વસ્તુઓમાં રહેલી સામાન્ય ખાસિયત સમજવાથી તેમનું મળતાપણું જણાય છે, અને તેમના વર્ગ બાંધી શકાય છે. તે વર્ગમાંની એક વસ્તુને યાદ કરવા જતાં તેનો આખો વર્ગ આપણી નજર આગળ ખડો થઈ જાય છે. જો એ વસ્તુઓ સંબંધવાળી હતાં તેમને સાંકળી લીધી ન હોય, તો એક વસ્તુને યાદ કરવાથી બીજી વસ્તુ યાદ આવતી નથી, અથવા તો તેમની વચ્ચે સંબંધ હોવાને લીધે મન જ્યારે વધારે પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારેજ તે યાદ આવે છે. એજ રીતે એક બાબતની અનેક બાબતો બતાવી હોય, અથવા તે જૂદી જૂદી રીતે જણાવી હોય, તો તેમાંની કોઈક બાબત કે રીત યાદ આવતાં તે બાબતની સ્મૃતિ થઈ આવે છે.

જ્યારે આપણે કંઈ વસ્તુ યાદ કરવા માગીએ છીએ, ત્યારે આપણે તે બાબતની સાંકળને ખેંચીએ છીએ, એટલે તે સાંકળમાં જોડાએલા ધણા વિચાર તરફ એક પછી એક મન દોડી જાય છે; કેમકે આપણી ખાતરી હોય છે, કે તે વિચારો સંકળાએલા હોવાથી તેમને સંભારતા જોડતી વસ્તુ યાદ આવી જશે. ધારો કે અકબર બાદશાહ ક્યારે ગાદીએ બેઠો, તે તારીખ આપણે યાદ કરવી છે. તારીખ એકાએક યાદ આવતી નથી, ત્યારે તેને સગવડ બીજા વિચાર આપણે કરીએ છીએ: એટલે હુમાયુ ક્યારે મરી ગયો, હેમુ સાથે અકબરને ક્યારે લડવું પડ્યું, અકબરનો જન્મ ક્યારે થયો, તે ક્યારે મરણ પામ્યો વગેરે. અકબરે કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે આપણને યાદ છે, તે ક્યારે મરી ગયો તે યાદ આવ્યું, તો પછી મરી ગયાની સાલમાંથી રાજ્ય કર્યાનાં વર્ષ બાદ કરીને આપણે ગાદીએ બેઠાની સાલ ઠાઠી શકીએ છીએ. કોઈ વાર એમ પણ બને છે, કે આ બધા વિચાર કરતાં એકાએકજ આપણને જોડતી સાલ સાંભરી આવે છે, કેમકે આપણા જીવનમાં ન હોય, એ રીતે મન પોતાનું કાર્ય એ વખતે કરતું હોય છે, તેથી તેને સાલ મળી આવી કે તે આપણને યાદ આવે છે. કોઈવાર કૃત્રિમ ઉપાયથી સંકળના કરી શકાય છે; જેમકે, અમુક બાબતની કવિતા પ્રાસ વગેરેના કારણથી યાદ રહે છે, એટલે તેથી એક પછી એક લીટીઓ સાંભરી આવે છે. કેટલીક વાર ટુંકું રૂપ જણાવી યાદ રહે, માટે બાબતને ટુંકાણમાં ગોઠવી રાખે છે; જેમકે, “ચાર છ નવ અગિયારમાં

તેના તો દિન ત્રીણ; અવરે એકત્રીણ છે, ખીજો અઠાવીણ.' એ દોહરાવડે અંગ્રેજી બારે માસ કેટલી તારીખના હોય, તે માદ રહેછે. મુત્રો, ડાકાઓ વગેરે એવાજ હેતુથી ઉપજવેલા હોય છે, પરંતુ આ ખરી, કમવાર કે સ્વાભાવિક સંકળના ન કહેવાય. ખરી સાંકળ વસ્તુઓ કે વિચારોના સંબંધ નોડવાથી, કે તેમને અનેક સ્વરૂપે સમજાવવાથી, કે તેમની જૂદી જૂદી બાજુઓ બતાવવાથી થાય છે. ભૂમિતિમાં કે ન્યાયમાં જે સાખી-તીઓ એક પછી એક કમવાર આવે છે, તે સંબંધથી નોડાએલી સાંકળના નમુના છે. એક પ્રતિજ્ઞા અનેક રીતે સાખીન દર્શાવે, અને અંકગણિતની એક રીતિ અનેક કૃતિ વડે સાખીત કરવી, એ તેમને જૂદા સ્વરૂપથી સાંકળવાનું છે. અમુક વસ્તુઓ એક વર્ગમાં જૂદા જૂદા કારણથી ગોઠવી શકાય. જૂદાં જૂદાં કારણો બતાવવાં, એ તે વસ્તુઓના સમુદાયની જૂદી જૂદી બાજુઓ બતાવ્યા બરાબર છે.

છોકરાંના મગજમાં ઘણી વાતો ભરવા કરતાં થોડી વાતો સંબંધ

પૂર્વક અને સમજ સાથે ભરવી, એ વધારે સારું છે,

સંકળના કેવી રીતે કરવી. કેમકે છોકરાંના મગજમાં જ્ઞાન ભરવાનો ઇરાદો તેના અપ

પડે, ત્યારે ઉપયોગ કરી શકાય, એવો હોવાથી જે વાતો

સંબંધ વગરની ગમે તેમ ગોઠવી હોય, અને તે નિષે સમજ પણ

ન આપી હોય, તે વાતો જ્યારે જોઈએ ત્યારે સાબરી આવતી

નથી. 'સાં છોકરાંની શક્તિ સરખી ન હોવાથી 'કાંઈ છોકરું' એક વાત

કહેતામાજ સમજી જાયછે, અને તેને દૃષ્ટાંતની જરૂર પણ પડતી નથી,

ત્યારે ખીજના મગજમાં તે વાત દાખલા દૃષ્ટાંતથી સમજાવ્યા છતાં પણ

હિતરતી નથી. એક બાળક કહેલી વાતની સંકળના પોતાને મળેલી

ખીજ વાતો સાથે પોતાની મેજેજ કરી શકેછે, ત્યારે ખીજને શિક્ષકે

એકવાર કરી આપેલી સંકળના પણ મનમાં દસતી નથી, તેથી તેને

વિવિધ રીતે ઘણી સંકળના કરી બતાવવી પડેછે નાના બાળકનું જ્ઞાન

ઘણું થોડું હોવાથી વસ્તુઓની સંકળના દર્શાવતી શક્તિ પણ તેનામાં

થોડી હોયછે, આટલે તેને નવી વાત સંકળના સાથે સરખાવી જોઈએ,

તેમજ તેને પાછલા જ્ઞાન સાથે સંકળના કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

ખીજ ચોપડી વાચનાર બાળકને મેળાઈ, મચીઆઈ, સાવકા વગેરે શબ્દો

મગાંવડાણાંના પાઠમાં આવેછે, ત્યારે ઘણા શિક્ષક બ્યાખ્યા રૂપે રાખ્દાર્ય

કરાવવાની ગરબડમાં અમુક બ્રાહ્મણની પાપડી ચોરી નજીક જઈ પડી હતી, તે વાતનું સ્મરણ થઈ આવે છે. કેમ મેળાની વાત યાદ આવતાં તેમાં બનેલા અકસ્માત કે ચમત્કારિક બનાવ, કે અણધારે થએલી કાંઈ સદ્ગુણરચના બેટ સાંભરી આવે છે. જ્યારે બાળકને નવે છોકે કેટલા એમ પૂછવામાં આવે, તે તેને આવડતું નથી, ત્યારે તે નવનો પાડો પહેલેથી બોલી જાય છે. અમુક પાટીઆ ઉપર કહેલા અમુક અક્ષરનું નામ પૂછતાં જો છોકરાને એકદમ આવડે નહિ, તો તે મનમાં કંઈક શરૂઆતથી જાણીને યાદ લાવે છે. કરિનાની કાંઈ લીટી, ભૂમિતિની કાંઈ પ્રતિમા, કે શાસ્ત્રીય વિષયની કાંઈ સિદ્ધતાનું અમુક પગથીયું ભૂખી જવાય છે, ત્યારે તે શરૂઆતથી યાદ કર્યા વગર સાંભરી આવતું નથી. આ ઉદાહરણો સમગ્રનું લગોલગપણું બતાવે છે, અને તે કેટલેક કળાઓ ઉપયોગી છે; પરંતુ યાદ રાખવું કે સંબંધવાળી સંકળનાને તે ન પહેાચે, તેમ એથી શુદ્ધ કેળવણી નથી, માટે તેનો ધણો ઉપયોગ શિક્ષકે કરવાનો નથી. બાલ્યાવસ્થામાં સંબંધવાળી સંકળના છોકરાંના મગજમાં જો ઉત્તરી શક્તિ નહોત્ય, તો આ યુક્તિથી કાર્ય સરે છે.

સમગ્રનું ને જગાનું લગોલગપણું વખતે સાથે કામ કરે છે, કે એકનું કામ બીજું સારે છે. જેમ મૂળાક્ષરનો અમુક અક્ષર જગાનું લગોલગપણું. બાળકના સાર પહેલેથી કંઈક બોલી જવાથી કાર્ય થાય છે, તેમ મોટે અક્ષરે ક્રમવાર લખેના પાટીયા ઉપર નજર જતાં કેળવે તે નજર આગળ ખડું થતાં તે અક્ષરનું નામ સુઝી આવે છે. છોકરે અકાબજનું રમત રમવાનું કહેતાં તે તેમને યાદ આવતી નથી, ત્યારે આપણે કહીએ, કે તમે કાકરીઆ આગળ રમ્યા હતા તે જગાની રમૂતિ થતાંજ તેમને રમવા યાદ આવે છે, એટલે તેનું વર્ણન કરવાની કે રમત દેખાડવાની જરૂર પડતી નથી. એજ રીતે ક્ષણભ્રમ આભ્યા હતા, ત્યારે તમે રમી બતાવી હતી, એમ કહીએ તોપણ તે રમતની રમૂતિ છોકરાને થાય છે. કેટલીકવાર અમુક ચોપડી, કે તેનું અમુક પૃષ્ઠ કે તેની અમુક લીટીની જગાનો વિચાર થતાં અમુક યાદ યાદ આવે છે. છોકરાંને કાંઈ શબ્દ ન આવડે, ત્યારે તેનો પહેલો અક્ષર બોલી બતાવવાથી કે અમુક બ્યાખ્યા-વિચારની વિરમૂતિ થયે તેનો કેટલોક ભાગ કહી જવાથી તેઓ પાઠપૂર્તિની રીતે બાકીનો ભાગ કહે છે; એટલે તેમને આખા શબ્દનું કે તમામ બ્યાખ્યા-વિચારનું જ્ઞાન થાય છે. થોડું મોટે કરવાથી

ધણી વાતની રમૂતિ થાય, એવા ધરાધારી યત્રો બાંધવાની પૂર્વે - યુક્તિ થઈ હતી. યાદદાસ્તને માટે એ રીત સારી છે, પરંતુ કેળવણીના કામ માટે તેની બલામણુ થઈ ન શકે. સમજ સાથે ને સંબંધ પૂર્વક જ્ઞાન આપ્યા પછી યાદ રાખવાની સરગતા સાર કંઈ મેળના કરવામાં આવે, તો તે ખોટું નથી. ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ વગેરે દરેક સ્થાનના સંધળા અક્ષર બોલવાની તરદી લેવા કરતાં કવર્ગ, ચવર્ગ કહેવામાં આવે, તો તે ખોટું નથી. એકવાર ગણની સમજ પડ્યા પછી ચાર યગચુથી જુજંગી થાયછે, એવું શીખવવું લાભકરક છે. વળી ગણના અક્ષરોને અર્થવાચક કવિતામાં ગોઠવવાથી વિશેષ લાભ થાયછે, એટલે “ ન બજરે મગડનાં પથરને બંદા ” આટલી કવિતાની લીટી યાદ રહેતાં પડખી ૭૬ કેમ બને, તે કહી શકાય છે. વિષયનું તારણ કહી તેટલું યાદ રાખવાથી આખા વિષયની રમૂતિ થાયછે, અને મનને યાદ રાખવાની યોડી મહેનત પડેછે; પરંતુ જો એકલું તરજુજ શીખવવામાં આવે, અથવા તે ઉપરજ મુખ્ય ધ્યાન અપાય, તો શીખવવાનો હેતુ પાર ન પડે; માટે શિક્ષક દરેક વાત પ્રથમ વિસ્તારથી ક્રમવાર સાકળીને બત વરી, અને છોકરાં તે બરાબર સમજ્યાં છે, તેની ખાત્રી કરવી, અને તે પછી તેનું તારણ છોકરાં પામેજ કદાવવું (જરૂર પડે તો તે કેમ કાઢવું તેની સમજ તેમને આપવી). એવું તારણ છોકરાં પછીથી યાદ કરે, તો હરકત નથી.

કાર્ય કારણનો સંબંધ એટલો ગાઢો છે, કે શિક્ષણના કામમાં તે સાથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડેછે. કાર્ય કહ્યું, કે કારણ કાર્ય કારણનો સંબંધ. યાદ આવેછે, અને કારણ કહ્યું, કે કાર્યની રમૂતિ થાયછે. એથી છોકરાને વિચાર કરવાની ને પોતાની મેળે શોધી કાઢવાની ટેવ પડેછે. કાંઈ છોકરાએ કંઈ ખોટું કર્યું, તો તે સામાટે ખોટું કહેવાય, તેની તેને સમજ મળવી જોઈએ. છોકરાને આપણે ધણી વાર આમ કરવું, અને આમ ન કરવું, એવી આજ્ઞા કરીએ છીએ, પરંતુ આમ થા માટે કરવું, અજર જામટે ન કરવું, તે બતાવવાની કાળજી રાખતા નથી. છોકરાં વિચારા મુજે મોટે આપણી આજ્ઞાને તાબે થાયંછે; પરંતુ તેમને વિચાર કરવાની કે ખરું ખોટું કારણ પૂર્વક સમજવાની તક મળતી નથી. જેમ તે ઉમરે વધે, તેમ તેમને કારણ સમજવવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. એક ધમાધ મએનો મિનારો જોતાં તે થાથી ધસાયો હશે, તેનો વિચાર થાયછે. જ્યાં ધૂની દેખાય, ત્યાં દેવના હોવો

નેમએ, એમ આપણે માનીએ છીએ કહી અને લાકડું દેતીને અરાડતા કહી જલદી તપી જાય, અને લાકડાને ઉત્તુ થતા વાર લાગે, તે ઉપરથી લોહુ ઉછાતા વાહકે, અને લાકડું મદવાહક છે, તેની આપણને ખાતરી થાય, અને આ કારણ જણા પછી આપણે કહીને હાથ અરાડતા કરીએ છીએ, અને કહીએ છીએ, કે તે ઉછાતા વાહક હોવાથી તપી મએની હોવી નેમએ શાસ્ત્રીય વિદ્યો શીખવનામા કાર્યે કારણનો સૌથી વધારે ઉપયોગ કરવો, કેમકે તે વડે એવા વિષયની સારી સમજ પડે, અને કાર્ય કારણને કે કારણ કાર્યને માદ અજાણે. દરિયા કાઠે ભરતી નેમ કે તેનું કારણ પૂછતા છોડાને કેટલા વિચાર મુજે, અને તેમને કેવી મળ પડે? અરમીથી પદાર્થ કૂલે, અને કંડીથી સમયામણ, એવું કારણ આપીને તેના કામલા (કાર્ય) પૂઠ વાથી તે ખેળવાની છોડાને જરૂર પડે, અને છેવટે કારણ અને કાર્યની સહનતા થતા આખી વાત તેમને માદ રહે. કાર્ય કારણના સબધ વગર શીખવેલો ઇતિહાસ વિશેષ ઉપયોગી થતા નથી ભૂમિતિ અને ન્યાય એ કાર્ય કારણ શીખવનારા ખાસ વિષય છે.

જે વસ્તુ કે વિચારના મુકાબલાથી તેમા રહેલું મળતાપણુ કે વિશ્વતા અથવા જુદાપણુ જણાઈ આવે છે મુકાબલો જલુ મુકાબલો- કરીને વસ્તુઓનો નહિ, પણ તેમના ગુણનો ચામળે. જેમા વિશ્વતાનો કોઈ પણ જાતનું મળતાપણુ નહોત, તેમનો મુકાબલો કરવો ઉપયોગી થતા નથી જેમ મળતાપણાથી જે વસ્તુનો સબધ ચામળે, તેમ તેમના વિશ્વ ગુણે કરીને પણ તેઓ એક બીજા સાથે સહનાય, કેટલીક વાર મળતાપણા કરતા પણ વિરોધ વડે વસ્તુઓ વધારે માદ રહે, એટલા માટે શીખવનામા કામમા તેનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે જેમ વિરોધ થોડો કે નમળો તેમ તેની જાપ મગજમા જાળી પડે, એવે તે માદદાસ્તને થોડો ઉપયોગી થાય છે ઉચું માણસ નેમને ઠીંગણા માણસનો વિચાર આવે, કાનુ કપડુ નેમને કે સફેદ કપડુ માદ આવે, ગાડા માણસ વડે ડાલા માણસનો ને કહાપણનો, રાત વડે દિવસનો, ગળપણથી મોળપણનો, અપવાદથી નિયમનો, મગી વડે હરિનો, વિચાર ઉત્પન્ન થાય, અને એ વિચાર તે તે વાતને લગતી ધણી બાબતો માદ અજાણે ઉનાળાના સખ્ત તાપમા રખતા માણસને શિયાળાનું મુખ સબરી આવે. તે વર્ણને કેવા કેવા કપડાં વપરાતાં, તાપ-

ણીએ કેમ તપાતું, ખાવાનું કેમ ભાવતું, ઉધ કેવી સારી આવતી, તે સર્વ વાતો એક પછી એક ઠંડીના વિચાર સાથેજ તેને યાદ આવેછે. અકબર અને ઔરંગઝેબના વિરૂદ્ધ ગુણોનો મુકાબલો કરી ખતાવતાં બંનેની રાજ્ય રીતિ, ચાલચલકત, અને લક્ષણતું ચિત્ર એવું ખડું થાયછે, કે તે બંધારે જોઈએ ત્યારે પૂર્ણ રીતે યાદ આવેછે.

વિરોધથી હસદું મળતાપણું છે. મળતાપણીનો ઉપયોગ શીખવવાના કામમાં વિશેષ આવેછે. મળતાપણું સર્વગોંધ હોવાથી મુકાબલો માનસસારાલવેતાઓના ધારવા પ્રમાણે તે મગજના એક મળતાપણીનો સંયોગીકરણ સ્થાનમાં વાસ કરેછે, તેથી એક વસ્તુને યાદ કરતાં તેને ની રીતિ. મળતી આવતી બીજી વસ્તુઓ ઝટ સાંભરી આવેછે. હાલ એક વસ્તુ જોઈ, તેવડે તેને મળતી પડેલાં જોએલી વસ્તુઓની સ્મૃતિ થાયછે. દેખના અક્ષર જોયા, કે તેવા કે તેને મળતા અક્ષર લખનાર બીજાં માણસો યાદ આવેછે. એક મકાન જોતાં તેના જેવાં પૂર્વે જોએલાં મકાનની સ્મૃતિ થાયછે. મીઠાવડે બીજા ખાર યાદ આવેછે. સાકરના ગળપણથી બીજા ગળ્યા પદાર્થો સાંભરી આવેછે. અલબત્ત જે પદાર્થો પૂર્વે જોવા અનુભવવામાં આવ્યા ન હોય, તેમના વિષે વિચાર ન આવે, એ દેખીતું છે. મળતાપણીનો મુકાબલો કરતી વખતે તેવા પદાર્થો વિષે કહેવામાં કે તે ખતાવવામાં આવે, તેથી જ્ઞાનમાં તેટલો વધારો થઈ તે પછી યાદ રહેછે. મુકાબલો કરી મળતાપણું ને જૂદાપણું બોળી કાઢવાની રીતથી સંયોગીકરણની ઉપયોગી પદ્ધતિનો શોધ થયોછે. જૂનું ને નવું, જાણીતું ને અજાણ્યું, સહેલું અને કઠણ એ બંધારે મળતાપણીની (કે જૂદાપણીની) સાકળથી સંકળાયછે, ત્યારે તે સમજસક્રિયને મદતગાર થાયછે, તથા બંધારે જોઈએ ત્યારે યાદ આવેછે. આ સંકળના સંયોગીકરણની રીતે સારી થાયછે. છોકરાને મળતાપણું ગમેછે. તેમને જો તે જોળી કાઢવાને માગે લગાડ્યાં હોય, તો તેઓ તે જોળી કાઢવા યત્ન કરેછે, અને બંધારે તેઓને તે હાથ લાગેછે, ત્યારે તેમને આનંદ થાયછે. શિક્ષક આ રીતિનો બને તેટલો ઉપયોગ કરેલ. એથી તેને દૃષ્ટાંતો જોળી કાઢવાની ને આપવાની, તથા ગળના કે જૂદા પડના બતાવવાનો સંગ્રહ કરી તે યોગ્ય પ્રસંગે વાપરવાની ટેવ પડેછે. એ ટેવ શિક્ષણના કામમાં ભારે ઉપયોગી થઈ પડશે. ધણીવાર છોકરા મુકાબલો સાર દૃષ્ટાંત માગેછે, ત્યારે શિક્ષકને ન જડી આવવાથી તે ભોટો મરેછે, ને હારીને

પાત્ર થાય છે. વ્યુત્પત્તિ શીખવતાં પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ધ નાશ પામી તેને ઠેકાણે હ થાય છે; જેમ, વધુના વધુ. છોકરાને તેવા ખીમ શબ્દો આપવા જોઈએ, અથવા ખાસ કરીને પૂછે તો જતાવવા જોઈએ; પરંતુ શિક્ષકે જે પ્રથમથી તપાસ કરી ખીમનું દષ્ટાંત યાદ ન રાખ્યાં હોય, તો તે છોકરાની જગ્યાસા પૂરી પાડી શકે નહિ. પક્ષીના વર્ગમાં ન છતા કેટલાક પ્રાણી ધડાં મૂકે, એવી વાત છોકરાના વાંચવામાં આવે, ત્યારે એવાં પ્રાણી કયા કયા હશે, તે જાણવાની તેમને હચ્છા થાય છે. શિક્ષકે જે એવા સર્વ પ્રાણી વિષે જ્ઞાન મેળવી રાખ્યું ન હોય, તો તે તેમનાં નામ આપી શકે નહિ. “મીઝા એટલાં ધડાં” એ જે શાસ્ત્રીય કહેવતનું તેણે મનન કર્યું હોય, તો પક્ષીઓ શિવાય કાન વગરનાં અથવા કાનને ઠેકાણે મીઝા સરખું કાણું હોય, એવાં પ્રાણી કયા કયા છે, તેનો વિચાર તેને થયો હોય, અને તેથી તેવા પ્રાણી ઇંડા મૂકનાર હોય છે, એવું તેના ધ્યાનમાં આવ્યું હોય. મુકાબલા વડે મળતાપણું ને જૂઠાપણું કઠાવવાની રીત સારી છે, તથાપિ તેનો હૃદયી જ્યાં હે પયોગ કરવો, કે છોકરાની વચ ઉપર નજર ન રાખી તે ચલાવ્યા કરી, એ સાફ નથી. સહેતુ કે સહજ પારખી કઠાય, એવું મળતાપણું મોટાં છોકરાં પોતાની મેળે જ ઓળી કાઢે છે, માટે તેમનો વખત એક કામમાં વધારે શેકવાથી લાભ થતો નથી. એથી તેમને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમની સ્તુતિ મેળવાતી નથી, અને તેમની માદગરત શક્તિને મદત મળતી નથી. ખુબ સામાન્ય એવા ગુણ છોકરાના ધ્યાનમાં એકવાર ઉતર્યા પછી તે તેમની પાસે વારેવારે કહેવરાવવાથી ફાયદો થતો નથી. કથિત પાઠ આપતા ધણીવાર છોકરા એ પદાર્થોનો મુકાબલો કરતા બનેલા બાર છે, રંગ છે, કઠણાણ છે, પારદર્શકપણું છે, વગેરે કહી જાય છે, કે વખતે શિક્ષક તેમનું કંઈ શીખવે છે, પરંતુ આવા સામાન્ય ગુણોમાં વખત ગાળવોજ ન જોઈએ. થોડા પાઠ થતા પછી અમુક સામાન્ય ગુણો કહેવાતુંજ બંધ કરવું.

સ્વાભાવિક
સંનય.

જે વસ્તુ કે વિચારના સ્વાભાવિક સંનય વડે એક વસ્તુ ખીજ વસ્તુને માદ અણાવે છે. એ સંનય જેમ માદો ને વારે વારે જતાવેલો હોય, તેમ સંસારણને વધારે મદત મળે છે. ગર્ભ, પીટના ઘો, ચંદન ઘો ને ગરોળી એ સંનય

છે, એટલે એ સ્વાભાવિક રીતે નિઃશ્ચિન્ત સંબંધ છે, તેથી તેમાંના એક પ્રાણીનો વિચાર ખીજા પ્રાણીની યાદ આણે છે, તથા તેમાં કયી જાતનો સંબંધ છે, તેનું પણ જ્ઞાન કરાવે છે. એક પક્ષડો યાદ આવતાં તે જોને માટે જોડાયેો હોય, તે યોદ્ધાની તથા તેણે કરેલાં પરાક્રમની વાત યાદ આવે છે. માટનું એક કવિત સાંભળનારનાં રૂઆં ઉભાં કરે છે, કેમકે તે પૂર્વે થઇ ગએલા વીર પુરુષનું ચરાતન યાદ આવે છે, તથા તેણે કરેલાં અદ્ભુત કૃત્યોનું જ્ઞાન કરાવે છે. સતિ કે ઝમર સજ્જ સાંભળતાં પૂર્વે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ ધણીના મહદા સાથે ચિંતામાં બળી મરતી, કે મહાસંકટ ને સમયે રજપૂતો પોતાની વહુ દિદરીઓને ચિંતા ખડકી સામટી જાણી દેતા, એ બચાકર વાતની રચિતિ થાય છે. બચપણમાં જોલતા હોઇએ, એવું કાંઈ જોડકાણું યાદ આવતાં આપણી બલ્યાવસ્થાનું જ્ઞાન થાય છે. વિદેશમાં આપણા ગામનું કાંઈ માણસ દીકું, કે આપણા દેશનો, ગામનો, સગાં વહાલાનો, ને મિત્રોનો ખ્યાલ થાય છે, અને સ્વદેશની પ્રણી વાતો યાદ આવી જાય છે. ચીથરેલાલ સુદામાને જોઇને બાળપણમાં નિશાળે ભેગા બહુતા હતા, તે વખતની અનેક વાતો કૃષ્ણે ઠાઠી હતી, તે સુપ્રસિદ્ધ છે. શિક્ષક જો આ સ્વાભાવિક સંબંધનો લાભ લે, અને વસ્તુઓ કે વિચારની સંકળના તે પ્રમાણે કરે, તો તેથી ધણી લાભ થાય. જૂગોળમાં કાંઈ દેશ વિષે શિખવતાં તે દેશની બધીવા લાયક બાબતો કે ખાસિયતો બતાવી હોય, તો તેની હકીકત ઉદાહરણે વધારે યાદ રહે, ને વધારે ઉપયોગી થાય. તે દેશ માંહેલા પર્વતો, નદિયો, સરોવરો વગેરેમાં જે વિશેષતા હોય તે બતાવવી; ઈરિયા કાંઠે હોય; તો તેનાં બંદર, અખાત, ભૂશીર વગેરે જણાવવાં; તેની પેદાશ, મુખ્ય પ્રાણીની ખાસિયત કહેવી; રાજકીય ને વેપાર રાજગારની રિયતિની સમજ આપવી; અને બને તેટલે જૂગોળનો ઇતિહાસ સાથે સંબંધ કરવો. જૂગોળ અને ઇતિહાસ એવો સંબંધ ધરાવે છે, કે એકની વાત ખીજીની વાત વડે યાદ આવે છે. પ્રાણીયત નકશામાં બતાવતી વખતે તે ઉપર યજ્ઞેનાં સુદની ચોડી વાત કરી હોય, તો બને વાતો યાદ રહેવામાં એક ખીજીને મદત કરે છે, અને જૂગોળનો કહેવાતો લુખ્ખો વિષય રમુજ થાય છે. ધણાં શહેરો ને સ્થળો પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે કે અર્વાચીન રાજ્ય સાથે જોડાયેલાં હોય છે. અમદાવાદ, પાટણ, દાદિહ, ઠાનપૂર, પૂના, બેદર, શ્રીરંગપટ્ટણ, ત્રિયાનાપહી વગેરે કિંદુસ્તાનનાં ધણાં શહેર ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કાંઈ તીર્થને

માટે, કોઈ ખતીજ પદાર્થોને માટે, કોઈ આગગાડીના રોશન માટે, કોઈ દેશી રાજ્યની રાજધાની તરીકે, કોઈ હવાખાવાના સ્થળને માટે, અને કોઈ લશ્કરના કે વ્યાપાર રાજગારના મથકને માટે પ્રખ્યાત હોય છે. આવી યાતો સ્થળો શીખવતી વખતે યહી હોય, તો બંને સ્વાભાવિક સંબંધ વડે જોડાયેલે, અને સહારણને પુખ્તી આપે છે સ્વાભાવિક સંબંધ રસિકના લાવેલે, અને નીતિની લાગણીઓ ઉશ્કેરેલે.

પહેલી વાત ઉપર બીજી વાતનો આધાર રાખી તે કમવર જોડેને પગથીએ પગથીએ શીખવવાની રીતિને ન્યાય સંબંધ કહે ન્યાય બંધ છે. બાપામા ન્યાય અને ગણિતમાં ભૂમિતિ એ ન્યાય સંબંધના ઉત્તમ નમુના છે અમુક બામત કે બામતે રીકારીને તે ઉપરથી કારણ પૂર્વક અમુક નિર્ણયપર આવવું, કે અમુક વાત સિદ્ધ કરવી, એ ન્યાય સંબંધનું કામ છે એમા પગથીઆ વાર એવી સહજ ના થાયલે, કે જો એક પગથીઉ ચૂક્યા, તો આગળ ત્યાંથી રોકાવું નથી સહજના સહારણ યાદ રહી હોય, તો પગથીઆ આપો આપ કમવાર સુખી આવેલે મનને કેળવનાર, કારણ સકિતને વધારા, અને સહારણને મદત કરનાર ન્યાય સંબંધ એ જળજ સાધન છે શિક્ષકના દુર્ધક્ષથી કે તેની કમ બાવડતથી ન્યાય સંબંધ જળવાતો નથી. સારે ભૂમિતિ જેવા ઉપયોગી વિષય છોકરાને અકારે થઈ પડેલે, અને પરીક્ષામા ઉતરવાની ખાતર તેઓ સિદ્ધ કરવાની કૃતિ ગોખી જાયલે જો આકૃતિમા માડેલા અક્ષરો બદલીએ, કે તેમનું રચનાતર કરીએ, કે આકૃતિ જૂદા રૂપમાં મુકીએ, તો એવા છોકરા પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરી શકતા નથી કોઈ પણ નિયમનો, તે જે વસ્તુઓ કે બામતોથી બન્યો હોય, તેની સાથેનો સંબંધ બતાવવો, કિંવા કોઈ વર્ગ કે જયો તે જે વ્યક્તિઓથી બન્યો હોય, તેમનો પરસ્પર સંબંધ સમજાવવો, એ પણ ન્યાય સંબંધમા આવેલે એટલે સાસ્ત્રીય ધણાખરા વિષયો એ સંબંધ વડે સારા શિખાયા છે રસાનિક સંયોગ કે યાત્રીક (અમરત) મિત્રબુને કહેલે, તેની સમજ પાડવા સારૂ તેવા સંયોગ ને મિત્રણના અનેક દાખલા આપવા જોઈએ, તથા પ્રયોગ વડે તેની પ્રતીતિ મરી જોઈએ કોઈ, તબાક્ષ (તાડ જેવા ઝાડ-પામડ્રીસ), આચળવાળા પ્રાણી, અને પેટે ચાલનારા પ્રાણીના વર્ગ જૂદા જૂદા કેમ બંધાયેલે, અને દરેક વર્ગની જૂદી જૂદી

વ્યક્તિઓમાં મળતાપણું શું છે, તે જતાવવાથી ન્યાય સંબંધનું કાર્ય થાય છે.

મહાવરો અથવા પુનરાવર્તન-જેમ સંકળના અથવા સંબંધ એ સંભારણુચકિતને માટે ઉપયોગી છે, તેમ મહાવરો અથવા મહાવરો.

પુનરાવર્તન પણ ઉપયોગી છે. મહાવરોથી ટેવ પડે છે. ટેવવડે અમુક કાર્ય એની મેળે ચંપ જાય છે, અથવા તે કરવામાં જલ્દી થોડી મહેનત પડે છે. જેને ઉતાવળે ચાલવાની ટેવ હોય છે, તેને ઉતાવળા ચાલવાથી થાક લાગતો નથી. જેણે ધણો બોળે વહેવાની ટેવ પાડી હોય છે, તે ધણો બોળે સહેલાઈથી લઈ જઈ શકે છે. ટેવ જેમ શરીરને કસે છે, તેમ તે મનને પણ કસે છે. જે કરવાનો મહાવરો હોય, તે કરવામાં મનને થોડી મહેનત પડે છે. કેટલીકવાર તો જાણે મનને કંઈજ તસ્દી પડતી નથી, એમ લાગે છે. જે વાત અનેકવાર યાદ કરી હોય, તે વિસરાતી નથી. અમુક દિવસે કોઈની મુલાકાતે જવાનું વચન આપ્યું હોય, ત્યારે વચનની વિસ્મૃતિ ન થવા માટે તે દિવસ આવે ત્યાં સુધી આપણે ધણીવાર તે વાત સંભારીએ છીએ. કહી જો તેને અનેકવાર યાદ ન કરીએ, તો વખતે આપણું વચન ભૂલી જવાય છે, કે કહેલો વખત ચૂકી જવાય છે. વેદિમાઓ ગાળેલું ભૂલી ન જવાય માટે વચ્ચે વચ્ચે તેનું પાસાયણ કરે છે. મોટે કરેલું ગીત કે કવિતા વિસારે ન પડે, માટે તે કોઈ કોઈવાર ગાવાની જરૂર પડે છે. જેમ જેમ આપણે કોઈ વાત યાદ કરતા જઈએ, તેમ તેમ મનની મહેનત ઓછી થાય છે, અને સ્મૃતિની સરળતા વધે છે. ધણાં વર્ષ પર શીખેલી વાત વચ્ચે યાદ ન કરવાથી ભૂલી જવાય છે, તેને યાદ કરવામાં વધારે મહેનત પડે છે, અને કેટલીકવાર તો તે મહેનત કરતાં છતાં પણ યાદ આવતી નથી. મહાવરો વગર આપણે શીખેલાનો ધણો ભાગ ભૂલી જઈએ છીએ. નિશાળ છોડ્યા પછી જેઓ પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચતા નથી, કે ભણેલું યાદ કરવાની કાળજી રાખતા નથી, તેઓનું ધણુંખરું ભણતર વ્યર્થ જાય છે. ખરી વાત છે, કે ભણેલી સર્વ વાતો કે તેની સઘળા ખારીક હકીકતોની આપણને જરૂર પડતી નથી, પરંતુ જે વાતો કે તેમની ખારીક હકીકત જરૂરની હોય, તે જ્યારે જોઈએ ત્યારે યાદ આવવા સારૂ વચ્ચે વચ્ચે સંભારતી જોઈએ. એમ ન કરીએ, તો જ્યારે તેમની જરૂર પડે, ત્યારે તે ફરીથી નવે નામે શીખવી પડે, અને તેથી વધારે વખત જાય, તે જ્યારે મહેનત પડે,

મહાવર માટે નિશાળમાં નચેના દલાળ લેવા જોઈએ. (૧)

મહાવરને
માટે સાત
દલાળ.

અમુક વિષય સિખવ્યા પછી તેનું પુનરાવર્તન કરવું.
પુનરાવર્તનમાં શિક્ષકે વિષયનો સાર ફરીથી કહેવો અથવા
છોકરા પાસે કહેવરાવવો. (૨) છોકરાએ ગ્રહણ કર્યું ને
યાદ રાખ્યું, તેની ખાત્રી માટે વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્ન કરના.

એકજ ખાખત વિષે જૂદી જૂદી રીતે અનેક પ્રશ્ન કરીને જવાબ લેવાથી
તેની પુનરાવૃત્તિ થાયછે, અર્થાત્ તે અનેકવાર ગોખાયછે. (૩) એક
દિવસે જે જે શીખવ્યું હોય, તે બીજે દિવસે આગળ શીખાતા અગાઉ
પૂછવું. એટલે છોકરા શીખેયું તૈયાર કરીને લાવ્યા છીં કે નહિ, અને તે
તેમને યાદ રહ્યુંછે કે નહિ, તેની ખાત્રી થાય. (૪) અમુક વિષયનું
અમુક પ્રશ્ન કર્યું કે તેની અમુક ખાખત પૂરી થયા પછી તેનું પુનરાવર્તન
કરવું; જેમકે, ઇતિહાસમાં તથા ભૂગોળ વગેરે પૂરા થયો, એટલે એ વચની
શીખવેથી હકીકત ફરીથી પુછવી (૫) અમુક અંતરે શીખવેલા સમગ્ર
વિષયની પરીક્ષા લેવી; એટલે અઢવાડીએ, પખવાડીએ, મહિને, ત્રણ
મહિને, છ માસે ને નવ માસે, અથવા તેમથી જે જે અનુકૂળ પડે તે
તે અંતરે. આ પરીક્ષાને આપણે તપાસણી કહીશું, અને તે પરીક્ષક
અધિકારીની પરીક્ષાથી જૂદી જાતની ગણીશું; કેમકે બંનેના હેતુ જુદાછે.
શિક્ષકની તપાસણીના હેતુ છોકરાને ડેજલવાનો અને તેમને મહાવર
કરાવવાનો છે તેઓ જે શીખ્યા છે, તે સંખાળ પૂર્વક કહી કે લખી
ખતાવે, પ્રશ્નનો જવાબ સારી રીતે ને સરળતાથી આપી શકે, આપેલા
વખતમાં જવાબ તૈયાર કરવા સાથે દરેક ઉત્તરને માટે વખતની વહેચણી
કરના શીખે, આપેલી જાનના એટલે અમુક ખાનામાં વિષયને લખવાની
તાલીમ મળે, ટ્યા યા મુદ્દા લેવા, ગોનું દેટ્યું ને કેવી રીતે વર્ણન
કરવું તેની સમજ આવે, એ શિક્ષકની તપાસણીના હેતુ છે. (૬)
શીખવેયું ફરીથી ચલાવી જવાનો વખત રાખવો, ખાખતા સુધી
અધિકારીની પરીક્ષા માટે જોટું તૈયાર કરવાનું હોય, તે નવ દર
માસમાં પૂર્ણ કરી છેવટના ત્રણ કે બે માસ પુનરાવર્તનને માટે રાખવા. એ
વખતમાં તમામ વિષયો ફરીથી ચલાવી જવા, એટલે તે છોકરાના મનમાં
હસશે, અને તેમને સારા યાદ રહેશે. આ વાત ઉપર દુર્લક્ષ રાખવાથી
પરીક્ષા વખતે ઘણા છોકરા નપાસ થાયડે (૭) શીખવેલા વિષયનું
તારણ, કે ચોપડીઓમાં મથાળે ફિલા દલમના મેં આગળ આપેલો સાર

એ મહાવશને માટે ઉપયોગી થાય છે. એનો ઉપયોગ યાદદાસ્ત તાજ કરવા સાર છે, અને તે શીખવતી વખતે જોખાવા માટે નથી, એ વાત હમેશ લક્ષમાં રાખવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

બુદ્ધિની શક્તિઓ

૬. કલ્પના અથવા તર્ક.

કલ્પના એ એવી શક્તિ છે, કે જે વડે મોટા વસ્તુ ઇંદ્રિયોની સમક્ષ નહોત્ય, તેનું મનમાં ચિત્ર પડે. એ શક્તિ બે જાતની ^{કલ્પનાની વ્યાખ્યા ને પ્રકાર.} ગણાય છે. ૧. સંભારક, અને ૨. ઉત્પાદક. જે કંઈ પહેલાં જોયું જાણેલું હોય, તેનું યાદદાસ્તથી જે ચિત્ર પડે, તે સંભારક કલ્પના, અને જે કંઈ મનમાં નવિનજ ચિત્ર ખડુ થાય, તેને ઉત્પાદક કલ્પના કહે છે. પહેલા પ્રકારની કલ્પના બહુ કરીને વસ્તુઓને લાગુ પડે છે, અને બીજા પ્રકારની કલ્પના લાગણીઓ અને રસિકતાને લાગુ પડે છે. ઇતિહાસ, જુગોળ અને બીજા પદાર્થને લગના સાહીય વિષયો—રસાયન આદિમાં—સંભારક કલ્પનાનો ઉપયોગ થાય છે, અને અંતઃકરણની લાગણીઓ એટલે નીતિના વિચાર, અને કવિતાની ખૂબીઓ, ગ્રાહતા (પ્રગટ્થતા) અને હૃદયવેધકતામાં ઉત્પાદક કલ્પનાનો ઉપયોગ થાય છે.

પહેલા પ્રકારની કલ્પના અને સ્મરણશક્તિ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. ફેર એટલે જ, કે સ્મરણ શક્તિ વડે જાણેલી વાત સંભારક ને યાદ આવે છે ને કહેવાય છે, ત્યારે સંભારક કલ્પના વડે ઉત્પાદક કલ્પના. તે વાતનું મનમાં ચિત્ર ખડુ થાય છે. વેદન (કોઈને મતે ભાવના), સ્મરણ અને કલ્પના એ ત્રણ શક્તિઓ એક પછી એક ઉદ્ભવે છે, અને એ ત્રીણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બાળક માત્ર જે જુએ છે અથવા જે તેને ઇંદ્રિયોત્તર થાય છે, તેમ યાદ રાખી શકે છે. તે ઉપરથી સ્મરણ શક્તિનો ઉપયોગ થતા અગાઉ ઇંદ્રિયોત્તર શક્તિ કેટલેક દરજ્જે પશુ ખીલવતી જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. કલ્પના શક્તિના પહેલાં સ્મરણ શક્તિ ખોલતી જોઈએ, કેમકે જે સ્પષ્ટ ને

ખરાખર યાદ રહ્યું હોય, તેનું જ ચિત્ર પડી શકે છે. જે દંધ ઇન્દ્રિયગોચર થયું હોય, તે યાદ રહ્યું હોય, તેનું પ્રથમ ચિત્ર શુદ્ધ ને સાદું પડે છે; તેને આપણે સંભારક કલ્પના કહીએ છીએ. એ પછી તેમાં દંધ વધવડ થએલું કે કેવળ નવું ચિત્ર ખડું થાય છે, તેને આપણે ઉત્પાદક કલ્પના કહીએ છીએ. ઉત્પાદક કલ્પના આવતા અગાઉ ઇન્દ્રિયગોચર પુષ્કળ ચિત્રો પડવાં જોઈએ. સંભારક કલ્પનાનું ચિત્ર અને યાદદસ્તનું કથન બંને સરખાં હોય છે. માત્ર કલ્પનાનું ચિત્ર મનમાં પડે છે, અને યાદદસ્તનું કથન ઇન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. બાળક એક વસ્તુ કે માણસ અનેકવાર જુએ છે, ત્યારે તેને તે યાદ રહે છે. યાદ રહ્યા પછી તે વસ્તુ કે માણસનું ચિત્ર (ખોખા રૂપે) બાળક પોતાના મનમાં ખડું કરી શકે છે.

બાળક જન્મ્યા પછી પહેલાં ચોમાસામાં વાદળાં, વરસાદ, વીજળી, ગર્જના જુએ છે ને સાંભળે છે. બીજે વર્ષે જ્યારે એવોજ ખનાવ બને છે, ત્યારે તેને પહેલાં વર્ષની વખતે કંઈક વાત સાંભરી આવે છે, પરંતુ તે પછીના ચોમાસામાં તેને પાછલાં ચોમાસાની ધણી વાત યાદ રહે છે. યાદ રહ્યા પછી કોઈ દહાડામાં તેને ચોમાસાની વાત પૂછીએ, તો ચોમાસાનું ચિત્ર તેના મનમાં ખડું થાય છે. વાદળાં કેવાં ફેડાફેડા કરતાં હતાં, વરસાદ કેવા જોરથી પડતો હતો, વીજળીના ઝમકારા આંખમાં કેવાં પેસી જતા હતા, અને ગર્જના કેવી ભયંકર સામતી હતી, તેની કલ્પના તેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ બાળક મોટું થાય છે, અને તેની જુદી વધે છે, તેમ તે આબેદુખ ચિત્ર પાડી શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેને આધારે નવાં ચિત્ર પણ તે ખડાં કરી શકે છે; એટલે જો તેના વાંચવા સાંભળવામાં આવે, કે વરસાદના પાણીના જોરથી અમુક ગામ તણાઈ ગયાં, કે વિજળી પડવાથી અમુક મહેલ ચીરાઈ ગયો, તે પોતાના પાછલા અનુભવ વડે એવી ન જોઈએલી બાબતનું પણ તે ચિત્ર ખડું કરી શકે છે, તથા એવા ખનાવ કેવાં ભયંકર પરિણામ લાવી શકે, તેની પણ તે કલ્પના કરી શકે છે. કલ્પનાશક્તિ જેમ વધારે વિસ્તાર પામે છે, તેમ કવિયો ને ચિત્રકારે પોતાની કલમથી ને પીછીથી વધારે આબેદુખ અસરકારક ને મુંઢર ચિત્રો પાડવાને શક્તિમાન થાય છે. કલ્પનાશક્તિ વડે માણસનું હૃદય કોમળ થાય છે, કેમકે તે બીજાનાં દુઃખ ને વિટંબણા ધારી શકે છે, અને તેથી તેના હૃદયની સાગણી ઉરોરામ છે. આથી

માણસ નીતિવાન અને ધાર્મિક વૃત્તિનું ચાલે. પોતાને મળેલા જ્ઞાનવડે વધારે વિચાર કરવો, નવી વાતો શોધી કાઢવી, અમર્ય બાબતોમાં મન ધાલવું, અને છેક ચૈતન્ય અને પરમાત્મા સુધી વિચાર કરવાને પ્રવૃત્ત થવું, એ દષ્ટિના શક્તિની ચમત્કૃતિ છે.

કષ્ટના શક્તિ આટલી ઉપયોગી છતાં તેને હદમાં રાખવાની ને અતિ કષ્ટના ને તરંગ. વિવેકથી વાપરવાની જરૂર છે. લોકોમાં કહેવત છે કે, “બહુ બજે તે ગાંડા ચાવ.” વડે સ્વર્થ કહેણે, કે “બુદ્ધિ અને ગાંડપણ વચ્ચે ઝીણું પડે છે,” એટલે એ પડ ખસી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તેથી જ ગાંડપણ આવી જાય છે. બહુ તર્ક કરનારા કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ને વિદ્વાનો ગાંડા થઈ ગયેલાના દાખલા ધણા છે. અતિશય તર્કથી મગજ સંકેતાય છે, ને બુદ્ધિ નળણી પડે છે. * વળી કુતરે એ કષ્ટનાનું જ પરિણામ છે, તેથી તે વડે અવળા રસ્તા ચૂકે છે, ને કુમાર્ગે જવાય છે. બાળકોમાં કષ્ટના શક્તિ જેવામાં આવે છે, પરંતુ ધણીવાર તે ખરી કષ્ટના નથી હોતી; એને આપણે છુટા અથરા તરંગ કહીશું. તેમના મનમાં કંઈ કંઈ છુટા આવ્યા કરે છે. એવા છુટાને જો હદમાં રાખવામાં ન આવે, કે તેમને સવળે માર્ગે ચલાવવામાં ન આવે, તો બાળક ચિત્તભ્રમી જેવા ચાલે. તેમનું મન ગમે ત્યાં ભટકતું રહે છે. જાણે સ્વપ્નાં આવતાં હોય, તેમ તે એવા તરંગમાં ગોથાં ખાય છે, અને એવા વિચાર શૂન્ય થઈ જાય છે, કે પોતાની આસપાસ શું બને છે, તેનું તેમને જ્ઞાન રહેતું નથી. તરંગી છોકરાં શિક્ષણમાં ચિત્ત પરાવી ન શકે, એ દેખીતું છે.

સંભારક કષ્ટના વડે જાણેલી વસ્તુનું ચિત્ર પડે છે, એવું ઉપર કહ્યું છે. એ ચિત્ર હમેશાં ખડું ને આજેતુબ પડે છે, એમ ન બાળકની ક- દષ્ટિના. સમજવું. જેમ જાણેલી વાતનું ખરું ને પૂર્ણ વર્ણન યાદ દારત શક્તિ કરી શકતી નથી, તેમ તેનું ખરું ને પૂર્ણ ચિત્ર સંભારક કષ્ટના વડે પડતું નથી. ચિત્ર પાડતી વખતે મૂળ વાતમાં કંઈતે કંઈ વધવટ ચાલે. ભૂલી જવાથી કે દુર્લક્ષથી કેટલીક વિગત રહી જાય છે, ને કષ્ટના વડે કેટલીક ઉમેરાય છે. કેટલીકવાર પ્રચ્છાશક્તિના

* કવિ હવપતરાખને જેમણે જુવાનીમાં ને જુદાવસ્થામાં જોયા હશે, તેમને કદાચ આ ફેરફારની પ્રતીતિ થઈ હશે.

ઉપયોગ વિના મિત્રમાં બાળક આપોઆપ વધત હરી નાખે છે. માટે બાળકની અદર કલ્પના સ્થિતિ જોશયર માનસમાં આવે છે, તથાપિ તે સમાજ કે દ્રશ્ય વિનાની હોય છે. બાળક મગજ હડી ને મજબૂત હાથ સેવાને યોગ્ય હોયું નથી. ત્યાં મુઠી હડી ને મજબૂત હાથ મગજમાં પડી ન શકે, ત્યાંમુઠી તેનું ખરું મિત્ર કલ્પનાવડે ખૂબ થઈ શકે નહિ. આપણે જોઈએ છીએ, કે છેલ્લે નાના બાળક વખતે ઉપમા રડી કે હસી ફરે છે, અથવા તેના અવાજો જાણી અવશ્યાગા કરેલી ચેટા કરે છે (જાણે ધાવતુ હોય તેમ હોઈ મચળચાવે છે, વગેરે). સ્વપ્નાવસ્થા એ કલ્પનાનું પરિણામ કહેવાય છે કેટલાક કહે છે, કે બાળક ઉપમા જે કંઈ કરે છે, તે સ્વપ્ના-કલ્પનાનું પરિણામ નથી મને તેમ હો, પણ કંઈ બચના વિચારથી તે જાણુ જોઈએ, અને આનંદના વિચારથી હસવું જોઈએ, એમ અનુમાન કરી શકાય જો બાળકના મગજમાં આવા વિચાર આવતા હોય, તો તે કલ્પનાજ છે. વળી જો તેની જાણી અવશ્યા તપાસીએ, તો કોઈ સાક્ષી પહેરીને ઘરમાં આનંદ, કે તે પોતાની માતા ધારીને રાજી થાય છે, કે પોતાને તે સે જોડા માટે રોવા લાગે છે. આ ઉપરથી સાક્ષનાવાળું મનુષ્ય જોઈને પોતાની માતાનું જેનું તેનું પણ મિત્ર તેના મનમાં ખૂબ થાય છે, એ વાત નિશ્ચય છે.

આ ઉપરથી જણાશે, કે કલ્પના શરૂઆત બાળકાવસ્થાથી થાય છે મેડમ નેકર ડી સોસર જણાવે છે, કે “એક ૧૧ માસના બાળકે કાતરણુમાથી એક ધણો નાનો કુતરો જોઈખી કાઢ્યો હતો.” મારા દોઢ વર્ષના દિકરાને પાછી ઢેરી થેળીને ચૂસાડવામાં આવતી. એક વખત તે ઢેરી માટે ગવા લાગ્યો, પરંતુ અમને તે સાચી રૂએ છે તેની સમજ ન પડી. આખરે તેણે પોતાના હાથ વડે, આપણે જોઈ કરી ધોળતા હોઈએ તેમ કરી બતાવ્યું, એટલે તે શું માગે છે, તે અમારા જાણવામાં આવ્યું. મારા એક અડી વર્ષના બાળકે આગમાંડીનું નામ હતી ગાડી પાડ્યું હતું, અને મારા મિત્ર રા. બા. લાલજીદરને ત્યાં તેડી જ ઉમરના એક છોકરાએ તેનું નામ કુખ માડી, ને બીજાએ કુખ માડી પાડ્યું હતું. મોટા માણસોની કલ્પના વડે પડેલું આગમાંડી કે અગીરથ કરતાં આ નામ ઉત્તરતા ન ગણાય જો કે પાચે નામ જરાયર અર્થવાચક નથી, તોપણ તે અમુક કારણે ચોજાયેલા છે. નાના છોકરાને ચિત્રો જાણી મને છે, કેમકે

કલ્પનાની
શરૂઆત બ
ચાવણથી થા
ય છે

તે નાના સ્વરૂપમાં મૂળ વસ્તુને દેખાડે છે, એટલે તે મૂળ વસ્તુ બાળકને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તેનું 'અર્થ' ચિત્ર મગજમાં પડી રહેછે; માટે બાળકને બહુવિધાનાં પુસ્તકો સચિત્ર જોઈએ, અને જે પદાર્થો તેને બતાવી ન શકાય, તેના નમુના કે ચિત્ર તેની આગળ ધરવાં જોઈએ. ચિત્રો કરતાં પણ રમકડાં અથવા માટી, લાકડું, ધાતુ વગેરેથી બનાવેલા નમુના તેને વધારે પસંદ પડેછે, કેમકે તે મૂળ વસ્તુ સાથે વધારે મળતા-પણું ધરાવે છે.

ખોલતાં આવડયા પછી બાળકની કલ્પનાશક્તિ વધારે બહાર પડેછે.

તેને સહેલી, ગુણ, ને ટ્યુબી વાનો બહુ ગમેછે. જો

ખોલતાં આ-
વડયા પછી
બાળકની ક-
લ્પના વધેછે.

વાતમાં પોતાવિષે કંઈ કહેવામાં આવે, અને પોતાના

કૃત્યોનું વર્ણન કોઈની વાતમાં કહેવામાં આવે, તો તે તેને

વધારે પસંદ પડેછે. ઘણીવાર તે બધી વાત સમજી શકતું

નથી, અને ઘણા શબ્દોના અર્થ પણ જાણતું નથી, તે

છતાં તેને વાતો ગમેછે, કેમકે તે તેની કલ્પનાશક્તિને ઉશ્કેરેછે. આ

કારણથી બાળકને પસંદ પડે, એની વાતો સર્વ દેશોમાં જોડાએલી હોય

છે, અને તે તેમને કહેવામાં આવેછે. વાતમાં અહલૂતપણું તેની કલ્પનાને

વધારે ઉશ્કેરે છે, પરંતુ તેની વાતો કહેવામાં બહુ સાવચેતી રાખવી

જોઈએ. સાંભળેલી વાતકૃત્તિઓનાં કહી પણ બતાવે છે, પરંતુ તે ઠામઠેકાણા

વગર કહેછે, ને શબ્દો વાપરવામાં ભૂતો કરે છે. વાત પોતાને બરાબર

યાદ રહે, અને તે બિનચૂક કહી શકાય, તેટલા સારું બાળક તે વાત વારે

વારે સાંભળવા ઇચ્છે છે, અને જ્યાં સુધી તે પોતાના મગજમાં બરાબર

ઠસે નહિ, ત્યાંસુધી તે સાંભળવામાં ઈંટાળો ખાતું નથી. જેમણે ઘણી ને

વારે વારે વાતો સાંભળી હોય, એવાં ત્રણ ચાર વર્ષના છોકરાં વખતે એક

નવી વાત ઉપજાવી કાઢે છે. ઘણી વાતોમાંથી કંઈ કંઈ લઈને એક નવી

વાત ખડી કરવાનો તે ચત્ત કરે છે. આ ઉત્પાદક કલ્પનાનું પરિણામ છે.

વાત કહેતી વખતે બાળકને ધીમે ધીમે વસ્તુઓ અને શબ્દોની સમજ

આપવાથી કેળવણીનો હેતુ સરતા જાય છે. વાતમાં હુંગર, વન, દરિયો, ટું

પહાણ એવા શબ્દ આવે, ત્યારે હુંગર વગેરે શું દર્શો, તેની સમજ

આપવી. એટલે શબ્દાર્થ આપોઆપ સમજાય છે. અને વસ્તુનું ચિત્ર

બાળકના મગજમાં પડે છે. શબ્દાર્થને માટે વ્યાખ્યા કહેવાથી લાભ થતો

નથી, કેમકે વ્યાખ્યા ઈન્દ્રિયગોચર પદાર્થ નથી, તેમ તેમાં નવા શબ્દ

ઉમેશય, તે વગી સમજાવવાની બાંજગડ ઉભી થાય. વસ્તુ જાતે, કે તેને નમુનો અથવા ચિત્ર બતાવી શકાય તો સાફ, પરંતુ તેમ ન બને, તો તેને મળતા જાણીતા પદાર્થના મુકાબલા વડે તેની સમજ આપવી.

બાળકને અદ્ભુત વાતો ગમે છે, એવું આપણે ઉપર જણાવ્યું.

બાળકને અદ્ભુત વાતમાં દેવ દેવી, રાક્ષસ, ભૂતપ્રેત આવે, કે હજાર હાથનું ભૂત વાતો ગમવાનું કારણ. માણસ, કે સાત પૂછડીઓ હંદર આવે, તો તેને તે બહુ ગમે છે. પ્રાણી, વનસ્પતિ કે પદાર્થને બોલતાં કે માણસના જેવાં કૃત્ય કરતાં વર્ણુઓ હોય, તો તેને આનંદ થાય છે. રમકડાં જાણે માણસ હોય, તેમ તેમની સાથે તે વાતો કરવા લાગે છે. તે લાકડાના ઘોડાને હટ ઘોડા હટ કહીને કે ચાણુક મારીને ચલાવવાનું કરે છે, અને લાકડાની 'પૂતળીને ખાવાનું' ધરે છે. કેટલીક વાર તે લાકડીનો ઘોડો કરી તે ઉપર સવાર થાય છે, ને જાણે ઘોડો કુદાવતું હોય, તેવું ડોળ કરે છે. નાની છોકરી દીંગયા દીંગલીનું લગ્ન કરે છે, તેમના મોં આમળ ખાવાનું ધરે છે, અને રાત પડે, ત્યારે તેમને સુવાડે છે. કોઈ પણ જાતનું મળતાપણું ન હોતાં એક કાગળના કડકાને કે ઝાડના પાંતરાને માણસનું, ઘોડાનું કે ગમે તેનું સ્વરૂપ તે આપે છે. આનું કારણ શું હશે ? કોઈ વિદ્વાન, બાળકને સૃષ્ટિની ચરખાતનાં જંગલી માણસ જેવું ગણે છે. અનુભવ અને વિશેષ જ્ઞાનને અભાવે તે સૃષ્ટિના અનેક બનાવોને દેવ કે દેત્ય માનતા, અને અશક્ય વાતોને શક્ય સમજતા. દાષ્ટમેન કહે છે, કે જીવિનો નિયમ છે, કે તે અજાણી વસ્તુની દેખના કરી શકતી નથી, અને જે દેખના કરે છે, તે માત્ર જાણીતી બાબતના શબ્દોમાં હોય છે. મારે બાળકને પોતાને જે ભાવના, લાગણીઓ ને બનાવ અનુભવમાં આવ્યાં હોય, તે પ્રમાણે બીજા પ્રાણી કે વસ્તુઓમાં તેવી ભાવના, લાગણીઓ, અને બનાવોનું તે આરોપણ કરે છે, એટલે પોતાને જેમ ખાવા જોઈએ છીએ, તેમ રમકડાંને ખાવા જોઈએ; પોતે જેમ ચાલે છે, તેમ લાકડાના ઘોડાએ ચાલવું જોઈએ, પોતે જેમ રાતે સૂઈ જાય છે, તેમ દીંગલીએ કે ચાંદાએ સુવું જોઈએ. બાળક ઘોડું કે સમજણું થયા પછી જાણે છે, કે રમકડાં ખાય નહિ, લાકડાનો ઘોડો ચાલે નહિ, કે દીંગલી સૂએ નહિ, તોપણ તે રમકડાને ખવડાવવાનું, લાકડાના ઘોડાને ચલાવવાનું, અને દીંગલીને સુવાડવાનું કરે છે, તેનું કારણ શું ? એક તો પાછળ કામ ને જ્ઞાન જારી રાખવાની તેને ઇચ્છા રહે છે, અને બીજું મોટાં માણસની પેઠે તેને પોતાની શક્તિ

પરંતુ, જેમ કમર ને બુદ્ધિ વધે, તેમ કલ્પના શક્તિ વધે છે કે
 કમર ને બુદ્ધિ જેમ તે વિચાર કરના જેવી બાબત છે. જેમનામા કમર
 નમે છે, તેમ દત્ત વિરોધ શક્તિ છે, અને તે વડે જેઓ નામાકિત વિરો
 કલ્પના વધે ને ચિત્રકારા ચત્રાના છે, તેમની વાત બાબતુએ મુદ્દીએ,
 છે કે નહિ ? તેા એ શક્તિ ધીમે ધીમે કમી થતી હોય એમ જણાય
 છે. કપેર કહે છે, કે “ જેમ મેળવેનો અગુભવ થેડો, તેમ કલ્પનાની છૂટ
 વધારે હોય છે. સાધનોની તમી એ વડે પૂરી પડે છે સૃષ્ટિના નિયમેાનું
 અરૂં જ્ઞાન થતા જ કલ્પના છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે વિચાર શક્તિ અને
 આત્મીયજ્ઞાન વડે મગેની શક્તિ કલ્પન વાતોનું અશક્યપણું દેખાડતા
 વાર લગાડશે નહિ આ ઉપરથી, બીજી ઘણી ખરી શક્તિઓ ા પેઠે
 સામાન્ય માણસો જેઓ ચિત્રકાર કે કવિ નથી તેમનામા ઉમરની સાથે
 વધવાને બદલે તર્ક શક્તિ ઘટશે, અને કમી થશે. ”

મકરણ ૧૧ મું.

બુદ્ધિની શક્તિઓ.

૭ વિવેક અથવા તોલન.

આપણે જ્ઞેમુ, કે ધ્રુવિયગોચર શક્તિ વડે પદાર્થની જાણ થાય છે,
 વિવેકની બ્યાખ્યા વેદન વડે તે મગજમા જાય છે, લાવના વડે તે મગજ
 ધાગણ કરે છે, અને માદદાસ્ત શક્તિ તેને રાષ્ટ્રી રાખે છે, તથા
 ન્યારે જોઈએ ત્યારે સમારી આપે છે આ પ્રમાણે જાણેલી
 ને માદ રહેલી વાતોનો મુકાબલો કરવો, અને તે ઉપરથી અમુક
 નિર્ણય ઉપર આવવુ, તેને વિવેક શક્તિ કહે છે એ શક્તિને જ્ઞાન,
 કલ્પના, કારણ આદિ બીજી શક્તિઓ મદત કરે છે દા. દારપેન્તર બુદ્ધિના
 રજુ લગ પડે છે, તેમા મગજાપણુ ને જાણવા એ મુકાબલામા આવી
 જાય છે અને વિવેકમા માદદાસ્તની જરૂર પડે છે, તેવા એક રીતે વિવેકમા
 બુદ્ધિની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ થાય છે. જેમ મગજ આપવામા ઇટા
 માડવી, ચૂનો પકવવો, લાકડા તૈયાર કરવા, વગેરે સર્વ ક્ષમકારનો

સમાવેશ થાય છે, તથાપિ તે ફરક વ્યવહાર મહાન જ્ઞાનની-ક્રિયાથી જૂદા ગણી શકાય, તેમ વિવેકથી ખીજી શક્તિઓને નોંખી લેખી શકાય.

એ વસ્તુઓ, એ વિચાર, કે એ કર્તવ્યના મળતાપણા કે જૂદાપણા માટે, ખરા કે ખોટાપણા માટે, અથવા સારા કે નરસાપણા માટે, સરખામણી કરી છેવટ તે વિષે શું ધારવું, કે શું કરવું, તેનો નિર્ણય કરવો, એને વિવેક કહે છે. હુકામાં કહીએ, તો આપણા વિચારોનો એક ખીજા વચ્ચેના સંબંધનો નિર્ણય કરવો, તેનું નામ વિવેક; જેમકે, સોનું એ ધાતુ છે, અને ગ્રહ એ તારા નથી. વિવેકનું પરિણામ પ્રતિપા અથવા સિદ્ધાંત છે, જે કંઈ વાત સાબીત કરે છે કે ન સાબીત કરે છે. અવલોકનથી, શિક્ષણથી, અને સંપ્રદાયથી મેળવેલા અને યાદ રહેલા વિચારોની વિવિધતા અને સ્પષ્ટતા ઉપર, તથા તે ઉપર કરેલા વિચારની સંભાળ ઉપર વિવેકનો આધાર છે. હોકરાં વિવેકમાં નમળા હોય છે, કેમકે તેમનામાં વિચારસંગ્રહ ને અનુભવ કમી હોય છે, તથા વસ્તુઓને સર્વ બાલુથી તપાસીને તેમનો શુકાળલો કરી તેઓનો સખધ સમજવાને તેઓ લાયક નથી; એટલા માટેજ તેમના નિર્ણય અવિચારી ને કાચા હોય છે. તેઓ સંભાળથી નિહાળીને અને વિચાર કરીને સત્ય, સુંદરતા અને સરસાઈનું ખૂંધું ધારણ બાધે, કે જેને આધારે તેઓ પરિપક્વ અથવા ખરા નિર્ણય પર આવી શકે, તેમાં મદત કરવી, એ શિક્ષકનું કામ છે.

વિવેક એ વિચારનું ખીજું પગથીકું છે, અને તે ભાવનાની પછી અને કારણની પહેલાં આવે છે, એમ નૈયાયિનો કહે છે, પરંતુ એ ત્રણે એક ખીજા સાથે ધણો નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. વિવેક શક્તિને કેળવવી એ કારણશક્તિને કેળવવામાં અગત્યનો ભાગ લે છે; તેમ વિવેક કરવામાં કારણનો ખપ પડે છે. એટલે વિવેક અને કારણ બેળમેળ છે, અને તે એક ખીજા ઉપર આધાર રાખે છે. વિવેકનું ઉચું સ્વરૂપ જેમા મુદ્રામલો કળવાનું, અનુમાન કાઢવાનું-જાણીતી વાત ઉપરથી અજાણી વાત ઉપર જવાનું હોય છે, તેજ કારણ કદી શકાય. વિવેક વડે નિર્ણય કરવામાં અથવા સત્ય સૌથી ઠાઠવામાં કારણશક્તિ વિવેકને મદત કરે છે.

સાદા સ્વરૂપમાં વિવેકની શરૂઆત બચપણથી થાય છે, એટલે બાળક પોતાની આસપાસની વસ્તુઓનું મળતાપણુ અને જૂદાપણુ ઓળખી કાઢે છે, અને તે વિષે કોઈ સાદા નિર્ણયપર આવે છે. દેવતાને હાથ અરાડવા જતા બાળક એક બે વાર દાઝે છે, ત્યારપછી તે દેવતા ઉપર હાથ નાખતું નથી, કે નજીક હાથ હોય તો તે ખસેડી લે છે, કેમકે દેવતાથી દઝાવાય છે, એવો તે નિર્ણય કરે છે. કેટલીક વાર આસડ પીવાથી તે ખરાબ લાગે છે, એવો અનુભવ થયા પછી માતા ચમચો વગેરે તેની પાસે લાવવા માટે, ત્યાંથી જ તે રાવા લાગે છે. એથી ઉછરુ, તેને દૂધ વગેરે સ્વાદના પ્રમાણી પદાર્થ આપવામાં આવતા હોય, તો ચમચો વગેરે આવતાજ તે રાશી ચાય છે, એટલે ખરાબ સ્વાદના ને સુસ્વાદના પદાર્થનો વિવેક તે સમજે છે. વિવેક શક્તિ વધારવા સાર બાળકની નિઃશ્ચિન્ન શક્તિ કેળવવી જોઈએ. વસ્તુઓ સજીવીનો અનુભવ વધારવો જોઈએ, અને તે વસ્તુઓની ખરી સ્થિતિ અને અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિ મજબૂત કરવી જોઈએ. જો બાળકની સમજ વસ્તુઓ સજીવે ઝાંખી અને અપૂર્ણ રહે, તો તેમનો વિવેક નબળો ને ભૂલ ભરેલો થાય, એમના માટે જ વસ્તુઓ સજીવે દર્શિત પાઠ આપી તેમનું તાદરશ ને પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાવવાની અગત્ય છે. જો તેમને પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનો વારો ન આવે એવી રીતે કે ખાચકાની પેટ તેના મગજમાં તે એકદમ ભરી દેવામાં આવે, તો તેની વિવેક શક્તિને અને ખરૂં પૂછાવો તો કોઈ પણ શક્તિને લાભ થવાનો નથી.

૧. વિવેકનો આધાર મુકાબલો ઉપર છે. જો મુકાબલો કરતા ખરાબ ન આવડે, તો વિવેક કરના પણ ખરાબ ન આવડે. વિવેક વધારવાની રીત મુકાબલો ખોટો હોય, તો વિવેકનો નિર્ણય ખોટો પડવાનો. મુકાબલો એ વિવેકનો પાયો છે. જો પાયો નમજો હોય તો તે ઉપરનું ચલુતર એટલે મકાન નબળું થાય. છોકરાને મુકાબલો પ્રથમ પદાર્થોનો કરાવવો એટલે તેમનું મળતાપણુ ને જાણપણુ તેઓ પોતે ખોળી નાંદે, એમ કરવું. પદાર્થોનું મહત્ત્વ એટલે ઠંડ, લગાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ, સખ્યા વગેરે, તેના ગુણ એટલે આકાર, રંગ, પોન, દંડણાશ, સ્વાદ વગેરે, તેના ઉપયોગ એટલે તે શા કામમાં

આવેછે એ વગેરે, તેના ધર્મ એટલે જડત્વ, ગતિ, પારદર્શકપણું, સ્થિતિરથાપકતા વગેરે, બાબતો પ્રથમ પ્રથમ લક્ષણે તેમનો મુદ્રાબલો કરાવવો. એવો મુદ્રાબલો કરીને નિર્ણય કરતાં આવડ્યા પછી કાર્ય કારણ એક વસ્તુનો ખીજ ઉપર આધાર કે સંબંધ બોલે, અને તે ઉપરથી અમુક નિર્ણય ઉપર આવે, એમ કરવું. શિક્ષકે ચાતે ન કહેતાં બનતા મુદ્ધી મુદ્રાબલો અને નિર્ણય છોકરાં પામે કરાવવો. તેનું કામ તેમને બતાવવા કરતાં દોરવાનું છે; માટે ત્યાં તેઓ અટક્યા પડે, ત્યાં અપ પૂરતી સૂચના માન તેને કરવાની છે. જે પદાર્થો પસંદ કરાવવાના અને જે મુદ્રાબલો કરાવવાના તેનો આધાર છોકરાંની શક્તિ ઉપર રાખવો. જે તેમ ન કર્યું, તો છોકરાં વિવેક શક્તિનો ઉપયોગ કરવાને અસમર્થ થશે, અને તેમની એ શક્તિ વૃદ્ધિ પામશે નહિ. ખીજ શક્તિઓની પેઠે એ શક્તિ ક્રમે ક્રમે ખીલવવાની છે; માટે પ્રથમ જાણીતા પદાર્થોના મહત્વનો, પછી શુણ્ણનો, પછી ધર્મનો, અને છેવટ કાર્ય કારણનો મુદ્રાબલો કરાવવો. જાણીતા પદાર્થોની સમજ મળ્યા પછી અજાણ્યા પદાર્થો લેવા.

છોકરાંની શક્તિ વધ્યા પછી મુદ્રાબલાના ખાસ પાઠ આપી શકાય, જેવા કે, મર્યા અને મરી, મોનું અને રૂપું, ધાતુ અને પાપાણ, નદી અને તળાવ. આવા પાઠ આપતી વખતે વિવેક મુદ્રાબલાથી વહે. ધ્યાનમાં રાખવું, કે જેમા વધારે મજાતાપણું હોય, તેવા પદાર્થ પ્રથમ પસંદ કરવા, અને જે મહત્વ, શુણ્ણ, ધર્મ વગેરે છોકરાં જાણતા હોય, અથવા જે તેમની સમજમાં ઉતરે, તે લેવા. જે વાત તેમને અગમ્ય હોય, અથવા જે તેઓ સમજાવ્યા છતાં પણ બરાબર સમજી ન શકે, તે વાત છોડી દેવી. તેઓ જે પદાર્થોનો સંબંધ મુદ્રાબલાથી બોળી કાઢે, તો તે વડે તેઓ તેમનું વર્ગીકરણ કરવાને શક્તિમાન થઈ શકે. ધાતુઓ ખીજ પદાર્થથી કેમ જૂદી પડેછે, અને તેઓમાં પરસ્પર મજાતાપણું શું છે, તે જાણવાથી પદાર્થોમાં ધાતુઓનો એક જૂદો વર્ગ છે, એવું તેમને સમજાશે. વસ્તુઓનું સામાન્યપણું સરખી જાતના મહત્વ, શુણ્ણ, ધર્મ વગેરે તપાસીને બોળી કાઢવું, એ વિવેકનો મોટો ઉપયોગ છે. કાર્ય કારણને જૂદાં પાડવાં, એટલે કાર્ય ઉપરથી કારણ બોળવું, અથવા કારણ ઉપરથી કાર્ય બોળવું એ વિવેક શક્તિની જાણી ખીલવટ જતાવી આવેછે. આદેસાક ન્યુટન, ગ્રિયડ આદેસારાઈ, હિન્દસ, ભારતકાર્યાર્થ જેવા શોધક: અથવા પ્લેટો, એકત, સૈન્સર

૧૫૦ વિવેક શક્તિ ઝટ વધે એવી નથી-પદાર્થો સખધી વિવેક

કે કપિલ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, અથવા પિટ્ટ, ઝડેકરન, બ્રિસમાર્ક કે સર
માધવરાવ જેવા રાજકારભારીઓ આ શક્તિથી યવાય છે સારા ન્યાયાધિશે
અને સારા વખોલો આ શક્તિની ઉપાસનાથી થાય છે એજ રીતે સાધક
શિક્ષક થવું હોય, તો આ શક્તિ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ

મુકાબલો કરી નિર્ણય કરવામા છોકરા ઘણીવાર ઉતાવળ કરે છે,

ઉતાવળ ને
બાળ તપા
સથી મુકાબ-
લ

એટલે તેઓ જોઈએ તેટલી તપાસ કરતા નથી, અને
સભાળ રાખતા નથી એનું પરિણામ એ થાય છે, કે તેઓ
ખોટા અનુમાન ને ખોટા તર્ક પ્રતાપી થીએ છે વિલાયતમા
શિક્ષકે એક નાના છોકરાને પૂછ્યું, કે ખાડ શાની થાય

છે ? તેણે તુરત જવાબ આપ્યો, કે આપણે અહીં જેમ
નદિયોમા રેતી થાય છે, તેમ હિંદુસ્તાનની નદિયોમા ખાડ થાય છે !

દેખાવમા ખાડ રેતીને મળતી આવે છે, તે ઉપરથી તેણે એ કલ્પના કરી
હતી. ખીજા છોકરાને ૩ વિષે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું, કે હિંદુસ્તાન વગેરે
દેશોમા એક જાતના જાનવરને ડીલે તે હોગે છે ! છોકરાએ પોતાના
દેશમા હન અને વાળ ઘેટા બકરાને ડીલે હોગતા જોએલા તે ઉપરથી તેણે
૩ વિષે કલ્પના કરી હતી ગૂજરાતમા શેરડીના રસમાથી ખાડ થતી નથી,
તેથી છોકરા બહુ કરીને ખાડ શાની થતી હશે, તે જાણતા નથી, અને
જેઓ જાણે છે, તેઓ પણ શેરડી સિવાય તાડ ખજૂરીના રસમાથી કે
ખીટ નામના કદમાથી ખાડ બનેછે, એ વાત તેઓ જાણતા નથી, તેમ
જીવારના રાડા વગેરે જેમા ગળપણ છે, તેમાથી ખાડ નીકળી શકે, એ
વાતથી તેઓ અજાણ હોયછે કેરાસીન જેને લોકો ખાસતેલ કહેછે, અને
જે ગામે ગામ વપરાય છે, તે શાનું થાય છે, એવો પ્રશ્ન કરવામા આવે,
તો આપણે અહીં પણ છોકરા ચમત્કારી ખુલાસા કરશે

વિવેક શક્તિ એવી નથી, કે જે છોકરાના મગજમા ઝટ મૂકી
દેવાય, કે તેમને વિવેક કરતા ઝટ શીખવી શકાય. એ શક્તિને

વિવેક શક્તિ
ઝટ વધે એવી
નથી-પદાર્થો
સખધી વિ
વેક

ખીલવવામા ખીજી ચક્તિઓની અને પૂરતા જ્ઞાનની ને અનુ
ભવની જરૂર પડેછે તે જલદી વધે એવી પ્રત્યાયી ઉતાવળ
કરવામા લાભને બદલે હાનિ થાયછે. શિક્ષક પોતે જો
મુકાબલો કરે, અને નિર્ણય કરી બતાવે, તો તેથી છોક
રાને લાભ થતો નથી. એ લાભ છોકરાએ જાતે કરવું જોઈએ પદાર્થોના

ખાસ અને મુખ્ય ગુણ ક્યા છે, તથા તેમના હલકા ને ફરે એવા ગુણ ક્યા છે, તે છોકરાંએ તપાસવા જોઈએ, અને જે ખાસ મુખ્ય અને અચળ ગુણો હોય, તેજ તેણે યાદ રાખવા જોઈએ. એવા ગુણોની મુકાબલો કરવો ને નિર્ણય કરવો. તેઓ બૂલો કરે, ત્યારે શિક્ષક નારાજ થાય. તપી જાય, કે શિક્ષા કરે, તો તેથી માફું પરિણામ આવે. શાખાઉ હોય તે બૂલો કરે એમાં આશ્ચર્ય કંઈ નથી. તેઓ બૂલો કરે ત્યારે તેમના પર તપી જવાથી તેમનું ધ્યાન ખસી જાય છે, અથવા ગભરાટને લીધે તેઓ ખરા નિર્ણય કરી શકતા નથી. જે શક્તિ તેમની ખીલી ન હોય, તે શક્તિના સંબંધમાં થએલી બૂલોને માટે સજ્જ કરવી એ અન્યાય છે, અને તેવો અન્યાય છોકરાંને લાગે છે. એથી શિક્ષક વિવેકો પૂજ્ય હોય તથા તેની સત્તા કમી થાય છે. છોકરાં મુકાબલો ને નિર્ણય કરવામાં બૂલો કરે, ત્યારે તે બૂલો કેમ થઈ છે, તે છોકરાં પોતાની મેળે જોણી કાઢે, એવી મુક્તિ શિક્ષકે કરવી, અમર તેઓ જોણી કાઢી ન શકે, તો તેમને તે ખુલ્લા મનથી કારણ સાથે બતાવવી અને સુધારવી.

પદાર્થો વિષે મુકાબલાથી નિર્ણય કરતાં આવડ્યા પછી વિચારના વિષય, જેવા કે, ગુણ, ધર્મ, નીતિ આદિ વિષયો કહ્યાશના વિચારની બાબતોનો વિવેક. પ્રમાણમાં કમે કરીને લેવા. વ્યાકરણ, ન્યાય આદિ વિષયો ઉદ્દિગમ્ય ન હોવાથી આ વર્ગમાં આવી શકે. પદાર્થો ઉપરથી નામની સમજ પડેછે, અને તેની વ્યાખ્યા બંધાય છે; પરંતુ વિશેષણ આદિ ચબ્દના ખીજ ભાગોનો આધાર પદાર્થ ઉપર નથી. આકર્ષણ આદિ પદાર્થના ધર્મ વિષેનું વિવેચન અને તે ઉપરથી કરવાના નિર્ણય, એ વિચારના વિષય છે. ૪૪૫ી સૂર્યની આસપાસ લંબગોળ માર્ગમાં કેમ ફરેછે, એનો નિર્ણય કરવામાં સાધારણ વિવેકશક્તિ કામ ન લાગે. સારું નરસું અથવા પુણ્ય પાપના મુકાબલા પડે નિર્ણય કરવો, એ સહેજ નથી. માળાપ કે શિક્ષકના કહેવાથી છોકરાં સામાન્ય રીતે સારું શું ને ખોટું શું, તે જાણતા હોયછે; પરંતુ અચુક વાત રાખાટે સારી કે ખોટી છે, તેની સરસાઈ નરસાઈનો આધાર શા ઉપર છે, અને તેનો નિર્ણય કરવા માટે કેવી રીતે મુકાબલો કરવો, તે છોકરાં જાણતા નથી. આ કામમાં વિવેકશક્તિનો વિશેષ ઉપયોગ છે. નીતિ ધર્મોનો મુકાબલો દૃષ્ટાંતવડે સારો થાયછે, અને તે છોકરાંની સમજશક્તિમાં આવેછે,

દષ્ટાંતોથી જે પરિણામ ઉપજે, તેથી સારા નરસાનો નિર્ણય થાય છે. એ માટે આ કામમાં પ્રતિહાસ બહુ સારી મદદ કરે છે. પ્રતિહાસમાં અમુક રાજાનું સર્વ વર્ણન વાચ્યા પછી, તેના સહયુજી દુર્ગુણની વાત કાઢી, અને તેવડે તેને કે રાજ્યને કેવો લાભ કે ગેરલાભ થયો, તે છોકરાં પાસેથી કઢાવી તે ઉપરથી નીતિધર્મની ખાત્રી કરી. એજ રીતે જે ઉવટા યુધ્ધના રાજાઓનો મુકાબલો કરાવવો, અને તે ઉપરથી સાગ ખોટાનો નિર્ણય કરાવવો, પરંતુ આવું કામ ફેટવા થોડા શિક્ષક કરે છે, અને જેઓ કરે છે, તેમાંથી ફેટલા થોડા કૃતેહમદીથી પાર ઉતારે છે !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

બુદ્ધિની શક્તિઓ.

૮. નરણ.

વિવેકમાં કારણનો ખબર પડે છે, એવું આપણે પૂર્વે કહ્યું છે. માનસ શાસ્ત્ર વેત્તાઓ વિચાર શક્તિમાં ભાવના, વિવેક અને કારણની વ્યાખ્યા કારણને દાખલ કરે છે. જે શક્તિવડે જાણીતા ઉપરથી અજાણતાનું અનુમાન કરાય, અથવા જાણીતા ઉપરથી તાર્કિક પરિણામો કઢાય તેને નરણશક્તિ કહે છે. વિવેક દ્વારા પરિણામ અથવા સિદ્ધાંત નીકળે છે, માટે વિવેક અને કારણને નિ-કટનો સબંધ છે. પરિણામ અથવા સિદ્ધાંત જોળવાની શક્તિને અથવા અનુમાન કરવાની શક્તિને પણ કારણશક્તિ કહે છે.

કેાઇ વાત સપ્રમાણ રીતે સિદ્ધ કરી, તે ન્યાયશાસ્ત્ર (તર્કશાસ્ત્ર) જતાવે છે, એટલે તેમાં નરણનો મોટો ઉપયોગ છે. આપણા ન્યાય વડે સિદ્ધ કરવાની રીતિ નૈયાયિકો નિયમિત રીતે તર્ક કરવામાં (અવધવિનમાં) પાંચ જાળવો લે છે. પ્રતિગા હેતુ, ઉદાહરણ ઉપનય, અને નિગમન, જેમકે, જા માણસ લખાડ છે (પ્રતિગા) કેમકે તે કાણો છે (હેતુ), દરેક કાણો માણસ લખાડ હોય છે (ઉદાહરણ), જા કાણો છે (ઉપનય), એ માટે જ લખાડ છે (નિગમન). મીમાંસાવાદી

ઉદાહરણ, ઉપનય, અને નિગમન એ ત્રણ વાતોજ માન્ય રાખેછે. અંગ્રેજી ન્યાયમાં પણ ત્રણ વાતો સ્વીકારેલી છે, અને ઉદાહરણને મુખ્ય પૂર્વપક્ષ, ઉપનયને લઘુ પૂર્વપક્ષ, અને નિગમનને સિદ્ધાંત કહેછે. દાખલા તરીકે, સર્વ પક્ષીઓ ઉડેછે (ઉદાહરણ, કે મુખ્ય પૂર્વપક્ષ), પોપટ પક્ષી છે (ઉપનય કે લઘુ પૂર્વપક્ષ); એ માટે પોપટ ઉડેછે (નિગમન કે સિદ્ધાંત). કોઈ પણ તકરાર અથવા પ્રતિજ્ઞામાં ઉપરની ત્રણ બાબતો આવેછે; પછી તેમાંની કોઈ અધ્યાહાર હોય, અથવા ઉલટપાલટ આવે. જેમકે, પોપટ પક્ષી છે, માટે ઉડેછે. અહિં ઉદાહરણનો અધ્યાહાર છે. સર્વ પક્ષીઓ ઉડેછે, માટે પોપટ ઉડેછે; અહિં ઉપનયનો અધ્યાહાર છે. પોપટ ઉડેછે, કેમકે તે પક્ષી છે; અહિં સિદ્ધાંત પ્રથમ અને ઉપનય પછી આવેછે, તથા તેમાં ઉદાહરણનો અધ્યાહાર છે. આ ત્રણ બાબતોમાંની કોઈ પણ એક બાબત બાકીની બે બાબતો સાથે મળતાપણું કે જૂદાપણું બતાવે છે, કેમકે મુદાખલો મળતાપણાના કે જૂદાપણાના એકય વગર ચક્ર ચક્રો નથી, અને તે વગર પરિણામ કે સિદ્ધાંત લાગી શકતો નથી.

કારણ શક્તિને કોઈ તર્ક શક્તિ અને કોઈ શુદ્ધિ કહેછે, અને વિદ્વાનો તેની અનેક વ્યાખ્યાઓ આપેછે. તેનું કામ કારણ શક્તિ કારણનો સંબંધ જોળી કાઢવાનું છે. તે વડે સામાન્યતા ઉપરથી વિશેષતા અને વિશેષતા ઉપરથી સામાન્યતાનું અનુમાન કરી શકાય છે, અને પરિણામ સિદ્ધ કરાયછે. દાખલા તરીકે, સર્વ ધાતુઓ બારેછે, લોદુ ધાતુ છે, માટે તે બારેછે. ત્રિકોણના ત્રણ ખૂણાનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર ચારછે, એ વિશેષતા સર્વ ત્રિકોણના ત્રિકોણના ખૂણા માંથી બેવાથી કાટવામાં આવીછે.

સામાન્ય ઉપરથી વિશેષ વાત જોળી કાઢવાની રીતને સંયોગી કરણ અને તેથી ઉલટી એટલે વિશેષ વાત સામાન્ય બાબતોને લાગુ કરવાની રીતને પૃથક્કરણ કહેછે. આ બે રીતો શિક્ષણના કામમાં અગત્યનો ભાગ લેછે, માટે તે વિશેષ કંઈ વધારે કહેવું જોઈએ. ઘણી વસ્તુઓ કે બાબતોનો વિચાર કરીને તે ઉપરથી કોઈ વિશેષ સત્યતા જોળી કાઢવી, તેનું નામ સંયોગીકરણ. કોઈ વિશેષ સત્યતા લઈને તે જેને લાગુ થતી હોય, તેને લગાડવી, અને વખતે તે ઉપરથી કોઈ ત્રીજી

સત્યના કે અનુમાન જોણી કાઢવું, તેનું નામ પૃથક્કરણ. દાખલા તરીકે, પાત્ર, ખડીઓ, માણસ, ગામ, પવન, ગળપણ વગેરે અનેક પદાર્થ પ્રાણીનાં અને દેખાપ ન દેખાપ એવી વસ્તુઓના નામ દેવકાવી તે ઉપરથી વ્યાકરણના નામ કેને કહેછે, તેની વ્યાખ્યા સિદ્ધ કરવી, તે સયોગીકરણની રીતિ છે: અને પ્રથમ નામની વ્યાખ્યા આપી તે સર્વ જાતનાં પ્રાણી પદાર્થોને સાચુ કરવી, તે પૃથક્કરણની રીતિ છે. પેહેલી રીત નાનાં છોકરાને વધારે અનુકૂળ થાયછે, અને તે વડે પણ વિવિધ શીખની શકાયછે. એ રીત છોકરાને કારણ જોળનાં દરવાને, સ્વનંત્રપણે વિચાર દરવાને અને તેમની બુદ્ધિ ખીલ્લવાને વધારે ઉપયોગી છે. શાસ્ત્રીય ખામતોનો શોધ એ રીતે થાયછે. કાર્ય ઉપરથી કારણ જોળી કાઢવું, વસ્તુઓના સામાન્ય મળનાપણા ઉપરથી તેમનું વર્ગીકરણ કરવું, જણીતા ઉપરથી અજ્ઞાણી વાતપર જવું, વિશેષ સત્યતા જોળીને તેની વ્યાખ્યા બાધવી, વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ કે તેમની ક્રિયા ક્રમા ધોરણ ઉપર આધાર રાખે છે, તેના નિયમ બાધવા, જે તત્વો અને ઉપપત્તિ તેમને સાચુ પડતી હોય, તે શોધી કાઢવી કે સ્થાપિત કરવી, એ સર્વ કામ સયોગીકરણનું છે. છોકરામાં કારણસંકલિત છેક ત્રણ વર્ષની વયે ઉદ્ભવે છે, અને તે વીસ વર્ષની વય થતાં સુધી પરિપક્વ થતી નથી, એમ વિદ્વાને કહેછે. નાનું બાળક કેાંઈ કૂલને તોડવા કે જાડને બાઝવા જાય, તે વખતે આપણે તેને ના કહીએ, તો તે તુરત બોલી ઉઠે છે, કે કેમ, શા માટે તે કૂલને ન તોડવું, કે જાડને ન બાઝવું? કેમ, માટે, શામાટે એ ચમ્દો કારણ માગેછે, અને કેમકે, એ માટે, માટે, કારણકે એ ચમ્દો કારણ આપેછે આપણે કહીએ, કે એ કૂનમાંથી અમુક ફળ થનાર છે, અને જો તે તોડવાગા આવે, તો ફળ થાય નહિ, માટે તે ન તોડવું. તે જાડને બારીક કાંટા છે, તે હાથમાં વાગશે, અથવા તેનું ફૂલ આખે ઉડશે, તો લાહે બળશે, માટે તેને ન બાઝવું. આવાં કારણ આપવાથી તેના મનનું સમાધાન થાય છે, અને તે બીજી મળતી વસ્તુઓને લાગુ કરેછે. આપણે તેને કારણ ન આપતા ન તોડવાનો કે ન બાઝવાનો હુકમ કરીએ, તો તે હુકમને તાબે થાયછે; પરંતુ કારણ વગર તેના મનનું સમાધાન થતું નથી. છોકરા પ્રશ્ન કરે, તે વખતે અનેક ઉદાહરણોવડે એટલે સયોગીકરણની રીતે અમુક વાત સિદ્ધ કરી જતાવીએ, તો તે તેમના મનમાં દસે છે, અને તેથી તેમની કારણ શક્તિ ખીલેછે. પરંતુ તેનો વારેવારે ઉપયોગ કરવાથી, દર

રહેવું, અને આપણે તે અમુક ઉદ્દેશથી કહીએ છીએ, તે વાત તેમને ન જણાવવી. જનતાસુધી તેઓ પોતે વિશેષ ચચતા જોળવાનો યત્ન કરે, અને જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં આપણે તેમને ટેકા આપીએ, તે વાત ચલાવા લાયક છે. બાળકની વય અને સમજશક્તિ ઉપર આધાર રાખીને આ રીતનો ઉપયોગ કરવો. જેમ તેમની વય નાની તેમ તેનો ઉપયોગ ઓછો કરવો, તથા સત્યતાની ખારીક કે શાસ્ત્રીય બ્યાખ્યા આપવાથી વેગળા રહેવું.

જાણીતા ઉપરથી અજાણી કે નવી વાત કહેવી, અને સામાન્ય જાણતો ઉપરથી વિશેષ વાત-સત્યતા, તત્વ, વર્ગીકરણ, નિયમ, ધોરણ કે ઉપપત્તિ બતાવવી, એ સંયોગીકરણની રીતનો શીખવવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ છે. ઉપર બ્યાકરણનું એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. જુગોળ શીખવવામાં નિશાળનું મકાન છોડવાને જાણીતું હોવાથી તેનું પાટીપર ચિત્ર કઢાવવાથી માપની, દિશાની, અંતરની ને નકશાની કેટલીક સમજ તેમને પડશે. તેની સાથે નજીકના મકાન ને શેરીનાં રસ્તાં જોડવાથી નકશાની વધારે સમજ પડશે. ગામ અને તેના સીમાડો તથા તેની આસપાસના જાણીતા ગામ અથવા લાંબાં તેની સાથે અજાણ્યાં ગામ એક પછી એક જોડવા. નીકેરી ને વહેણા કે નાળા ઉપરથી નદીની, ટેકરા ને ટીબાથી હુંચરની; ખાખોચીઆ ને તળાવ ઉપરથી સરોવરની ને સમુદ્રની તેમને સમજ પડશે. અખાત, ઉપસાગર, બેટ, સંયોગીજૂમિ, સામુદ્રધૂની વગેરેની સમજ માટે માટીનાં નમુના પાણી સાથે બતાવવાથી કે છેવટ ચિત્ર ઉપરથી તેમને આપી શકાશે. અથવા ગામને પાદર તળાવ કે નદી હોય, તે તેના નાના આકારમાં એ સર્વ ચીજો સ્વાભાવિક રીતે યજોલી હોય, તે કે હાથવડે કરીને બતાવી શકાય. ગણિતમાં જાણીતી વસ્તુઓ છોડવાના મો આગળ મૂકી તેથી સંખ્યાનું જ્ઞાન આપવું. મેળવવું બાદ કરવું વગેરે પણ એજ રીતે પ્રત્યક્ષ તેમની પાસે કરાવવું, એટલે લખોટીઓની અમુક ઢગનીમાં અમુક લખોટીઓ નખાવવી કે કાઢી લેવડાવવી, અને તેથી શુ પરિણામ આવેછે, તે તેમનીજ પાસે કઢાવવું. એકમ, દશક, સનક વગેરેની ઢગનીઓ જૂની જૂદી કરવી, તેમાં ખીજી ઉમેરવા બાદ કરવાની તબવીજ કરતા વધારા તે શુ, તેની સમજ તેમના મનમાં સદૃજ આવશે. ગણિતની કૃતિઓ અને લેખાની કુચીઓ દાખલા ઉપરથી તેઓ પોતાની મેંબે શોધી ઝાડે, એનાં તબવીજ

કરવી. જ્યાં તેઓ ઘટકે ત્યાં તેમને ટેકા આપવો. સામાન્ય માનના પાઠ જેને કથિતપાઠ કહેવામાં આવે છે, તે સયોગીકરણ પદ્ધતિના ઉત્તમ નમુના છે; પરંતુ ઘણીવાર તેનો ગેરઉપયોગ થાય છે, કે તે ખોટી રીતે શીખવવા છે. સામાન્ય વાતો ઉપરથી વિશેષ વાત, કે સત્યતા કે નિયમ ખોળી કાઢવાની અને વર્ગીકરણ કરવાની છોકરાને એ પ્રસંગે સારી તક મળે છે. શાસ્ત્રીય વિષયો જેવા કે રસાયન, યત્રશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન વગેરેનાં મૂળતત્ત્વો નાના છોકરાને સયોગીકરણની રીતે શીખવવા.

પૃથક્કરણની રીત સયોગીકરણથી ઉનટી છે, એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. કેાઈ સત્યતા, તત્ત્વ, નિયમ, ધારણ, વર્ગીકરણ પૃથક્કરણનો ઉપયોગ કે ઉપખતિ સયોગીકરણની રીતે ખોળા કાઢવામાં કે ખીજી રીતે જાણવામાં આવી હોય, તે જેમને લાગુ પડતી હોય, તેમને લાગુ કરવી, કે તે ઉપરથી વિગતવાર ખીજી સત્યતાઓ ખોળી કાઢવામાં કારણ રાક્ષિનો ઉપયોગ કરવો, એ પૃથક્કરણનું કામ છે. એમાં પણ સયોગીકરણની પેઠે સમઘવાળી વસ્તુઓની સંદર્ભતા થાય છે, એક ખીજી વચ્ચેનો સબધ ખોળી કાઢાય છે, ખીજી વસ્તુઓ તે સાથે જોડી શકાય છે, અને મૂળની સત્યતા વગેરે ખરી છે એવું સિદ્ધ કરી શકાય છે; માટે તે શીખવવાના કામમાં ઓછી ઉપયોગી નથી. માત્ર તેના ઉપયોગ છોકરાની ઉમ્મર વધતી જાય, તેમ કરવાનો છે. કેટલાક વિષય તો એ રીતથી વધારે સારા શીખવાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ત્રણ પદ કે અવયવ લઈ અમુક વાત સિદ્ધ કરવા સંબધે આપણે શરૂઆતમાં કહ્યું છે, તે રીતિ પૃથક્કરણની છે. એ રીતથી કારણ શોધતા આવડે છે, એમ નથી, પરંતુ કારણ શક્તિ વડે કરેલા અનુમાન ખરા છે, કે ખોટા તેના નિર્ણયમાત્ર તે વડે કરી શકાય છે પૃથક્કરણની રીત કારણ ઉપરથી, કાર્ય ખોળી કાઢે છે, કે સત્યતા વગેરે વસ્તુઓને લાગુ કરે છે, પરંતુ તે કારણ કે સત્યતા માની લઈને આપણે આગળ ચાલીએ છીએ, એટલે તેની સિદ્ધતા પૃથક્કરણની રીતથી માલમ પડતી નથી. આપણા વિદ્વાનો નિયમો, સૂત્રો વગેરે બાધી ગયા છે, તે સરકૂત જાણનારા ગોખી જાય છે. એવા નિયમો ને સૂત્રો કેવળ ગોખવાથી કારણશક્તિને ઉત્તેજન મળતું નથી ગુરૂઓ વખતે દાખલા દર્શાવતી સમજ પાડે છે, તેથી પણ વિદ્યાર્થીઓની પોતાની કારણશક્તિ ખીતવાનો પ્રસંગ મળતો નથી. પોતાની મહેનત બચાવવા માટે સિદ્ધાંતો ઘણીવાર આવેા માર્ગે પડે છે, એટલે બચાવ્યાઓ, નિયમો

વગેરે છોકરાંને જોખાવે છે, અને વખતે તેના ખુલાસામાં થોડા દાખલા દૃષ્ટાંત આપે છે, પરંતુ એ પદ્ધતિ પસંદ કરવા જેવી નથી. પૃથક્કરણની રીતનો પણ જો શીખવનારમાં આવડત હોય, તો સદુપયોગ થઈ શકે છે. વ્યાકરણમાં પદચ્છેદ કે વાક્ય પૃથક્કૃતિ કરાવતી વખતે પૃથક્કરણની રીતથી લાભ થાય છે, કોઈ શબ્દને છોકરાએ વિશેષણ કહ્યો, તો તે શા શાટે વિશેષણ કહ્યો, તો તે શામાટે વિશેષણ છે, નામ કેમ નથી, કેનો શુણ્ણ બતાવેછે, તેનું વિશેષ્ય કાણુ છે, વગેરે પ્રશ્નો કરવાથી તેને વિચાર કરવાની ને શોધવાની જરૂર પડેછે. અટકળથી કહેવાની ને ખોટાં અનુમાન કરવાની હાનિકારક ટેવ એથી દૂર થાયછે. વાક્યમાનો કોઈ શબ્દ તેને વિધાનપક્ષનો કહ્યો, તો તે વિધાનપક્ષનો શામાટે ગણાય, એ પક્ષમાં ને શું બતાવેછે, તે કેની સાથે સંબંધ ધરાવેછે, વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ, કે જેથી તેમની કારણશક્તિ કસાય. નીતિના કે ધર્મના તત્ત્વોનું ખરાપણું અને તેમનું જરણ દાખલા દૃષ્ટાંતથી કે એક બીજાના મુકાબલા વડે સિદ્ધ કરી આપવું. ભૂમિનિતિ વિદ્યાનો પ્રયોગ પૃથક્કરણની રીતથી રચાએલોછે. વ્યાખ્યા, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને સ્વીકૃતપક્ષો ઉપર તેનો આધાર છે. તેમાં પ્રતિજ્ઞા એટલે અમુક સત્યતા કે કૃત્ય પ્રથમ કહીને તે થી રીતે સિદ્ધ કરવા તેની કૃતિ કારણો સાથે કરવામાં આવેછે. કારણોની સંકળના એવી ક્રમવાર હોયછે, કે જો તેમાંથી એક ચૂકી દેવામાં આવે, તો આગળ આવી ન શકાય, અથવા પરિણામ ખોટું આવે. ભાષામાં ન્યાય અને ગણિતમાં ભૂમિતિ એ કારણશક્તિ વધારવાના ઉત્તમ સાધન છે, અને તે બંને પૃથક્કરણની રીતના છે. મોટી ઉમ્મરે સંયોગીકરણની રીતનું શિક્ષણ અણગમેા આવેછે, અને તેથી વખત પણ વધારે જાયછે. જે સત્યતા છોકરા ઝટ સમજી શકે, અને તેના કારણ પણ તે બતાવી શકે, તેને માટે પૃથક્કરણની રીત વધારે સારી છે. મોટી ઉમ્મરના છોકરાને મા, બા, જુ, પા ની રીતથી અક્ષરજ્ઞાન આપવાથી કે લખોટીઓ વગેરે વડે સંખ્યા પરિણામ બતાવવાથી કંટાળો આવેછે. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ આપતા અમુક વસ્તુ બારે છે, ઝાખી છે, અધારદર્શક છે, વગેરે શુણ્ણ મોટા છોકરા પોતાની મેજે ઝટ કહી શકેછે, તેથી તે સંયોગીકરણની રીતે બતાવવાનો યત્ન કરવો, એ નિરથક છે.

કારણશક્તિ ખીલવવાનો યત્ન કરતા જગાઉ તેને માટે જોઈતાં

સાધન પ્રથમ બાળકને મળવાં જોઈએ. મનશક્તિઓના ક્રમમાં કારણ-
શક્તિ મોડી આવેછે, તેથી તેમના ક્રમને આધારે બાળક
કારણશક્તિ
ખીલવવાના
પદ્ધતિ. પ્રથમ પદાર્થોને જણવા ને યાદ રાખવાનો યત્ન કરેછે.
તેમના ગુણ, ખાસિયત કે પરસ્પરના સંબંધ જણવાની
ભાંજગડમાં તે પડતું નથી. ગુણ, ખાસિયત ને સંબંધ તરફ
તેનું લક્ષ જાય, ત્યારથી તેની કારણશક્તિ પ્રગટ થાયછે, ઘરઆતમાં એ
શક્તિ નાનુકં હોયછે. તેને એકદમ ખીલવવાનો યત્ન કરવા જતાં તેને
'હરકત પહોચેછે. કારણશક્તિનો ઉપયોગ કરતા અગાઉ તેની અવલોકન-
'શક્તિ વધવા દો. અવલોકનથી તે પોતાની' મેળે ધણી વાતો શોધી
કાઢેછે. પદાર્થોનું મળતાપણું કે જૂદાપણું નિહાળીને તે પોતાની
મેળે તેમનું સામાન્ય રીતે વર્ગીકરણ કરેછે, કે વિશેષ ગુણ શોધી શકેછે.
આ તેની કારણશક્તિનું કાર્ય છે. એ કાર્યમાં જ્યાં જ્યાં તે ચૂકે ત્યાં
ત્યાં તેની શ્રેષ્ઠ બતાવવી. જ્યાં તે સ્થૂળ નિયમ પોતાની મેળે શોધી કાઢે,
ત્યાં તે પ્રથમ પ્રમાણુ 'કરવો: નિયમની બારીકીની બાજગડમાં ન પડતું.
બારીકી સમજવાની તેનામાં શક્તિ આવે, ત્યારેજ તેને બારીકી
બતાવવી ખોટાં અનુમાન કે અટકળ કરવાની દેવથી તેને પરહેજ રાખવું.
શિક્ષકે એકવાર પારદર્શકનો છોકરાને અર્થ સમજાવ્યો, કે જોની
આરપાર દેખાય તે પારદર્શક. બીજો વખતે તે ગાયનો પાંદ આપતો
હતો. આરંભ પ્રશ્ન વખતે ગાયના ગુણ-ખાસિયત પૂછતા એક છોકરો
કહ્યું, કે ગાય પારદર્શક છે ? શિક્ષકે તેને ધમકાવી ન કાઢતા પૂછ્યું,
કે બાપ, તમે તેને પારદર્શક શા માટે કહોછો ? છોકરો બોલ્યો,
સાહેબ, ગાયને આર પગની વચ્ચે નીચેથી જોઈએ, તો તેની આરપાર
દેખી શકાયછે ! શિક્ષકે આપેલી બાખ્યાના શબ્દો ઉપરજ આધાર
રાખીને છોકરે ગાયને પારદર્શક કહી, એ તેનું અનુમાન એક રીતે સહ-
રણ કહેવાય. શિક્ષકે તેની વાત પ્રથમ ફરજીએ માન્ય રાખીને તેનું અનુ-
માન કેમ ખોટું હતું, તે બતાવી આપ્યું. જ્યાં પ્રશ્નના બે જવાબ હોય,
કે ઉત્તર બેમાંથી એક વર્ગનો હોય, ત્યાં છોકરા ધણીવાર એક જવાબ
'ખોટો કહો, કે જડે બીજો જવાબ દેછે, કેમકે તેઓ અટકળ કરેછે,
કે એક જવાબ ખોટો તો બીજો ખરો હોવાજ નોંધે. આવે પ્રસંગે
તેમણે દીધેલો જવાબ શામાટે ખોટો, કિંવા ફરીથી દીધેલો જવાબ
શામાટે ખરો તેનું કારણ પૂછ્યું. કારણ વમર જવાબ માન્ય

નથી, એ વાત જાણવામાં આવતાં તેઓ ગમે તેવો જવાબ દેતા અગાઉ વિચાર કરશે, ને કારણ જોણશે. કારણ વડે પોતાની ખાતરી થયા સિવાય તે ગમે તેવો જવાબ આપશે નહિ. આ રીત કારણચકિતને કેળવવા માટે અગત્યની છે. છોકરાં ધણીવાર અવલોકન ખરાબર કરતાં નથી, એટલે અવલોકનને પ્રસંગે તે ઉપર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપતાં નથી. અવલોકન કેમ કરવું, તે તેઓ જાણતા નથી, અથવા તે વખતે ખાસ કરીને શું જોવું, તે તેઓ સમજતાં નથી. આ જોડો સુધાર્યા વગર તેઓ જે અનુમાન કરશે, કે જવાબ દેશે, તે બહુ દરીને ખોટા પડશે, એટલું જ નહિ, પણ તેથી તેમની કારણચકિત સારી રીતે કસાશે નહિ. કેટલાંક છોકરાં જલદીથી વસ્તુઓ નિહાળી ચકેડે, ને કારણ જોણી ઠાડેછે. કેટલાંક છોકરાંમાં એવી ચકિત હોયછે, તોપણ તેઓ તેને માટે યત્ન કરતાં નથી. એવા છોકરા કાળજીથી યત્ન કરે, એવું શિક્ષકે કરવું જોઈએ. કેટલાંક છોકરાંમાં આ ચકિતજ દુર્ગી હોયછે. તેમને માટે ધીમા ને સતત ઉપાયની જરૂર છે.

જેમ જેમ છોકરાનો અભ્યાસ વધતો જાય, તેમ તેમ સંયોગીકરણની

રીતે વધારે અધરી તાલીમ આપવી; એટલે ધીમે ધીમે

ઉમ્મર વધે તે-
મ સંયોગીક-
રણથી વધારે
તાલીમ આ-
પવી.

પદાર્થોના અવલોકનથી આમળ વધીને વિચાર કરવાના

પ્રદેશમાં તેમને દોરવા. તેઓ સંયોગીકરણની રીતે જે

અનુમાન કરે, તે હમેશ ખરાબ હોય, એવી તેમની સમજ

થવા ન દેવી, કેમકે કેટલીકવાર તે જોડા કે ચૂકવાળાં પણ

હોય. થોડીક બાબતો લખતે ઠાડેલા અનુમાન જોડા કે ચૂકવાળા હોવાનો

સંભવ રહેછે. વગી સત્યતા, શક્યતા, અને સંભવ વિષેનો તફાવત તેમના

મગજમાં ઉતારવો. દાખલા તરીકે ચોપડી, બાપડી, માટી વગેરે કેટલાંક

પ્રકારાંત નામ નારીજાતિના જોવા, તે ઉપરથી પ્રકારાંત નામ નારીજા-

તિમા હોય, એવો સિદ્ધાંત કરીએ, તો તે જોડા પડે; કેમકે મોચી, ધાચી,

મોતી વગેરે પ્રકારાંત નામ બીજી જાતિના હોયછે, પ્રકારાંત ધણાખરાં નામ

નારીજાતિના હોયછે; તેથી પ્રકારાંત નામ નારીજાતિના હોવાનો સંભવ

માત્ર છે. જેને યોડા અપવાદ હોય, તે અનુમાન સક્રિય ગણાય. અગિય

પદાર્થનું પ્રસરણ કરેછે (પ્રવાવેછે), અને ઠંડી તેનું સંદોચન કરેછે.

આ સિદ્ધાંત ધણા દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી શકાય, તથાજિ ઠંડીવડે પાણી

સંકેત પામ્યાને બદલે ફૂલેછે. મનુષ્ય નાશવંત પ્રાણી છે, આ સત્યતા છે, કેમકે કોઈ મનુષ્ય અપવાદ તરીકે પણ અમર રહેતું નથી. સયોગીકરણની કે પૃથક્કરણની રીતે શીખવતા હોઈએ, ત્યારે છોકરાં ખરેખરો વિચાર કરેછે, અને હતાવળ કરી ગમે તેવા જવાબ આપતા નથી, એ જોવું જોઈએ. ધણીવાર તેઓ વિચાર કર્યા વગર શીખવેની વ્યાખ્યાઓ કે આપેલાં ઉદાહરણો બોલી જાયછે, પરંતુ વ્યાખ્યાઓ ને ઉદાહરણોથી સતોષ ન માનવો. તેઓ જે કહે કે કરે, તે કારણપૂર્વક હોવું જોઈએ. શિક્ષક આ બાબતમાં જો સભાળ રાખે, તો છોકરા કારણપૂર્વક વિચાર કરીને જવાબ દેતા શીખે, અને એવું શિક્ષણ જ ખરા કામનું છે. જે વખતે આપણે શીખવતા હોઈએ, તે વખતે છોકરાં જે પ્રશ્ન કરે કે વાંધા લે, તે સાબળવા અને તેના ખુલાસા કરવા, કેમકે એથી તેમનું મન વિષયમાં ગુથાયુ છે, વિચારમાં પડ્યું છે, એ સિદ્ધ થાયછે. આવે વખતે આપણે તેમને હુકતાવી કે તરછોડી ન નાખવા, કે તેમને ચૂપ રહેવા હુકમ ન કરવો. તેમના પ્રશ્ન કદાપિ ખોટા કે અધટિત હોય, તોપણ તેના ખુલાસા સારી રીતે કરવા, અને તેવું ખોટાપણું સાબીત કરી આપવું. એક બે વારના ખુલાસાથી તેઓ પ્રશ્ન ખોટાપણું કે અધટિતપણું સમજશે, અને એવા પ્રશ્ન કરતા બંટકશે. તેઓ ન સમજવાથી જે પ્રશ્ન કરે, તે હમેશ માન્ય રાખવા, અને કંટાળો ખાધા વગર સમજાવવા. છોકરાં ભૂલો કરેછે, અને ભૂલો સુધારવાથી જ તેઓ સુધરે છે, એ સત્યતા શિક્ષક હમેશ લક્ષમાં રાખવી. તેઓને જે બતાવવામાં આવે, કે તેમની પાસેથી જે કટાવવાનો પ્રયત્ન થાય, તે તેમના ગળ ઉપરાત નહોતું જોઈએ. શિક્ષક ધણીવાર જાણક પાસેથી તેના ગળ ઉપરાતની આશા રાખેછે, અને તે આશામાં નિષ્ફળ થતા તે ધુરસે થાયછે.

કારણપૂર્વક વિચાર કરતાં જે સિદ્ધ ન થાય, તે ખોટું ગણવામાં

આવેછે. ચંદ્રને રાત્રી ગ્રહ છે કે ગળી જાયછે. તેથી ચંદ્ર-સિદ્ધતાનો અહણ થાયછે, એ વાત આપણે ખોટી માનીએ છીએ, એમકે તે સંકારણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. જ્યારે પુરાવો ઠીક હોય, અથવા પરસ્પર વિરોધી હોય, ત્યારે આપણે શંકા લઈએ છીએ. ગ્રહો ઉપર વસ્તી હશે કે કેમ ? તે વિષે આપણને શંકા થાયછે, કેમકે તેનો ખાતરી લાવક પુરાવો નથી. કોઈ પણ વાતનો

સ્વીકાર નેના પુરાવા ઉપર આધાર રાખે છે, તેથી જે વાત એક વખતે અશક્ય કે શંકાવાળી ગણાતી હોય, તે બીજી વખતે વિશેષ પુરાવો મળવાથી સંભવિત કે ખરી ઠરેછે. વરાળની શક્તિ વડે સંચા ને આગગાડી ચાલે, એ વાત પૂર્વે અશક્ય મનાત. આગગાડી થવા પછી પ્રશ્ન એ શક્તિવડે સમુદ્રમાં આગબોટો ચાલવાની વાત સંભવિત મનાતી નહિ. વીજળીથી સંદેશ પહોંચાડી શકાય, એ વાત પૂર્વે કોઈના સ્વપ્નામાં પણ આવી ન હોય. વીજળીની શક્તિ વડે તાર મારફતે સંદેશ ચાલ્યા, ત્યારે તે વાતની ખાત્રી થઈ; પરંતુ તાર વગર પણ વીજળી સંદેશ પહોંચાડી શકે, એ વાત સંભવિત લાગતી નહોતી, અને આજે એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

જે સત્યતાઓ કારણ વડે સિદ્ધ કરેલી હોયછે, તે માન્ય કરવામાં આવેછે, એટલે તેનાં કારણ વારે વારે માગવામાં આવતાં સ્વીકાર કરવાની જાણતો નથી. જે વાત માનવામાં આવેછે, તે ખરી ગણવામાં આવે છે, અને જો તે ખરી હોય, તો તેના પર આસ્થા રહેછે. “આસ્થા એ કારણનું સૌથી મોટું પરિણામ છે.” “આસ્થા એ શુદ્ધિનું સ્વીકારનું અથવા વિશ્વાસ છે.” પરમેશ્વર છે, એ વાત શુદ્ધ સ્વીકારે છે, તેથી તે માન્ય કરાય છે, ને તે ઉપર આસ્થા અથવા શ્રદ્ધા રહેછે. આસ્થા શુદ્ધિથી પણ આગળ વધેછે, કેમકે તે ધણીવાર સાગણીથી કે ધર્મશક્તિથી ઉદ્ભવે છે. ખારથી વિશ્વાસ અથવા આસ્થા બેમેછે, તે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરેછે, અને વર્તન સુધારે છે. પરંતુ આંખો મીચીને ભોળાપણું બતાવવું, કે ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે ચાલવું, એ આસ્થા નથી. આપણે ઠરેક જાણતની જાતે ખાત્રી કરી ચકતા નથી, કેમકે ધણીવાર તેમ કરવાને આપણે ચકિતમાન હોતા નથી, કે તેને માટે આપણી પાસે જોઈએ તેટલાં સાધન હોતાં નથી. તેથી જેમને આપણે પ્રમાણિક ને સાચક ગણના દોષએ, તેના આણુમેના કહેવા ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ. છોકરાં માખાપ કે મહેતાજી ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેઓ જે કહે છે, તે ખરું માને છે. આપણે માન્ય ગ્રંથો ઉપર અને વિદ્વાનોના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ છીએ. સગાતર લીટીઓ જ ને તરફ ગમે તેટલી વધારીએ, તોપણ તે મળતી નથી; એ જીભિતિમાં કહેલી સત્યતા આપણે સ્વીકારીએ છીએ. રેલવેના જે પાટા સમાંતર છતાં આગળ જતાં

મળી મળેલા આપણી નજરે પડે છે, તે છતાં તે નજરનો ભ્રમ છે, એમ ગણીએ છીએ, અને ભૂમિતિની વ્યાખ્યાનો અનાદર કરતા નથી. ગુરુત્વા-કર્ષણ અંતરના વ્યુત્ક્રમ પ્રમાણમાં થાય છે, એ વાત સાબીત કરવાને આપણી પાસે સાધન નથી, છતાં તે શાસ્ત્રીયજ્ઞાન ધરાવનારા વિદ્વાનોએ સિવ કરેલી છે, તેથી આપણે તે માની લઈએ છીએ. આશ્ચર્ય ને વિશ્વાસ વગર જગત્ આલી ન શકે.

મૂકસ કહે છે, કે “આપણી શીખવવાની રીતિમાં કારણ શોધ-
વાની કેળવણીને સામાન્ય રીતે વિસારવામાં આવે છે. શિ-
શીખવવાની આખી વિષે કોઈનો હેતુ વિધ્યની સત્યતા મેળવનારી શક્તિને ખીસવવા
જૂકસના વિ- કરતા સત્યતાઓ અને વિધ્યની હકીકતવડે યાદદાસ્ત
ધાર. શક્તિને ભરી કાઢવાનો વધારે હોય છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચાર
અને શોધ કરનારી શક્તિને ખીસવવામાં તેઓ નિષ્ફળ
થયા છે. વિચારના વિષયો શીખવવામાં પણ વિચારશક્તિ કરતાં યાદ-
દાસ્તશક્તિને વધારે કામમાં લેવાય છે. ખીસવવાની ક્રિયાશક્તિને બદલે
મનને ધણીવાર ભરી કાઢવાની કોડી (જગ્યા) મળવામાં આવે છે. જેમ
આપણે વાસણમાં પાણી રેડીએ છીએ, કે કોથસાની કોડીમાં પાવ-
કાવડે કોથસા નાખીએ છીએ, તેમ શિક્ષકોએ મગજમાં જ્ઞાન ભર-
વાનો ઇરાદો રાખ્યો છે, પરંતુ જે શક્તિ જ્ઞાન પેદા કરે છે, અને જે
ભાવે તે વિચારો ઉપરથી નિયમો ને ધોરણો ખોળી કાઢે, તે શક્તિને
ખીસવામાં આવે છે.”

કારણ શોધવાની કેળવણી વિદ્યાર્થીની વય અને તેની બુદ્ધિની
ખીસવટ ઉપર આધાર રાખીને શિક્ષકે આપવી જોઈએ.
છાકરાને કાર- વસ્તુઓનો મુકાબલો કરતા, તેમનો એક બીજા વચ્ચેનો
ણ શોધતા કરવાં. સંબંધ જોતા અને કારણો જોજતા તેમને શીખવવું
જોઈએ. પ્રથમ સંયોગી કારણની રીતે સત્યતાઓ, સિદ્ધાંતો
એવે જોળી કાઢવાનો અને પછીથી પૃથક્કરણની રીતે સત્યતાઓ, સિદ્ધાંતો
વગેરેને તપાસવાનો, અને તે વસ્તુઓને સાચુ કરવાનો રિવાજ રાખવો શરૂ
વિષે વિચાર કરવાનો છે. તે છાકરાએ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ. ધારેલી
અને સાબીત થએલી વાતોને તેઓ ભેળગેળ કરી ન નાખે, દબાવત
સિદ્ધાંતને એક ન કરે, અને કાઈ કારણના સંબંધને બદલે એકને

બીજાનું અનુપંગી ન ગણે, તે શિક્ષકે જોવું જોઈએ. કેમ, બાળકના અમુક ભાગની ખોડખાંપણ ઉપરથી તે આખી બાળકને છોકરાં દુષિત ગણી કાઢે છે, અથવા તેઓ પૂરતી સંભાળથી તપાસ કર્યા વગર અનુભવો કાઢી દે છે, એ ટેવ સારી નથી. આવી ટેવ તેમને જીંદગી પર્્યંત નુકસાન કરે છે. કારણશક્તિને સંભાળથી ને સારી રીતે ફળવચાથી છોકરાં બુદ્ધિમાન થાય છે, અને આગળ જતાં તેઓ પોતાના કામકાજમાં ફેલેફમલ નિવડે છે, સદ્વર્તનને ચઢાય છે, અને કેમ મહત્ કાર્ય કરીને પ્રખ્યાતિ પામે છે.

અકરણ ૧૩ મું.

લાગણીની શક્તિઓ.

સકરણ લાગણી.

સકરણ અથવા શારીરિક લાગણી અને પ્રેરણા એ લગભગ એકજ છે. પ્રેરણા વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. શરીરની તંગીઓ ને હાજતો માટે જે લાગણીઓ થઈ આવે છે, તેને શારીરિક લાગણી કહે છે. લાગણી મનને ચળવળ કરાવે છે, ને તેને ઉશ્કેરે છે.

સકરણ લાગણી કહે છે.

શરીર છ જાતની લાગણી કરે છે. ૧. ખાન, ૨. પાન, ૩. નિદ્રા, ૪. વ્યાયામ કે વિશ્રામ, ૫. જાતિ સંયોગ, અને ૬. શ્વાસ.

સ્વાભાવિક હાજતો. આ છ જાતની હાજતો સ્વભાવસિદ્ધ હોવાથી તે પ્રાણી માત્રમાં જોવામાં આવે છે. સ્વાભાવિક હાજતો શરીરની તંગીઓ બતાવે છે, અને મનને ઉશ્કેરે છે. જો તે પૂરી પાડવામાં ન આવે, તો શરીરને વચા મનને સોસવું પડે. સ્વાભાવિક હાજતોને હદમાં રાખવાની અને પૂરી પાડવાની જેવી સમજ પ્રાણીઓમાં છે, તેવી માણસોમાં ઘણે અંશે હોતી નથી.

માણસ ધણીવાર સ્વાભાવિક હાજતોને બહેકાવે છે, અને કૃત્રિમ

કરી નાખે છે. સ્વાદની ખાતર તે વધારે કે ન પડે એવું અન્ન ખાઈને માંદું પડે છે. પાનમાં પાણી બસ થાયછે, છતાં તે બાંગ, દારૂ, વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેની ધમ્મજી હદપાર લઈ જઈને કેરી અને છે અને તનથી ને મનથી ખરાબ થાય છે. અમુક મુદત સુધી ઉંઘરાતું શરીર માગે છે, પરંતુ માણસ ઉભાગરા કરીને કે ઉંઘણથી બનીને પોતાનું શરીર બગાડે છે. બાયામ કે વિશ્રામ હદમાં નોંધાવે, પરંતુ માણસ અતિશ્રમ કરીને કે એકીની પેઠે ધણી વખત પડી ગઈને પોતાના શરીરને હેરાન કરેછે. પતિ પત્નીએ બેગાં રહેવું એ સ્વભાવ સિદ્ધ છે, પરંતુ કોઈ કામની અતિ વાસના રાખે, તો તેથી શરીરની ખરાબી થાય. આસો આસ એ જીવનની ટોચ છે. આસને માટે સ્વ-જી હવા નોંધાવે, છતાં તે બાબતમાં માણસ કેટલું બેદરકાર ગમે છે, અને મદવાડ ભોગવે છે ! ધરની અને તેની આસપાસની હવા ગંધીચીથી બગડે છે, અને તે આસમાં બેવાથી નુકસાન થાય છે.

આપણે કહ્યું, કે શરીરની હાજતો સ્વાભાવિક છે. તે સ્વાભાવિક છે, એટલે ધંધરદત્ત છે. ધંધરદત્ત હાજતો હદમાં હોયછે. અસ્વાભિક હાજતો. જો તેમને હદની અદર પૂરી પાડવામાં આવે, તો તેથી આનંદ થાય છે. નોંધાવે તે કરતાં ઓછી પૂરી પાડવામાં આવે, તો આનંદમાં ઉણપ રહેછે. બૂખમરો વેડવાથી ઉધડું દુઃખ કાપત્ત થાય છે. જો હદ ઉપરાંત પૂરી પાડવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ દુઃખકારક થાયછે. જેનું પરિણામ દુઃખકારક નિવડે, તે અસ્વાભાવિક કે ગેરકાયદે ગણાય. દારૂડીઆ થવાથી શરીર બગડેછે, પૈસાની ખુશ્ખી થાય છે, ધુનાં બનેછે, ગાડપણ આવે છે, અને સમાજ ઉપર ખોટી અસર કરે છે, માટે દારૂડીઆ કે કેરી ચડું, એ અસ્વાભાવિક અથવા ધંધરના કાયદાની બહાર છે, અને તેથીજ તેના માદા રૂગ ભોગવવા પડે છે.

મનુષ્ય પ્રાણીને સામાન્ય એવી શારીરિક લાગણીઓ શિવાય બીજી કેટલીક આસ લાગણીઓ મનુષ્યમાં છે. એ લાગણીઓને અપણે ઈન્છા, વાસના, કે વાછના કહીશું, તો ચાલશે. કેદને બોલનની રાત્રિ કે ગાનનાદિ સાંભળવાની ઈન્છા થાયછે, તો કોઈને પરનંદા ને નિઃસસ આપણુ મનેછે.

મનુષ્યની
વિશેષ લાગ-
ણીઓ.

કોઈને આખો દહાડો રમવું કુદવું ગમેછે, તો કોઈને હરકોઈ. કામમાં રોકાવાની ઇચ્છા હોયછે. કોઈને ગમે તે માર્ગે પૈસો મેળવવાની વાંછના યાયછે, તો કોઈને સઘળી માલ મિલકત દાનમાં કે કુમાર્ગે ખરચી નાખવાની ઇચ્છા યાયછે. કોઈના મનમાં કુકર્મની વાસના નિરંતર રહેછે, તો કોઈ નિરંતર સત્કર્મો કરવાનીજ ઇચ્છા રાખેછે. જોડી હલજહારની કે ગેરવાજગી લાગણીઓ નુકસાનકારક છે.

એટલા માટે, છોકરાને પરહેજ અથવા પરિમિતવાની ટેવ પાડવા સાથે માખાપે અને શિક્ષકે યત્ન કરવો જોઈએ. આપણી પરહેજ. હાજતોને હદમાં અથવા કબજામાં રાખવી, તેનું નામ પરહેજ. સ્વાભાવિક ઇન્દ્રિય સુખપર અચોક્કશ શોખ રાખવો, અસાધારણ ખાવું પીવું ને ઉધવું, અને મિથ્યા કે અનિયમિત વાંછનાને બહેકાવી મૂકવી, તેનું નામ બદપરહેજ છે. ખાવા પીવામાં અકરાંતાવેડા, તુચ્છ વાસનાઓને તાબે થવાની ટેવ, નિરૂચથી રહેવું, અને આજસુ સાથીઓ એ બદપરહેજ વધારનાર સાધનો છે, માટે તેથી વેગળા રહેવું, એટલુંજ નહિ, પણ પરહેજનો શુષ્ક મેળવવા માટે કોઈ કોઈવાર નિરપરાધી કે નીતિની ગમતોથી પણ દૂર રહેવું.

અકરણ ૧૪ મું.

ભાવ.

આત્મભાવ.

સ્વરક્ષણ કરવાનો ભાવ ગ્રાણી માત્રમાં હોયછે, અને તેથીજ તે ભયથી ડરેછે, અને હુખકારક વસ્તુને ચલાયછે. મનુષ્યમાં આત્મભાવનો અર્થ. વિશેષ એ છે, કે તે પોતાની ચઢતી અથવા ઉન્નતિની ઇચ્છા રાખેછે, માટે આત્મભાવ એટલે પોતાના રક્ષણની અને પોતાની ઉન્નતિની લાગણી. એ લાગણીવડે મનુષ્ય પોતાનું બહેતર થવા મથન કરેછે.

આત્મભાવ ત્રણ પ્રકારનો છે. ભાવિક, તાત્કાલિક, અને પશ્ચાદર્શી.

દાખલા તરીકે, તમારી અમુક વિષયમાં પરીક્ષા થવાની છે. તમને તે વિષય સારો આવડવાથી પરીક્ષામાં સાથી હું ઉપર આવીશ એવી આશા રહેશે, અને એ આશાએ તમને ઉત્સાહ થાય છે. આ ઉત્સાહ લાવિક છે. પરીક્ષા સમયે કૃતેહની ખાત્રીથી તમારા મનને આશા પડે છે, ને હિંમત રહે છે. આ તાત્કાલિક ભાવ છે. પરીક્ષા થયા પછી તમને લાગ્યું, કે મેં જવાબ ખોટા દીધા, એથી તમારું મન ખાટું થાય છે, અને તમે તેને માટે પરતાવો કરો છો. આને પશ્ચાદ્દર્શિ-ભાવ કહે છે. આશા, ભય, હિંમત, કાયરપણું, વિનય, ઉદ્વેગપણું, ગાન અને આખર મેળવવાની ઇચ્છા, એ વગેરે ભાવિક ભાવ છે. ખુશી, દિલ-ગીરી, આનંદ, ઉદાશી, ઉત્સાહ, શોક, સંતોષ, અસંતોષ, સારો મિનન, ખોટો મિનન, ગર્વ, દીનતા, સજુરી, અસંતોષ, આદિ તાત્કાલિક ભાવના છે. સમાધાની, નારાજપણું, આત્મપ્રશંસા, આત્મનિંદા, આનંદદાયક સ્મૃતિ, અને અણુગમતી યાદગીરી એ પશ્ચાદ્દર્શિ ભાવો છે. આ ત્રણ પ્રકારના ભાવો કાર્ય કરતા અગાઉ, કાર્ય કરતી વખતે, અને કાર્ય કર્યા પછી અનુ-ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે.

પોતાની ઉન્નતિ સર્વ ચદાવે છે. એ ઉન્નતિમાં શરીરની અને મનની ઉન્નતિ આવે છે; તેમજ અધિકાર, મોટાઈ, સંપત્તિ, સુખ એવી જગતનાં કાર્ય કરાવે છે. આદિ મેળવવા, તથા નીતિમાન ધાર્મિક થઈ આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા રાખવી, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે. આત્મજાણ વડે જ માણસ જગતનાં અનેક કાર્યો કરવા તત્પર થાય છે, અને પ્રતિજ્ઞતા, જોખમ કે ભયની પણ દરકાર કર્યા વગર તે મહત્ત્વ કાર્યો કરી શકે છે. અદ્ભુત મમત્વ નહોત, તો માણસ કાર્યમાં બેદરકાર રહે.

અદ્ભુતમ્ અથવા આત્મભાવને અતિશય ગેરવાજબી રીતે વધારવાથી તે સદૃશ્યને જાહેર દુર્ગુણ થઈ પડે છે. આત્મજાણનો તેનો ખોટો ઉપયોગ. અર્થ સ્વાર્થી થવું, એવો નથી, કે એ વડે આત્મસ્થાપનાની ઇચ્છા કરવાની નથી. એ વડે કુમાર્ગથી લાભ લેવાનો નથી, કે બીજા ઉપરના યથેચ્છ ભાવ છોડી દેવાનો નથી.

બાળકમાં આત્મજાણનું પ્રબળ હોય છે. પોતાની હાજતો પૂરી પાડવા તે સ્વાર્થી થાય છે. અમુક ચીજ મનેજ મગવી જોઈએ, અથવા મેં ટો લાગ મને આપવો જોઈએ, એવી છોકરાં હક બે છે, તે સ્વાર્થિક હાજતોને લીધે છે. બીજાની હાજતો

જોવાની અને તે માટે પોતાનો સ્વાર્થ ઓછો કરવાની ટેવ ધીમે ધીમે પાડવી જોઈએ. જાળકને સ્પર્ધા અને પ્રશંસા બહુ ગમે છે, તેનો લાભ શિક્ષણના કામમાં લેવાથી લાભ થાય છે. વર્ગમાં નંબર ચઢાવવાનું ને પરીક્ષામાં દોઢડા આપવાનું એ કારણથી રાખવામાં આવ્યું છે. કપકા કરતાં પ્રશંસા વધારે કામ કરે છે, માટે જાળક જ્યારે કોઈ કામમાં હોતો પામે, કે કોઈ સારું કામ કરે, ત્યારે તેનાં વખાણ કરવાથી લાભ થાય છે, એથી તેમને વધારે જ્ઞાન મેળવવાની હોંસ થાય છે. સ્પર્ધા વડે બીજા કરતાં ચઢિયાતા થવાની ઇચ્છા થાય છે, અને એ ઇચ્છા વડે તેઓ કાળજીપૂર્વક બહુ મહેનત કરે છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ભાવ.

પરકીય ભાવ.

જેમ આત્મભાવ પોતાને લાગે છે, તેમ પરકીય ભાવ બીજાને લાગે છે.

જેમ સારા નરસા વડે આત્મભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરકીય ભાવ. સારા નરસા વડે પરકીય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક લાગુ પડે છે. ભાવ પ્રાણીમાત્રને સામાન્ય રીતે લાગુ પડે છે; જેમકે, કોઈ પણ માણસ કે પ્રાણી દુઃખે ટળવળવું હોય, ત્યારે આપણને દયા આવે છે. ઘણા ભાવ બીજા પ્રત્યે આપણા સંબંધ વડે ઉત્પન્ન થાય છે, કે પ્રમાણમાં વત્તા ઓછા હોય છે. જેમ માન્યાપમાં પોતાનાં ઊઠરાં પ્રત્યે વાત્સલ્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. પતિ પત્નિમાં દંપતીપ્રેમ પેદા થાય છે. દેશ પ્રત્યે અભિમાન પ્રકટે છે. નજીકનાં સગાં વહાલાં પ્રત્યે કે જીવનન મિત્ર પ્રત્યે જેટલી લાગણી રહે છે, તેટલી બીજા પ્રત્યે રહેતી નથી.

પરકીય ભાવનાં જોડકાં હોય છે, એટલે એક ભાવ સારો તો તેની

જોડનો બીજો ભાવ તેથી ઉલટો હોય છે. જેમકે ચહાવું, ને ધિક્કારવું; મિત્રતા ને શત્રુતા; વિશ્વાસ ને અવિશ્વાસ; શુભ- ને નિર્દયતા; સ્મૃતિ ને નિંદા; પૂજ્યભાવ ને અપૂજ્યભાવ; દરકાર ને બેદર-

કાર; કામળતા ને ક્ષેત્રતા; ઉપકાર ને અપકાર; રહેમિયત ને ધાતકીપણું; ખુશમિનન ને ધુરસો; લાજ ને નિર્ધનપણું; નમ્રતા ને ગર્વ. સારા-ભાવ અથવા સદ્ભાવ એ સ્વાભાવિક છે, અને કુભાવ એ તેનું ઉલટા-પણું છે. જેમ સાચથી જીવ છે, તેમ ઉપકારથી ઉલટો અપકાર છે. સદ્-ભાવ ચઢાવા લાયક છે, અને કુભાવ ધિક્કારવા લાયક છે. સદ્ભાવ એ આચ-ર્યા યોગ્ય નીતિ છે, અને કુભાવ એ તજવા યોગ્ય અનીતિ છે.

કુભાવનો ઉપયોગ ખોટાં કૃત્ય કે કુભાવનાં આચરણ તજવવામાં થાય, તો તે યોગ્ય ગણાય છે. જેમ કોઈ દુષ્ટ માણસ કુભાવનો સા- ખીજ ઉપર ધાતકીપણું વાપરતો હોય, તો તેના ઉપર આ- રા ઉપયોગ પછે ધુરમે યજ્ઞને છીએ, અને તેને ધિક્કારીએ છીએ. જીવનમાર પ્રત્યે ધણા કુભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. નિયમ કે કાયદા તોડના- રને કોઈ ચઢાવું નથી. જીવ ને લગાડ પ્રત્યે અવિશ્વાસ પેદા થાય છે.

પરસ્પર ભાવમાં પ્યાર એ સૌથી ઓછું છે, કમઠે તે અદૈશિક આ- નંદ અને સુખ આપે છે, અને તે પરમેશ્વરથી માંડીને અન્ય સદ્ભાવની મુખાં અધમ પ્રાણી સુધી પહોંચે છે. જડ જગત્ જેમ જરૂર. આકર્ષણથી બંધાયેલું છે, તેમ અિદર જગત્ પ્રેમથી બંધાયેલું છે. ઇશ્વર પ્યારમય છે, અને તે આપણા ઉપર પ્યાર રાખે છે, માટે આપણો પ્યાર તેના તરફ વળવો જોઈએ. માતાનો પ્યાર ઇશ્વરથીજ ઉતરે છે. પિતાનો, ધણીનો કે સીનો, ને ભાંડનો પ્યાર ઘટો હોય છે. ખરા મિત્રનો પ્યાર તેવોજ હોય છે. ઉપકાર કરનાર ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વહાલ આવવું જોઈએ. જે છોકરા માથાળુ ને વહાલ ઉપજાવે એવાં હોય છે, તેઓમાં ખોટાં થયે એ સદ્ભાવ જરૂરી રહે છે. જેઓ નાનપણથી ઉમાડા જેવાં, અગ્રેમી, નિર્દય, ખારીલાં, અદેખાં, અર્ધિષ્ટ ને કૃત્તવ્ન હોય, તે આગળ જતાં પોતે દુઃખી થાય છે, ને બીજાને દુઃખી કરે છે. એટલા માટે, શિક્ષકે ને માળાપે તેમનામાં સદ્ભાવના ઉત્પન્ન કરવી, અને કુભા- વનાઓ દૂર કરવા અહેનત લેવી. હૃદયની સદ્ભાવના વગર વિદ્યા બોળ- રપ થઈ પડે છે, અને માણસમાં માણસાઈપણું આવતું નથી.

બાળકને ડોષ દાખવો બે ચાર વાર માથા ફેડ કર્યા છતાં ના આવડવાથી તે કંટાળે છે. પરંતુ તેને કંઈ ધીરજ આપીને કે સહજ કળાતાવીને ફરીથી કગવા કહીએ, અને જો તે ફેલેદમ થાય, તો તેને કેટલો આનંદ થાય છે ? નવું નવું બાળુવાની ને બોળી કાઢવાની આતુરતા છોકરામાં હોય છે. એ આતુરતા મહાભાવનું ખીજ છે. એજ આતુરતા અગમ જતા મહાભાવનું રૂપ પકડે છે. જ્ઞાન મેળવવાની આતુરતા એ પણ મહાભાવ છે, કેમકે સત્યતાએ જ્ઞાનવડેજ બોળી કહાય છે, માટે આ લાગણીને કેળવવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ.

લોકો બાળુનું, એ બાળુવાની ખાતર છે, એમ સમજતા નથી, તે ભૂખ છે. જ્ઞાનમાં રહેલો મહા આનંદ મહેનત અને પેસાનો ખર્ચ વાળી દે છે. જ્ઞાન વડે દુનિયાદારીના જે લાભ થાય છે, તે વધારામાં સમજાવના છે. એક બાળક (મશિન શાસ્ત્રી) કલાકના કલાક કોઈ મશિનની કૃતિ પાછળ કાઢે છે, અને પાનાના પાનાં આઠડા વડે ચીતરે છે, તે છતાં તેને કંટાળો આવતો નથી. કેમકે તેથી જો તે ધારેલી સત્યતા કે પ્રજ્ઞ સિદ્ધ કરી શકે, તો તેને અનિ આનંદ થાય છે. રાજા સગ માધવરાવ જેવા અનેક કાર્યોમાં ગુલાએલા પુરૂષ રાત્રિને સમયે દુર્મિન માડી આકાશી પદાર્થો નિહાળવા પાછળ કલાકના કલાક કાઢતા, તે શા માટે ? ખગોળનો તેમને નાદ હતો, અને તેમાં રાકાવાથી તેમને આનંદ થતો. કેટલાક ખગોળવેત્તાઓ એવા થઈ ગયા છે, કે જેમણે પુષ્કળ વર્ષો સુધી પૃથ્વીપર પગ પાડ્યું મૂક્યું નહોતો ! એટલે તેઓ વેધશાળાની ગચ્છીપર રહીને નિરંતર નિગ્રહાજ કર્યા કરતા. આપણા ઋષિઓ જન્મમર્ત્યંત જંગલમાં રહી વિચારમાં ને શોધમાં પોતાનું આધ્યાત્મ ગાળતા. પેસાની કે સનીરસુખની દરકાર કર્યા વગર શોધકો શોધની પાછળ મડે છે, અને શોધવડે જ આનંદ થાય છે, તેને તેઓ પસાટકા ને સરીગસુખ કગતા પલુ વિશેષ માને છે.

બાળકને સત્યતાપર ભાવ કરવો, એ બહુ અગત્યનું છે. એ ભાવ વડેજ બાળકોમાંથી કોઈ જ્યુટન, કોઈ ફ્રાંકલિન, કોઈ આર્થર્ લાઈ, કે કોઈ જોનમ નીકોળી આવવાનો સંભવ છે. શાસ્ત્રીય સત્યતાએ શોધના તરફના નિહાનેજ બોળી કાઢે છે. એથી તેઓ જગતને જેટલો લાભ કરી શકે, તેટલો લાભ ખીજી કદાચી થતો નથી.

બાળકનો
સત્યતા પર
ભાવ કરવો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મહદ્ભાવ.

સ. સહૃદયતા ભાવ.

સૌંદર્ય વડે મનને જે લાગણી થાયછે, તેને સામાન્યપણે સહૃદયતા ભાવ કહેવામા આવેછે, કદરૂપાપણ વડે એવી ક્ષણે ભાવ સહૃદયતાને અર્થ. ઉત્તમ થાયછે. સૌંદર્યમાં ઘણી બાબતોનો સમાવેશ થાયછે. પદાર્થ પ્રાણીના સુંદર સ્વરૂપને આપણે સૌંદર્ય કહીએ છીએ. પદાર્થ પ્રાણીની પ્રોત્ક્રા પણુ એક જાતનું સૌંદર્ય છે. પુતળાં, છાત્રીઓ, કોતરકામ, નકશી કામ વગેરેની બારીકીઓ કે આબેહુબપણાને આપણે સુંદર કામ કહીએ છીએ, અને તે જોઈ આનંદ પામીએ છીએ. કાવ્યમાં કવિની ચતુરાઈ, ભાષાની ખૂબી, અને રસની જમાવટ એ કાવ્યનું સૌંદર્ય છે. આ સર્વ બાબતો વડે જે ભાવ ઉત્તમ થાયછે, તે સહૃદયભાવ છે. રસિકતા કે મર્મગતા સહૃદયતાને ઠેકાણે વાપરી ચકાવ, પરંતુ તેથી આ ભાવનો સંપૂર્ણ અર્થ આનંદો નથી.

પ્રથમ એ પ્રોત્ક્રા, સૌંદર્ય, અને રસિકતાનું મૂળ છે. સૃષ્ટિ એ ત્રણેથી બરેલી છે. પ્રોત્ક્રા વડે આનંદ કરતાં ગંભીરતા કથી વસ્તુઓ મનને આનંદ આપેછે. ઉદાહરણ, અને મનની ઉન્નતિ થાયછે. આકાશી પદાર્થોનું મહત્વ ને અંતર અને મહાસાગરોની મોટાઈ જોઈ માણસનું હૃદય છઠ્ઠ થઈ જાયછે. પોતાનું આત્મપણુ અને આવા પદાર્થો બનાવનારની અગાધ શક્તિ એ વિશેષ વિચાર મનમાં થતા માણસ ગર્વ તજે છે, અદ્ભુત રસમાં ગોથા ખાયછે, અને સર્વ શક્તિમાન ધ્રુવર તરફ મનને દોરે છે. નદિયો, સરોવરો, જંગલો, પર્વતો વગેરેનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય મનને આનંદ પમાડેછે. ઉત્તમ કારીગરીના નમુના મનને ખુશ કરેછે. ઉત્તમ કવિતામાં ઘટાવેલા રસ કાળજીને દોરી નાંખેછે. હંચી જાનનું ગાયત્રી, તુલસી, એલ વગેરે હૃદયને આનંદના તરંગમાં લઈ જાયછે.

પરંતુ અમણી અને અજ્ઞાનને આ સૌ “બેસત્ય મો આગળ ભાગવત” જેનું થઈ પડે છે રંગમેરગી વાદળા કે સા રંગી ઇન્દ્રધનુષ જોઈને અમણીના મનની લાગણી ઉદારતા નથી. સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય તેને મન “અધગા આગળ આરશી” જેવું છે. ગાવનને તે રાગમાં સમજેછે, અને કવિતાની

અમણી ને અજ્ઞાન સૌંદર્યમાં સમજતાં નથી.

ખૂબીઓ તેના હૃદયને ઉશ્કેરતી નથી. એક પુતળું કે છબી તેને ખતાવશો, તો તે તેનું સૌંદર્ય પિછાની શકતો નથી. 'ત્રાડપણ' તેને ગભીર વિચાર તરફ દોરવાને બદલે બચબીત કરેછે તે નાના બાળકની પેઠે અમુક ચીજ સારી કે ડાહ્યાની કહેછે, પણ સારાપણામાં તે રૂપાળાપણામાં તે આગ્યેજ સમજેછે.

સારા કે રૂપાળાપણાની વ્યાખ્યા આપવી પડે, તો તે બંનેનાં પણ સુરક્ષેલ થઈ પડે એમ છે. અમુક ચીજને આપણે સારી સૌંદર્યની સમજ. કે સુદર કહીએ છીએ, પરંતુ સાર ને સુદર તે શું ? તેની બરાબર વ્યાખ્યા આપણે આપી શકના નથી રસિક જનનું મન પોતાની મેળે તે સમજી જાય છે જેના અવયવો સપ્રમાણ અને સમિલન કે સુવ્યવસ્થા હોય તે સુદર, એવી વ્યાખ્યા વિદ્વાનો આપે છે, પરંતુ સૌંદર્યમાં એટલા બધા ગુણ રહેલા છે, કે તેમાંના યોગાજ આ વ્યાખ્યામાં આવેછે કેટલીકવાર સપ્રમાણને બદલે અપ્રમાણ અથવા અનિયમિતપણામાં સૌંદર્ય રહેલ હોયછે કેટલાંવાર અન્યવયો કરતા રંગ વગેરેમાં સૌંદર્ય હોયછે. કેટલાંવાર શરીરના અવયવોના ઘાટ વડે માણસ કદરૂપી હોતા, તેના ત્રાડપણા કે સદગુણ કે વિરૂપતા વડે તે દીપ્તી નીકળેછે, અને તે સુદર કહી શકાયછે.

ના બાવ વગર માણસ અસિદ્ધ રહેછે મુશ્કેલ જગતમાં મૂકેતું સૌંદર્ય તેને આનંદ આપતું નથી મિત્ર ચીતારા વગેરેની કૃતિઓથી તેને અચ્છર થતી નથી હૃદયતાભાવ મનુષ્યમાં જ છે પ્રાણીમાં નથી, માટે જોઓમાં એ બાવ ખીલતો નથી, તે પ્રાણી સમાન છે જયપણથી આ બાવ કેળવવા માટે માણાપ ને શિક્ષક કેટલાક ઉપાય હાલમાં લે છે ધરમાં ને નિશાળમાં સારો ને શોભીતો સર સામાન, છબીઓ, રમખંડા વગેરે રાખવાનો હેતુ સહૃદય તાભાવ વધારવાનો છે બાળક ક્ષિતિના રાગડા નાણે છે, કે ગાયન થતું હોય, કિંવા વાગતું વાગતું હોય, તો તે તરફ તે દોડી જાય છે, કેમકે તેમની સહૃદય વૃત્તિ તેમને તે તરફ ઉશ્કેરે છે જ્યેનામાં મૂળથીજ એ તરફ વળ્યું આધું હોય, તેમના ઉપર વિશેષ નક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મહદ્ ભાવ.

ગ. નૈતિક ભાવ.

ખરા ખોટાના વિચારથી મનને જે લાગણી કે ઉરકેરણી થાય છે, તેને નૈતિક ભાવ કહે છે. ગ્રાણીમાં ખરા ખોટાના વિચાર હૃદયમાં થતા નથી, તેથી તેનામાં નૈતિકભાવ પણ ઉદ્ભવતો નથી. અર્થ શું તે ખોળી કાઢવાનું કામ શુદ્ધિ કરે છે. પરંતુ અર્થ કામ કરવાની ઉરકેરણી નૈતિક ભાવથી થાય છે. શુદ્ધિ. ધણીવાર પોતાના વિવેકમાં ભૂલ આવે છે, અને તેથી ખરા ખોટાની સમજમાં ફેર પડે છે; પરંતુ નૈતિક ભાવની ઉરકેરણી હમેશાં અર્થ કરવા તરફ જ હોય છે. એ નૈતિક ભાવને આપણે અંતઃકરણ કહીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ, કે માણસમાં સારું ખોટું સમજવા માટે પરમેશ્વરે અંતઃકરણ રૂપી ભોમીએ મૂકેલી છે. અંતઃકરણ સારું ખોટું સમજાવવાને નહિ, પણ સારાં કામ તરફ દોરવાને માટે છે.

એ અંતઃકરણ સારાજ કામ તરફ દોરાવતું હોય, તો માણસ ખોટાં કામ શા માટે આચરે છે ? એ પ્રશ્ન સકળ ઉ-
અંતઃકરણનું કામ. ત્તમ થાય છે. એનાં ત્રણ કારણ છે. એક તો શુદ્ધિના વિવેકની ભૂલ. બીજું અંતઃકરણને ન ખીલવવું, અને ત્રીજું અંતઃકરણને ન મણકારવું. ઝડપી મુસલમાનો કાફરોને મારી નાખતા, કેમકે એ કૃત્ય તેઓ સારું કે ખુબ્યતું સમજતા હતા. એટલે તેઓનાં કૃત્ય શુદ્ધ શુદ્ધિનાં કે શુદ્ધ અંતઃકરણનાં ગણી ચકાવે, પરંતુ તેમાં તેમના વિવેકની ખામી હતી. જે શુદ્ધિવડે તેમણે લાખો વિચાર કર્યો હોત, તો પોતાની ખામી તેમને જણાઈ આવી હોત. બીજી શક્તિઓની જે અંતઃકરણ સરખાવમાં બીજા રૂપે હોય છે; તેને જે ખીલવવાનો યત્ન ન થાય, તો તે બીજા રૂપે રહે. જેમ નાના બાળકમાં વિવેક વિચારની શક્તિ નહિ સરખી હોય છે, તેમ તેમનું અંતઃકરણ પણ નહિ સરખું હોય છે. જેમ બહુ વિવેક કરવાથી વિવેકશક્તિ અને ધણી વાર યાદ કરવાથી યાદશક્તિ ખીલે છે, તેમ જહુ વાર-સારા કામ કરવાથી અંતઃકરણ ખીલે છે. અંતઃકરણ ખીલ્યા બતા પણ તેને ન મણકારવાથી માણસ ખોટાં કામ કરે

છે. મોટા વિદ્વાનો ને ઠાણા માણસોને આપણે ખોટાં કામ કરતાં કોઈવાર જોઈએ છીએ. તેઓ સાફ ખોટું સમજે છે, છતાં તેઓ તાત્કાલિક સુખ, આનંદ કે લાભથી ખોટે માર્ગે ધસડાઈ જાય છે. હમેશા ગંદકીમાં રહેનારને જેમ ગંધના શિરાકેશો દુર્ગંધિ સંજ્ઞાથી ખબર આપે છે, તે છતાં તેમને તે ગણકારતો નથી, તેમ ખોટા કામને માટે અંતઃકરણ તેને વારે છે, છતાં તે તેની પરવા કરતો નથી. આમ છતાં પણ અંતઃકરણ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકતું નથી, એટલે ચોરને કે મદાપૂત્રીને પણ અંતઃકરણ ખોટાં કામથી પરહેજ રહેવાનું કહે છે; પરંતુ તેઓ લોભથી કે સ્વાર્થથી દોરાઈને અંતઃકરણને ગણકારતા નથી. એવા લોકોને પણ અંતે પસ્તાવો થાય છે, એ પસ્તાવો કરનાર અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણના હીકાએ ફાલી ખાવાથી એક ખૂતીએ પચીસ વર્ષ પછી ન્યાયાધિશ પાસે પોતાનો ધુનો કબજા કરી તેને માટે શિક્ષાની માગણી કરી હતી.

સારા ધરાદોથી અથવા શુદ્ધ અંતઃકરણથી કંઈ ખોટું કાર્ય થઈ જાય, તો તે મારીને પાત્ર છે; પરંતુ જે ખોટું કાર્ય ખોટા

શુદ્ધ અંતઃ
કરણથી થયે-
લું ખોટું કાર્ય
પણ આદી-
ને પાત્ર છે.

ધરાદોથી અથવા મલિન અંતઃકરણથી થાય, તે માફ કરવા લાયક ધુનો નથી. એક ભૂખે મરતા દુકાળીઆને કોઈએ

કંસાર જમાડ્યો. ધણા દહાડાનો ભૂખ્યો દુકાળીઆ એક-દમ ભારે ને ધણા ખોરાક ખાવાથી મરી ગયો, તેના દોષ

ખૂન કયાં જોડલો જમાડનારને લાગતો નથી; કેમકે તેણે જે કાર્ય કર્યું હતું, તે શુદ્ધ અંતઃકરણથી સાફ જાણીનેજ કર્યું હતું. ખામી તેના વિચેકની હતી, અને તેટલા પૂરતો તે દોષિત થાય છે. અમુક માણસને નડતર સમજીને કે અમુક લાભ મેળવવાને માટે કોઈ મારી નાખે, તો તે ખોટા હેતુથી અથવા મલિન અંતઃકરણથી કરેલો મદકા ધુનો છે, અને તે માફ થઈ ન શકે.

જેમ જડ દુનિયાંને માટે નિયમો હોય છે, અને તે સ્વાભાવિક

હોવાથી અચળ ને સર્વત્ર લાગુ પડનારા હોય છે, તેમ મન

ની નીતિના નિયમ અચળ ને સર્વત્ર લાગુ પડનારા હોય છે, અને તે સ્વાભાવિક

હોવાથી અચળ ને સર્વત્ર લાગુ પડનારા હોય છે. મનના

નૈતિક ભાવના આવા નિયમ પછી અચળ ને સર્વત્ર લાગુ

પડનારા હોય છે, અને એ માટેજ તેની ગજુના મદદ ભાવમાં થાય છે.

નીતિના નિ-
યમ અચળ ને
સર્વત્ર લાગુ છે.

રહિના આવા નિયમ જેમ ધ્વજરદત્ત છે, તેમ મનના આવા નિયમ પણ ધ્વજરદત્ત છે, ધ્વજરદત્ત નિયમનું ઉદ્ભવન થવાથી ધ્વજર રોપાયમાન થાયછે. ધ્વજરદત્ત અથવા સ્વાભાવિક નિયમો વગર જગત્ ચાલે નહિ. અને તેમને તોડવાથી નુકસાન થાય

રાગ દરિમંદ્રે રાજપાટ બોલેને મદા મદા દુઃખ વેશ્યું, તે શા માટે ? પોતાનું વચન પાળવા માટે. આપેનું વચન તોડવું નીતિ પાળનારનાં ઉદારણ.

એ બોલું છે, એમ તે માનના હતા. ધર્મરાગ સત્યને કેમ વળગી રહેતા હતા, અને " નરો વા કુંજરો વા "નો પ્રસંગ આવ્યો, તેથી પણ તેમનું દીવ કેમ દુખાયું હતું ? કેમકે સત્ય એ સારું છે, ને જૂઠું બોલવું એ ખોટું છે, એવું તેઓ સમજતા હતા. રામચંદ્રએ વનવાસનું દુઃખ વેશ્યું, તે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું ઉદ્ભવન ન થાય, એટલા માટે; કેમકે પિતાની આજ્ઞાનું ઉદ્ભવન કરવાથી પુત્રધર્મ તજ્યો છે, અને પુત્રધર્મ તજવો એ ખોટું છે, એમ તેઓ માનતા હતા. જ્યાં નૈતિકભાવનો પ્રશ્ન આવે, ત્યાં લાભ, સુખ, કે આનંદની પરવા ન કરવી.

નૈતિકભાવ સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને તે સર્વ ધર્મના અને સર્વ દેશના લોક એક સરખી રીતે સ્વીકારે છે. નાનાં બાળક અને જંગલી લોકોની વૃત્તિ સાચુ બોલવા તરફ વિશેષ હોય છે, તે સાચી ? એક દુષ્ટ છોકરો પોતાની માતા ઉપર હાથ હુમલો, તો તેનો નાનો ભાઈ રોવા લાગેછે, ને મોટા ભાઈએ બોલું કહ્યું, એમ સમજે છે. આ સમજ કયાથી આવેછે ?

આત્મભાવ કે સ્વાર્થ બળવત્તર થાય, ત્યારે છોકરા બોલુ કામ કરેછે. આત્મભાવને નૈતિકભાવ કરતા બલવત્તર ન થવા દેવો, એ કામ માખાપવું ને શિક્ષકનું છે છોકરામા દૃષ્ટાંતથી એકેક વાનું ખરું બોલું સમજવાની શક્તિ હોયછે. કેવળ ખતપણાનો કે ખોટાપણાનો ભાવ તેમનામાં મોટી વય થવા વગર આવતો નથી; એટલા માટે ખરા બોલા વિષે બોધ કરવા કરતાં ખરજી કામ કરાવવું અને બોલું કામ તજાવવું, એ વધારે જરૂરનું છે. માખાપ કે શિક્ષક ખરા બોલાનો બોધ આપે, અને પોતે અવજે રસ્તે ચાલે, તો એવો બોધ " પોથીમાના સીગણાં " થાય છે, માટે તેમણે પોતાની રહેણી કરણી છોકરાને દૃષ્ટાંત રૂપ યથ પડે, એવી રાખવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ધરણીની રાક્ષિઓ.

૧. ધ્યાન*, ૨. પસંદગી, અને ૩. ક્રિયા.

૨. પસંદગી.

અમુક કામ કરવા ન કરવાની પસંદગી કરવી, અથવા નિશ્ચય કરવો, એ શક્તિ અનુભવા છે. પ્રાણીમાં નથી. આ કારણથી પસંદગી ને જવાબદારી. માણસ જેમ બીજાં પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેમ તે પોતાનાં કૃત્યને માટે જવાબદાર થાય છે. પસંદગી કરવામાં માણસ સ્વતંત્ર છે. સ્વતંત્રતાને જવાબદારી વળગેલી હોય છે, કેમકે સારું કે ખોટું પસંદ કરવું, એ તેની મરજીની વાત છે. સારા ખોટાનું કળ તેને ભોગવવું પડે છે, તેની સાથે ખોટા કૃત્યનો તે જવાબદાર થાય છે.

પસંદગીની શક્તિમાં નિશ્ચય કરવો, પસંદગી કરવી, અને અતિ અથવા ચપલતાની ઉત્પત્તિ કરવી, એ ત્રણ વાતો આવે છે. પસંદગીમાં સમાવેલી ત્રણ બાબતો. નિશ્ચય કરવામાં આપણે શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. અમુક કરવું સારું કે ખોટું, લાભકારક કે નુકસાનકારક, સફળ થશે કે નિષ્ફળ થશે, એ વિશેનો વિચાર વિવેકશક્તિ વડે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ વિચાર કરતા જ આપણને ઠીક લાગે, તે પસંદ કરીએ છીએ, અને તે પાર પાડવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ. નિશ્ચય કયાં પછી તે કરવાને આપણે પ્રત્યક્ષમાન થઈએ છીએ. પોતાનો હોકરો અંગેની પ્રવેશક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી તેને મહાપાઠશાળામાં વધાઈ બજાવા સારું પરદેશ મોકલવો કે કેમ, એ પ્રશ્ન થાય છે, ત્યારે તે આગળ બજાવાથી થનારા લાભાવાલનો, હોકરાના મન તનની શક્તિનો, ખરચખુંટણનો અને બીજા અનેક બાબતોનો વિચાર કરી જુએ છે. જો તેને એમ લાગે, કે મહાપાઠશાળામાં મોકલવો એ એકંદરે સારું છે, અથવા તેથી નુકસાન કરતા લાભ વધારે છે, તો તે પાઠશાળામાં પોતાના પુત્રને મોકલવાનું પસંદ કરે છે. પસંદગી થઈ, એકલે તેને મોકલવાનો નિશ્ચય કરે છે, અને નિશ્ચય થયો, કે તેને મોકલી દે છે.

પસંદગી હમેશ કોઈ હેતુથી થાય છે. હેતુ કારણરૂપે મનને ઉશ્કેરે છે,

પસંદગી
કેવા હેતુથી
કરવી.

પણ તેથી ઉશ્કેરાવું ન ઉશ્કેરાવું એ મનની મરજીની વાત છે. એક અધિકારીને કોઈ ગામી બરેલી રૂપીઆની મેચીઓ લાંચ આપવા આબુ. એકાંતમાં તેના મોં

આગળ ચેલીઓનો ઢગનો વાળ્યો. લાંચની વાત સાંભળીને તે અધિકારીએ તે લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. પેલો માથુસ કહે, આવી મોટી રકમ આપનાર કોઈ નહિ મળે; તમે શા માટે આ લામ પ્રુઓ-છો. અધિકારી જોલ્યો, કદાચ આવી મોટી રકમ આપનાર તો કોઈ મળશે, પણ આવી મોટી રકમ લેવાની ના પાડનાર મારા જેવો કોઈ નહિ મળે ! અધિકારીએ પેસાની લાચર અને પ્રમાણિકપણાનું કર્તવ્ય એ જોતો વિચાર કર્યો. લાંચ લઈને કર્તવ્ય નજરું, એ તેને ખરાબ લાગ્યું; તેથી તેણે પેસા ન લેવાની વાત પસંદ કરી. પસંદગી વડે લાલચથી ન લોભાવાનો અથવા કર્તવ્યને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે ચોખ્ખી ના પાડીને અમલમાં આણ્યો. આમાં લાંચ અને પ્રમાણિકપણું એ હેતુ હતો. પ્રમાણિકપણાને રૂકો હેતુ માની તે પાર પાડ્યો. હેતુ રૂકો હોય કે ખરો હોય; બારે હોય, કે હલકો હોય; જરૂરી હોય કે નિનજરૂરી હોય; પસંદગી રૂકા, બારે ને જરૂરી હેતુની કરતી જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે.

જાણવું, લાગવું અને ઇચ્છા એ અનુક્રમે આવે છે. જાણ્યા વગર લાગણી થતી નથી. લાગણી થયા વગર ઇચ્છા થતી નથી. ઇચ્છા એ ઇચ્છાની પસંદગી એ મનની સૌથી મહાન શક્તિ છે. કોઈ પણ કાર્ય એના વગર થતું નથી. શરીરની ઇન્દ્રિયો ને અવયવો તથા બુદ્ધિની બીજી શક્તિઓ એના વગર કંઈ કરી શકતી નથી. મનની ઇચ્છા વગર કિંવા ઇચ્છાની પસંદગી વગર એક આંગળી પણ હાવી શકતી નથી. તે શરીર ઉપર અને મન ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. ઇચ્છા એ ખરેખર આદિશક્તિ છે. આપણી આ શક્તિ વડે તે મહાશક્તિ કે અનંત ઇચ્છા જે આખા બ્રહ્માંડને ચલાવે છે, તેનો વિચાર કરવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ છીએ.

કામદા, ધારા, નિયમ એ શું છે ? કશ્વરે કે મનુષ્યે કરેલા નિશ્ચય-કરાવ છે. ઇશ્વરી ધારા વડે સૃષ્ટિ ચાલે છે. એ ધારામાંના કેટલાક પદાર્થને લાગુ પડે છે, જેવા કે આકર્ષણ વગેરે, અને કેટલાક પ્રાણીને લાગુ પડે છે. માનુસને લાગુ પડનારા

કામદા શું
છે ?

હાથરી ધારાને માનસિક ધારા થવું હોય છે. મનુષ્યે નિશ્ચય કરેલા ધારા વ્યક્તિના ને જનમડળના સુખને માટે હોય છે. માન્ય ને નિશ્ચય કરાવ કરે છે, તેને છોડ્યા કાચો સમજે છે. જનમડળના સામાન્ય હિતને માટે સરકાર ને કરાવ કરે છે, તે રાજ્યના કામદા કહેવાય છે. આત્માના કલ્યાણ માટે આચાર્યો કે ઋષિ મુનિઓએ કરેલા ને કરાવ, તે ધર્મના કામદા કહેવાય છે.

આપણે પૂર્વ કહ્યું છે, કે અવધવેની કેટલીક ક્રિયાઓ આપો આપ થાય છે, એટલે શિરાઓ પોતાના સદેશ મગજ સુધી ન લાઈ જતા માત્ર અમુક શિરાકોશ-સમૂહ સુધીજ તે લાવવા લાઈ જવાનું કરે છે, તેથી આવી કૃતિ ઔચિત્ક નથી. શિશુ હાથ પગ દલાવે છે, તે આવી કૃતિ છે. તેને ઇચ્છા-શક્તિ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. જ્યારે એ બાહ્યાવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે તે આલવા હોડવાનું કે કંઈ કૃતિ કરવાનું કામ ઇચ્છાવડે કરે છે. ઇચ્છાવડે કરે છે, એટલે અમુક કાર્ય કરવાનો તે પસંદગીથી નિશ્ચય કરે છે.

ત્રાદ હ ઇ શક્તિ વાળા અથવા દદ નિશ્ચય વાળાજ મદત કાર્યોગા
ક્રિયાશક્તિ વધારવાની જરૂર છે

મકરણ ૨૦ મું.

ઇચ્છાની શક્તિઓ

૩. ક્રિયા.

ક્રિયા એ મનની એવી શક્તિ છે, કે જે કરેલી પસંદગી-નિશ્ચય ને અમલમાં લાવે છે. ઇચ્છાપૂર્વક કાર્ય કરવું, એ ઇચ્છાની ક્રિયા શક્તિનું કામ છે. ચરીરમાં અવધવો કેટલીક ક્રિયા આપોઆપ કરે છે, તેને ઇચ્છા સાથે સંબંધ નથી. કેટલીક ક્રિયા માનસ કે પ્રાણી ઉત્કલિક-ગનરતી રીતે કરે છે, તેનો સંબંધ ઇચ્છાની ક્રિયાશક્તિ સાથે, પરંતુ વિચારપૂર્વક પસંદગી કરવાની આખીને હીંધે ઇચ્છાની બીજી શક્તિનો જોડાએ તેવો ઉપયોગ ન થવાથી આ-

પણે તેને પસંદ કરતા નથી. આવી ક્રિયા બાળક, અત્તાન ને પશુઓથી વધારે થાય છે. વિચારપૂર્વક પસંદગી ને નિશ્ચય કરવો, અને ધરાદાપૂર્વક તે અમલમાં લાવવો, એ ઇચ્છાશક્તિનું કામ છે. એક જણ પાસે બે મિત્રો આવે છે. એક કહે છે, કે નાટક જોવા ચાલો, ને બીજો કહે છે, કે એક મહાપંડિત પરદેશથી આવેલા છે, તેનું બાપણુ સાંભળવા ચાલો. પહેલે સપાટે નાટકના ગાનતાન, પડદા, વેશ વગેરેથી તેનું મન લલચાય છે. ત્યાં જવાથી બે ધડી આનંદ થશે, એમ તેને લાગે છે. બીજી તરફથી તે વિચાર કરે છે, કે પરદેશના મહાપંડિત ફરી ફરીને આવનાર નથી, તેમનું બાપણુ ખરેખર ઉપયોગી થશે, માટે બાપણુ સાંભળવાનો લાભ જોવો, તે ઠીક નથી. આ રીતે વિચાર કરીને તે બાપણુમાં જવાનું પસંદ કરે છે. પસંદગી થઈ, એટલે નાટકમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળી તે બાપણુમાં જવાનો નિશ્ચય કરે છે. વખત થતા આવેલો હોવાથી તે નાટકનું કહેનાર મિત્રને દિલગીરી બતાવે છે, અને બીજા મિત્ર સાથે બાપણુ સાંભળવા જાય છે. આ રીતે બાપણુમાં જવાનું કાર્ય તે ઇચ્છાની ક્રિયાશક્તિનું છે. ઇચ્છાની ક્રિયાશક્તિ જેમ પસંદગીને અમલમાં લાવે છે, તેમ તે જે કંઈ કરે છે, તે ધરાદાપૂર્વક ને સ્વતંત્રપણે કરે છે.

ધરાદાપૂર્વક ને સ્વતંત્રપણે ક્રિયા શાણસજ કરી શકે છે તે મનસ્વી ક્રિયાને તાબે રાખી શકે છે. જેનું પરિણામ સાર ન બને એવું હોય, તેને તે છોડી દે છે. જે કાર્ય બંધે સારું છે, એવો નિશ્ચય થયો હોય, તે કાર્ય અમે તેના વિમ્લ આવે, કે અમે તેવી આડ નડે, તોપણુ તે કરવા ચૂકતો નથી. ધર્મની બાબતમાં સમાનવૃત્તિ રાખી અકબર બાદશાહે જ્યારે હિંદુઓ તરફ વલણુ ધ્યુ, ત્યારે તેના દરમારીઓ ને બીજાઓ બહુ નારાજ થયા, તેઓએ અકબરને અનેક રીતે સમજૂત કરવા અને ધમકી સુદ્ધાં આપવા તજવીજ કરી, પરંતુ અકબર પોતાના નિશ્ચયને વગગી રહ્યો, અને પોતે તે નિશ્ચયને અનુસરીનેજ પોતાનું કામ કર્યું ગયો.

પદાર્થની અસર મન ઉપર થાય છે, ને મનની અસર પદાર્થ ઉપર થાય છે, એટલે શરીર અને મનનો એક બીજા સાથે સંબંધ ચાલુ રહે છે. જ્ઞાનવૃત્તિઓ ઇન્દ્રિયો દ્વારા પદાર્થની મનને જાણુ કરે છે, અને અતિ તત્તુ દારુ ઇન્દ્રિયોને ક્રિયા કરવાનો મન

કુકમ કરેછે. મનની ક્રિયા વડે શરીરમાં ગતિ અથવા ચલનવલન પેદા થાયછે. ભાષા એ વાણીસ્થાનની ગતિ કે ચલનવલન છે ગાયન પણ તેજ છે. બળવલુ' એ આગળીઓનું ચલનવલન છે. આ ચલનવલન બધ પડે, તો જગત્ શન્યકાર થઇ રહે. સર્વ જાતના ચનનવલન ઉપર અખત્યારી ક્રિયાસક્રિત રૂપે ઇચ્છાની છે, અને એ શક્તિદ્વારા તે જગતને ઉદોગી, આનંદમય, ને સુખી કરેછે, અને તેના પર રાજ્ય ભોગવે છે.

શિશુના હાથ પગ હાલેછે, તે આપોઆપ હાલેછે, એટલે તે ઇચ્છાની કૃતિ નથી, એનું આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. બાળકની ક્રિયા શક્તિ ને હાથ દેવો. કંઈક મોટું થયા પછી તે ઇચ્છાથી કાર્ય કરવા લાગેછે, પણ તેના ધણાખરા કાર્ય મનસ્વી હોયછે, એટલે ઇચ્છા-શક્તિનો તેમાં થોડોજ ઉપયોગ થાયછે. એ પછી તે ઇચ્છા-પૂર્વક ક્રિયા કરેછે, પરંતુ એ શક્તિ સારી ખીનેતી ન હોવાથી તેનાથી ઘણી જૂરો થાય છે. બાળક પોતાની મેળે કાર્યો કરવાની સ્વાભાવિક રીતે આગુરતા રાખેછે, વખતે તમે બતાવો તે ઉપર ધ્યાન નહિ આપે, અને પોતે જે રીત પકડી હશે, તે રીતેજ તે કાર્ય સિદ્ધિ થવા માગેછે આ તેની ઇચ્છાનું બળ છે, આ બળનો લાભ લેવો, એ માખાપ અને શિક્ષકનું કામછે તેમણે માત્ર તેને રસ્તો બતાવવો, કે જૂલ કરે તે સુધારવી, પરંતુ બનતા સુધી હરેક કાર્ય તે પોતાની મેળે કરે, તેવી રીત રાખવી. " ઇરાદાપૂર્વક ચાલ વડેજ ક્રિયાસક્રિત કેળવાયછે, " એ વાત માદ રાખવી.

ઇચ્છાનાં દરમિયાનગિરી વગર જેમ કેટલીક ક્રિયાઓ આપોઆપ થાયછે, તેમ કેટલીક ક્રિયા જે સરઆતમાં ઇચ્છાથી થતી હોય, તે આગળ જતા ટૅવ અથવા મહાવરાથી, ઇચ્છાની દરમિયાનગિરી વગર એની મેલે થાયછે. ટૅવથી મનને ઓછી મહેનત કે બિલકુલ મહેનત આપ્યા વગર ક્રિયા થાયછે, માટે તેનો બહુનરના કામમાં ઉપયોગ કરવાનો છે, પરંતુ એ વિષય મહત્વનો હોવાથી તેનું જુદું વર્ણન વિસ્તારથી કરીશુ.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સ્વભાવ અને ટેવ.

ખાતું પીતું, હંધતું, આદિ કેટલીક શારીરિક વૃત્તિઓ માણસ અને પશુમાં સામાન્ય છે. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રેરણા પણ જનમાં સામાન્ય છે. આથી વૃત્તિઓ અને પ્રેરણાઓ સર્વ માણસોમાં સામાન્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. સામાન્ય વૃત્તિઓ અને પ્રેરણાઓ ઇશ્વરદત્ત અથવા સ્વભાવસિદ્ધ ગણાય છે. આ શિવાય માણસ જાતમાં કેટલીક ઇચ્છાઓ અને ગુણો સામાન્યપણે જોવામાં આવે છે; તે પણ સ્વભાવસિદ્ધ અથવા સ્વાભાવિક ગણાય છે. દાખલા તરીકે સર્વ જાતના મનુષ્યોમાં બાળકને વસ્તુઓ જોવાની અને તે વિષે જાણવાની ઇચ્છા હોય છે. માણસને બીજાને સંગ ગમે છે. એક નાના બાળક જોડે બીજું નાનું બાળક મકરો, તે જન્મેને આનંદ થશે. જંગલી લોભા પાસે પાસે ઝુપડા બાંધીને વસે છે, અને વિદ્વાનો પોતાની સમાજો ભરે છે, તેનું કારણ પણ એજ છે. વખાણ અથવા પોતા વિષે સામાનું સાદું મત, એ સૌને પસંદ પડે છે. પ્યાર, આનંદ, શોક, દ્રેષ, પ્રેરણાકાર વૃત્તિ, દિલસોજી, ભય, દયા, અનુકંપા, મોહ આદિ ધણા ગુણ જંગલી અને સુધરેલા સર્વ લોકોમાં થોડે કે વધારે ફરકને જોવામાં આવે છે. આ સર્વ મળીને ઇશ્વરે આપેલો જનસ્વભાવ કે સ્વભાવ થાય છે.

આ શિવાય કેટલાક સ્વભાવ ઝોષે ઉતરેલા કે પ્રજાને વારસામાં મળેલા હોય છે. આપણે કહીએ છીએ, કે દિકરામાં બાપના વારસામાં મળેલા ગુણ અને દિકરીમાં માતા ગુણ ધણું કરીને આવે છે. કેટલીકવાર એથી ઉલટું જોવાય છે, અને કેટલીકવાર જન્મેના ગુણ છોકરાંમાં ઉતરેલા જોવામાં આવે છે. બાળકમાં મોશાળ પક્ષના અને પિતૃ-પક્ષના ગુણ બને છે, એ સમજમાં સત્યતા છે. કેટલાક શારીરિક લક્ષણ પેટી ધર પેટી ઉતરે છે, તેમ અમુક જાતની કુશળતા કે અમુક ધંધા તરફ વલણ અમુક કુટુંબમાં જોવાયે છે. કેટલાં કુટુંબમાં ચિત્રાદિનો શોખ, મોઢામાં ગાયનાદિ ઉપર ભાવ, કોઈમાં મણિત તરફ વલણ, મોઢા તત્ત્વજ્ઞાનનું બાવિક, કોઈને શિક્ષણી આવડ, એ રીતની ખાસિયત જોવામાં આવે છે. એજ રીતે કેટલાં પ્રજામાં વેપારનું સાહસ, કેટલાં ધર્મીયપણું,

કોઈમાં ખીસણપણું, કોઈમાં 'દયા' જનિ, કોઈમાં કઠોરતા નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે વારસામાં મળેલા ગુણને પણ સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે.

સ્વભાવને ઠેકાણે પ્રકૃતિ અને લક્ષણ શબ્દ વપરાય છે. આપણે

સ્વભાવ ફરી રાકે છે
કહીએ છીએ, કે સર્વિત્તું ઝોસડ છે, પણ સ્વભાવનું ઝોસડ નથી. મતલબ કે સ્વભાવ બદલી શકાતો નથી. "પ્રાણ ને પ્રકૃતિ મૂએ છટે." "જય દક્ષણ, પણ ન જય લક્ષણ."

એવી કહેવતો આવે છે, તેનો અર્થ એ કે સ્વભાવ-પ્રકૃતિ-લક્ષણ ફેરવી ન શકાય. પણ આ વાત શું ખરી છે ? ઓધે ઉતરેલો સ્વભાવ કે ગુણ ફેરે છે, એ આપણે નજરે જોઈએ છીએ, કેમકે કોઈ પણ માણસના કુટુંબના કે પ્રજાના સ્વભાવ કે ગુણ અનંત કાળ-આસતો નથી. ધણીવાર ચરીરની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્વભાવ ફેરે છે, એ વાત પણ અનુભવસિદ્ધ છે. સંગતવડે અને જાનવડે સ્વભાવમાં ફેરફાર થાય છે, એ વાત પણ જાણીતી છે. જે સ્વાભાવિક છે, તેને પણ માણસનો હાથ ન અડે, નો તે અનિયમિત રીતે વધે છે, અને જ ગલી લાગે છે. બાગના ઝાડને એમને એમ વધવા દઈએ, તો બાગ જ ગલ જવો થઈ રહે છે. ઝાડોને નિયમિત, સુવ્યવસ્થિત, અને મેજ બધ કરવા માટે તેના ડાખળા ધગેરે કાપવા પડે છે, વેલોને શાભા આપે એવી રીતે વાળની પડે છે, અને તેમની જાડ અને ખીસવડ માટે અનેક ઉપાય લેવા પડે છે. માટે જો સ્વભાવ-ગુણ ફેરનાર નથી, એમ સમજી ધિર ઉપર આધાર રાખે, અને યતન ન કરે, તે ભૂલ કરે છે. બાળકનો સ્વભાવ માળાપ ને સિક્કા ધારે તો ફેરવી શકે છે.

ધણીવાર એમ માનવામાં આવે છે, કે જેની અમુક મનશક્તિઓ મળ્યાંજ નળળી હોય, એટલે ધણેજ નળળી મૂકી હોય, તેની મનશક્તિઓ વધારી કે ખીસવી ન શકાય. કદાચ સળળી મનશક્તિવાળાની જરાયરી નળળી મનશક્તિવાળો કરી ન શકે, પરંતુ તેવી નળળી શક્તિ વધેજ નહિ, કે ખીસવીજ ન શકાય, એ માનવું ભૂલ કરેલું છે. યતનથી ઘણું થઈ શકે છે કેટલીકવાર અમુક મનશક્તિઓ નળળી છે, એવું માની લેવામાં પણ ભૂલ થાય છે. કોઈ છોકરું ગણિતમાં કે ખીજા વિષયમાં નળળું માલમ પડે, ત્યારે તેની મનશક્તિનો હોય કાઢવામાં આવે છે, પરંતુ વખતે બને છે એવું,

કે તે કાળજી ન રાખવાથી, ધ્યાન ન આપવાથી, કંટાળાથી, કે શીખવવાની ખામીને લીધે તે ગણિત આદિમાં ક્ષતેદમંદ નિવડતું નથી. ધણીવાર છોકરું પોતે કહે છે, કે હિસાબમાં માડું મન પડેવાતું નથી, મને તેનો શોખ નથી, માટે મને તે આવડનાર નથી. પરંતુ જો તેનું મન પડેલી સહાય, અને તેનામાં શોખ હતપન્ન કરી સકાય, તો તેને હિસાબ આવડી શકે, એમ એથીજ સિદ્ધ થાય છે. લાયક શિક્ષક આ પ્રમાણે કરી શકે છે, એવું પણ આપણે જાણીએ છીએ.

જો ઈશ્વરદત્ત સ્વભાવ ગુણ વગેરે ફેરવી સકાય છે, તો માણસે પે તે ટેવ ફેરવી પાડેલી ટેવો ફેરવી સકાય, એ સ્પષ્ટ છે. અંગ્રેજીમાં ટેવને સામાય. બીજો સ્વભાવ કહે છે, અને તેને દશ સ્વભાવની બરાબર ગણે છે. વળી અંગ્રેજીમાં કહેવત આમે છે, કે “ માણસ એ ટેવનો બારો છે. ” આનો અર્થ શો ? સ્વભાવની પેડે ટેવ એ જામરી વસ્તુ છે, અને તે “ ટાળી ટળતી ” નથી. ટેવ દશ સ્વભાવની બરાબર હોય, તો તે સ્વભાવ કળ્પનાં પણ ચઢિયાતી ગણાય. ધણીવાર ટેવ સ્વભાવને દબાવી દે છે. જેને નિશા કળ્પાની ટેવ પડે, તે મૂળે સારા સ્વભાવનો છતાં દુષ્ટ સ્વભાવનો થાય છે. તેની નરમ પ્રકૃતિ તામચી બને છે, અને તેનાં સારાં લક્ષણ બદલાઈ જાય છે. જેના મોખાથી એક પણ લુટો બોલ ન નીકળતો હોય, તે ટેવથી ગાળો દેતાં થીએ છે. એથી ઉલટું, જે સ્વભાવે તામચી હોય, તે સત્સંગ વડે પડેલી ટેવથી શાન્ત સ્વભાવનો થાય છે. કુટેવથી જેમ મન બેકેદ થાય છે, તેમ સુટેવથી બેકેદ મનને વથ પણ કરી સકાય છે. આવી જોરાવર ટેવનો કેગવણીના કામમાં સારો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, માટે તે વિશે આપણે વધારે વિચાર કરીશું.

ટેવ શરીરને અને મનને બંનેને લાગુ પડે છે. શરીરનાં ધણાં કાર્ય ટેવથી થાય છે, અને તે માણસ અને પ્રાણી બંને કરે છે. જે મનની સામેલગિરિ વગર ટેવથી કામ થાય છે, તેમાં મન જડુ કરીને સામેલ પડતું નથી, અગર સહેજ સામેલ થાય છે; અર્થાત્ મનને તરદી થાય છે. આખ્યા વગર માણસ કે પ્રાણી ધણા કામ કરી શકે છે.

મનના હુકમથી માણસ ચાલવા માડે છે, પરંતુ ચાલવું સર થવા પછી મન તેને ડગલે ડગલે હુકમ કરતું નથી મન ગમે તે બીજા વિચારમાં શકાયું હોય, તે છતાં માણસ ચાલ્યા કરે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે ખરે રસ્તે જાય છે, વમગા કંઈ અડચણ તડે તે ટાળે છે, અને ધારેલી

જગાએ જાયછે. અમુક વખતે ખાવાની ટેવ પડી હોય, તો તેજ વખતે પેટ ખાવાનું માગેછે. ગાયને બાફણું અમુક વાગ્યે મૂકવામાં આવતું હોય, તો તે વખતે થયો, કે ધમપગડા ફરી મૂકેછે. નવાઈ જેવું એ છે, કે તેને જાણે કશાકે તો શું પણ મિનિટોની પણ ખજર પડતી હોય, એ રીતે આપણે ધડિયાળમાં જોઈએ, તો તેનું માંગણું વખતસર જણાઈ આવેછે. મને ચાર વાગ્યે ઉઠવાની ટેવ હતી, તેથી હું જ્યારે ઉઠું, ત્યારે ધરનાં માણસ જાણે, કે ચાર વાગ્યા હશે. હું ધડિયાળ જોઉં, તો તે વખતે તેમાં બગબગ ચાર કે પાંચ મિનિટ આધી પાછી હોય. ટેવ એ અભ્યાસ અથવા મહાચરાતું પરિણામ છે, એટલે જે વાત અનેકવાર કરવામાં આવે, તેની ટેવ પડી જાયછે. આપણી ગાડી એક કરતાં વધારે વારે જ્યાં જ્યાં અટકાવી હોય, તે જગાએ આવે, કે ઘોડો એની મેળે અટકેછે, અને આપણે ત્યાં ઉતરવું હોય, તો તે બાબતની ખબર આપે છે. મરહુમ રા. સા. મોહનલાલ બાઈએ એકજ છત્રમાં લાંબી મુદત નોકરી કરી હતી. તેમના બળદ એવા દેવાયા હતા, કે કોઈ ગામની બાગોળ આવે, અને ગાડીવાન નવો હોય, તો ગાડી ક્યાં લેવી એવું પૂછે, ત્યારે રાવસાહેબ બોલે, કે તું બળદની રાસો ઢીલી મૂક એટલે બળદો આપણે જ્યાં જવું છે, ત્યાં લઈ જશે ! બળદો બિનચૂક નિશાળના મકાન પાસે ગાડી લઈ જતા ! અધેરી રાતે જંગલમાં રસ્તા ફટાય ત્યાં ક્યે રસ્તે જવું, તે ગાડીવાન સમજી ન શકે, તો બળદની રાસો ઢીલી મૂકે, એટલે બળદો ખરે રસ્તે ગાડું લઈ જાય.

જેમ શરીરનાં કાર્ય દેવથી થાયછે, તેમ મનનાં કાર્ય પણ દેવથી થાયછે. આપણે સ્વપ્નામાં અનેક વિચાર કરીએ છીએ, તે દેવથી થતાં વખતે મન તેમાં સામેલ થતું નથી. મુદ્દારામાં અને વાણ કાર્ય. (દિલ્હિરિયા, ચિત્રગ્રમ) ના રાગમાં માણસ ધણી વાતો કરેછે, પરંતુ તેમાં મનની સામેલગિરી જદુ કરીને હોતી તથી. એકાદ બાબતની ધૂન આવી હોય, તે વાત તે વારેવારે ટણા કરેછે. મન ઠેકાણે આવે, એટલે તે જ્યારે સામેલ થાય, ત્યારે તે ડહાપણ બરી કે મુદ્દાસર વાત કરેછે. એટલે ગાંડાઓ પણ કેટલીક વાતો કે ક્રિયાઓ મનની સહાયતા વગર કરેછે. એક ગાંડાના બે ચાર વાર નખ લેવામાં આવ્યા, ને વાળ કાતરવામાં આવ્યા, તેથી જ્યારે જ્યારે કોઈ માણસ તેની કાટડીમાં આવે, ત્યારે તે નખ ને માથું ખતાવે. આ સર્વ જનાય

મનની ગેરહાજરીના છે; પરંતુ સારી રિયતિના એટલે ચોક્કસ મનના માણસો પણ ધણા વિચાર ને ક્રિયા ટેવથી કરેછે. આફ્રિકાના કેટલાક અસહી રહેવારીઓ આઘેથી ધૂળ ઉડતી લુએ, તો જે ઝોકથી એ ધૂળ ઉડતી હોય, તે ઝોકમાં કેટલાં ટોર હશે, તે કહી શકેછે; કેમકે ધૂળનો જયો ને તેનો ટેખાવ ધણીવાર જોવાથી તેઓ ગણતરીનું અનુમાન કરવાની કુશળતા પામ્યા હોયછે. ક્ષાન હેઠ ઝોકવાર દક્ષિણ અમેરિકામાં મુસાફરી કરતો હતો. તેના બોમીઆએ તેને એકદમ અટકાવ્યો, ને સિંહ, સિંહ, એમ બોલી હાથો. ક્ષાન આમ તેમ જોવા લાગ્યો, પણ તેના જોવામાં કંઈ આવ્યું નહિ, ત્યારે તેણે બોમીઆને પૂછ્યું, કે સિંહ ક્યાં છે ? બોમીએ આકાશમાં બમતું સમડીઓનું ટોણું ગતાવ્યું. ક્ષાનને કંઈ સમજ ન પડી, ત્યારે તેણે બોમીઆને પૂછ્યું, કે સમડીઓ ઉપરથી તું સિંહનું અનુમાન શી રીતે કરેછે ? બોમીએ બોલ્યો, સમડીઓ ગોળાકાર રીતે એકજ ડેકાણે ભમેછે, તેથી તે નીચે બોલપર કોઈ જનાવરનું મુઝડું હોવું જોઈએ. તે મુઝડા આગળ કોઈ ન હોત, તો તેઓ નીચે ઉતરે. જો મુઝડા પાસે શિયાળ, કૂતરા જેવાં પ્રાણી હોત, તોપણ તે નીચે ઉતરી તેમની સાથે ખાવામાં સામેલ થાત. મુઝડા પાસે એવું કોઈ પ્રાણી હોવું જોઈએ, કે જેમની નજીક તેઓ જઈ ન શકે. આ બાગમાં સિંહની છત ધણી છે, માટે મુઝડા આગળ સિંહ હોવાજ નોઈએ. નિકાળવાની અને અનુમાન કરવાની જબરી ટેવનું આ પરિણામ હતું. આપણા દેશમાં કેટલાક એવા લોક હોયછે, કે જેઓ કુવો ક્યાં ખેલવાથી પાણી આવશે, અને કેટલે દાણે પાણી આવશે, તે બતાવી શકેછે. તેઓ આસપાસની જગા તપાસી અમુક સ્થળે નાનો ખાડો ખોદાવેછે, અને ત્યાં આગળ કાન ધરેછે. જમીનની અંદરના વહેતા પાણીનો ધ્વનિ તેને કાતે પડેછે, અને તેથી તે કેટલી ઉઠાઈએ છે, અને તેના પ્રવાહ કેણીગમ છે તે જાણી શકેછે. કેવા બારીક કાન ! મપારાઓ ને તોલાટો અનાજનો અમુક ઢગલો કેટલા મણનો છે, તે કહી આપેછે. મહાવરાથી સ્ત્રીઓ ચપટી, મઠી, ને પોશ વડે રાધવાના પદાર્થનું માપ કરેછે. આ સૌ મહાવરાનું પરિણામ છે.

મહાવરાથી માણસ કે જનાવર તરેહવાર કામ કરવાને લાયક થાયછે.

મહાવરાથી
કેવા કામ
થાયછે.

પોપટ બોલતા શીખેછે, કૂતરાં ફાનસ પકડીને આગળ ચાલે
છે, કબૂતર ચીડી ચપાટી લઈ જાયછે, માંકડાં, રીંછ, હાથી
વગેરે તરેહવાર ખેલ કરેછે, તે સૌ મહાવરાથી થાયછે.

માણસ અનેક જાતની ઠસરતો મહાવરાથી કરેછે. બળશૂન્યાના ખેલ આપણને હેરા પમાડે છે. જાણે અગમ્ય દાટકાંજ ન હોય, એ રીતે તેમનાં બાળક પોતાનું અગ વાળી શકેછે. સારા અક્ષર લખવા, સારા ચિત્ર કાઢના, સારું ગરબું, સારી કારીગરી કરવી, એ સૌ હાથને મહાવરા વડે ટેવ પાડવાથી બનેછે. જેને બારીકાથી નિહાળવાનો મહાવરા વધારે હોયછે, તે કોઈ સમઘરવાન કે દુકાન એકવાર જુએ, તો પછી તેમા રહેલા પદાર્થો ક્યા ક્યા છે, તે કેવી રીતે ગોઠવેલા છે, તે કહી શકેછે જેને તેવો મહાવરા હોતો નથી, તે એ પ્રમાણે કદી શકતો નથી જેને સરવાળા ગણવાનો ધણો મહાવરા હોયછે, તે સંખ્યાબંધ આકાશનો સરવાળો ઝપાટાની સાથે ને બિનચૂક કરી શકેછે. જે બાબતનો જેને ધણો મહાવરા થાયછે, તે બાબત સહેલાઈથી ને મનને મહેનત પડ્યા વગર કે યોડી મહેનતે તે કરી શકેછે,

આ ઉપરથી શીખવવાના કામમા ટેવનો કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે,

તે સમજી શકાશે, પરંતુ ટેવથી આવા કામ કેમ બને

કુમળી વધે
સુટેવો પા-
ડવી

છે, તેનું કારણ ઉદ્વિગ્નિગ્નસાત્તની રીતે તપાસીએ એ સાત્તવાળા જણાવે છે, કે ચરીર અને મગજના અવયવો જે પદાર્થના બનેલા છે, તે પદાર્થોનો નિરંતર ક્ષય થાયછે, અને

તેમની નિરંતર પુરણી થાયછે. ચાલતું, ટટાગ ઉભા રહેવું, વગેરે કેટલીક ક્રિયા માણસમા સ્વાભાવિક છે, અને લખવું, નાચવું વગેરે કેટલીક ક્રિયા કૃત્રિમ અથવા મેળવેલી હોયછે. સ્વાભાવિક ક્રિયાઓની પેઠેજ મેળવેલી ક્રિયાઓ પછી સહેલાઈથી થઈ શકેછે, તેનું કારણ શું? તેનું કારણ એ કે નિરંતર વધતા અવયવોને જેની ક્રિયા તેમની પાસે કરાવે, તેવું સ્વરૂપ તે પકડેછે. બાળકને હાથે કલમ પકડવાની અને તેને વાપરવાની કૃતિ જેવી રીતે કરાવવામા આવે, તેવી રીતે તેના હાથના સાધા અને રનાયુઓ જલદી વલણ પકડેછે. કલમ કેમ વાપરવી, તે બાળક કંઈ તેના મનની મદતથી શીખતું નથી, પરંતુ જેવી ક્રિયા નવી ઉછરતી રનાયુઓ પાસે કરાવવાની તેવી ક્રિયા કરવાને અનુકૂળ થવા સરખું સ્વરૂપ તેઓ પકડેછે. જે હાથચાલાદી જાદુગર કરીને આપણને દિગ્ધ કરી નાખેછે, તે હાથચાલાદી આપણાથી ચલી નથી, કેમકે આપણા હાથની રનાયુઓને અને સાધાઓને તેની ટેવ પડી નથી. રનાયુઓને કેળવી અનેક કાર્યને માટે લાયક કરવા સાર બાળકને નાનપણથી નાચવા

ફેફસાની, રમવાની, ઘેડે બેસવાની, તરવાની, ક્વાલતની ને ખીંચ તાણિમ આપવાની જરૂર છે. “કુમળું” ઝાડ જેમ વાળીએ તેમ વળે,” એ કહેવત પ્રમાણે બાળકની કુમળી ને વધતી સ્નાયુઓ જેમ વાળીએ તેમ વળે છે. મોટપણે સ્નાયુઓ દૃઢ થયા પછી તેમને મરતી પ્રમાણે વાળવી મુશ્કેલ પડે છે. મોટી ઉંમરે કોઈ અક્ષર સુધારવાનો ચલ કરવા જાય, તો તે બહુ દરોને નિષ્ફળ ચાલે છે. રજાસીને ઉભા રહેવાની ટેવ પડી હોય છે, તેથી તેને બે ક્વાક પયાંડી વાળીને બેસવાનું કહેવામાં આવે, તો તે તેને સમજાય થઈ પડે છે; કેમકે તેના પગની સ્નાયુઓ પલાંડી વાળીને બેસવાની ક્રિયાને અનુકૂળ થઈ શકતી નથી. એટલા માટે બાળક પોતાનાં અંગ ગમે તેવી સ્થિતિમાં રાખે, કે બોલવામાં ગમે તેવા ઉચ્ચાર કરે, તે ઉપર લક્ષ ન આપવું, અને ‘હશે, મોટું’ યસે ત્યારે ‘સુધરશે,’ એવા વિચારથી બેસી રહેવું, તે ઠીક નથી. મોટા થયા પછી બોડ ખાંપણો સુધારવી મુશ્કેલ પડે છે. બાળક માથું વાંકું રાખે, આંખ મચ-મચાવે, મોં વધુ રાખે, હાથે પગે બેસે, હાથનાં આંગળાં મોંમાં ધાસે, નાક નસીકે નહિ ને આડીઆં કરે, હાથે હાથે ખાવાનું કરે, નકામું કે વારે વારે હસ્યા કરે, તો તેને ટોકવું ને સુધારવું. કંઠસ્થાનોના સ્નાયુઓના વલણ ઉપર બોલીને આધાર છે. બાળક કાણું, તોતળું કે અશુદ્ધ બોલે, તો તે સુધારવું; કેમકે નાનપણમાં પડેલી ખોટી ટેવ કે વલણ મોટી ઉંમરે ફેરવવામાં ધણી મુશ્કેલી નડે છે.

જે વાત તનને લાગુ પડે છે, તે વાત મગજને લાગુ પડે છે. તન કરતાં મગજ વધારે નાજુક હોવાથી તેના ઉપર ટેવની અસર વધારે થાય છે. જેવી જાતનો વિચાર કરવાની આપ-હુને ટેવ પડે છે, તેવી જાતનો વિચાર વારે વારે થયા કરે છે. ઘર ધણીઆણીને ધરના વિચાર થયા કરે છે, એટલે સર-સામાન, દાણા દુધી, લુગડા લતા, વગેરે મેળવવા ને સંભાળવાની તેને હમેશ ફિકર રહે છે, તેથી તેના વિચાર તેના મનમાં રમ્યા કરે છે. “મૂતારનું” મન બાળીએ” કહેવાય છે, તેના અર્થ એ કે તેના વિચાર લાકડાં તરફ ભગ્યા કરે છે. કવિના કવિતામાં, ચિત્રકારના ચિત્રોમાં, ઘર ધણીના પૈસા કમાવામાં, અને કારભારીઓના રાજકીય બાજીમાં વિચાર હમેશ ભમતા રહે છે. આ રીતે જુદી જુદી જાતના માણસોના મગજમાં અમુક વિચારની વાટ પડી જાય છે. એ વાટ ડોઢ વાર એટલા ઉંડી થઈ

જાય છે, કે તેની ધરેડમાંથી તેનું ગાડું બહાર નીકળી શકતું નથી, એટલે તેના વિચાર ખીજે રસ્તે જઈ શકતા નથી. એવું જાણે છે, ત્યારે માણસમાં ગાંઠપણ પેદા થાય છે. દ્રેષ, ધર્ષ, ગર્વ, લોભ વગેરેના અતિ વિચારથી એક જાતનું ગાંઠપણ આવે છે, એ વાત સોના જાણવામાં છે. મગજ ઉપર એક જાતનો કે ધણો બોલો પડે, તો તે તેનાથી ખમાતો નથી, અને તેની અસર મન ઉપર થાય છે. મગજ જેમ નાણુક છે, તેમ તેને કરવાનું બધું છે, તેથીજ તેને તાણું ને લાયક રાખવા માટે શરીર કરતા લોહી વગેરે ખોરાકની વધારે જરૂર છે. જેમ ખોરાક મળે છે, તેમ મગજના બધારણના નવા પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવડે તેના ભાગ નવા બંધાય છે. નવા બંધારણ વખતે તેને જેમ વાળવા ધારીએ, તેમ વળી શકે છે. ક્રાંતિ કર્ષિ-ન્તર કહે છે, કે “જે માનસિક ક્રિયા વારે વારે કરવામાં આવે છે, તેની પરંપરા શાશ્વત થાય છે,” તેથી જે વિચારવાનો, લાગવાનો કે કરવાનો આપણને મહાવરો થયો હોય, તે વિચારવાનું, લાગવાનું કે કરવાનું વધુ આપોઆપ (એની મેળે) થઈ આવે છે, એટલે પરિણામ ધાર્યો વગર તથા ધરાઈ પૂર્વક હેતુ ઠરાવ્યા વગર તે થઈ જાય છે; કેમકે શરીરના દરેક ભાગ તેને જે કરવાની ટેવ પાડીએ, તે કરવાની સ્થિતિમાં આવે છે, એવો જે સામાન્ય નિયમ છે, તેને સિર્પણ અપવાદ રૂપ હોય, એમ માનવાને કારણ નથી. શિરાસમુદ્ધની અવગણના માટે તેની જે નિરંતર પૂરણી કે જીર્ણોદ્ધાર થવાની જરૂર છે, તે નિરંતર પૂરણીએ દરીને તેનામાં આ વધુ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે. વિચારણાના જાણપણાની દરેક સ્થિતિ જે ધણી જોરાવર હોય છે, કે જેની પ્રુનઃ પ્રુનઃ આવૃત્તિ થાય છે, તેની ઊપસિર્પણ ઉપર પડી રહે છે, તે વિષે બાગ્યેજ ચંકા લઈ શકાય. એ ઊપતે યોગે તેજ સ્થિતિને ઉરકેરે એવું સૂચન મળે, તો તે અવિધ્યમાં મમે ત્યારે પાઠી ઉપજવી શકાય. ગ્રાંદિસર હુકમને કહે છે, કે “મનની મહત્ત્વની આપણે ક્રિયાઓની કૃત્રિમ પ્રુનરાવૃત્તિ અનવ વાર મેળવી શકીએ,” એટલે એક ક્રિયા પહેલીવાર, બીજીવાર કે ત્રીજીવાર કરવા જતાં તેમાં આપણા સર્વ ધ્યાનની અને સર્વ ઇચ્છાની શક્તિની જરૂર પડે, પરંતુ તે વારે વારે કરવાથી તે એક રીતે આપણી ઇન્દ્રિય-વિચિટ રચનાના ભાગ થઈ જાય છે, અને તે ઇચ્છા શક્તિ ને જ્ઞાન વગર પણ કરાય છે. દરેક જાણુ જાણે છે, કે એક લશ્કરના સિપાઈને તેની ક્યાપન શીખતા ધણો વખત લાગે છે; લાગતા તરીકે હુકમનો સંગ્રહ સંલગ્ન થઈ તેજ

ક્ષણે “એકચિત”ની સ્થિતિ પકડવી; પરંતુ તે કેટલાક વખત પછી સિપાઈને વિચાર થાય કે ન થાય, તોપણ ચઢના હિચ્ચાર સાથે તેનાથી તે (એકચિતની) ક્રિયા થઈ જાય છે. એક ખરા મનઃકળોરની વાત-જે ખરી ન હોય તોપણ સંભવિત છે તે-એવી ચાલે છે, કે એક કમી ચએશે કસાએશે સિપાઈ પોતાનું ‘ખાણું’ લઈને ઘેર જતો હતો. તેને જોઈને તે મરકરાએ ‘એકચિત’ એમ એકદમ કહ્યું, કે પેલા સિપાઈએ તુરતજ પોતાના હાથ નીચે આપ્યા, એટલે તેના બટાટા ને માંસ મોરીમાં પડી ગયાં. તેને ક્વાચત એવી પૂર્ણ મળી હતી, કે તેની અસર તેની શિરાઓના બંધારણમાં વ્યાપી રહી હતી. બાનવાળા ક્રિયા-ઓને બાન ન છતાં પણ કરવાની જે સત્તા શિરાઓનું બંધારણ ધરાવે છે, તેના ઉપર સર્વ કેળવણીનો (લશ્કરી ક્વાચત પણ તેનું અમુક રૂપ છે) પાથો નાખી શકાય. જે મનની કેષ્વપણ એ સ્થિતિઓને લભકથી ને જોઈએ તેટલીવાર સંગાતે કે એક પછી એક યાદ કરવામાં આવે, તો પછી આપણી ધમ્મા હોય કે નહિ, તોપણ એકને યાદ કરતાં બીજી યાદ આવે છે, એ રીતનો એક નિયમ બાંધી શકાય.”

અમુક કામ વારે વારે કરવાથી તેની ટેવ પડે છે, એટલે તે કામમાં સુદ્ધિને કે ધમ્માચરિતને તરફી પડતી નથી. ધધરે જે આવી માતાની ને શિક્ષકની બે-પરવાઈ. ખૂબી કરી ન હોય, તો માણસનું હવતર બોળરૂપ થઈ પડત; કેમકે હરેક કામમાં ને ડગલે ડગલે જે મનને વિચારવું પડત, કે ધમ્માને તુકમ આપવો પડત, તો તેઓ હેરાન હેરાન થઈ જાત. જેવું કામ તેવી ટેવ પડે છે; તેથી ટેવ સારી કે નહારી હોઈ શકે. માતાનું ને શિક્ષકનું કર્તવ્ય એ છે, કે બાળકને ખોટી ટેવ પડવા ન દેવી, અને સારી ટેવ પાડવામાં ખૂબ ધ્યાન આપવું. ધણીવાર માતાઓ કાળજી ન રાખવાથી કે લાંબે લીધે બાળકને ખોટી ટેવ પડવા દે છે, પરંતુ માતાની નિષ્કાળજી કે લાઝ બાળકને હમેશને માટે તુકસાન કરે છે; કેમકે જે કુટેવો નાનપણમાં પડે છે, તે આગળ ઉપર ટાળી ચકવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પડોશીના નકારા છોકરા સાથે પોતાનું બાળક રમવું જોઈ માતાએ તેને શીખામણ દીધી, કે એવા ખરાબ છોકરા સાથે રમવું નહિ. એમ છતાં રમવાની લાલચથી કે પડોશીના છોકરાના આગ્રહથી તે રમવા ગયું. માતાએ તેને ટોક્યું, ત્યારે

તે બોલ્યું, કે મને ઝીની જોડે રમવું ગમે છે, માટે હું તેની સાથે રમવા જઈશ. માતાએ ફરીથી ના કહી, ત્યારે તે હડ લઈ રાવા લાગ્યું. માતાને એથી દયા આવી, અને તેને જવા દીધું. આનું પરિણામ એ થયું, કે બાળકમા માતાના હુકમને તોડવાનો અનુચિત પેટો, અને નહારા છોકરાની સોજતથી તે અનેક અપલક્ષણ શીખ્યું. માતા ઘણીવાર મન વાળે છે, ને કહે છે, કે શું કરીએ બાઈ, બાળકમા કયા અલ્લસ આવી ગઈ છે ? મો જોયા છોકરાને તે મરાય પીગાય ? બાળક કંઈ સમજે છે ? હશે, સમજણ થશે, એટલે પોતાની ટેવ બૂધી જશે. નડે એવી ઝીજ ખાવાની બાળક હડ કરે ને રડે, તો માતા યાદીને તે તેના હાથમા મૂકે છે. એથી બાળક એની ઝીજની ફરીથી માગણી કરે છે, ને હડ લે છે, ત્યારે માતા યાદીને તે તેને આપે છે. એથી તેને એવી ઝીજ ખાવાની, હડ કરવાની, ને માતાની મરજી સંપાદન ન કરવાની ટેવ પડે છે. એથી તેને મનસ્વી રીતે વર્તવાની ટેવ પડે છે. માતા પછીથી પસ્તાવો કરે છે, અકળાય છે, ને કહે છે, કે " એ બાળક તો મને લગારે ગાંઠતું નથી, અને પજવીને પેશ કરે છે. " પણ એમા કસુર કેની હતી ? પોતાની કસુરને માટે જેમ માતાને સોસવું પડે છે, તેમ બાળક જતા બાળકને પણ સોસવું પડે છે. માતા ધારે, તો તે છોકરામાં સુધડતાની, વિવેકની, સદગુણની અને છુદ્દિના અનેક કાર્યો કરવાની ટેવ પાડી શકે છે. નિશાળે ગયા પછી શિક્ષકને પણ એજ પ્રમાણે કરવાનું છે છોકરામા ગદા, અવિવેકી, ને દુર્ગુણી થવાની ટેવ પડે, અને છુદ્દિના કાર્યો કરવાની ટેવ ન પડે, તો તેમા વાક માતાનો ને શિક્ષકનો બનેલો છે, એમ સમજવું. આ જગાએ આપણે કેટલાક ઉદાહરણ આપીશું.

૧. સ્વચ્છતા ને સુધડતા. બાળક ગમે ત્યાં ને ગમે તેની રીતે

આચડવાથી સરીર ને કપડા મેલા કરે છે. તેને નહાવા ધોવાનો

સ્વચ્છતા ને કટાણે આવે છે પોતાના બાહુ કે માળાપ જો ગદા રહેતાં સુધડતા

હોમ, કે મેલા કપડા વાપરતા હોય, તો પોતાની સ્થિતિ

તેને ખરાબ લાગતી નથી તેની આજે પિયા વળે છે, નાકે લીટ આવે છે,

અને મોટેથી લાળ મળે છે. આવે પ્રસંગે જો માતા લક્ષ ન આપે, તો

છોકરાને ગંદા રહેવાની ટેવ પડી જાય છે. માતા તેને રોજ ચોળી મસ-

ળીને નવાડે, તો નહાવાની તેને ટેવ પડે છે, અને જો નહાવાનું ન મળે,

તો તેને એન પડતું નથી. ગદા કપડા ન વાપરતા જો માતા તેને ટેવ

પાડે, તો ગંદાં કપડાંથી તેને અણુગમો થાયછે, અને ધોઝેલાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરવાની તેને ટેવ પડેછે. આખ, નાક વગેરે સાદુ રાખવાની ટેવ પાડવાથી છોકરાને પોતાનેજ પિયા, લીંટ વગેરેથી કંટાળો આવેછે. માઆપ અને લાઘાંકુ સ્વચ્છ રહેતાં હોય, ને સ્વચ્છ કપડાં વાપરતા હોય, તો બાળકને તેમનું અનુકરણ કરવાનું મન થાયછે, ને તેથી સ્વચ્છતાની ટેવ પડેછે. રોજ દાંતણુ કરવું, નદાવું, વાળ ઝોગવા, ધોઝેલાં કપડાં પહેરવાં, એમા કદ ખરચ થતું નથી, પણ એની ટેવ પડવાથી લાભ થાયછે. ઘરમાં મેલ અને ગંદવાડ રહેતો હોય, તો બાળકની ધાણેંદ્રિ બહાર મારી જાયછે. સહેજ ડુગંધ હોય, તે પણ પારખી ચકાવ એવી ધાણેંદ્રિ તીવ્ર કરવાની જરૂર છે, કેમકે તેથી ગંદવાડવડે હૃતપન્ન થતા અનેક રોગ દૂર કરવાનું બની આવેછે. કપડાં લતાં જેમ મેલાં ન જોઈએ, તેમ તે ફાટેલા હોવાં ન જોઈએ. કપડું ફાટ્યું કે તેને સાધી લીધા વગર બાળકને પહેરવાજ ન આપવું. ધણીવાર છોકરાં બોરીઆં ધાલતાં નથી, કે કસો બાલતાં નથી. એવી ટેવ નિશાળે જાય, તોપણ તેમનામાં ચાલુ રહેજે. છોકરો નિશાળે જવા લામક વાય, ત્યાં સુધી તેને બસબર ધોતી પહેરતા ન આવડે, તે સારું નથી. તે પાટવી ગમે તેવી વાળેછે, કે એમનો એમ ડુઓ ખોસેછે, કાછડી મધ્યે ખોસતો નથી, કે એવી રીતે ખોસેછે કે તે વારે વારે નીકળી જાય. બરાબર પહેરતાં ન આવડવાથી પગના નળા દેખાયા કરેછે. ટોપી માથે ગમે તેમ ધામેછે. આવી રીતે પહેરેલો પોપાક કેવો બુડો દેખાવ આપે છે ! નાન-પણથી સારી ટેવ ન પાડવાનું એ પરિણામ છે. પ્રીતિકની રૂબરૂ ધણી-વાર છોકરા આવા ટાળમા આવેછે, તેથી જણાયછે, કે શિક્ષકો પણ સફાઈ ને સુઝડતા ઉપર લક્ષ આપતા નથી.

૨. વ્યવસ્થા. બાળકનો સ્વભાવ અનિયમિત રીતે વર્તવાનો હોય.

વ્યવસ્થા. છે. જે અનિયમિત હોય, તે વ્યવસ્થા જાળવી ન શકે.

નિયમ અને વ્યવસ્થા પાડી પડેછે. નહાતી, જમતી, ને સુતી વખતે કે બહારથી આવ્યા પછી બાળક પોતાની ધોતી કંઈક ફેંકે છે, અંગરખી ગમે ત્યાં નાખેછે, અને ટોપી ફાવે ત્યાં ઉમેરે છે, એથી વસ્તુઓ મેલી થાયછે, ઘરમા અવ્યવસ્થા જણાયછે, અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તે હાથ આવતી નથી. તેમને માટે જો અમુક ખીટી, પેટી કે કપાટ સુકરર કર્યું હોય, અને વસ્તુઓ ત્યાંજ રાખવાની ટેવ પાડી હોય,

તો બાળકને વ્યવસ્થા તે શું તેની સમજ પડે છે. રમતી વખતે રમકડાં ગમે તે લે, ગમે તેમ ગોણે, અને પાછાં ગમે તે ઠેકાણે મૂકી દે, તો તે વાત ચલાવા ન દેવી રમકડા લેવામાં, ગોણવામાં ને તે પાછા મૂકવામાં કંઈ ક્રમ જોઈએ. એ ક્રમની જો તેમને સમજ પાડવામાં આવે તો તેમને તે ક્રમવાર લેવા મૂકવાની ને ગોણવાની ટેવ પડશે. નિશાળેથી આવ્યા પછી ચોપડીઓ ને બજુવાનો સામાન અમુક સ્થળે ને વ્યવસ્થાસર મૂકવાની બાળકને ટેવ પાડવી જોઈએ. ઘરમાં મામાપે અને નિશાળમાં શિક્ષકે પોતે વ્યવસ્થા ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું, એટલે છોકરા તેમની નકલ કરીને વ્યવસ્થા રાખતા શીખશે.

૩. ધ્યાન ધ્યાન વિષે આપણે પાછળ ઘણું કહ્યું છે, પરંતુ તેની

ટેવ પાડવાના સગવડમાં કંઈક કહેવાનું રહે છે. બાળકનું ધ્યાન.

મન એટલું અચળ હોય છે, કે તેનું ધ્યાન એક વસ્તુ ઉપર

વધારે વાત રહી શકતું નથી. એટલેથી ઇન્ડાસ્ટ્રિય મનને દબાવી શકે છે, પરંતુ તે શક્તિ બાળકમાં નહિ સરખી હોવાથી તે બાળકે કંઈ કરી શકે છે, એટલા માટે તેને અનેક ઉપાયે ધ્યાન આપવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. બાળકને તમે કોઈ વસ્તુ વિષે પૂછશો, તો તે એકાદ જવાબ દીધા પછી આડી તોડી વાત કરશે, કે જૂના જૂના પદાર્થ વિષે ગોત્રવા માડશે. તમે કૂલ બતાવી તેનો રંગ પૂછશો, તે વખતે તે દોરની વાત કરશે. તમે પાવડી કેમ બાંધી નથી ? બા કંઈ ગઈ છે ? પેયો હાથી હતો કેની, તે મૃત હચી કરતો હતો, તેને જોઈને છોકરા તો બૂધાએ નાસી ગયા. આ પ્રમાણે બાળક કંઈ આડપણમાં બોલતું નથી. તેના મનમાં ભરાએલા વિચાર તે કહેવા માટે છે, અને તે અમુક ક્રમને અવલંબીને હોય છે. માત્ર જે વિષે આપણે પૂછીએ છીએ, તેજ વિષયને પકડીને તે જવાબ આપતું નથી, એટલીજ ખામી તેનામાં જોવામાં આવે છે. બાળક અનેક પદાર્થો વિષે વિચાર કરે કે તેમના સંબંધે વાત કરે, તેમાં કંઈ ખોટું નથી, પરંતુ જે વખતે અમુક પદાર્થ વિષે કહેવાનું હોય, તે વખતે તેજ પદાર્થનો તે વિચાર કરે, અને તેના સંબંધેજ વાત કરે, તો તેને ધ્યાન આપવાની ટેવ પડે. ધ્યાન આપવાથીજ અમુક વિષયનું જ્ઞાન તેને આપી શકાય છે. તેનું લક્ષ્ય ગમે તેમ રખડે નહિ, એને મારે મુક્તિઓ ચોળવી એ શિક્ષકનું કામ છે. ધારો કે કૂલ તરફથી તેનું ધ્યાન ખસવા માડ્યું. એ વખતે તેને રમુજ લાગે એવા પ્રશ્ન તે સંબંધે કરવા જોઈએ, કે તે

વિષેની કંઈ રમુછ વાત કહેવી જોઈએ તેનું ધ્યાન જો એક બે મિનિટ પણ તમે ફક્ત ઉપર રાખી રહો, તો તમારો હેતુ સર્વો, એમ સમજવું; કેમકે બાળકનું ધ્યાન ધીમે ધીમેજ દટ થાય છે, અને તે સહેજવાર પણ રોઠાઈ, તો આગળ ઉપર વધારે રોકાવાની આશા પડે છે. વસ્તુ કરતા શબ્દની વાત આવે છે, ત્યારે તેનું ધ્યાન ઝટ ખસી જાય છે. શબ્દની જોડણી કે અર્થ તેને ઠટાળો આવે છે. ચોપડીમાંથી પાઠ વાંચવાનો કશો હોય, કે પાડી ઉપર હિસાબ ગણવાનું કંઈ હોય, તો તેમાં તેનું મિન ચોટતું નથી. તે ચોપડીમાં મો રાખે છે, કે તે વાચતું હોય એવો ડાળ કરે છે, કે કદાચ વાચે પણ છે; પરંતુ તેનું ધ્યાન કોઈ રમત તરફ કે કોઈ દેખાવ તરફ લાગેલું હોય છે. તે પાનીપર હિસાબ ગણવાનો મત્ન કરે છે, કે અમસ્તા આંકડા કાઢે છે, ને જુ સે છે, કેમકે તેનું ધ્યાન કોઈ બીજાજ ઠેકાણે ભમતું રોય છે. તેઓ પોતાના કામમાં ધ્યાન આપે, તેને માટે શિક્ષકે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવી. જેમ અને તેમ શીખવવાનું સહેલું ને રમુછ કરવું, અને તે જેમ થોડા વખતમાં પતી જાય, એમ કરવું. આત્માવરણમાં કોઈ પણ વિષય એકી વખતે વીસ મિનિટ કરતાં વધારે ન ચલાવવો. જો વિષયને માટે દુકો વખત રાખ્યો હોય, તો છોકરા સમજે છે, કે આપણો જલદી છૂટકો થવાનો છે, માટે તેટલો વખત તે ધ્યાન આપવા લક્ષ્યામળે પાઠ કરવાથી શિક્ષક રાજી થશે, કે લાભ આપશે, અને પાઠ કરવાથી તે નારાજ થશે, કે શિક્ષા કરશે, એમ જાણવાથી પણ તેઓને ધ્યાન આપવાની ટેવ પડશે.

૪. કામમાં મગ્ન રહેવું. “ કામને વખતે કામ, અને રમતને વખતે રમત ”, એ વાત બાળકના મનમાં ઠસની જોઈએ.

કામમાં મગ્ન રહેવું. કામ કરવું, ત્યારે તે ધ્યાન રાખીને કાળજી પૂર્વક ને સારી રીતે કરવું. તેમાં ધીમાશ ને આગસ ન જોઈએ. વેદિયાવાડ જેવું કે શિક્ષાના બચથી કરેલું કામ સારું થતું નથી, અને તેથી કામમાં મગ્ન રહેવાની ટેવ પડતી નથી. ઘણીવાર છોકરા પાઠ કરવામાં પુષ્ટજ વખત લે છે, એટલે તેમને ઘણીખરો વખત વાચ વાંચ કરવું પડે છે, તેનું કારણ એ કે તેઓ પોતાનું કામ ખરા હિસથી કરતા નથી ઘણીવાર તેમનું મન પાઠ કરતી વખત ભમતું રહે છે. ઘણીવાર તેઓ ખીન્ન છોકરા જોડે વાતો કરતાં જાય છે, ને પાઠ પણ કરતા જાય છે ટે-લીક વાર તેઓ એક ખીન્નને અડપલાં કરે છે, તેથી વાચવા લખવા

તારક લક્ષ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે લાગે વખત પણ કાળજી વગર પાઠ કરવાથી પાઠ સારા તૈયાર થતા નથી, ને ધ્યાન આપવાની ને કામમાં અતરવટ મચ્યા રહેવાની ટેવ પડતી નથી, અને ઘણીવાર બેસવાથી શરીર અને મન બંને થાકી જાય છે. ઘેર આપવાના પાઠ છોકરાંની વધ ઉપર નજર રાખી કલાક બે કલાકમાં તૈયાર થાય, એટલાજ આપવા જોઈએ. તેમ છતાં પણ જો છોકરાં વધારે વખત લે, તો તેઓ રીતસર કામ કરતાં નથી, એમ ગણી માળાપે તેને માટે ઇલાજ લેવા જોઈએ. અમુક મુદતમાં આપેલું કામ જો કરે, તેને કંઈ રમત ગમતમાં સામેલ થવાનું મળશે, કે અમુક બદલો મળશે, એવી લાલચથી પણ તે ચિત્ત રાખીને કામ કરે છે, અને આગળ જતાં તે પ્રમાણે કરવાની તેને ટેવ પડી જાય છે.

૫. વિચાર. મનનું ખર્ચ કામ વિચાર કરવાનું છે. વિચાર કરવાની પણ ટેવ પડવી જોઈએ. છોકરા ઘણીવાર વગર વિચાર વિચાર જવાબ દે છે. કંઈ પ્રશ્ન કર્યો, કે તેઓ ઝટ આગળી ઉંચી કરે છે, ને જવાબ આપવાને અધીરા થાય છે. જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ ગાડા થેલા ગમે તેવા જવાબ આપે છે. અમુક જવાબનું કારણ પૂછીએ, તો તેઓ આપી શકતા નથી આવી ટેવ બુલાવવી, અને હરેક પ્રશ્નને પૂરો વિચાર કરી જનામ આપવાની ટેવ પાડવી. કાર્ય કારણનો વિચાર કરવો, વસ્તુઓની સરખામણી કરવી, પરિણામ કે સિદ્ધાંત બરાબર છે કે નહિ તે તપાસવું, અને જવાબ દેવો. આ સર્વ ક્રિયામાં વિચારની જરૂર છે. બરાબર વિચાર કરીને ખરા સિદ્ધાંત મુકરર કરવામાં વિદ્વતા રહેલી છે. મહાવરાથી વિચાર જલદી થાય છે, અને પરિણામ પણ જનદી શોધી કઢાય છે. કેમ અથવા શામાટે એ ચબ્દ કેળવણીના કામમાં ઉપયોગી છે, તે એટલા માટે કે તેથી કારણ બોળવા સારું વિચાર કરવો પડે છે, પરંતુ જો તે છોકરાં પૂછે, ને શિક્ષક જવાબ દે, તો તેથી વિશેષ લાભ નથી. પરંતુ છોકરા કંઈ કહે કે જવાબ દે, ત્યારે શિક્ષક એ ચબ્દ વાપરી છોકરા પાસે કારણ માગે, તો તેમને વિચાર કરવાની ટેવ પડે.

૬. તર્ક. પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે છોકરાને જેમાં અતિ હલપના, કે અદ્ભૂતપણું હોય, તે વધારે મળે છે. એવી વાતો ખરી તર્કે ન હોય, એમ તેઓ ઘણીવાર સમજે છે, છતાં તે માને છે,

મનની સામેલગિરી હોય, તોજ મગજની સિરાઓ તેની છાપ લઇ લે છે. જે એ છાપ હલકી કે આંધી પડી હોય, તો જલદી ભુલસાઇ જાય છે. છાપ ગાંઠી પાડવા સારું પુનરાવૃત્તિ, ધ્યાન, અને સંકળનાની જરૂર છે. માદસ્ત વડે મગજમાં જ્ઞાનનો ભંડાર થાય છે, અને તે જ્યારે જોઈએ ત્યારે કામમાં આવે છે; પણ એ ભંડાર જથુને માટે ટકાવી રાખવાના ઇલાજ લીધા ન હોય, તો તે જલદી ખાલી થઇ જાય છે. જેઓ પરીક્ષાને માટે માત્ર જોખીને તૈયાર થાય છે, તેઓનું જ્ઞાન પરીક્ષા પછી ઢેલવીક મુક્તે નાશ પામે છે. એક વાર કોઇ બામતનો સારો અભ્યાસ કર્યા પછી તેનો મહાવરો રાખવામાં ન આવે, તો તે મગજમાંથી ચાલી જાય છે. શાળાઓ ને પાઠશાળાઓમાંથી નાનપણમાં મેળવેલા જ્ઞાનમાંથી મોટપણે ઢેલું થોડું યાદ રહે છે ? નિશાળ છોડ્યા પછી જેઓ ચોપડીઓ બાંધી શૂં છે, તેઓ કેવી મોટી ભૂલ કરે છે ! તેઓ મેળવેલી મૂડી જોઇ બેસે છે, એટલે તે પાછળ ખરચેલો પૈસો ને લીધેલી મહેનત બર્થ જાય છે. એથી હલકું, જે તેઓ પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખે, તો તેથી અસવની મૂડી કામમ રહે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં બ્યાજનું બ્યાજ લગે છે, અને તેથી તે કાળે કરીને બહુ મોટી થઇ જાય છે.

૮. સહૃદયતા. વારે વારે નિદાળાને બારીકીઓ જોળી કાઢવાની

ટેવથી સહૃદયતા ઉત્પન્ન થાય છે. એકવાર જોવાથી વસ્તુની સહૃદયતા.

ખરી ખૂબી ધ્યાનમાં આવતી નથી, એટલે તેને વારંવાર નિદાળાને જોવી પડે છે. નિદાળવાની ટેવથી આંખ કેવળવાય છે. જે જોડ ખાંપણ મહાવરો વગરની આખને માલમ પડતી નથી, તે મહાવરવાળી આંખ ઝટ જોળી કાઢે છે. એક ચીતારો નવી છબી તૈયાર કરીને રાજ દરબારમાં લઇ ગયો. રાજાએ અને દરબારીઓએ તે જોઇને કહ્યું, કે છબી સારી છે. આથી ચીતારો બહુ નારાજ થયો. ઉતારે જતાં એક દુકાને તે કંઇ લેવા સારું થોડ્યો. દુકાનદારે તેનો ચહેરો જોઇ પૂછ્યું, કેમ બાઇ, તમે ઉદાસ જણાઓ છો ? ચીતારે કહ્યું, કંઇ નહિ. દુકાનદારે ધણો આમદ કર્યો, ત્યારે તેણે દરબારમાં જનેલો બનાવ કહી સંલગાળ્યો, ને જણાવ્યું, કે સારું જોડું તો નાનાં છોકરાં પણ કહી શકે છે, પરંતુ ખરી ખૂબી પિછાનની, એ વાત જોર છે. દુકાનદારે આમદથી છબી જોવા માગી. તે તેણે નિદાળાને કહ્યું, ચલ ! તમે છબી ઉતારવામાં કેવી ચતુરાઇ વાપરી છે ! પાણીબારીને પગમાં કાંટો ભોક્કવાથી તેના મોઝે ખાધેલો

મયોડ તમે આગેલુ જ બતાવી ચકવાઈ. | ચીતારો કહે, શાખાશ ૭ તમારી પરીક્ષાસંકિતને. પરીક્ષક મળવાથી અને અતિ આનંદ થાય છે. એ ૭મી કું તમને બાંધીશ આપું છું. દુઃખાનંદાર કહે, બાંધીસ લેવા કું રાગ નથી. મારી શકિત પ્રમાણે કું તમારો આદરસતકાર કરીશ. મહાવરાથી મેળવેલા અંતર્યામવડે કવિતાની ખૂબીઓ સમજાઈ આવે છે. કાન કેળવવાથી ગાયનની મધુરતા સમજાય છે. કેટલાકના કાન એવા કેળવાયા હોય છે, કે સંખ્યામંધ માણસો ભેગાં ગાતાં હોય, કે જાગવતાં હોય, તેમાં કોનાથી તાલસૂરમાં ભંગ થયો, કે કોણે જોટા પડદા પર આંગળી મૂકી, તેમ કહી આપે છે. કવિતામાં તાલ વહે, માપમાં ફેર પડે, જતિભંગ થાય, તો ટેવાએલા કાનને તેની ઘુરત ખબર પડે છે. કુશળ કારીગરો આલેખ્યા વગર કોતરકામમાં કે જોડવાના કામમાં સમ્રાજ્ય ને સુંદર ચિત્રો પાડી શકે છે, તેનું કારણ ટેવ છે. નાનપણમાં આપણે સીધી લીટી દોરવા સાર આંકણું પડે છે, પણ મહાવરો થયા પછી આંક્યા વગર સીધી લીટીઓ દોરી શકાય છે. મોતીના દાણા જેવા અક્ષર કાઢવા, એ પણ મહાવરાનું પરિણામ છે.

૯. નીતિ. કેટલાક વિદ્વાન ધારે છે, કે માણસમાં સદ્ગુણનાં બીજ મૂળથી મૂકાએલાં હોય છે. કેટલાક કહે છે, કે સદ્ગુણની નીતિ. સાથે દુર્ગુણનાં બીજ પણ મૂળથી મૂકાએલાં હોવાં જોઈએ; પણ ખરું જુલાવો, તો માણસ સ્વભાવે સ્વાર્થી ને દુર્ગુણી હોય છે, અને તેનામાં સદ્ગુણ શીખવવાથી આવે છે. ધણાખરા સદ્ગુણ વ્યવહારોપયોગી હોવાથી મનુષ્યે જરૂર પ્રમાણે ઉત્પન્ન કર્યાં છે, તેથી તેમનાં બીજ મૂળથી મૂકાએલાં કેમ હોય ? આ તકરારની ભાંજપડમાં આપણે પડીશું નહિ. એટલું જાણવું બસ થયો, કે ફરેક સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ મહાવરાથી દબ થાય છે. જેને સાચું જોડવાની ટેવ પડી હોય છે, તેનાથી અનાયાસે સાચું જોડાઈ જાય છે. આસા પાળતી એ મહાવરાનું પરિણામ છે. જે તેના મહાવરો છૂટી જાય, એટલે વચ્ચે વચ્ચે તેના ભંગ થાય, તો એ સદ્ગુણ પળાવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. વ્યાપારીઓ અપ્રમાણિક થાય છે, તેનું કારણ એ કે તેઓ વારે વારે અપ્રમાણિકપણું આચરે છે. કેટલાક કારીગરોને કંઈ પણ ચોરી લેવાય, ત્યારે જ નંપ વળે છે, કેમકે તેમને ચોરવાની આદત પડી ગઈ છે. રાજ કારભારીઓ ધણે ઠેકાણે પ્રપંચ અથવા દાવપેચ રમે છે કે જૂઠું વાપરે છે, કેમકે તેમાં તેઓ ટેવાઈ

અમા હોયછે. અનાથને કે દુઃખે પીડાતાને કંઈ આપવાની બાળકને ટેવ પાડી હોય, તો તેની દયા વૃત્તિ પ્રગળ થાય છે, અને દાન કરવાની તેને ટેવ પડેછે. મન મારવાનો મોટો સદ્ગુણ મહાવરાથી મેળવાય છે. સ્વાર્થ કે કે લાલચ ટેવ પડ્યા વગર તળતી નથી. વિવેકી વર્તણૂંક ટેવથી મેળવાય છે. માખાપ ઉપરનો બાળકનો ગ્રેમ મહાવરાથી વધે છે. એજ મહાવરા આગળ જતાં ગ્રેમને આગળ દોરે છે, અને સગાં વહાલાં, ભાઈબહેન દોસ્તદાર, નાત જાતના લોક, દેશી ભાઈઓ, મનુષ્ય માત્ર, અને પ્રાણી વનસ્પતિ સુધી જઈ પહોંચે છે. આ ઉપરથી ટેવનો ઉપયોગ કેટલો મોટો છે, અને તેને કેળવણીના કામમાં કેમ લાઇ શકાય, તે વાંચનારના બુદ્ધિવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

કેળવણીને માટે વય.

બાળકની કેળવણી જન્મથી શરૂ થાય છે. તેના અવયવો આપો-આપ કામ કરેછે, કે અમુક ક્રિયા કરવાનું પ્રેરણા શક્તિ તેને શિશુપત્નું. સૂચવે છે. જોવા સાંભળવા વગેરેની ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે, પરંતુ તેને મનની મદત મળતી નથી. મન જ્યારે મદત આપવાને શક્તિમાન થાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો પોતાની ફરજ તેના દુઃખ પ્રમાણે બજાવે છે. એ વખતે તનની અને મનની બંને શક્તિઓ નિર્જળ હોય છે, તેથી તેઓ બહુ થોડું કરી શકે છે. આ વખતે બાળક જે કંઈ શીખેછે, તે પોતાની મેજે શીખેછે, અને તે બહુજ થોડું હોયછે. આ વયના બાળકને શિશુ કહે છે. જન્મથી માંડીને પહેલી બે દંતુડીઓ દેખા દે ત્યાં સુધી શિશુની વય આપણા સાઅદારો ગણે છે. એ અવસ્થા અચાન અથવા પશુ જેની માનવામાં આવેછે. અંગ્રેજીમાં શિશુની વય જન્મથી માંડીને સે બેલવાનું શરૂ કરે ત્યાં સુધીની ગણાય છે, એટલે અંગ્રેજી વિચારે શિશુ અવસ્થા આપણા કરનાં થોડા માસ વધારે રહેછે. અપવાદ તરીકે કોઈ બાળકને દાંત મોડા આવે, કે કોઈ બાળક વહેલું બોલનાં શીખે, એ વાત જુની છે. શિશુપણના પાંચલા લાગમાં

ઉપર પ્રમાણે વયના અનેક રીતે વિભાગ પાડવા છે, તે સ્થૂળ માને સમજવાના છે. એજ રીતે અમુક અવસ્થામાં અમુક શિક્ષણની શરૂઆત મુખ્ય ચાગ બાબતો પર આધાર રાખે છે.

સમજવાનું છે. ત્રીજી વયે વિદ્યા શરૂ કરી, એનો આધાર ઘણી બાબતો ઉપર રહે છે. ૧. વિદ્યાના વિષય, ૨. શીખ

વનારની કુશળતા, ૩. શીખનારની બુદ્ધિ, અને ૪. શીખનારના શરીરની સ્થિતિ, એ ચાગ બાબતો ઉપર ખાસ દ્રષ્ટીને લક્ષ આપવાનું છે. વિદ્યાના વિષયો અમુક શક્તિઓને અવનમે છે, તેથી તે તે શક્તિઓ બ્યા સુધી તેમના વિષય અડધુ કરવાને શક્તિમાન થાય નહિ, ત્યાં સુધી તેમના વિષય શીખવવા, એ અયોગ્ય હરે. દાખલા તરીકે ભૂમિતિનો વિષય કિશોર વય પહેલાં શીખવી ન શકાય, કેમકે તેને માટે તર્ક, વિવેક આદિ વિચાર શક્તિઓ તૈયાર નોંધાએ; તે કિશોર વય વગર પૂરતી રીતે તૈયાર થતી નથી. બાળીતા પદાર્થો વિષેના સહેલા કથિત પાઠ છેક બાળાવસ્થામાં શીખવી શકાય, કેમકે તેને માટે અડધુ અને ધારણા શક્તિઓ તૈયાર થઈ હોય છે; પરંતુ જો તેવા પાઠોમાં મુકાબલો કરવાનો, સમાનતા અસમાનતા જોળવાનો કે વર્ગીકરણ કરવાનો યત્ન કરવામાં આવે, તો તે સફળ ન થાય, કેમકે તેને માટે જોઈતી મનશક્તિઓ એ સમયે તૈયાર થએલી હોતી નથી. ૨. શીખવનાર કુશળ હોય, તો વખતે તે પોતાનો વિષય એવો સરળ રીતે શીખવે, કે તે નાની વયના છોકરા અડધુ કરી શકે. ૩. શીખનારની બુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે તીવ્ર હોય, કે તે બચપણમાં સાગ સરસાગ ખામી હોય, તો તેને વિદ્યાબ્યાસની શરૂઆત વહેલી કરી શકાય. બિલની બેઠેન ત્રણ વર્ષની થઈ તે અગાઉ બાદગલ વાચતી હતી, અને મિલ પોતે ત્રણ વર્ષની વયે ગ્રીક ભાષા શીખવા લાગ્યો. આઠ વર્ષની વયે તેણે ગ્રીકના ધણાએક ગ્રંથ વાંચ્યા, અને લેટિન ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. લેટિન ભાષાની સાથેજ તેણે ભૂમિતિ અને બીજા ગણિત શરૂ કર્યું. તેરને વર્ષે તે અધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. આ મધું શિક્ષણ તેણે પોતાના બાપ પામેથી ઘેર મેળવ્યું હતું પરંતુ આવા દૃષ્ટાંત સામાન્ય રીતે સા બાળકને લાગુ પડે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. બાળકની બુદ્ધિ તીવ્ર છતાં પણ જો તેના શરીરની સ્થિતિ નમળી હોય, તો તેને લથવાવના યત્ન

૨૦૨ 'ખાળક પાંચ વર્ષનું' શાય ત્યાં સુધી નિશાળે ન મૂકવું.

કર્મોથી સાબને બાંધે દાનિ થાયછે; મટે તેવા બાળકની શરીર રિયતિ
રુધિરવાની વચ્ચેની ઠરણી જોઈએ.

સ્વાભાવિક રીતે બાળક શિશુપણમાં પોતે જ શીખવાની તત્ત્વવીજ કરે છે. બાલ્યાવસ્થામાં તેને માળાપ શિક્ષણ આપે છે. જ્યારે ગૃહ કેળવણી, તે નિશાળે જાય છે, ત્યારે શિક્ષક માળાપનું શિક્ષણ જારી રાખી, તેમાં વધારો કરે છે, અને નિશાળેથી ઉઠ્યા પછી વિદ્યાર્થી તે શિક્ષણનો અનુભવ લે છે, અને તેમાં પોતે વધારો કરે છે. બાલ્યાવસ્થા પૂરી થતાં સુધી જે બાળકને ઘેર શિક્ષણ મળી શકે, તે વધારે સારું; પરંતુ વિદ્યાપત્રમાં જેને ગૃહ-શિક્ષણ દહે છે, તેવું શિક્ષણ આપણે અહીં બાળ્યે જ આપવામાં આવે છે. માતા અથવા જે કોઈ બાળકને ઘેર શીખવવાનું કામ કરે છે, તેનામાં સારી રીતે કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાની લાગણી હોતી નથી. જે કંઈ ઘેર શીખવવામાં આવે છે, તે બહુ કઠીને અપૂર્ણ, અનિયમિત કે અયોગ્ય હોય છે. કેટલીકવાર દલથી જાડે બોળે બાળક ઉપર નાખવામાં આવે છે, તે કેટલીકવાર શીખવવાના કંઈ જ ઇલાજ લેવાતા નથી. પણ કેટલીકવાર માત્ર ગોળણનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. માતા પોતે બોલતી ન હોય, તે તે પોતાના બાળકને શીખવી ન શકે, એ દેખીતું છે. માતા શીખવવાનું શાસ્ત્ર ન જાણતી હોય, તે તે શિક્ષણના કામને માટે અયોગ્ય ગણાય. કેળવણીનું શાસ્ત્ર જેટલું નિશાળના શિક્ષકને જરૂરનું છે, તે કરતાં પણ વધારે જરૂરનું તે માતાને કે ઘરના શિક્ષકને છે.

હાલમાં માખાપનુ વચણ બાળકને જેમ બને તેમ વહેલું નિશાળે
બોલકવા તરફ હોયછે. પોતાનુ બાળક જેમ બને તેમ જ-
લદી બણવા માડે, એવી તેમને દમ્મજા હોયછે. બાળક ર-
મવા કરતા બણવા તરફ વધારે લક્ષ આપે, એવું તેઓ
ચક્રાવહે. પોતાની જવામતારી જાણે બીજાપર નાખવાની
દમ્મજા હોય, તેથી અથવા ઘેર રહી બાળક પોતાને પ્રજવે
નહિ માટે તેને નાની વયે નિશાળે ગોષવાની પેરવી તેઓ કરે છે; પરંતુ
તેમના વિચાર જૂલ પારેલા અને બાળકને નુકસાન કરનારા છે આસ્થા-
વરંયાને અનુકૂળ પડે એવા શાળાઓ જ્યા સુધી રચપાત્ર નહિ, ત્યાં સુધી
સાધારણ શાળામાં બાળકને ચૂકવુ ચોખ્ખ નથી, બાળકને નિશાળે, જવું

ગમતું નથી. તે ધણીવાર આનાકાની કરે છે, કે ધમપગડ કરી મૂકે છે. નિશાળે જવું તેને કાળ જેતું લાગે છે, કેમકે નિશાળની વ્યવસ્થા ને શિક્ષણ અને તેના સ્વભાવને અતિકૂળ હોય છે. એટલા માટે હેવટ પાંચ વર્ષની વય પૂરી થતા સુધી બાળકને સામાન્ય શાળામાં મૂકવાની રીત નાપસંદ કરવા સરખી છે.

હવે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રની રીતે વિદ્વાનો વયના કેવા ભાગ પાડે છે, તે જોઈએ. તેઓ દસ વર્ષ સુધીની વયને વયના સાત્ત્વીય રીતે વિભાગ. બાલ્યાવસ્થા, દસથી ચૌદ વર્ષની વયને દિશોર અવસ્થા, ચૌદથી અઠાર વર્ષની વયને યુવાવસ્થા, અઠારથી ૨૫ વર્ષની વયને પુખ્ત અવસ્થા, ૨૫ થી ૬૩ વર્ષની વયને પૂર્ણ અથવા પૂર્વાવસ્થા, અને ૬૩ થી મરણ પર્વતની વયને વૃદ્ધાવસ્થા કહે છે. આમાંની પહેલી ચાર અવસ્થાને અથવા ૨૫ વર્ષની વય થતા સુધીના સમયને કેળવણીનો (બાલ્યવાનો) સમય ગણવામાં આવે છે, અને એ ચાર અવસ્થાને અનુસરીને જૂદા જૂદા પ્રકારની શાળાઓ, શિક્ષણના વિષય અને શીખવવાની પદ્ધતિ મુકરર કરવામાં આવે છે.

શાત્ત્વીય રીતે બાલ્યાવસ્થાના બે ભાગ કરી છ વર્ષ સુધીની વયને શિશુપણું અને છ થી દસ વર્ષની વયને બાલ્યાવસ્થા એવાં શિશુશિક્ષણ નામ આપવામાં આવે છે. શિશુપણાના સમયને શિશુશિક્ષણ-બાળ શિક્ષણ (કિન્ડરગાર્ટન)નો સમય કહે છે. શિશુશિક્ષણનું કામ બાળ સુધી ધણે ભાગે માતાઓને સિર અને કંઈ ભાગે શિક્ષકને સિર હતું, પરંતુ બંને પોતાના કામથી જોઈએ તેના લાયક નહોતા. ગઈ સદીના પાંચમા ભાગમાં ફ્રોબેલ અને બીજાઓએ બાળશિક્ષણની નવી યોજના કાઢી, અને તે સઘળા સુધરેલા દેશોમાં પસરી. આ શિક્ષણને માટે ખાસ બાળ શાળાઓ દાઢવામાં આવી છે, અને તેમાં ત્રણથી છ વર્ષ સુધીના શિશુઓ શિક્ષણ લે છે. એ શિક્ષણ રમતની સાથે જોવી રીતે મળે છે, કે બાળકને તેથી આનંદ થાય છે, અને લાજે છે એમ તેને લાગતું પણ નથી. શરીરની તંદુરસ્તી, ચપળતા અને વૃદ્ધિ વિશે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે, બાલ્યાવસ્થાનું ખર્ચ ને નિર્વોધ મુખ્ય નેને મળે છે, સુરોવો પ્રડે છે, સ્વદેશી સાધનોની ઝોળખ રાખે છે, તેની સહાયતાથી લાગણીઓ ખીને છે, અને ઇગતકારી લાગણી દમાઈ જાય છે, તેડું શુદ્ધપણું ને મધુરપણું

જારી રહે છે, અને તેની નાશુક ને નબળા શક્તિઓ ધીમે ધીમે વગર ધમ્મએ અને સુશોભિતપણે ખીણે છે.

૭ થી દસ વર્ષની બાલ્યાવસ્થાને પ્રાથમિક કેળવણીનો સમય ગણવામાં આવે છે. કેળવણીના કામમાં આ સમય કીમતી છે. બાલ્યાવસ્થા બાળકની બમ અપજાતાનો સારો ઉપયોગ કરવો, અને તેનામાં સુટેવો દાખલ થાય, એમ કરવું, તેના સૃષ્ટિ સંબંધી (પદાર્થો, બનાવો વગેરે) ના જ્ઞાનમાં વધારે કરવો, અને તે પુરતકાનો ઉપયોગ કરે એમ કરવું. એ સમયની તેની સ્થિતિ ચક્રતી જાતની ને વધારે સુખી હોય છે. બાળશાળામાં તેને બોલવાનું માત્ર હતું, ને હવે તેને લખતાં વાંચતાં શીખવાનું છે. તેના શરીરની કેળવણી ઉપર પૂરતું લક્ષ આ સમયે આપવાનું છે. બાળશિક્ષણની પદ્ધતિ પ્રમાણે પણ દેટનું કામ તેની પામેથી લેવાનું છે. આ અવસ્થામાં સમ્યક્તા અને સુનીતિ તેને શીખવવાનાં છે. બાળકની શુદ્ધતા, મધુરતા, અને સુશોભિતપણું જાળવવાની સાથે તેની સર્વ શક્તિઓ સુખચેતનામાં વૃદ્ધિ પામતી જોઈએ.

દશથી બાર વર્ષનો દ્વિતીયવય, એ મધ્યલો કે મધ્યસ્થ કેળવણીનો સમય ગણાય છે. આ સમયમાં શરીરની ને મનની વૃદ્ધિ દ્વિતીયવય. સરખી રીતે થતી જોઈએ. શિશુ અને બાળક વધ્યાજ કરે છે, અને તેમની શક્તિઓ મજબૂત થાય છે. જે બાળકને મુરંદેલ કે કંઈ પડતું હતું, તે દ્વિતીયવયના છોકરા છોકરીને સરળ કે સહેલું પડે છે. તે વધારે મોટી ને વધારે સુખી જીંદગીમાં પ્રવેશ કરે છે. વનરપતિ ને પ્રાણી વર્ગની શોધ કરવામાં તે આનંદથી મચે છે. સ્વસત્તા અથવા ધમ્મ શક્તિને કબજામાં રાખવી, એ આ સમયને માટે અતિ જરૂરનું છે.

બારથી અઠાર વર્ષની યુવાવસ્થાનો સમય ઉંચી અથવા ખૂદશાળાની કેળવણી માટે છે. આ ઉદ્દત અને અનિશ્ચિત વય એવી યુવાવસ્થા. છે, કે તે ઉપર આખી જીંદગીના સુખ દુઃખનો આધાર રહે છે; માટે માત પિતાએ અને શિક્ષકે એ સમયે છોકરાં ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખવું જોઈએ. લાલુનાર હવે વિદ્યાર્થી બને છે, અને જ્ઞાન એ સાત્ર થાય છે. એક શિક્ષક બધા વિષય શીખવે, તેને બધે વિષયના ખાસ અધ્યાપકો પોત પોતાના વિષય શીખવે છે. વિદ્યાર્થી બાળકમાં વિશેષ

કાળજી રાખેછે. દરેક શક્તિ બહુ અપજના દેખાડે છે, અને વિદ્યાર્થી પણ કરવાને શક્તિમાન થાયછે.

અદારથી પચીસ વર્ષની પુષ્પ વયને મહા પાઠશાળાની ફેળવણીનો સમય કહેછે. આ સમય વિદ્યાર્થીનું ભવિષ્ય આંધી આપ-પુષ્પ વય. નારો છે. વિદ્યાર્થી એ સમયે સારામાં સારું કામ કરેછે. ફેળવણીનો ઉંચામાં ઉંચો લાભ લેવાય છે, અને મનની તાલીમ ઉંચામાં ઉંચી મળેછે. કાવદા, વઘક, શિષ્ય શિક્ષણ-પદ્ધતિ આદિ જૂદા જૂદા વિષયો માટે તથા બાપા, ગણિત, શાસ્ત્રો વગેરેમાં ઉંચું જ્ઞાન આપવા માટે મહા પાઠશાળાઓ હોયછે, અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવા માટે અમુક મહા પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરેછે, અને પદ્ધતિઓ મેળવે છે.

ઉપર જે ફેળવણીના શાસ્ત્રીય સમય બતાવ્યા, તેમને અનુસરીને ફેળવણીનું બંધારણ સર્વ દેશોમાં કે સંપૂર્ણ રીતે હજી થયું નથી. આપણા દેશમાં કેમ કેમ કેમજે જાળશિક્ષણની માત્ર શરૂઆતજ થયછે. લાયક શિક્ષકો વિના, લાયક સાધનો વિના, અને લાયક શાળાઓ વગર, એ પદ્ધતિનો જોઇએ તેવો લાભ લઇ શકાય નહિ. આપણે અહીં પ્રાથમિક ફેળવણી આધ્યાવરથામાં શરૂ થઇ, તે કિશોર વય સુધી આવેછે, અને જે વિષયો પાઠશાળાઓમાં શીખવવાના તે વખતે શાળાઓમાં પણ શીખવાય છે. વળી ઉંચું જ્ઞાન અગ્રેજી બાપા મારફતે આપવાની જોડવણ હોવાથી ધણીવાર કિશોર વયથી તેની શરૂઆત થતા અગાઉ વિદ્યાર્થી અગ્રેજી શાળામાં દાખલ થાયછે; એટલે પ્રાથમિક શાળાકમનું પૂરું જ્ઞાન મેળવ્યા વગર અને નાની વયે તે પરબાપાની શરૂઆત કરેછે, અને કેટલીકવાર કિશોર વય પૂરી થતાં કે ધણીવાર તે પંજી એક બે વર્ષે તે પાઠશાળાને અભ્યાસ પૂરો કરી મહા પાઠશાળામાં દાખલ થાયછે. કન્યાઓને માટે કેટલીકવાર દશ વર્ષની વય થતા સુધી છોકરાની શાળાઓમાં શિક્ષણ મળેછે, અને ધણીવાર તેમને માટે જૂદી શાળાઓ હોયછે. કિશોર વય પૂરી થતા સુધી બીજા દેશોમાં છોકરા છોકરીને જાળક અણી બેગા શીખવવામાં જાણ લેવાતો નથી, પરંતુ આપણે અહીં તેમ બની શકતું નથી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

બાળ કેળવણી.

ક. બાળશિક્ષણ પદ્ધતિ.

પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થામાં ત્રણ આદિ શક્તિઓ અને ધારણા શક્તિ ખીલે છે, અને તે ખીલવટ માટે બહારના પદાર્થો ને જનાવેાનું સામાન્ય જ્ઞાન દ્વિતીયો દ્વારા અપાય છે. આ કાર્ય માટે બે પદ્ધતિઓ અનુકૂળ થાય છે, ક. બાળશિક્ષણ પદ્ધતિ, અને જ. દયિતપાઠ પદ્ધતિ.

બાળશિક્ષણ પદ્ધતિ એ આપણા દેશમાં નવી બાબત છે, તેથી તે વિષે કેટલુંક જણવાની જરૂર છે. એ પદ્ધતિનો મૂળ પુરુષ પેસ્તેલોઝાફ હતો, પરંતુ તેને સારા પાયા ઉપર મૂકવાનું માન ફ્રાન્સેસ નામના જર્મન અધ્યાપકને ધટે છે. (જુઓ શિક્ષણનો ઇતિહાસ.) ફ્રાન્સેસે પ્રથમ કેટલાક બાળક

બાળ શિક્ષણ પદ્ધતિની ઉત્પત્તિ.

બેગાં કર્યાં, અને તેમના તનની ને મનની વૃદ્ધિ થવા માટે તેમને છૂટથી ને મરજીમાં આવે તેમ વર્તવા દીધા. તેમને સૂચના કરવાનું કે રસ્તો બતાવવાનું જ તે પોતે કરતો. પોતાની યોજના એટલી ફતેહમદ નિવડી, કે તેનું અનુકરણ જર્મની દેશમાં સર્વ ઠેકાણે થયું, અને આગળ જતા તે પદ્ધતિ ધણું કરીને સવળા સુધરેલા દેશોમાં ચાલુ થઈ. નીચેના ધોરણે એ પદ્ધતિનું બધારનું બધાયું છે.

૧. બાળકની સ્વાભાવિક શક્તિઓ ને વલણો. એધે ઉત્તરેલા લક્ષણ ને શક્તિઓ દરેક બાળકમાં હોય છે. એ લક્ષણો સામાન્ય રીતે વિચાર ને ચાલ અલગ ઉપર અસર કરે છે, તથાપિ તે કેળવણી વડે બહુ ફેરવી ચડાય છે. શિક્ષણની ખરાબ પદ્ધતિથી સ્વાભાવિક રીતે સારો સ્વભાવ હોય છે તે બગડે છે, અને સારી પદ્ધતિ વડે ખરાબ સ્વભાવને સુધારી શકાય છે.

સ્વાભાવિક શક્તિઓ ને વલણો.

એક જમાનાની કેળવણીનો વારસો ખીજ જમાનાને મળે છે, તેથી પેઢી દર પેઢી ચાલતો આવેલી સારી કે માડી કેળવણીની અસર પ્રજા ઉપર થાય છે. હિંદુઓમાં ધર્મ ઉપર આગ્રહ, હામા, સન્નચક્રિ વગેરે કેટલાક લક્ષણ હજારો વર્ષથી આપના આવે છે, અને તત્વજ્ઞાન, ગણિત વગેરે વિષયો ઉપર તથા ગોખવા ઉપર તેમને વધારે પ્રેમ હોય છે. મુસલમાનોમાં

ધર્મનું ઝનુન વધારે જોવામાં આવે છે. શ્રીક લોકોમાં સહૃદયતા, અને રામન લોકોમાં સાંસારિક વ્યવસ્થાની યક્તિ વિશેષ હતી. કેટલા પ્રજા વેપારને માટે, કોઈ ચોખ્ખાને મટે, કોઈ વિદ્યાને માટે, અને કોઈ એકીપણાને માટે જાણીતી હોય છે. પ્રજાની પેઢે કુટુંબોમાં પણ કોઈ કોઈ ખાસ લક્ષણ કે વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. જેઓ એક કહે છે, કે મમજ એ કોરા કાગળ છે, અને તે ઉપર શિક્ષક પોતાની મરજીમાં આવે તે લખી શકે છે, તેમનું કહેવું આ મતથી બેઠું પડે છે. વળી જેઓ એમ કહે છે, કે સ્વાભાવિક લક્ષણોને કેળવણી ફેરવી શકે નહિ, તેમની વાત પણ ફાળે પોતાની પદ્ધતિથી બેઠી પાડી છે.

૨. કેળવણી બચપણથી શરૂ થવી જોઈએ. જે વડે બાળકની ઇદરિયો પર છાપ પડે પછી તે દ્રશ્ય પદાર્થ હોય, કે મેનિઝ બચાજ હોય, તે કેળવણીના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. ઘેર માતાએ અને નિયામકમાં શિક્ષકે પદાર્થોને એવી રીતે મોઢવવા જોઈએ, કે એ વખતે બાળકની જે યક્તિ બહુ ચપળ હોય તે યક્તિને બરાબર અનુકૂળ આવે એવી છાપ તે વડે પડે અને તેથી બાળકનું મન પુષ્ટિ આકર્ષાય, અને પડેલી છાપ હમેશાં માટે ટકી રહે. નાનપણની છાપ લાંબી મુદત ટકે છે. નાનપણમાં પડેલી કુટેવો યત્ન કર્યા છતાં પણ વખતે નાજતી નથી. જે છાપો પાડવાની હોય, તેમની ખાસિયાત ને કમ ઉપર લક્ષ આપવાથી અન્વયતાં અને સદજ રીતે ધણું જ્ઞાન મેળવાય છે, અને તેથી વખતનો ને મહેનતનો બચાવ થાય છે. આપું શિક્ષણ સુશિક્ષિત માતાઓજ આપી શકે, અને શિક્ષકો તો માત્ર તેમાં વધારો કરી શકે.

૩. બાળકની પોતાની ચપળતા ઉપર કેળવણીનો પાથો રચવો જોઈએ. બાળકની તગીઓ તેમનામાં ધમ્મ બાળકની ચ- ઉત્પન્ન કરે છે, અને એવી ધમ્મઓવડે કોઈ જાતની ચપળતા પળતા ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. શિક્ષણની સાચીય રીત બાળકની ચપળતા- કેળવણીનો - હમી તેમની તગીઓ તરફ નજર કરે છે, અને તેમને એવી પાથો નાખ- રીતે દોરે છે, કે તેથી જેમ તેમની તુરતની ધમ્મઓ સતો વે- આય છે, તેમ તેમની છુદ્ધિ અને નીતિ શુદ્ધિ પામે છે, તથા તેમનું લવિષ્યમાં કહ્યાણુ થાય છે. બાળકની હલકામાં હલકી ચપળતા એ તેના ચરીરની દિલચાલ છે, અને તે પોતાના ટેકાને માટે તથા રક્ષણને

માટે સ્નાયુઓને કમજબમાં રાખવા સારું જરૂરની છે. એ માટે બુદ્ધિની ખીવવટ અગાઉ તે શરૂ થવી જોઈએ વસ્તુઓ હાથમાં લઈ તપાસવાની, પેટીઓ અને મેજનાં ખાનાં ઉઘાડવાની, રમકડાં વગેરે ભાગી નાંખવાની, ઝાડ પાન તોડવાની આતુરતા છોડી રાખે, તે શું બતાવે છે? તે એ બતાવે છે, કે તેઓ પોતાના અનિશ્ચિત કે અસ્પષ્ટ વિચારોને તપાસ કરીને નિશ્ચિત કે સ્પષ્ટ કરવા માગે છે.

૪ દેવદાસીની ચપળતા અથવા રમત. બાળકને પોતાની ચપળતા અને હમ્મણ બતાવવાની હુટ જોઈએ. આ રમતનો ઉપયોગ. છૂટ રમતમાં સૌથી સારી જગ્યાએ આવે છે. રમતનો ગેરઉપયોગ ન થાય, તો તેથી સ્વાભાવિક રીતે અને અજાણતાં બાળકનું લલુ યાચે બાળકની પ્રથમ કૃતિ એ રમત છે, અને તેવડે તેની પોતાની તંગીઓ પૂરી પડે છે; એટલું જ નહિ પણ તેથી બીજાને આનંદ મળે છે કેમકે બાળકના કામમાં તેના જખરો ઉપયોગ થઈ શકે, પરંતુ તેને માટે રમતો એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ, અને નિયમિત કરવી જોઈએ કે જેથી બાળકને હમેશાં તેની જૂની જૂની તરાહ માલમ પડે, અને દરેક રમત નવા વિચાર આપવાને તથા ચઢતી જતની ચપળતાએ દોરવાને સાધનભૂત થાય.

૫ શાળાનું કામ બાળકને આનંદકારક થવું જોઈએ. જેથી બાળકને આનંદ થાય, તેથી તેની ખીલવટ ઠોષપણ રીતે થાય છે. છોકરાંના સ્વાભાવિક વલણની વિરુદ્ધ કે તેમને જે રમુજ ન લાગે તે શીખવવાની જૂની પદ્ધતિ બાળકોવલણને મારફત નથી. છોકરાં સમજ ન થકે, એવા પાઠ વંચાવવા કે પાઠે કરાવવા, ચોપડીના શબ્દો ગોઠે કરાવવા, બ્યાખ્યાઓ ગોખાવવી, બ્યાકરણની કે મોંના દિસાળ (લેખા)ની શરૂઆત બહુ જલદી કરવી, શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા અગાઉ તેમની જોડણી ને અર્થ શીખવવા, એ સૌ બાળકને માટે અસ્વાભાવિક છે.

૬ શારીરિક અને માનસિક ચપળતા સાથે આલસી જોઈએ.

માનસિક કેળવણી આપતી વખતે ડગલે ડગલે ક્રમ પછી શારીરિક ને માનસિક ચપળતા સાથે આલસી જોઈએ. તરેહની શારીરિક ચપળતા ચાલુ રહેવી જોઈએ. કામ કરવાનું મુખ્ય સાધન હાથ છે, માટે સાધારણ કામકામ ઝડપથી ને બિનચૂક કરે એવી રીતે તેને ખાસ કેળવવો જોઈએ. મન વિચાર કરતાં શીખે, તેનીજ સાથે હાથ કામ

કરતાં શીખે, એ બાળશિક્ષણ પદ્ધતિની ખાસ ખૂબી છે. બુદ્ધિની ખીલવ-
ટમાં હાથની કેળવણી અતિ ઉપયોગી છે. મન વિચાર કરેછે, અને ઇચ્છા
તે અમલમાં લાવેછે; પરંતુ અમલમાં લાવવાનું ધણું ખર્ચ કામ હાથ કરે
છે, માટે હાથને કેળવવાની અગત્ય છે. એથી મનમાં છાપ ઉઠી ને ટકાઉ
પડેછે, વિષય રમુજ ચાયછે, અને હાથ ઉપર ઇચ્છાની એવી કાણુ બેસેછે,
કે તે હમેશ તેની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે. આ કામને માટે પદાર્થોનો ઉપયોગ,
કરવામાં આવેછે, એટલે તે બાળક નજરે જુએછે, એટલુંજ નહિ, પણ
તેમને હાથવડે ઉપયોગમાં લેછે. ઘર બાંધવા માટે લાકડાના કે માટીના
કડકા તે લેછે, તેનીજ સાથે ઘર બાંધવાની રીતિ તે શીખેછે. રેતીમાં
આકાર પાડવા, માટીના ઘાટ કરવા, નવાં ચિત્ર ચીતરવાં, કે બીજા
ચિત્રની નકલ કરવી, અને ધીમે ધીમે ઝોળાર-હથિયારનો ઉપયોગ કરવો,
એ સૌ જેમ હાથને કેળવે છે, તેમ મનને પણ શિક્ષણ આપેછે.

૭. સર્વ શક્તિઓની ખીલવટ સુસંગત (મેળબંધ) થવી

જોઈએ. શરૂઆતથીજ આખા સ્વભાવને કેળવવાની જરૂર
છે. કેળવણીના કામમાં ક્રમ અને સમયની જરૂર ક્રોએલ
સ્વીકારે છે, તેનીજ સાથે તે એમ કહેછે, કે સર્વ શક્તિ-
ઓની સુસંગત ખીલવટ થવા સારૂ દરેક શક્તિ તરફ તેની
દાક્ષની અપગતાના પ્રમાણમા અને એવી રીતે ધ્યાન આ-
પવું જોઈએ, કે જેથી તેની વધારેમા વધારે વૃદ્ધિ પરિણામે થઈ શકે.

બાળકનું શરીર વૃદ્ધિ પામે ને મજબુત થાય, એટલે શરીરની દરેક
સ્નાયુ અને ખાસ કરીને તેના હાથ કેળવાય; મન શક્તિઓ
ધીમે ધીમે અને ક્રમે કરીને ખીલે; સંસ્કૃત્યોને ઉત્તેજન
મળે, એવા સર્વ ઉપાય લઈ તેને નીતિની કેળવણી અપાય;
રસિકતા વધે અને સાદર્યને પિછાનવાની ને પેદા કરવાની
શક્તિ આવે, એવા ઇલાજથી સુહૃદ્યતાની કેળવણી મળે; એ બાળશિક્ષણ
પદ્ધતિનો હેતુ છે. એ હેતુ પાર પાડવા માટે ત્રણ વર્ષની વયથી બાળશિ-
ક્ષણ ચલાવવું જોઈએ. તેમને આનંદ આપે, એવા ખંડમાં ભેગાં કરવાં,
અને તેમાં જૂદી જૂદી રમતના જરૂરી સાધન રાખવાં. વસ્તુઓનો
સંગ્રહ એટલો બધો ન હોય, કે જેથી છોકરાંનું મન ગમે તેમ ભરે.
બાળકનું વલણ જે રમત રમવાનું હોય, તે રમત રમાડવી, અને શિક્ષકે

માત્ર તેને દોરવાનું કામ કરવું. રમતની રીતિ શિક્ષકે બતાવવી, અને તે એવી રીતે ચલાવવી, કે જેથી કંઈ ઉપયોગી ધડો બાળકને મળે. આથી સર્વ રમતો કામ થઈ પડે, અને સર્વ કામ રમત થઈ પડે. કામ એવી રીતે ચાલવું જોઈએ, કે જેમાં શિક્ષકને થોડુંજ કહેવું પડે. છોકરાં પોતાની મેજેજ જોઈતી સત્યતા બોળી કાઢે, એટલે તેથી તેમનામાં ધીમે ધીમે નવું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવે, એવી તજવીજ શિક્ષકે કરવી જોઈએ. સુહૃદૃપતા કેળવવા સાર બાળશિક્ષણમાં ગાયનને બહુ અગત્યનું ગણવામાં આવે છે. ગાવા માટે જે કવિતાઓ પસંદ કરવામાં આવે, તેના શબ્દો અને રાગ બને સાદા અને બાળકને રમુજી લાગે, એવા જોઈએ, બાળકને ધૂનમાં રમવાનો તથા ધૂનના ધાટ કરવાનો શોખ હોય, તેના લાભ લઈ તેમને આકારની ને પરિમાણની સમજ અપાય, તથા માટીના નમુના શીખવાય છે. દુકામાં કહીએ, તો બાળક જેમાં રમુજ માને છે, અથવા જે કંઈ કરવાનું તેને સ્વાભાવિક વલણ થાય છે, તેના લાભ શિક્ષણના કામમાં લેવો, એ બાળશિક્ષણપદ્ધતિનો હેતુ છે.

ક્રોએલની મૂળ પદ્ધતિમાં રમવું, ગાવું, નાચવું, અને બક્ષીશોનો ઉપયોગ કરવો, એ ચાર બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો. આ પદ્ધતિમાં મૂળ શીખવવાનું હતું. રમવામાં કંઈ કામ થવું, અને તેની સાથે ગાવાનું કે નાચવાનું બાળકને મળવું; એટલે તેથી તેમને ધણી રમુજ મળતી. ગાવાનાં ગીત કે કવિતા બાળકને મારફત આવે એવી રચાતી, એટલે તે બાળકોના સંબંધની કે પદાર્થોના સંબંધની સાદી ને તેમનાથી સમજાય એવાં ભાષામાં રચાતી. પ્રાણી પદાર્થો જે કવિતાને માટે પસંદ કરવામાં આવતા, તે બાળકોનાં જેવાં જાણવામાં સારી પેઠે આવેલાજ પસંદ થતા. કવિતા છોકરાં બોલતાં જાય, અને તેના તાલ પ્રમાણે નાચતાં જાય. તેમનું નન્ધ કંઈ શાળામાં ચાલતી લશ્કરી કવાયત (ડ્રિલ) જેવું નહોતું. નાચવામાં ખૂબી એવી કરવામાં આવતી, કે જેથી યરીરના જૂદા જૂદા અવયવોને જૂદી જૂદી હાલતમાં લાવવાથી તે સજ્જાને કસરત મળતી. એથી તેમને નિશ્ચિતપણું તે શું, અને મેળ તે શું, તેનું જ્ઞાન મળતું; એટલે તેમની સહૃદયતા ને સુવ્યવસ્થા ઉપર સારી અસર થતી. ફામેલે યોજેલી મૂળ બક્ષીશો માત્ર સાન હતી, તે પત્રી તેમાં વખતો વખત વધારો થતો ગયો. બક્ષીશો એ બાળ કેળવણીમાં પ્રથમ પદ ધરાવે, માટે તે વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

બક્ષીશ ૧લી-દડાની. એમાં સરખા કદનાં પાંચ જુદા જુદા રંગના બક્ષીય ૧લી. ગુંથેલા દડા વપરાય છે. દરેક દડાને એક દોરી બાંધવી હોય છે, તે વડે તેને લટકાવી રક્ષાય છે. દડા લટકાવવા માટે ધણીવાર એક લાકડાનું 'ચોઠકું' ઉપર કરવામાં આવે છે. દડાને અનેક રીતે લટકાવવામાં ને ફેરવવામાં આવે છે, એટલે તેને ઉચે ચલાવે છે, નીચે ઉતારે છે, ડાબે ફેરવે છે, જમણા ફેરવે છે, એકના હાથમાં આપે છે, બીજાના હાથમાં આપે છે, છોકરાંના હાથમાં અલ્લાખદથી ફરાવે છે વગેરે. વળી શિક્ષક તેનું નામ પૂછે છે. તેના જેવા બીજા પદાર્થનાં નામ માગે છે, તેના રંગ પૂછે છે, તેના રંગના બીજા પદાર્થનાં નામ માગે છે, એક પછી એક જુદા જુદા દડાના રંગ પૂછે છે, અને દરેક જાતના રંગના બીજા પદાર્થનાં નામ માગે છે. વળી દડા વડે છોકરાંથી સમગ્ર રક્ષાય, એવા કેટલાક ગુણ (કાજ, નરમ વગેરે) શીખવવાની પણ તદખીર કરવામાં આવે છે. આ બક્ષીસનો હેતુ રંગ જોગખવાની આંખની શક્તિ કેળવવી, અવવેળેને ઠસરત આપવી, દિશાઓ શીખવવી, અને ગુણ શીખવવા, એ હોય છે. આ સર્વ હેતુ પાર પાડવા માટે દડા વિષેના પાઠ ધણી દલાડા સુધી આપવામાં આવે છે.

બક્ષીશ ૨ છ-ગોળો, લંબવર્તુલ (આંકણી જેવા) આકાર અને ધનના એમાં ઉપયોગ થાય છે. એ વસ્તુઓ છોકરાને બતાવવામાં આવે છે. ધન બતાવી તેની બાજુઓ, ખૂણા, ઠેર (ધાર) ગણાવવામાં તથા સમજાવવામાં આવે છે. ત્રણ વસ્તુઓ કે તેમાંની બે વસ્તુ સાથે દેખાડી તેના મુકાબલે ફેરવવામાં આવે છે, એટલે તેથી તેઓને પદાર્થોના આકારમાં ને ગુણમાં રહેલા તફાવતની સમજ પડે છે, અને નવાં નવાં નામ જાણવાથી તેમના બાપા શાનમાં વધારો થાય છે. આકારનું જ્ઞાન આપવું, અવલોકન શક્તિ વધારવી, મુકાબલે કરતાં શીખવવું, અને વિચાર શક્તિ કેળવવી, એ આ બક્ષી-શનના હેતુ છે.

બક્ષીશ ૩ છ-આઠ નાના ધનથી એક મોટો ધન થાય, એવા લાકડાના ધનની પેટી. એનો હેતુ સંખ્યા, આપ્ત અને બક્ષીશ ૩ છ. તેના બાજ, તથા સમાનતા શીખવવી, અને રચના અથવા બાંધકામની શક્તિ ખીલવવી, એ હોય છે. નાના ધનની જૂદી જૂદી ઢગ.

લીઓ કરાવીને એક દમનીમાંથી એક કે અનેક લેઈને અને ખીણમાં નાખીને સંખ્યાનો વિચાર હિતવન્ન કરાયછે; એટલુંજ નહિ, પણ તેથી ગણતરી કરતાં અને સરવાળા બાદબાકી વગેરે સાદી રીતોનાં મૂળતત્ત્વો શીખવાયછે. તેમને જૂદી જૂદી રીતે ગોઠવીને તેના પુષ્કળ આધાર છોકરાં પાસે કરાવવાથી તેમને જેમ રચના કરતાં આવડે છે, તેમ જૂદા જૂદા આધાર અને તેમના નામની સમજ મળેછે. જે આધાર અને તે વિષે કંઈ રમુજ વાત કહેવાની હોય, તો તે કહેવાથી ધણા લાભ થાયછે. છોકરાંને તેમની મરજીમાં આવે તેમ ધનને ગોઠવવા દેતાં તેઓ કાંઈ તરેહવાર આધાર બનાવશે, અને તે વડે તેમની કલ્પના તથા શોધકશક્તિને ઉત્તેજન મળશે. આ સંબંધે ધણા પાઠ આપી શકાશે.

બંદીસ ૪ થી—આઠ દીર્ઘ—ચોખ્ખણુ ઇટાથી બનેલા ધનની પેટી.

ઇટની લંબાઈ તેની પહોળાઈથી બમણી અને પહોળાઈ બંદીસ ૪ થી. તેની જડાઈથી બમણી હોયછે. ત્રીજી બંદીસ કરતા આમાં વધારે ઘાટ કરવાના હોયછે, અને ગોઠવતી વખતે ઇટાની ખરી બાજુ પસંદ કરવાની શક્તિ વધારવાની હોયછે. ત્રીજી ને ચોથી બંદીસ એકજ કરવાથી પુષ્કળ તરેહના આધાર બનેછે, માટે પાંચમી બંદીસ શીખવતા અગાઉ તે પ્રમાણે કરવા ચુકવું નહિ. આ બંદીસનું શિક્ષણ ત્રીજી બંદીસને મળતું છે. પ્રથમ શિક્ષક કહે તેવા આધાર છોકરાં કરે, અને પછીથી તેઓ પોતાની નજરમાં આવે તેવા આધાર ગોઠવે.

બંદીસ ૫ થી—બંદીસની પેટીમાં ૨૧ આખા, ૬ અર્ધા અને

૧૨ પા (૩) ધનથી એક મોટા ધન થાય, એવા ધન બંદીસ ૫ થી. હોયછે. આને ત્રીજી બંદીસનો વધારો કહીએ, તો ચાલી થકે. આમાં વિશેષ કરવાનું એ છે, કે બાળકને તિર્કસ લીટીઓ, સાંકડો ખૂણો ને પહોળો ખૂણો એમનું યાન આપવું. નાના મોટા કડકાની મેળવણીવડે ધણી જાતના ઘાટ બની શકશે.

બંદીસ ૬ ટી—આ બંદીસની પેટી ૧૮ આખી અને ૯ નાની

દીર્ઘ ચોખ્ખણુ ઇટાથી ચએવા એક ધનની બનેલી હોયછે. બંદીસ ૬ ટી. તેનો હેતુ બાંધકામનો વધારો મહાવરો થાય, અને સમા- નતાની વધારે સમજ પડે. એથી ૪ થી બંદીસના લાભમાં વધારો થાય છે, કેમકે ચડતી જાતના ને ઝુંચવણુ બરેલા ધણા આધાર કાઢવાનું એથી બની આવેછે.

બક્ષીશ ૭ મી—એમાં સફાઈદાર લોકોની ચકતીઓનો ઉપયોગ થાય છે. તે એ રંગની હોયછે. એ ચકતીઓની પાંચ પેટી બક્ષીશ ૭ મી. આવેછે. એક પેટીમાં ૬૪ ચોરસ ચકતીઓ, બીજામાં ૬૪ કાટખૂણસમઘીખાણુ ત્રિકોણાકારની, ત્રીજામાં ૫૪ સમઘાણુ ત્રિકોણાકારની, ચોથીમાં ૬૪ કાટખૂણુ વિષમઘાણુ ત્રિકોણાકારની, અને પાંચમીમાં ૬૪ પહોળખૂણુ ત્રિકોણાકારની ચકતીઓ હોયછે. એમની મેળવણીવડે રંગ અને આકારનું જ્ઞાન બાળકોને મળેછે, તથા બીજા અનેક લાભ તેમને થાયછે. જૂદા જૂદા રંગની ચકતીઓની ગોઠવણુવડે આકારનો દેખાવ ખૂબીદાર થાયછે. જૂદા જૂદા ખૂણાની એટલે કાટખૂણો (દૂનો) અને સાંકડા ખૂણા (૩૦-૪૫-૬૦)ની સમજા છોકરાંને પડેછે, જે આગળ જતાં ચિત્રવિદ્યામાં તથા જાંધકામમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડેછે.

આ સાત મૂળ બક્ષીશોમાં બીજી બક્ષીશોનો વધારો થયોછે, અને તેવડે સળીઓ ગોઠવી અનેક આકાર કરવા, ચીપોને યુધી સાદ- બીજી બક્ષી- ડીઓ કરવી, ખૂચવડે અને કડીઓવડે આકૃતિઓ કરવી, ચિત્રો શો ને ધંધા. કાઢવાં, કાણું પાડી આકાર કરવા, ભરતકામ, શીવણકામ, કાગળ કાપવા, કાગળ વાગવા, માટી આદિના નમુના (ધાટ) કરવા, પીંછીવડે રંગીત આકાર કાઢવા, વગેરે કામ છોકરાંને શીખવવામાં આવેછે; તેથી તેમને ધણું લાભ થાયછે. આવી ક્રિયાને ધંધા કે કામ કહેછે. હરેક કામ માટે ધણું પાઠ આપવા. પ્રથમ શિક્ષકે અમુક આકાર કે કામ કરવા છોકરાંને કહેવું, જે જરાબર ન થાય તે પોતે કરી બતાવવું, અને કાંઈ કાંઈવાર તેઓને મરજીમાં આવે તેવા આકાર કાઢવાની છટ આપવી.

બાળશિક્ષણ પદ્ધતિથી બાળકોને કેટલું શીખવી શકાયછે, તેનો પદ્ધતિથી વિચાર આવવા સાર વિલામતમાં જે શિખવવાનું મુકરર દાંલ કેટલું થએલું છે, તે નીચે આપ્યુંછે.

ત્રણથી પાંચ વર્ષનાં છોકરાંને.

૧. ગાયન સાથે રમતો. ૨. ગાયન વગરની રમતો. ૩. કવિતા (નેડકણા જેની)નો મુખપાઠ. ૪. છબીઓના પાઠ, જે વડે છબીઓ જોઈને તે સંબંધીના જવાબ આપનાં-પૂરાં વાક્યોથી આપતાં શીખવવું.

૫. કાગળ વાળવા (વાળીને ચીજો કે આકાર બનાવવા). ૬. જડાવ કામ—નાના નાના રંગદાર કડકાથી આકાર બરવા ૭. ચિત્રવિદ્યા (સાદામા સાદું કામ). ૮. રંગની જોળખ (અનેક રંગના ઉત્તના કડકાનો ઠગતો પડ્યો હોય, તેમાંથી અમુક રંગના કડકા જોળી કાઢવા.) ૯. કાગળની ચીપો ગુથવી. ૧૦. સોય અને હિનથી નમુના કરવા ૧૧. છીડીઆ મજુ કાના ખેલા, તેલા વગેરે પરાવવા ૧૨. સખલા—કાડીઓને ખેલા, તેલા વગેરેની હારોમા જોડવવા. ૧૩. ધનવડે આકારના આકાર કાઢવા. ૧૪. શબ્દ બનાવવા.

પાંચથી સાત વર્ષનાં છોકરાંને.

૧. ગાયન સાથે રમતો. ૨. ગાયન વગરની રમતો. ૩. હમીઓનો પાઠ ૪. પદાર્થ પાઠ ૫. વાતોના પાઠ—એતિહાસિક તથા ધરખૂણીઆ ૬. કવિતાના સુખપાઠ ૭. કાગળ વાળવા. ૮. કાગળના કડકાનું ગુદર વાપરીને જડાવ કામ ૯. ચિત્ર વિદ્યા, પીછીના ચિત્ર ૧૦. કાગળની ચીપો ગુથવી. ૧૧. ભૂમિતિની સાદી આકૃતિઓ આકરી ૧૨. લખાઈ માપવી, ને તેનો અડસટો કાઢવો ૧૩. જોખવુ, વજનનો અડસટો કાઢવો. ૧૪. જમવા માટે મેજ જોડવુ—અ હાથના વગર પાણીનો ભરેલો પ્યાલો લઈ જવો. ૧૫. ભાંગ્યા વગર ખાલા લાવવા લઈ જવા. ૧૬. આગીના પુતળા કરવા. ૧૭. ટોપલીઓ ગુથવી. ૧૮. કાતરવડે નમુના ને આકાર કાપવા. ૧૯. શબ્દ બનાવવા ૧૯ ધન, મજુકા વિગેરેથી આકારના આકાર કાઢવા.

આ પદ્ધતિમા રંગ અને આકારની સારામા સારી સમજ અપાય એમ કરવાનુ છે. રંગ નિષે અનેક તરેહના પાઠ આપી શકાય. પ્રથમ બાળકોએ રંગ જોળખવા જોઈએ, એકજ જાતના બે રંગમા બારીક તફાવત હોય તે તેમણે જોળી કાઢવા જોઈએ, અને રંગનો મેજ મેજવતા એટલે કયા રંગ સાથે કયો રંગ શોભે, અથવા બે છોડાના રંગની વચ્ચે કયા રંગ પૂરાય, એ વગેરે તેમણે જાણવુ જોઈએ રંગ સીખવવામા જલ્દી રીત કામમા લઈ શકાય. ૧. મળતાપણુ અને વિરુદ્ધતા, રંગ એમ બીજા સાથે જોડવીને બતાવી શકાય. ૨. દખત, જુના જુદા પદાર્થો જેના કે કૂચ, કેપડા, ઉત,

કેરો, શીતો, કીડીઆં વગેરેનાં ઉદાહરણ આપી શકે તે કયા રંગના છે; તે બતાવી આપવું. ૩. બાળશિશુની બક્ષીશોનો ઉપયોગ કરવો. કેમકે ઘણી બક્ષીશો, ચિત્રો, આકારોમાં રંગ આવે છે. કોઈવાર ત્રિપાશ્વર કાચ તડકે મૂકી રંગ પાડી બતાવના. કોઈવાર રંગનાં પત્તાંવડે રંગ ઝોળખાવવા. કોઈવાર જૂદા જૂદા રંગની મેળવણી વડે નવા રંગ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયોગ કરવા; જેમકે લાલ ને વાદળી મળાને જાંબુડો, લાલ ને પીળો મળાને નારંગી, વાદળી ને પીળો મળાને લીલો રંગ કરી બતાવવો. આકારની સારી સમજ પાડવા માટે જૂદા જૂદા આકારના પદાર્થો બતાવવા. આકારની સાથે પદાર્થનું કદ, સ્વેદન વગેરેની પણ હોદ્દાની શક્તિ પ્રમાણે સમજ આપવી. એને માટે જૂની જૂની રીતે ઘણા પાઠ આપી શકાયો.

ફોબેલની પદ્ધતિ આપણા દર્શને પૂર્ણ રીતે અનુકૂળ થાય કે નહિ ?

એ પ્રશ્ન વિચાર કરવા સરખો છે. અમેરિકાના લોકો તેમાં ચોતાને અનુકૂળ પડે, જોવો ફેરફાર કરવાની જરૂર સમજે છે. આપણા દેશનાં બાળકોની સ્થિતિ અને તેમને ઉછેરવાની રીતિ ઉપર તથા આપણા દેશમાં મળતા ને વપરાતા

પદાર્થો ઉપર આધાર રાખીને એ પદ્ધતિમાં ઘટતો ફેરફાર કરવામાં આવે, તો તે આપણને નોંધએ તેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે, આપણે અહીં છોકરા નાનપણમાં શું શું કરેછે, તે અવસોહકનું નોંધએ તેઓ રેતીમાં કે ધૂળમાં લીસોટા કરેછે, તેમાં ખાડા ખોદેછે, તેની ઢગલીઓ કરેછે, વરસાદમાં બીજાની ધૂળનાં ડેહેરા બનાવેછે, અને તે ઉપર તેના નાના મોટી લાડવા કરી કળચને ઢેકાણે મોકલેછે, રાડાંના ગર અને તેની ચીપોવડે બંદુક બનાવે છે, બોચા અને ખરસાણીની દીરીઓવડે રથ કરેછે, વાસના તીરકામણ તૈયાર કરેછે, વગેરે. આ ઉપરથી આકાર, પરિમાણ, ચિત્ર, અને નમુના શીખવવાની યોજના થઈ શકે. વીરજી, સરકટ ને મુઠ્ઠીઆની સગીઓ કામમાં લઈ શકાય. ખજૂરીનાં પાંતરાં અને વાંસની પાતળી ચીપોવડે સાદીઓ શું ચલાનું કામ વધારે સારું થઈ શકે. છોકરા પામે ઘાટ કરાવવાના, તે દેશી હોય, અને તેમના બળવામાં આવે તેવા હોય, તેજ તેમને રમુજ પડે. બાળશિક્ષણની ઘણી બધીશો આપણા પદાર્થોની થઈ શકે, અને તેમાં ઘટિત ફેરફાર કરી આપણાં બાળકોને અનુકૂળ કરી શકાય. થાપી થાપી બાણાં, પાવડો

પારે પાવલો પા, અઠકા દઠકા દહીં દરૂકો વગેરે જે બાળકને બોલાવવામાં આવેછે, તે ગાયનની ચરઆત તરીકે લઈ, તેવી જાતની સરળ કવિતા તેમને માટે નવી કરી શકાય. “ ટમ ટોલ, માહે પોલ, ઉપર છત્ર ઢાયા, જે મારું અર્થ છોડે, તેને આપું સોનાના પાયા,” વગેરે અર્થ છોડવામાં કવિતા વપરાય છે, ને મન કસાય છે. “ ફરફર પુંદડી, આકડીઆની ચુંદડી, ” વગેરે ગાવાની સાથે ફરપુદડી રમવાની રમત છટાદાર કસરતમાં સારો ભાગ લઈ શકે. મરળા ગાવાની રીત ગાયન સાથે છટાદાર કસરત છે. માટીઓ ધમવાની રીત પણ તેનીજ છે. કેટલીક દેશી રમતો છોકરાઓને માટે પણ જોજ રીતે યોગ્ય શકાય.

આ પદ્ધતિ દરેક શિક્ષકે જાણવી જોઈએ. કદાપિ તેનો ઉપયોગ કરવાનો તેને પ્રસંગ આવે તેમ ન હોય, તોપણ તે સર્વ જાતના શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. એનો અભ્યાસ માતાઓએ જરૂર કરવો જોઈએ, અને તે રીતે દરેક ઘેર બાળકને શિક્ષણ મળવું જોઈએ, એવું એકવાર ફરીથી જણાવું છું.

અકરણુ ૨૪ મું.

બાળકેળવણી.

જ. કથિતપાઠ પદ્ધતિ.

કથિતપાઠ એટલે મોઢાના-મોઢેથી આપવાના પાઠ એવો સમ્બંધ થાય, પરંતુ તે માટે ભાગે પદાર્થ વિષે હોવાથી તેને પદાર્થ-પાઠ પણ કહેછે. કથિતપાઠ પદાર્થ શિવાય બીજી બાબતના પણ હોઈ શકે, પરંતુ જેનો બાળ કેળવણીમાં ઉપયોગ કરવાનો છે, તે પદાર્થ-પાઠ સમજવા. બાલ જગતનું પ્રથમ જ્ઞાન બાળકને (ઇન્દ્રિયોદ્વારા) પદાર્થ વિષે થાયછે. તે પદાર્થને જુએછે, દાઘમાં લઈ તપાસે છે, અને તેના વિષે બોલવાનો યત્ન કરેછે. આ દ્વિયા આગળ ચાલુ રાખવી, અને બાળકને મળેલા જ્ઞાનમાં વધારો કરવો, એ કથિતપાઠનો હેતુ છે. બાળક પરચર-પાટી પગપર લઈ તેના ગમે તેવા ઉદરમાં કે આકાર

કરેછે. જો તેને પૈસો કે ખીજા કોઈ સાદી વસ્તુનો આકાર કાઢવા કહે, તો તે ખુદીથી કાઢવાનો પત્ત કરેછે, અને તેમાં તે થોડે કે ઘણે ફરજો ફેરવે પણ પામેછે; પરંતુ જો તેને એકડો કે કંકો કાઢવાનું કહે, તો તે તેને રચવું નથી. એ ઉપરથી શું સમજવું ? એકડો કે કંકો કોઈ પદાર્થ નથી, કે તેના જેવો પદાર્થ તેના જોવામાં નથી. તેથી તે તેને અણુગમે આપેછે. કદાપિ તમે કેઈ જતાવી તેવો આકાર કાઢવા કહે, તો તે કાઢવા તૈયાર થાયછે, અને તેથી એકડા જેવો આકાર આપો આપ નીકળી આવે છે. બહુવાનું ચર કરવું, એટલે બાળકને આંક ને કંકો શીખવવો, એવી સમજ ધણું કરી માનાપની અને શિક્ષકની હોયછે; પણ એથીજ બાળકને બહુવાનું ગમવું નથી.

જો બહુવાનું બાળક પદાર્થથી ચર કર્યું, તેને આગળ ચાલુ રાખવું, એ ખરું ને સ્વાભાવિક બહુતર છે. એ બહુતર કચિતપાઠ શું શીખવે છે. કચિતપાઠથી સારી રીતે અપાય છે, એથી પદાર્થના જે ગુણો ને ખાસિયતો બાળકના બહુવામાં ન હોય તે બહુવામાં આવે છે, આગળ ઉપર વિચાર કરવા માટે જે માનભંડારની જરૂર, તે એથી મગજમાં ભરાય છે, અને એથી બાળકની અવતોલનશક્તિ ખીણે છે ને કેળવાય છે. પદાર્થોને તપાસવાથી તેમનો આકાર અને એક ખીજાના આકારમાં રહેતો તફાવત જલદીથી સમજાય છે; એથી બાળકને જૂદા જૂદા રંગ અને તેના બારીક બેદની માહિતિ મળે છે; એથી પદાર્થોનું ભારેપણું, હલકાપણું, જડાઈ, પાતળાઈ, પારદર્શકપણું, અપારદર્શકપણું, વગેરે અનેક ગુણો ધીમે ધીમે બાળક શીખતાં જાય છે. સ્થિતિ, કદ અને સંખ્યાના વિચારની સમજ આણુતાં તેનું મન સારી રીતે કેળવાય છે.

કચિતપાઠની સુધટિત યોજનાથી છોકરાંને બહુવાનું મન થાય છે.

સખ્દદ્વારા કરતાં જે છાપ છદ્ધિયોદ્ધારા પડેછે, તે વધારે સ્પષ્ટ અને દઢાઉ હોયછે. પદાર્થ જતાવ્યો, કે બાળકની અનેક છદ્ધિયો કામે લાગે છે, અને તે વડે જે જણાઈ આવે છે, તે મનમાં ઠસે છે. તેના મનમાં જે વિચાર અપૂરતા અને અસ્પષ્ટ હતા, તે એથી પૂર્ણ અને સ્પષ્ટ થાયછે, તથા તેનો અનુભવ ફરક દિશામાં વૃદ્ધિ પામે છે.

૨૧૮ કથિતપાઠ ક્રમવાર ને સયોગીકરણની રીતે આપવા.

કથિતપાઠનો ઉપયોગ બાળકેળવણી પૂરી થયા પછી પણ કરી શકાય છે. શાસ્ત્રીય વિષયો લઈએ, તો તેમાના ધણાખરાનો આધાર પદાર્થો ઉપર છે. પદાર્થોના અવલોકન ઉપરથી શાસ્ત્રો બધાયા છે, અવલોકન વડે પદાર્થોના ગુણ ધર્મ જોણી કદાચછે, અને તેમનું વર્ગીકરણ ચલ શકે છે. પૃથ્વીનો પોપડો જે ખડકોનો બનેલો છે, તે ખડકોના નમુનાની તપાસણી ઉપરથી જુરતર ને ખનિજ વિદ્યા ઉદ્ભવી છે. પદાર્થોના ગુણ ધર્મની તપાસણીથી રસાયન શાસ્ત્રનો પાયો ન બાંધ્યો છે. ઝાડ પાનની તપાસથી ઉદ્ભવિજ વિદ્યા, અને પ્રાણીઓની તપાસણીથી પ્રાણીવિદ્યા પેદા થઈ છે. એટલા માટે કથિતપાઠ વડે જે મૂળનાવેનું જ્ઞાન બાળકને અપાયું હોય, તેને જારી રાખવાથી તેઓ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે, અને સદાજ પ્રયત્ને તથા રમુજની સાથે તેનું જ્ઞાન ઠેઠનેક દગ્ગજે તે મેળવી શકે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કથિતપાઠમાં પદાર્થ ચિવાય બીજી બાબ-
તોનો સમાવેશ થાય છે અને જેમ જેમ દરેક પદાર્થ વિશે
કથિત પાઠના
માનસિક વિ-
ષય વિચાર કરી શકે છે, તેમ તે ગુણ વિશે, માની ક્રિયા વિશે,
નિતિ સખધી, કે ધર્મની બાબતોના પણ વિચાર કરી શકે
છે, તેથી તેના વિષયોના પણ કથિતપાઠ થઈ શકે, પરંતુ
તેનો ઉપયોગ બાલ્યાવસ્થા પૂરી થયા પછી વિદ્યાર્થીની મનશક્તિઓ
મજબૂત કરવાને લાયક થાય, ત્યારે કરવાનો છે.

કથિતપાઠ સયોગી કરણની રીતે અને ક્રમવાર આપવા જોઈએ.
જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યા ઉપર જવું, પદાર્થોના ગુણ ધર્મ
તપાસીને તેમનું વર્ગીકરણ કરવું, કે તેમના સખધે સામાન્ય
નિયમ, ધારણ કે સત્યતા જોગી કાઢી, એ સયોગીકરણનો
મુખ્ય આશય છે, અને તેજ કથિત પાઠમાં આનું રહેલો
જોઈએ પાઠ ક્રમવાર આપવામાં ન આવે, તો કથિતપાઠનો
હેતુ પાર પડતો નથી એક દહાડે મીઠા વિશે, બીજે દહાડે ગાય વિશે, અને
ત્રીજે દિવસે છોકરા વિશે પાઠ આપીએ તો તે ક્રમવાર ન દહેવાય એકવાર
એક પદાર્થના આધાર વિશે, બીજવાર બીજા પદાર્થના રંગ વિશે
અને ત્રીજવાર ત્રીજા પદાર્થના રંગ વિશે પાઠ આપીએ, તો તેથી પણ
જોઈએ તેવો લાભ ન થાય પદાર્થો વિશે જેટલા પાઠની યોજના કરી

હોય, તેટલા પાઠ પૂરા થયા શિવાય પ્રાણી કે વનસ્પતિના પાઠ ન આપવા. જૂદા જૂદા પદાર્થો લઈ આકાર વિધેની પૂરતી માહિતિ આપ્યા શિવાય રંગની વાત કરવી, અને જૂદા જૂદા રંગની માહિતિ આપ્યા શિવાય ગુણની વાત કરવી, એ શિક્ષણ ક્રમવાર ન હોવાથી ફળદાયક થતું નથી.

વળી બધાજ વિષયોને માટે અને સઘળા વયે કથિતપાઠ ઉપયોગી થાય છે, એમ ન સમજવું. જે વિષયો પ્રયત્નકરણની રીતે શીખવવાના છે, તેમને માટે કથિતપાઠ અનુકૂળ નથી. મોટી વયે કેટલીક વાતો સહેજ સમજાય છે. એવી વયે વર્ણુનથી કે પુસ્તકમાંથી જ્ઞાન મેળવી શકાય છે; કેમકે એવી રીતે જ્ઞાન મેળવીને સુદ્ધિ તેવાર થએલી હોય છે. એથી વખતનો ને મહેનતનો બચાવ થાય છે.

કથિતપાઠ આપવામાં એક એવી ખામી થાય છે, કે જેથી તેનો હેતુ ઉઘો વળે છે. જે વાત છોકરાં જાણતાં હોય, અથવા જે વાત તેઓ પોતાની મેળે સહેજ જોણી કાઢે, તે તેમને શીખવવામાં આવે છે. એથી છોકરાંને જાણવામાં અનાદર થાય છે, અને તેમને પોતાને તપાસ કરવાની તક મળતી નથી. જાણીતું શીખવવું, એ પિષ્ટપેશણ કરવા જેવું છે. શિક્ષકનું કામ છોકરાને દોરવાનું અથવા તેમને રસ્તો બતાવવાનું અથવા જ્યાં તેઓ અટકી પડે, ત્યાં તેમને સૂચના કરવાનું છે: તેમને જે તે કહી દેવાનું કે શીખવી દેવાનું નથી; એ વાત તેણે હમેશાં લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. જે વાત છોકરાં પોતે પ્રયાસથી જોણી કાઢે, તે વાત તેમના મનમાં વધારે ક્રમે છે. છોકરાને અવલોકન કરનારાં અને શોધક બનાવવાં, એ કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

કથિતપાઠ મોટેથી વર્ણુનરૂપે કદી આપવા નહિ. જે પદાર્થ વિશે પાઠ આપવાનો હોય, તે પદાર્થ છોકરાંની સમક્ષ મૂકવો, અને દરેક છોકરાને તે તપાસીને જોવાનો લાભ મળે, એમ કરવું. જે પદાર્થ મળી ન શકે એવો કે વર્ગમાં લાવી ન શકાય એવો હોય, તો તેનો નમુનો રજુ કરવો નમુનો પણ લાવી ન શકાય, તો તેનું ચિત્ર લાવવું તેમ પણ ન બને, તો સરર્ગીય મળતા

પદાર્થો પ્રત્યક્ષ જતાવવા.

પદાર્થોનું ચિત્ર બતાવવું, જેમકે વાદ્યનું ચિત્ર ન હોય, તો બિચાડીનું ચિત્ર ચાલી શકે. ચિત્ર પણ નહોય, તો પાટીઆ ઉપર શિક્ષકે ચિત્ર કાઢવું જોઈએ. પદાર્થના ગુણ છોકરા પોતે જોખી કાઢે, અને તે કાંઈ પણ રીતે સિદ્ધ કરી આપે, એમ કરવું જોઈએ. તેમને જે વાત ન જણાઈ આવે, તે વાત સૂચક ગ્રંથ વડે પાછલા જ્ઞાનને આધારે તેમની પાસેથી કઢાવવી. જ્યાં પ્રયોગ કરવાની જરૂર પડે, ત્યાં પ્રયોગ કરી બતાવવા, અને તેમાં છોકરાને સામેલ કરી તેમના મનની ખાત્રી કરવી. સાત રંગ મળવાથી ધોળો રંગ થાયછે, એ બતાવવા માટે એક ચકરડી કે જોળા લઈ તેના પૃષ્ઠ પર સાતે રંગના ઠાગળની સરખી પટ્ટીઓ ક્રમવાર ચોઢવી, અને તેને જોરથી ફેરવવો, એટલે તેનું પૃષ્ઠ કેવળ સફેદ દેખાશે, એથી છોકરાની ખાત્રી થશે, તથા તેમને રમુજ પડશે. એજ રીતે પીળા ને સફેદ રંગના મિશ્રણથી લાલ રંગ બનેછે, એ બતાવવા માટે હળધર ને ચૂનાનો પ્રયોગ કરી બતાવવો, વફીબવનનો ગુણ સાબીત કરવા માટે દીવાના ભરેલા ઢોડીઆમાં મૂકેલી ચળીનો દેખાતો આકાર બતાવવો. વન-રખતિનું જ્ઞાન આપવા માટે છોકરાને બાગ બગીચામાં કે નજીકમાં ઝાડી કે જંગલ હોય, તેમાં લઈ જવા. ગ્રાણીઓના જ્ઞાન માટે નજીકમાં ગ્રાણીઓનું સંગ્રહસ્થાન હોય, તો ત્યાં તેમને લઈ જવા, અથવા તેમના ચિત્રો બતાવવા. ખનિજ પદાર્થોની સમજ આપવા માટે તેમને નજીકમાં નદીના કરાડા, ટીંગા ટેકરા, ડુંગરા, ખડકો, કે ઉંડા ખાડા હોય, ત્યાં લઈ જવા આવા આવા કારણોસર છોકરાને બહાર લઈ જવાથી અનેક લાભ થાયછે.

કથિતપાઠને માટે દરેક સાળામાં પદાર્થોનું સંગ્રહસ્થાન અવશ્ય

જોઈએ. ઘણા પદાર્થો વગર ખરચે કે સહેજ ખરચે મેળવી

પદાર્થોનું સંગ્રહસ્થાન. શકાય છે. છોકરાને પદાર્થો ભેગા કરવાનું કલ્પ હોય, તો

તેઓ એ કામ હોસે હોસે કરશે. વનરખતિ, અનાજ, પલરા,

મૃતિકા, કપડાના કડકા, ર, ઉન, રેસમ, ધાતુના કડકા, ચીખ, ચખલા,

માપ વગેરે ઘણા પદાર્થો મહેતાજી ધારે તો સહેજે મેળવી શકે. નાના

નમુના ને ચિત્રો થોડે ખરચે ભેગાં કરી શકાય. પેસાની સવડ પ્રમાણે

પ્રયોગ કરવાના સાધનો એટલે નાના ચત્રો ઝોળરો વગેરે મેળવવા. પદાર્થોને

સંગ્રહસ્થાનમાં ક્રમવાર અને શોખા આપે એવી રીતે ગોઠવવા.

શાખી મહેતાજી મકાનની આસપાસ ખુલ્લી જગ્યામાં અનેક જાતના ફૂલ

જાડ અને ખીન્ન છોડ વાવશે અને તેમનો ઉપયોગ ઇશ્વરવાના કામમાં
શેશે. બાગના કામમાં છોકરાંથી થાય એવી મદદ લાધી હોય, તો તેમને
ધણી વાતનો અનુભવ થશે. આવું કામ કરવાની છોકરાંને સ્વાભાવિક
હોંસ હોયછે, તેનો લાભ લેવો, એ શિક્ષકનું કામછે.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

અભ્યાસના વિષયો ને અભ્યાસક્રમ.

કેળવણીનો હેતુ પાર પાડવા માટે અભ્યાસના કેવા વિષયો રાખવા,
અભ્યાસક્રમ કેવો મુકરર કરવો, અને તે કેમ ચલાવવો, એ
નવી પદ્ધતિ- પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાયછે. કેળવણીના ઇતિહાસ ઉપરથી પૂર્વે
ની ઉત્પત્તિ. કેવો જૂના જૂના દેશોમાં અભ્યાસ ચાલતો, અને તે કેવી
રીતે ચલાવાતો તે માલમ પડશે. પૂર્વની રીતિમાં કાળે કરીને કેવો ફેરફાર
થયો, તે પણ તેમાં જણાવેલું છે. હાલની નવી પદ્ધતિ એ જૂની અનેક
પદ્ધતિઓમાં ફેરફાર થઈને સાંપ્રત વિચારને તથા સ્થિતિને અનુકૂળ પડે,
એવી યોજવામાં આવી છે.

કેળવણીના વિષયોના બે વર્ગ થઈ શકે. ૧. જે વિષયો જ્ઞાન
મેળવવાના સાધનરૂપ છે તે, અને ૨. જે વિષયોવડે જ્ઞાન
શિક્ષણના વિ મળેછે તે. પહેલા વર્ગમાં ભાષા અને ગણિતનાં મૂળતત્ત્વોનો
મધ્યોના વર્ગ. સમાવેશ થાયછે. બીજા વર્ગના વિષયોના બે વિભાગ કરી
શકાય. અ. માણસથી ઉતરતા પ્રાણી અને પદાર્થોનું જે વર્ણન કરેછે તે,
ઇ. માણસ અને તેના કામનું જે વર્ણન કરેછે તે. અ વિભાગમાં સ્થાવર
જંમમ વિદ્યા અથવા પ્રાણી પદાર્થને લગતી ઘણી વિદ્યાઓ આવે છે,
ઇ વિભાગમાં મનુષ્યની જાતો, તેના પ્રાણી પદાર્થ સાથે સંબંધ તથા
તેઓ ઉપરનો અખત્યાર, ઇતિહાસ, ભાષા, સાહિત્ય, જ્ઞાનસંચાર, નીતિ-
શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મજ્ઞાન વગેરે વિષયો આવેછે.

ભાષા.—જ્ઞાનને દર્શાવવા તથા જાળવી રાખવા માટે ભાષાની જરૂર
છે. ભાષા એ જ્ઞાનનું સાધન-હયિઆર છે; પણ તે પોતે
જ્ઞાન નથી. જ્ઞાનના વિષયો મેળવવામાં ભાષા સાધન તરીકે
અને ખરા જ્ઞાનનો ખજાનો જે પ્રમાણમાં તે મતાવી શકે,

તે પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ભાષા એ માત્ર સાધન છતાં તેનો મોટો ઉપયોગ છે. ભાષા ન હોત, તો કદાચ જ્ઞાન મેળવાત નહિ, કે તે બીજાને બતાવી શકાત નહિ. પદાર્થોના જ્ઞાનની સાથેજ તે જોળખવા ને માદ રાખવા માટે બાળક તેમનાં નામ મોઢે કરે છે. એજ રીતે જૂદા જૂદા ગુણ, ધર્મ, વિચાર વિગેરેના નામ તેને જાણવા પડે છે. નામ આદિ કેટલોક શબ્દ બડાળ થયા પછી વાચન, લેખન, અને જોડણી વડે બાપાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. બાપાનું બધારણ, તેનો ઇતિહાસ, અને મનુષ્યના સુધારા સાથેનો તેનો સબધ, એ વિષેનો જ્યારે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ખરા જ્ઞાનનો વિષય થાય છે, અને પહેલા વર્ગમાં જાય છે.

ગણિત—પદાર્થનું પ્રથમ જ્ઞાન આપણને તેના ગુણ વિષેનું થાય છે, પરંતુ એ જ્ઞાન ખરેખર ચરા સાર તેનું પરિણામ જોવાની ગણિત ને માપવાની જરૂર છે, એટલે અમુક પદાર્થ કેટલો લાંબો, કેટલો પહોળો, કેટલો જડો, કેટલો ભારે, વિગેરેના વિચારથી સંખ્યાનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. સંખ્યાનો વિચારને પદાર્થથી જૂદા પાડી નિયમિત કરવા, એ ગણિતનો મૂળ પાયો છે. શાસ્ત્રીય વિષયના પરિણામ માપવામાં ગણિત વિદ્યાની જરૂર પડે છે, અને તે વખતે તે જ્ઞાનના સાધન રૂપ ગણાય છે. શાસ્ત્રીય વિષયોથી અલગ રીતે જ્યારે ગણિત વિદ્યા પરિણામના નિયમો જોળવાનું કામ કરે છે, ત્યારે તે ખરું જ્ઞાન આપે છે, ને પહેલા વર્ગમાં જાય છે.

મનની ચષ્ણતા, વૃદ્ધિ, અને ખીલવટ માટે તેને ખરા જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. ચાળી વાડકા મો આગળ મૂકવાથી જૂખ ખરા જ્ઞાનની મટે નહિ, જૂખ મટાડવી હોય, તો ચાળી વાડખીમાં ખો-જરૂર રાક પીરસવો જોઈએ. ચાળી વાડકા એ માત્ર ખોરાક પીરસવાના સાધન છે. એજ રીતે બાપા અને ગણિત એ સાધન રૂપ હોવાથી તે વડે મનની તૃપ્તિ થતી નથી. મનનો ખોરાક જે ખરું જ્ઞાન તે તેને ભાષા અને ગણિત દ્વારા મળે, તોજ તેનું પોષણ થાય આ વાત બાળકને લાગુ છે. મોગી વયે બાપા અને ગણિત એ તેમનાં ઉચી સ્થિતિમાં ખોરાક રૂપ થઈ પડે છે. બાળકને તે ખોરાક રૂપે આપવાનો જે યત્ન કરે છે, તે બહુ કરીને મિથ્યા જાય છે. એટલા માટેજ તેને વ્યાકરણની વ્યાખ્યાઓ ને ગણિતના નિયમો શીખવવા પ્રતિજ્ઞ થાય છે. ખરું

જ્ઞાન મેળવતાં સાધનિક વિષયો જલદી અને અનાયાસ શીખાય છે. પદાર્થો, અનાયો, અને તે રિગેના વિચારનું જ્ઞાન જાગૃતને મળેછે, તેની સાથેજ તેને તેટલા પૂરું આપાનું ને ગણિતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાણી પદાર્થની કેટલીક વિદ્યાઓનું જી જયપણથી શીખાયછે. મુશિદિન માતા તે સારી રીતે વાવે છે, ને હોરે છે. નિયાને આબ્યા પંજી સિમ્બકે તેમા વધારો કરેછે, ને નવી વિદ્યાના પાયા નાખેછે. જાલ્યાવસ્થા પૂરી થતા મુધીમાં આવી વિદ્યાઓ સંજધે જાગૃત ઘણી વાતો જાણી શકેછે. બાળ-શિક્ષણ પદતિ અને દયિતપાક પદતિ આ કામને બહુ અનુકૂળ થાયછે. ખડં જ્ઞાન મેળવવાના બે હેતુ છે. ૧. મનચક્રિતઓને ખીલવવી, અને ૨. બચદારમા ઉપયોગ કરવો. જને હેતુ પાર પાડવા માટે જ્ઞાન કમવાર અપાવું જોઈએ. પ્રતિદુગ સમયે શીખવવાળી કે સંજધપૂર્વક ન શીખવવાથી બંને હેતુ સરતા નથી. પ્રાણી પદાર્થની વિદ્યાઓ વેદન શક્તિઓને ખીલવવાના સાધન પૂરા પાડે છે. વળી તેઓ માદદાસ્ત શકિતને કેળવે છે; કેમકે તેઓ ઘણી વાતો સંજધપૂર્વક શીખવેછે, અને સંજધ અથવા સંક-ળના એ માદદાસ્તને બહુ ઉતેજન આપનાર છે. કેમકે પ્રાણી પદાર્થ વિવેના પ્રથમ વિચાર થાયછે, અને તે તેના નામ સાથે સંકળાયછે. પછી મળતાપણું, કે જૂનાપણું તેને વધારે સંજધમા આણેછે, અને આખરે તે રિધમનું સંજળું જ્ઞાન એક સાકળની આકૃતિ જોડાય જાયછે, અને તે જાથુને માટે માદ રહેછે. એજ વિદ્યાઓ આગળ જતા ચઢતી મનચક્રિતઓને પણ ખીલવેછે, કેમકે વેદન શક્તિઓવડે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તે ઉપરથી આપણે અનુમાન કરીએ છીએ, ને પરિણામ જોગી કાઢીએ છીએ, તેથી આપણી તર્ક શકિત, કારણચક્રિત, ને વિવેકચક્રિતને ઉતેજન મળે છે. જ વિભાગમા જણાવેલા વિષયો પણ એજ કામ કરે છે, પરંતુ તે વધારે કરીજુ હોવાથી કોશોર વધે ને તે પછી શીખવવા જોઈએ.

ખરા જ્ઞાનના અભ્યાસથી જ્ઞાન મેળવવાની ટેવ પડેછે, એટલે અમુક જાનતને લગતી સર્વ હકીકત એકી કરવાની, તેને તપાસવાની, મેળવી લેવાની અને તે ઉપરથી જે અનુમાન નીકળી શકે તે કાઢવાની; તથા વધારે અવલોકન અને અભ્યાસ વડે તેમની પ્રતીતિ કરવાની ટેવ પડેછે. આ ટેવથી

ખડં જ્ઞાન નીતિમાન કરેછે.

હરકોઈ જાતની શોધ કરવામા અને સત્યતા મેળવવામા સારો લાભ થાય છે. વળી ખરા વિષયોનો સંભાળપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી જે વિચાર કબ્બાની ટેવ પડે છે, તેથી વ્યવહારમા સુચાયે ચલાય છે. વિદ્યાર્થી જેમ આગળ વધે છે, તેમ તે મનનું એકતરફી વલણ ટળે છે, અને જે સત્ય હોય, તે સ્વીકારે છે આથી સત્ય ઉપર ખ્યાર પેદા થાય છે, અને એ ખ્યારના પ્રભાણમા ખરા ઉપર ખ્યાર થાય છે, ને અદલ રીતે વર્તવાનો શ્વભાવ પડી જાય છે. એથી સત્યનેજ મુખ્ય માનવામા આવે છે, સત્ય જે સૂચવે તે ક્રિયા કરવામા આવે છે, અને સત્ય ઉપર અવનંદી રહેવાથી ન્યાયના તત્વોને અમલમા લવાય છે, અર્થાત્ એથી નીતિવાન થવાય છે.

હવે આ વિષયોના ઉપયોગ તરફ લક્ષ આપીએ. માણસની હરકોઈ કલ્યાણ અને સુખને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. જોહોનોટ કહે છે, કે “ શારીરિક તંત્રીઓ નિરંતર પૂરી પાડવામા ન આવે, તો શરીરનો નાશ થાય. બાળકોની ડહાપણ ભરી સભાળ ન લેવામા આવે, તો તેઓ મરણ પામે. હિમ ધધાના અને નામરિક તરીકેના દામ ડહાપણથી કરવામા ન આવે, તો સંતાર જંગલી હાલતમા આવી પડે. સૃષ્ટિની ગુણ બાનતોનો વારે વારે શોધ ન થાય, તો સુધારાની વૃદ્ધિ બંધ પડે, અને તે મદ પડી જાય ” આ સર્વ જામને માટે પ્રાણી પદાર્થને લગતી વિદ્યાઓની જરૂર છે, કેમકે આપણી હયાતીને માટે તથા સુખને માટે તેમનું જ્ઞાન આપણે મેળવવું જોઈએ. આપણી આસપાસ રહેલા પદાર્થો, વનસ્પતિ, અને જીવજંતુની પૂરી માહિતી વગર આપણે વણીવાર રાગના ભોગ થઈ પડીએ છીએ. પદાર્થો ને વનસ્પતિનું મેલાણું, હવાનું બગડવું, અને વિનાશકારી જંતુઓનું વધી પડવું, એ માણસના શરીર ઉપર ફેવી માઠી અસર કરે છે, તે વિષે દાલમા વેઠકચાઓએ ધણો શોધ ચલાવે છે. ખોરાકના કયા પદાર્થો સુખકારી કે પુષ્ટીકારક છે, કયા નુકસાન કરનારા છે; ખોરાક ક્યારે બગડે છે, ફેવી રીતે તેયાર કરીને તે લેવા જોઈએ, એ સર્વ શરીરની સુખાકારી માટે જાણવાની જરૂર છે. ઘણા સન્નિપાત (પ્લેગ), મરડા, જગીઆ વગેરે એવી કે હડતા રોગ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ ન લાગુ પડે તેને માટે શું કરવું, અને લાગુ થયા પછી તે મટાડવાના શા ઈલાજ લેવા, તે જાણવા વગર સંખ્યાબંધ માણસોનો નાશ થાય છે.

ઉદય ધધા-
માં વિદ્યાનો
ઉપયોગ

ઉદય ધધાની વાત લઈએ, તો આ વિદ્યાઓ તેમાં ધણે મોટો ભાગ લે છે. રેંટીઆ, ચરખા, કોસ, વગેરે અસવના વારામાં માણસે જોળી કાટેલાં ઓળરોમાં યંત્રશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો સમાજેલાં છે. કપડાં રંગનામાં રસાયનનાં, મકાનો બાંધવામાં શિલ્પશાસ્ત્રનાં, વાવેતરમાં કૃષિશાસ્ત્રનાં, રોગને મોટે ઓસડ ઉપચારમાં વૈદ્યકશાસ્ત્રનાં, લઢાઈના કામમાં ધનુર્વિદ્યાનાં, અને ખાનપાનમાં પાકશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો સમાજેલાં છે. આ શિવાય બીજાં અનેક શાસ્ત્રો છે. જેમ જેમ માણસોમાં વિદ્યા વધી, અને તેમણે આગળ શોધ ચલાવે, તેમ તેમ તેમને ધણી વતો નવી જડી આવી, અને તેમણે જૂનાં શાસ્ત્રોમાં પુરુષ વધારે કર્યો, તથા નવાં શાસ્ત્રો જોળી કાઢ્યાં. આગગાડી, કાંતવા વણવાના સાંઘા, તાર, વિમાન, વગેરે વિદ્યાના શોધની અવધિ બતાવે છે. રસાયન વિદ્યાએ અદ્ભૂત બનાવેલાં ઉત્પન્ન કરી છે. ભૂતજ, ભૂસ્તજ, ખગોળ વગેરે વિદ્યાઓથી ધણી વાતોનો શોધ થયો છે, અને તે વેપાર રોગગારમાં ઉપયોગી થઈ પડી છે. ધનુર્વિદ્યા, નૌકશાસ્ત્ર, ધાતુવિદ્યા, ખનિજ વિદ્યા, શારીરવિદ્યા, ઇન્દ્રિયગ્દાનવિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિદ્યા, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર વગેરેએ આશ્ચર્યકારક શોધો કર્યાં છે. આવી આવી અનેક વિદ્યાઓના અગ્દાનવડે આપણે સુધરેલી પ્રજાઓથી પાછળ પડ્યા છીએ. સારો ધધો ને સારી કમાઈ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગર થનાર નથી. આપણા દેશનો મુખ્ય આધાર ખેતી ઉપર છે, પરંતુ કૃષિશાસ્ત્રના સારા જ્ઞાનને અભાવે ખેતીની સ્થિતિ ધણુ નબળી થઈ પડી છે. જમીનની જાતો, તેની બનાવટ, તેમાં થના ફેરફાર, જમીનમાંથી પાક જે રસ (તત્ત્વો) ચૂસી લે છે, તે પૂરો પાકવાનું ધોરણુ ને રીતિ, એ સર્વતું જ્ઞાન ખેતીકારને હોવું જોઈએ; એટલે તેને માટે ખનિજ અથવા ભુસ્તજ અને રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર છે. જૂદી જૂદી વનસ્પતિ અથવા કર્પણુ કેમ ઉગે છે ને વધે છે, તેને માટે ઉદ્ભિજ વિદ્યાની જરૂર છે. કયા જીવ-જંતુ કર્પણુને નુકસાન કરનાર છે, ને કયા લાભકારી છે, તેમ કર્પણુ ઉપર કયા પ્રાણી જીરે છે, તે જાણવા સાર પ્રાણીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પાક વારે વારે કેમ મદલાય, મિશ્ર પાક કયા ચાલ, કયા પાકનો ભાવ વધારે આવશે, કયી ઋતુમાં અથવા કેવા વરસાદમાં કયા પાક થઈ શકે, એ સા ખેડુતે જાણવું જોઈએ.

મનુષ્યની આસપાસ અને પૃથ્વીમાં સર્વ રેકાણે પરમ કૃપાળુ પર-
29

૨૨૬ શાસ્ત્રીય વિષયોના અભ્યાસક્રમમાં જે વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

મેશ્વરે પદાર્થ, વનસ્પતિ, અને પ્રાણી મૂક્યા છે. તેઓ વિશે શોધ કરી તેમના ગુણ ધર્મ જાણી કાઢવા, અને ઉપયોગમાં લેવા, શાસ્ત્રીયજ્ઞાન જેળવવાની ૪૩૧. એ માણસનું કર્તવ્ય છે. મનુષ્ય જાત ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારથી તે આવા શોધ યથાશક્તિ કરતી આવી છે, એ શોધને આગળ વધારવા એ દરેક વ્યક્તિનું કામ છે વિદ્વાનોએ શોધ કરીને એ વિશે રચેલા શસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની ધણી જરૂર છે. પ્રાણી, પવન, વરાળ, અને વીજળીની શક્તિનો લાભ લઈ ઠાળા માથાનું માનવી કેડનું કરી શક્યું છે. જે જેળવણીમાં આવી વિદ્યાઓનો સમાવેશ થયો ન હોય, તે જેળવણી મનુષ્ય જાતને થોડીજ ઉપયોગી થાય છે, અને એ માટે જ હુરખડું સ્પેનસર અને બીજા વિદ્વાનોએ તેની ભારે હીમાયત કરી છે. સર્વ મુશ્કેલી દેશોની શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં આવી અગત્યની વિદ્યાઓ શામલ થઈ છે, અને તે આપણે અહીં પણ શામલ થવાની જરૂર છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઉઘમ ધધામાં પડતા નથી, અને નોકરીને ચલાવ છે, એવો દોષ તેમને માથે મૂકવામાં આવે છે, પરંતુ ઉઘમ ધધાને જરૂરનું શાસ્ત્રીય અને અનુભવી જ્ઞાન જ્યાં સુધી તેમને ન મળે, ત્યાં સુધી તેઓ ઉઘમ ધધો કરવાને લાયક ન થાય, અને તે તરફ ન આકર્ષાય, એ કેખીનું છે.

શાસ્ત્રીય વિષયોનો અભ્યાસક્રમ બાંધવામાં જે વાતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ૧. વિદ્યાઓનો એક બીજા ઉપર આધાર હોય, શાસ્ત્રીય વિષયોના અભ્યાસક્રમમાં જે વાત ધ્યાનમાં રાખવી તેનો ક્રમ, અને ૨. દરેક વિદ્યાની બાબતોનો એક બીજા ઉપર આધાર હોય તેનો ક્રમ. ખનિજ, ઉદ્ભિજ, અને પ્રાણી વિદ્યાની શરૂઆત પ્રથમ થી જોઈએ. એમાંની પહેલી કથી લેવી, તેનો નિર્ણય બહુતાંનું વલણ કે શોષ જોઈને કરવો. એ પછી પદાર્થવિજ્ઞાન અથવા જેને સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન કહે છે, તે અને રસાયન શાસ્ત્ર આવે. જુરનર અને ખજોળ વિદ્યા એટલી આવે એમ જતા આ વિદ્યાઓ એક બીજા સાથે એવી મળેલી છે, કે એ- વિદ્યાનો ખપ બીજા વિદ્યામાં પડ્યા વગર રહેતો નથી રસાયન, ઉદ્ભિજ, અને પ્રાણી વિદ્યા ૨ જ્ઞાન વગર જુરનરનો ખરો અભ્યાસ થઈ ન શકે. પ્રાથમિક જેળવણીમાં વિદ્યાના મૂળતત્ત્વો અથવા મુખ્ય મુખ્ય વાતો શીખવવાની હોય છે, તેથી તેમાં ધણી વિદ્યાઓ વખતો વખત અને

ક્રમવગર આવી જાયછે. ચક્રતા વર્ગોમાં દરેક વિદ્યાનું વિશેષ જ્ઞાન અપાય છે, તેથી ત્યાં શીખવવાનો ક્રમ નિયમિત થઈ રહે.

જો વિદ્યાભ્યાસમાં જાણવેલા વિષયોથી કેળવણીનું કામ પૂરું થાયછે. એ વિષયોનું ખરું જ્ઞાન શુદ્ધિને વધારે છે, અને કસ્ય જ વિભાગના વિષયોનું જ્ઞાન. દારીગરીને તથા ઉદ્યમ ધધાને મદત કરેછે. પ્રાણી પદાર્થના સામ્રોની પેઠે આ વર્ગના વિષયો પણ સંયોગીકરણની રીતે શીખવવા જોઈએ. આ વિષયો પૂર્ણ રીતે સમજવા સાર પણ પ્રાદ્યાર્થિક વિષયોના ગુણ ધર્મના જ્ઞાનની જરૂર પડેછે, કેમકે બંને જાતના વિષયો એક બીજા ઉપર આધાર રાખેછે. દેશની જમીન, પર્વતો, નદિયો, સમુદ્ર વગેરેની સ્થિતિ, અને હવા પ્રાણી ઉપર ત્યાં વસનારા લોકોના સુધારાનો આધાર છે. ભાષાનું સાહિત્ય, હુતર કળા, શરીર બળ, બુદ્ધિબળ, અને પ્રજ્ઞનાં લક્ષણોનો આધાર ધણીવાર દેશની સ્થિતિ ઉપર રહેછે.

મનુષ્યને લગતી વિદ્યાઓની શરૂઆત જયપણથી થાયછે. બાળકને જો અહ્મૂત વાતો પર બાવ. દુચકા, વાતો ને કહાણીઓ કહેવામાં આવેછે, તથા તેમને જો ગીતો કે કવિના શીખવવામાં આવેછે, તેથી આવા શિક્ષણની શરૂઆત થાયછે. આવી વાતો ને ગાણું સેંકડો હજારો વર્ષથી આપણે અહીં તેમજ બીજા દેશોમાં આત્મામાં આવેછે. અસંખ્યાં અજ્ઞાન મનુષ્ય અને બાળક એ જનેને એક વર્ગમાં મૂકી શકાય. જનેની તર્કશક્તિને અમુક હદ હોતી નથી. કારણ અને વિવેક સક્રિય વધ્યા શિવાય તર્કશક્તિને હદમાં રાખી શકાતી નથી. જ્યાં ખરું જ્ઞાન ન હોય, ત્યાં તર્ક શક્તિ પ્રત્યજ હોય છે, અને તેથીજ રાક્ષસો, દેવો, જૂન પક્ષીત વગેરેની અહ્મૂત વાતો, વનસ્પતિ પ્રાણીની મનુષ્ય જેવી વાતચિતો, અને મનુષ્યથી ન બની શકે એવાં તેમનાં કુલનાં વર્ણન અજ્ઞાન ચાણસને અને બાળકને મળેછે, અને તેમનાપર વધારે અસર કરેછે. તેમની અચક્ષતતા કે ખરા ખોટા વિષે તેઓને વિચાર થતો નથી. એમ છતાં આવી જાતનાં ધીમે ધીમે નિયમિત સાહિત્યનું જંધારણ જંધાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યોમાં આવી વાતો ઘણી આવેછે. જેમ ખરા જ્ઞાનની અપેક્ષા વધેછે, તેમ આવી વાતો કમી થતી જાયછે.

જેવાં કારણોથી તર્કશક્તિ વડે #સાહિત્ય બનેછે, તેવાં કારણોથી પ્રજનાં કૃત્યોના વર્ણનવડે ઇતિહાસ, અને સ્થળના વર્ણન વડે ભૂગોળ બનેછે; અને તેથી તેઓ એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિષયો ગણાય છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન પ્રજાઓ અને જાતોએ કરેલા પરાક્રમ ઇતિહાસથી માન્ય પડેછે. અધમ સ્થિતિમાંથી મુખ્ય જન કેમ સુધરતી ગઇ, તેને સ્ત્રી-સ્ત્રી મુશીમતો પડી, તે તેણે કેમ ખસેડી, ને આબાદીમાં કેમ આવી, એ સા' ઇતિહાસ બતાવેછે પ્રજાની કે રાજ્યોની ચઢતી પડતીનો આધાર નીતિ ઉપર છે, એમ પણ ઇતિહાસોથી માલમ પડે છે. કયા તત્વો ને કયા બાબતો મનુષ્યના કામકાજમાં ભાગ લેછે, તે ઇતિહાસ દેખાડી આપે છે. ભૂગોળ એ પૃથ્વીના સ્વાભાવિક ભાગો ને પદાર્થોનું વર્ણન કરેછે, તેમ તેના રાજકીય ભાગો અને મનુષ્યની જાતો ને તેના કામને જણાવે છે. ઇતિહાસને ભૂગોળની સહાયતા જોઇએ, એટલે ભૂગોળ વગર ઇતિહાસ શીખવે એ નહીં જોવો છે. ઇતિહાસને લગતો વિષય રાજ્ય બૃંધારણનો છે, તેમાં મનુષ્યની જાતો ને રાજ્યોનું બૃંધારણ, એ બૃંધારણના નિયમો, અને બૃંધારણના પ્રકારનો સમાવેશ થાયછે. આ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવનાર અર્થશાસ્ત્ર છે. એ શાસ્ત્ર વ્યક્તિઓ અને પ્રજાઓના કલ્યાણને માટે જરૂરનું છે.

આ પછી માનસિક અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય આવી શકે. ઉપર જણાવેના શાસ્ત્રો દોષ પદાર્થો કે બનાવોના વિચાર જણાવે છે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય પદાર્થો કે બનાવને છોડી દહતે વિચારનેજ પકડેછે એમાનુ માનસશાસ્ત્ર એ મનની વૃદ્ધિ કેમ થાયછે, કેવા ક્રમે થાયછે, શીખવવાની રીતો સાથે, તથા જગ-

આહી સાહિત્યનો બહોળો અર્થ (અગ્રેષ્ઠમાં જેને સિદ્ધેચર કહેછે તે) લીધોછે. ભાષાનું સાહિત્ય કવિ, એટલે તેમાં તર્ક વડે ઉપજેલા અર્થો-દુયકા, વાર્તા, કાદ-ચરી (નવલકથા), પુરાણ, આખ્યાન, કાવ્ય, શાયા વગેરે તથા ખરી વાતોનું વર્ણન ઇતિહાસ (ચરિત્રો, રાસા સાથે,) ભૂગોળ (મુસાફરી સાથે) વગેરેનો સમાવેશ થાયછે. શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થો અલગ ગણાયછે, છતાં તેમને પણ દોષ ભાષાના સાહિત્યમાં દાખલ કરેછે, તેથી સર્વ પ્રકારના અર્થોનો તેમાં સમાવેશ થાયછે.

સત્તાં કાર્યો કરવાની સાથે મનની શક્તિ એક પછી એક ક્યારે ચપળતા પામે છે, તે બતાવેછે. નીતિશાસ્ત્ર એ આ વર્ગનો બીજો વિષય છે. નીતિનો આધાર લાગણી ઉપર છે. ધણું કરીને સર્વગીયના સંબંધથી લાગણી વિશેષ થાયછે. જેમ મળતાપણું વિશેષ, તેમ લાગણી વિશેષ હોયછે. આપણા પોતાના ખપ અથવા તંગીઓની આપણામાં ત્રીજ લાગણી હોય, તે બીજના ખપ અથવા તંગીઓની આપણામાં ત્રીજ લાગણી ઉત્પન્ન થાયછે. આપણા પોતાના સુખ દુઃખના સંબંધમાં આપણે મંદ કે બેદરકાર હોઈએ, તે આપણે બીજના સુખ દુઃખના સંબંધમાં પણ મંદ કે બેદરકાર રહીશું. આપણા પોતાના હક જાળવવા માટે આપણે જોસબેર મંડયા રહેતા હોઈએ, તે બીજના હકને જાળવવાની લાગણી આપણામાં પેદા થશે. તંગીઓ ઉપરથી હક ઉત્પન્ન થાયછે, હક ઉપરથી દુરજ ઉત્પન્ન થાયછે, અને દુરજ એ નીતિ શાસ્ત્રનું બંધારણ છે.

આ શિવાય મનની ઉત્પાદક અને ઉચ્ચારણ શક્તિઓની વૃદ્ધિ માટે કેળવણીના કામમાં ચાર વિષયો લેવાય છે. ૧. ગાયન, ગાયન, બા. ૨. બાપા, ૩. હાથની કારીગરી અને ૪. ગણિત. કેવળ બા. ૫. હાથની કારીગરી અને ગણિતની જ. ૩૨. બા. ૬. હાથની કારીગરી અને ગણિતની જ. ૩૨.

અથવા સહૃદયતા વધારે છે, માટે તે શાળાના સર્વ વર્ગોમાં ચાતુ રહેવું જોઈએ (સારા રામથી તાવ સાથે કવિતા શીખવાય, તે તે કેટલેક દરજ્જે ગાયનની ગરજ સારેછે). બાળકને શિશુપણથી ગાયન પ્રિય હોયછે. માતા હાલરડા ગાયછે, કે બાળક રોતું બંધ પડેછે, ને ઉંઘી જાયછે. બોમતાં આવડ્યા પછી બાળક કોઈ ગાતું હોય, તે તેની નકલ કરેછે. તે કવિતા હોયથી યાદ રાખેછે, ને બોલેછે. બાળકના આ સ્વાભાવિક વલણને ઉત્તેજન આપ્યા કરવું, એ શિક્ષકનું કામ છે. બાપા વિષે આપણે કેટલુંક કહી ગયા છીએ. શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતો તથા વિચારો જણાવવાનું તે સાધન છે. હરકોઈ જાતનું જ્ઞાન મેળવવામાં બાપાની જરૂર પડેછે, માટે તેના ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવું જોઈએ. પૂર્વે બાપાને મુખ્ય ગણીને તેના ઉપર ધણું કે સધળું લક્ષ અપાતું, અને જ્ઞાનના વિષય ગણુ ગણાતા, કે પાછળથી શીખવાતા. આ રીતે જેમ વખાણવા લાયક નથી; તેમ બાપા સાધન ૩૫ છે, એમ ગણી તેના ઉપર થોડું લક્ષ આપવાની રીત પણ પસંદ કરવા જોગ નથી. જ્ઞાન અને જ્ઞાનનો

સાધન સાથે સાથે આસનાં જોઈએ. બાળશિક્ષણ પદ્ધતિ પ્રમાણે બાળક જે જે કામો કરેછે, તે દાસની કારીગરીની સરખાત છે. ચીતરવું, રંગવું, માટીના ઘાટ બનાવવા, લખવું, ઓળખથી બનાવટ કરવી, બાગમાં કામ કરવું, રાધવું, શીવવું, અને પદાર્થોની ખીજ બનાવટો કરવી, એ હસ્ત કેળવણીમાં આવેછે. આપણે અહીં આ અભ્યાસપદ્ધતિ કેળવણી ઉપર થોડું દૃષ્ટિ અપાવેછે. ઉગ્રી શાળાઓમાં કેટલાક વિષય આવેછે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ શિક્ષકો ધારે તો આમાંનું કેટલુંક કામ બાળકો પાસે સહેજ કરાવી શકે. * સરખાતમાં ગણિતનો વિષય વસ્તુઓના સંબંધમાં અને તે દ્વારા રાખીને શીખવવાનો છે. પ્રાથમિક કેળવણીમાં અંકગણિતનું સામાન્ય જ્ઞાન બસ ચાપછે. તેનું વિશેષ જ્ઞાન, ખીજ ગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ અને ખીજ ચક્રતા વિષયો ચક્રતા દરજ્જાની શાળાઓ માટે છે.

આ પ્રમાણે વિષયોનો વિચાર કર્યો પછી તેમને શીખવવા માટે અભ્યાસક્રમ કેમ બાંધવો, તે વિશે વિચાર કરવાનો રહેછે.

અભ્યાસક્રમ
બાબત ૧૨
સૂચના

શાળાઓ સ્થાપનારનો હેતુ, નાણાની સવડ, લોકોની જરૂરીઆત, તેમની ઇચ્છા, સાધનોની સવડ, બહુનારની

શક્તિ વગેરે ધણી બાબતો ઉપર અભ્યાસ અને અભ્યાસ-

ક્રમનો આધાર રહેછે. આપણે અહીંની અને સુધરેલા દેશોની સ્થિતિ રીતિમાં ફેર હોવાથી સુધરેલા દેશનો ક્રમ આપણે અહીં પૂરેપૂરો લાગુ થઈ ન શકે. ત્યાંની પ્રાથમિક અને ચક્રતા દરજ્જાની શાળાઓનું બધારણ આપણે અહીંની પ્રાથમિક અને ચક્રતા દરજ્જાની શાળાઓના બધારણથી જુદું પડેછે. ત્યાં પ્રાથમિક અને ચક્રતા કેળવણી સ્વભાષામાં અપાવે, ત્યારે આપણે અહીં ચક્રતા કેળવણી બહુ બાગે અંગ્રેજી ભાષામાં અપાવે છે. ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ધણીખરી દસ વર્ષની વય પૂરી થાયછે, ત્યારે આપણે અહીં તે સાદ ૫૬૨ વર્ષની વય સુધી આવેછે. અભ્યાસ અને અભ્યાસક્રમ મુકરર કરવામાં કર્યા તત્વો જ્ઞાનમાં સખવાં જોઈએ, તે વિષેની કેટલીક સામાન્ય સૂચનાઓજ અત્રે આપી છે, તે શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

૧. બાળકના મનની અને તનની સર્વ શક્તિઓને સંબંધપૂર્વક ખીસવની, એ કેળવણીનો હેતુ છે

* સુધરેલા નવાં ધોરણોમાં આ વિષયો શીખવવાનું સૂચનું પણ છે.

૨. બાળકના મન તનની શક્તિઓ ને ક્રમમાં વધે છે, અને સંબંધ પૂર્વક ચપળતા બતાવેછે, તે ક્રમમાં તેમને ખીલવવી જોઈએ.

૩. બાલ્યાવસ્થામાં વેદન અથવા આદિ શક્તિ બહુ ચપળ હોય છે, માટે જે બાળતો ઇંદ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ થાય, તેને ઠેજવણી આપવાના મુખ્ય પાયો ગણવો.

૪ વેદન શક્તિઓ ખીલવવા માટે કચિનપાક આપવાના તે એવા અંકતા ક્રમમાં ગોઠવવા જોઈએ, કે જેથી વિદ્યા અને ઠળાઓ તરફ બાળકનું વલણ થાય.

૫. જે જે બાળતની મનમાં છાપ પડે, તે તે બાળતો બાળકને વાણીવડે કટી બતાવતા આવડવી જોઈએ.

૬. જેમ જેમ મન શક્તિઓની ચપળતા ને ખીલવટ વૃદ્ધિ પામે, તેમ તેમ ઠહી બતાવવાનો ક્રમ અને રીતિ ચતુર્થી જાતનાં થવા જોઈએ.

૭. ઇંદ્રિયો દ્વારા જે જે વાતો જાણવામાં આવે, અને ધરિત જોતીમાં ઠહી બતાવવામાં આવે, તે તે બાળતો વિશે અનુમાન કરવાથી કારણ અને વિવેક શક્તિઓ સારી રીતે ખીલેછે.

૮. અભ્યાસના વિષયો તેમના સંબંધ પ્રમાણે એવી રીતે ગોઠવવા, કે એક વિષય ખીજ વિષય ઉપર આધાર રાખે, કે જેથી ખીલવટ પ્રમાણમાં થાય, અને છાપ ગાઢી પડે.

૯. જે અભ્યાસ ને જે શરતો બાળકની શક્તિઓને સારી રીતે ખીલવેછે, તે અભ્યાસ ને તે શરતો તેની સ્થિતિને સારી રીતે અનુકૂળ થાયછે.

૧૦. સામાન્ય ખીલવટ માટેના અભ્યાસક્રમ સૈને સરખી રીતે લાગુ પડેછે, એટલે બલિષ્ઠતા બાળકને કેવું કામ કરવા પડશે, તે ઉપર તેના આધાર નથી.

૧૧. બલિષ્ઠતા હરકોઈ કામ કરવાને મુખ્ય લાભક થઈ શકે, એવી રીતે બચપણમાં તેના મનની શક્તિઓ ઠેગવરી, અને ચાનતું ખીજ વાવવું, એ પ્રાથમિક ઠેજવણીનો સામાન્ય હેતુ છે.

૧૨. શરૂઆતમાં સર્વ પ્રકારનું ચાન શિક્ષકે મોટેથી આપવું. પુસ્તકનો ઉપયોગ પોતે કરવો નહિ, તેમ છોકરા પામે કરાવવો નહિ.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સહૃદયતાની કેળવણી.

પૂર્વે કયા પ્રમાણે બુદ્ધિની કેળવણી સત્યતા યોગવા માટે, નીતિની કેળવણી સરસાઈ યોગવા માટે, અને સહૃદયતાની કેળવણી સૌંદર્ય યોગવા માટે છે. સહૃદયતાની કેળવણીમાં સૌંદર્ય પારખવાની તથા તે કપાળવવાની વાત આવે છે. જેમ તર્કશક્તિ સહૃદયતા ખીલવવામાં સદાયજૂન થાય છે, તેમ સહૃદયતા એ તર્કશક્તિને ખીલાવવામાં મદદગાર થાય છે. ખીજી શક્તિઓ ને લાગણીઓની પેઠે સહૃદયતા નિયમિત કેળવણીથી વધે છે, ને ખીલે છે.

સૌંદર્યનું લક્ષણ શું, અને તે કેમ આપી શકાય ? કેટલાક કહે છે, કે તે અંતરંગીય સમજાય છે. ચેતન્ય અથવા નિર્ગુણ સૌંદર્ય કેને જગતમાં ખૂબસૂરતીનું પૂર્ણ ધોરણ છે, અને તે જડ અથવા સગ્રણ જગતમાં યોગ્ય કે ધણું જોવામાં આવે છે. માણસ અંતરંગીય વડે આ ધોરણ સમજે છે, અને જડ જગતના સૌંદર્યને તેની સાથે મુકાબલો કરી શકે છે. સ્વાભાવિક આકાર આ ધોરણને લગભગ મળતા આવે છે, માટે સુદર કહેવાય છે; અને જો તે મળતા ન આવે, તો કદરૂપા કે બદસૂરત કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે; કે સૌંદર્યની સિદ્ધતા એ અનુભવનું પરિણામ છે. જેથી આનંદ થાય, કે ખુશી ઉપજે, તે સુંદર; અને જેથી અણુગમો થાય, કે નાખુશી ઉપજે, તે બદસૂરત. આ ધોરણ રચાયી નથી નાનપણમાં લાભકારક હોય, તેથી આનંદ થાય છે, અને ખીડાકારી હોય, તેથી અણુગમો થાય છે. જેનાથી ટેવાઈ જવાય છે, તે આનંદ આપે છે, અને જે નવું ને અજાણ્ય હોય છે, તે લય ઉત્પન્ન કરે છે, ને નાખુશી ઉત્પન્ન કરે છે. આમજ જતાં એકનું એક જોવાથી કંટાળો આવે છે, અને વિવિધપણાથી આનંદ થાય છે. યુવક કે વરદીની કેટલીક મેળવણી એવી થાય છે, કે જેનો આપણી મોઝ ઈદિસાથે મેળ બેસે છે, અને તેથી આનંદ થાય છે, ત્યારે કેટલીક મેળવણી એવી ઉમટી અસર કરી અણુગમો આપે છે. અતિશય તેજનો મેળ આંખના બધારણ સાથે બેસતો નથી, તેથી તેને દાખલ કરવાથી કે તેને દૂર રાખવાનો ચલ કરવાથી

પીડા થાયછે. ક્રેટલાક રંગની ગોઠવણનો મેળ આંખના બંધારણ સાંથે બેમેછે, ત્યારે તેથી આનંદ થાયછે, અને જેનો મેળ એ રીતે બેસતો નથી, તે મેળવણી અણુગમે આપેછે. આથી એવું સિદ્ધ થાયછે, કે જે આનંદ આપે તે ખુબસરત, અને જે પીડા આપે, તે બદસુરત. એટલે અંદરની લાગણીવડે બદારના પદાર્થનું સૌંદર્ય કે વિરૂપણું મુકરર થાયછે. એમ છતાં શુદ્ધિની ખીલવટ વધારે થયા પછી ઇન્દ્રિયોદ્વારા મુકરર થએલા મોઢમ કે અસ્પષ્ટ વિચાર બદલાયછે. જે પીડાકારી હોયછે, તેનો પરાજય કરાય છે, એટલે તેથી પીડા થતી નથી. વસ્તુઓથી ગુણો નૂદા વિચારવામાં આવેછે, બાહ્ય અંતર જગતનો મેળ વધારે સ્પષ્ટપણે જોવામાં આવેછે, સૃષ્ટિ જે વિચાર જણાવેછે, તે વધારે પૂર્ણતાથી સમજાયછે. પૂર્ણપણાના નવા નમુના રચવામાં તર્કશક્તિ કામે લાગેછે. પરિણામે સૌંદર્યના વિચાર વધારે વિસ્તૃત ને વિવેક-દર્શી થાયછે, અને તે લાગણીઓ ઉપર વધારે જોશવર અસર કરેછે.

સૌંદર્ય, એ નીચેની બાબતોના વિચારથી મુકરર થાયછે. ક. આ-સૌંદર્ય આકાર, સ્વ. પ્રમાણ, ગ. એકપણું, ઘ. સમાનતા, ઙ. મેળ, બા બંધોથી બંધાયેલું, વ. વિવિધતા, છ. રંગ અને જ. ધ્વનિ.

ક. આકાર. સૌંદર્યનું મુખ્ય તત્વ આકાર છે. સૃષ્ટિ તપાસેતાં અસંખ્ય આકાર અને તેની મેળવણી જોવામાં આવેછે. આકાર. કોઈ જગાના દેખાવના કે વસ્તુપતિના અનેક આકાર જોઈ આપણને આનંદ થાયછે, અને તે આપણને સુંદર લાગેછે. જે કોઈ જગા ખરમચડી, અને માણસને રહેવા માટે અયોગ્ય હોય, તો પહેલે દેખાવે તે આપણને સુંદર લાગશે નહિ, કેમકે તેથી આનંદની લાગણી ઉત્તેજાતી નથી. કદિ દેખાવ છોડી દઈને તે વિષે વિચાર કરીએ, તો વખતે તેમા પણ ખૂબસુરતી જણાય. એજ રીતે પવનના ઝપાટાથી વાકું વળી ગએલું ઝાડ જોઈને નમુનાદાર ઝાડનો વિચાર થતો નથી; પરંતુ એ જ વાકુચકું ઝાડ કોઈ વધારે કેળવાએવાને વિશેષ ખૂબીદાર લાગશે, કેમકે પવન આદિ મદાશક્તિઓની કૃતિનો વિચાર થતા તેના મનને આનંદ થશે. વસ્તુઓના આકારનું પૃથક્કરણ કરતા તે સીધી લીટી અને વાંકી લીટીથી થએલી ભૂમિતિની આકૃતિઓ બતાવશે સૃષ્ટિમાં સીધી લીટીના આકાર કવચિત બંધાય છે, પણ વાંકી લીટીથી થએલા આકાર અગણિત

જોવામાં આવે છે. સીધી લીટી દરતાં વહી લીટી વધારે આનંદ આપે છે, તેથી તે સાદ્યને માટે અગત્યની હિ વહી લીટી વધારે આનંદ આપે છે, તેનું કારણ એ કે તે આખને વધારે ગમે છે. જે આકાર સીધી લીટીથી થાય છે, તેની દરેક લીટીના દેખાવ એક છેકથી બીજા છેક સુધી એક સરખો રહે છે, અને બીજો છેકથી આકારમાં એવો એકદમ ફેરફાર થાય છે, કે તેથી આખની રચાયણોની ગતિમાં એકાએક ફેરફાર કરવો પડે છે. તેથી તે અણુગમે આપે છે. વહી લીટીઓ ને વહી સંક્રાંધમાં ફેરફાર સતત ચાલુ રહે છે, અને તે અનિ ધીમેથી થાય છે, તેથી તે આનંદ આપે છે.

કારીગરીના કામમાં જે આકાર સ્વાભાવિક હોય, તેની નકલ કરી, એ પહેલું પગથીયું છે. તે પછી કારીગરીને માટે કારીગરીમાં આવે, તે પ્રમાણે સ્વાભાવિક આકારમાં ફેરફાર કરવો, એ બીજું પગથીયું છે. સૃષ્ટિ જે નમુનારૂપ આકાર સૂચવે, તે પસંદ કરવા, એ ત્રીજું પગથીયું છે આ સર્વ રીતિ પ્રમાણે જે ધાટ કરવામાં આવે, તેના આકારથી આનંદ થવો જોઈએ. માણસ જે જે બનાવે છે, તે આકારનો ધણો આધાર તે સૃષ્ટિની સ્વાભાવિક વસ્તુઓ ઉપર રાખે છે. કુવાથી માડીને બબ્બ મહેલના આકારનો વિચાર કરીએ, તો માણસે કેટલાક આકારની પસંદગી જમલના ઝાડો ઉપરથી કરી હશે, એમ માલમ પડે છે. કેલીક તરફના મકાનની બાધણી પર્વતના ચિખરો કે તેની શ્રદ્ધાના આકારને અનુસરીને થઈ છે, ત્યારે કોઈએ તાક ખજૂરીનું, તો કોઈએ કમળના આકારનું અનુકરણ કર્યું છે. ધણા દરદાગીનાના આકાર ફૂલ, ફળ, પાખડી વગેરેને મળતા આવે છે. કોતર કામમાં, ધર રમવામાં, કપડા છાપવામાં, શેત્રજીઓ ને ગાનીયાની બનાવટમાં પણ બહુ કરીને સ્વાભાવિક પદાર્થોના આકારનું અનુકરણ થાય છે. કેકનીકવાર ભૂમિતિની આકૃતિઓ માણસ પસંદ કરે છે, અને કેટલીકવાર સ્વાભાવિક પદાર્થોના આકારમાં ફેરફાર કરીને કે તેમની મેળવણી કરીને પોતાને પસંદ પડે, એવા નવા આકાર પણ તે કરે છે કારીગરીના કામમાં વપરાયેલો આકાર મનપસંદ હોવો જોઈએ, એ મુદ્દાની વાત છે.

૪. પ્રમાણ. સાદ્યનું બીજું તત્વ પ્રમાણ છે કોઈ વસ્તુ તપાસતા તેના ઉપયોગ વિષે અથવા તેને ઉપયોગી કેમ કરવું, તેનો પ્રમાણ પણ વિચાર થાય તેને ઉપયોગી કરવાનું એક

સાધન કદ છે. ■ અને ઉપયોગનો મેળ, વસ્તુના અવયવોના કદનો તે અવયવોના ઉપયોગ સાથે તથા પરસ્પરનો મેળ, અને વસ્તુઓના કદને બીજી વસ્તુઓ સાથે સરખાવતાં જે મેળ જણાય, તેવડે આપણા મનમાં પ્રમાણનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક વર્ગના સર્વથી પૂર્ણ નમુનાના સ્વાભાવિક આકારથી પ્રમાણના વિચાર આવે છે. દાખલા તરીકે કોઈ પશુ વર્ગનું નમુનાદાર ઝાડ લાંબુ છે, તો તેના ચક્ર અને ડાળીઓના કદ વચ્ચે નિષ્પત્તિ સંબંધ હોય છે. તેને આપણે પ્રમાણ કહીએ છીએ. એ સંબંધ અનિયમિત હોય, તો તે ઝાડ ખોડીનું છે, અથવા તેના અવયવો પ્રમાણમાં નથી, એમ કહેવામાં આવે છે.

ધરની બાંધણી લાંબુ છે, તો લંબાઈ, પહોળાઈ, અને ઉચાઈ પર-
સ્પર અમુક સંબંધ ધરાવે છે, એ સંબંધ જરાબર હોય,
મકાનની બા-
ધણીમાં પ્ર-
માણ.
તો બાંધણી સપ્રમાણ ગણાય છે. ધરના ખંડ બાંધવામાં
પણ લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરેનું પ્રમાણ સાચવવું પડે છે. જો
તેમ ન કરવામાં આવે, તો મકાન સાફ દેખાય નહિ.
ચોરસ ખંડમાં અપૂર્ણતા લાગે છે. તે જો બહુ નીચો હોય, તો છત નજીક
દેખાવાથી અણુગમે થાય છે, અને જો તે અતિ ઉચો હોય, તો એવોજ
અણુગમે ભીતો આવે છે. ધણીવાર પ્રમાણ સલામતી સાથે સંબંધ
ધરાવે છે, વાપરવાના સામાનની મજબૂતાઈ, અને તે ઉપર આવવાનો
ભાર કે જોર વિશે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, એટલે જો સામાનની
મજબૂતાઈ ભાર કે જોર ખમી શકે એમ ન લાગે, તો તે વાપરવો સ-
લામત નથી, એમ આપણને લાગે છે. આ વાતનો વિચાર કરીને આપણે
સામાન (પાટડા, પીઢીઆ, મોબ, થાંભલા વગેરે) નું પ્રમાણ મુકરર
કરીએ છીએ.

પ્રમાણનો વિચાર સર્વ વાતમાં કરવો પડે છે. જે વસ્તુના અવયવ
સપ્રમાણ ન હોય, તે વસ્તુ બેડોળ લાગે છે, અને તે હાસ્યા-
સ્પદ થઈ પડે છે. કેટલાક રમુજી-વર્તમાન પત્રો (પંચ) માં
પ્રમાણનો
વિચાર સર્વ
વાતમાં ક-
રવો પડે છે.
કોઈની મજા, ખોડખાપણ કે નિંદા કરવા સાથે તેનો વિચિત્ર
આકાર કાઢે છે, એટલે તેના અવયવો પ્રમાણમાં ને જોઈએ
તેવા ન હોવાથી વિરૂપણને લીધે ચિત્ર હાસ્ય ઉત્પન્ન
કરે છે. આપણા કારીગરો રમકડાં ને ચિત્રો બનાવે છે, તેમાં અવયવોનું

પ્રમાણ ન સચવાયાથી તે છુંડાં લાગેછે. નિશાળનું કામ લાઇએ, તે અભ્યાસપત્રક અને અભ્યાસક્રમમા પ્રમાણ લેઇએ, અભ્યાસ કરવાની રીતમાં પ્રમાણ લેઇએ, અક્ષરો ને સમ્પદો વચ્ચેની જગામા પ્રમાણ લેઇએ, તથા અક્ષર અને અંકના કદમાં પ્રમાણ લેઇએ.

ગ. એકપણું. સૌદર્યને માટે એકપણાની જરૂર છે. દરેક વસ્તુ

મનુષ્યના સુખને માટે અર્થ આવે, તેની સાથે ખીજી વસ્તુ-

એકપણું. જોના સંબંધમા તે યોગ્ય સ્થિતિ હે, તે જોવાનું છે. જ્યારે

કોઇ વસ્તુ તેના પોતાના ઉપયોગને માટે ખાસ રીતે લાયક

હોય, અને તેના સધળા અવયવો પોત પોતાને માટે ખાસ રીતે લાયક હોઇ

તેઓ આખી વસ્તુને સામાન્ય રીતે ઉપયોગી થઇ પડે, અથવા જ્યારે અનેક

વસ્તુઓ એક ખીજી સાથે એવો સંબંધ ધરાવે, કે તે સર્વ, કોઇ સામાન્ય

ઉપયોગ, ઉદ્દેશ, કે નમુના (ચિત્ર) ને અનુકૂળ થાય, ત્યારે આવી ઉપયોગની

અનુકૂળતાને આપણે એકપણું કહીએ છીએ. એક જાડ તેના ખૂબીદાર

આકારથી, તેના અવયવોના પ્રમાણથી, અને તેની ડાળીઓની લટકદાર

હાલચાલથી સુંદર જણાય, પણ જ્યારે આપણે ખારીક અવલોકન કરીએ,

અને ચંદની સુંદરતા જાણવા માગીએ, ત્યારે આપણને માલમ પડેછે, કે

તેનું થક એવું મજબૂત બનેતુંછે, કે તે પવનથી ડગતુ નથી, તેની ડાળી-

ઓના ભાગ-વિભાગ એવા થયાછે, કે તેઓ અસખ્ય પાદડાને ટેકા આપે

છે, તેના પહોળા ને પાતળા પાદડાં નાલુક ડાખગીઓ ઉપર આવી રીતે

લટકે છે, કે જેઓ હવાની સાથે છૂટથી સંબંધમા આવી રહેછે, અને તે

પાદડાં પ્રાણીની જીભીને તુકસાતકારક એવા તત્વો હવામાથી લઇને

જાડના ધોવાકનો મોટો ભાગ પૂરો પાડેછે. ઉપયોગના સંબંધમા જાડના

અવયવોની ગોઠવણને આપણે એકપણું કહીએ છીએ. મનુષ્યના બનાવેલા

કામ લાઇએ, તે તે ધણે ભાગે ઉપયોગી થાય, એવી ગોઠવણ જોવામા

આવેછે. દાખતા તરીકે એક ચાં લાઇએ. જો તે કંઈ કામનું ન હોય,

તો તેને એક રમકડા જેવું ગણી જાણીએ મૂકવામા આવેછે. જો તે

બરાબર ઉપયોગમા આવે, એવું ન માલમ પડે, તો તેને સુધારવાની

તળવીજ થાયછે. યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય કામ કરી રહે, એવું જ્યારે

તે બને, ત્યારે જ તેથી પૂરો સતોષ થાય છે. મકાનની બાંધણીમા પણ

એકપણું જોવામા આવેછે તેમા ખીજી ખુબસૂરતી અનેક હોય, પણ જો

તે જે કામને માટે બાંધ્યું હોય, તે કામને અનુકૂળ ન થાય, તો તે

અણુગમે આપે. જો રીતે મહાનતા જૂદા જૂદા ભાગ પોતપોતાના ઉપયોગને અનુકૂળ થવા જોઈએ. ઉપયોગ એ મહાનતા સૌંદર્યનું મુખ્ય તત્વ ગણવું જોઈએ, અને જીવન તત્વોને જોણ માનવાં જોઈએ. કોઈ ખંડમાં રંગ રોગાન ઉત્તમ હોય, તેનો આકાર સુંદર લાગતો હોય, અને તેના ભાગો પ્રમાણમાં બાંધેલા હોય, પરંતુ જો સુવાના ઓરડામાં પવનજ ન આવે, કે ત્યાં પક્ષગ પાથર્યા પછી ફરવા, ફરવાની જગા જ ન રહી શકે, મળવા હળવાના ઓરડામાં લોઠો આવે, તેમને બેસવા જેટલી જગા ન હોય, રસોડામાં ધુમાડીકું, પાણી મૂકવાની જગા કે પાણી ટોળવાને માટે ચોક્કસ ન હોય, તો તેનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ ન થાય. ખંડ શણગારવામાં પણ એકપણું જોઈએ. સરસામાન ગમે તેમ જોઈવવાથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં હરકત આવે. વાસણ કુસણ, લુગડા લતા, દાણાફણીની જોઈવણ તેના ઉપયોગને અનુસરીને થવી જોઈએ. છખીઓ અને શોમાના પદાર્થો જોઈવવા હોય, તો તે મનને રૂચે અને આંખને જોવામાં અડચણ ન પડે, એ રીતે જોઈવવા જોઈએ. અંધારું કે ધણું તેજ પડતું હોય, ત્યાં કે ધણે ઉચે ટાંચેલી છખીઓ આખને વધારે મહેનત આપે છે. ધણી છખીઓ ટાંગવાની હોય, તો ઓરડાના પ્રમાણમાં છખીઓનું કદ અને સંખ્યા પસંદ કરી તે એવી રીતે જોઈવવી, કે જ્યાં તેમની એકતા થાય, આંખને ગમે, અને મનને રૂચે. સંમંદરવાન વગેરેમાં સંખ્યાબધ વસ્તુઓ ભેગી કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમની જોઈવણીમાં એકપણું ન જળવાયું હોય, તો તે જોવાથી બહુ લાભ થતો નથી. જાહેર મકાનોમાં સૌંદર્ય અને ભવ્યપણું ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા જતાં જો ધણીવાર જોઈએ તેવાં ઉપયોગી થતા નથી. ધણી ઉચાંચ પસંદ કરવા જતા બાપણ કરવાની જગાઓમાં ઘોઘાટ થઈ રહે છે. હવા અજવાળાની કે બેસવાની સવડ જોઈએ તેવી ન હોય, તો જાહેર મકાનો ઉપયોગી થતાં થાય.

ચ. સમાનતા. ઝાડને ઝાળ, ડાળીઓ ને પાદડાં ચોરેર યા માટે

હોય છે? એવી રચના ઝાડને સમતોલ રાખવા માટે કરેલી સમાનતા.

છે. ઝાળ, ડાળીઓ ને પાદડા એકજ તરફ હોય, તો ઝાડ ગોડાળ દેખાય છે. દરીઆ કાઢે જ્યાં એક બાજુનો ખારાચવાળો પવન હમેશા પુકાય છે, ત્યાં ઝાડના ઝાળ, ડાળીઓ ને પાખડા એક બાજુએ જોવામાં આવે છે. એવા ઝાડ આખને પસંદ પડતાં નથી; કેમકે તેમાં આખા ઝાડ સાથે અચર્યોની સમાનતા અને સમતોલપણું નથી. વીજળી

પાડવાથી કોઈ ઝાડ એક બાજુએથી કપાઈ ગયું હોય, તો તે સુંદર દેખાવ આપતું નથી પ્રાણીઓ લઈએ, તો તેમના આગના ને પાછલા અંગ એવા કરેલા છે, કે જ્યાં તેઓ સમતોલ રહે એ ગાયના આગના ને પાછલા પગ હાલ છે, તે કરતા આધા પાછી થઈ હોય, કે તેના આગલા ને પાછલા બાજુનું વજન વધારે ઓછું હોય, તો તેનું સમતોલપણ રહી શકત નહિ, એટલે તે હાલવા ચાલવાને અચક્ત થાય. સમતોલપણની સાથે સમાનતા રહેલી છે, તેથી દેખાવ સુંદર લાગે છે માણસના અવયવોમાં પણ એવીજ રચના જોવામાં આવે છે. આપણને જે પગ આપ્યા નહોત, કે પગની પાટનીઓ ટુકડી આપી હોત, તો આપણે ટટાર રહી ન શકત. એકજ જાતના કેટનાક અંગ જેવડા અને બને બાજુએ આપ્યા છે, તેથી બનેનો જે ઉત્તરથી ઉપયોગ થઈ શકે, અથવા એક થાકે તો બીજું તે કામ કરી શકે કોઈ પગે લગડુ, કે આખે કાપુ હોય, તો તે સારો દેખાવ આપતું નથી, કેમકે તેથી તેના અવયવોની સમાનતા નાશ પામેલી છે. એજ રીતે જોઈએ તે કરતા મોટું નાક હોય, કે તે ચીજ હોય, કે કપાએલું હોય, મો ધણુ લાણુ હોય, કાચા બેશી ગયા હોય, હાથ લાંબા દૂધ કે ખોડીલા હોય, શરીર ખુધુ વળી ગયું હોય, આખ ઝીણી હોય, કાન મોટા હોય, પગ બહુ પાતળા, કે વધારે લાંબા હોય, તો શરીરના અવયવોની સમાનતા નથી એમ કહેવાય, અને તેથી તેનું સૌંદર્ય ન ગણાય કારીગરીના કામોમાં પણ સમાનતા જોવી પડે છે મકાનમાં તેના બાજોની સમાનતા ન હોય, તો સમતોલપણ ન સચવાવાથી તે પડી જવાની ધારૂતી રહે છે, અને તેના દેખાવ પણ જુડા લાગે છે જીતિ કે બારી બારણા લખ જોઈએ, તેને બદલે માહેથી કે બહારથી ખમ્તા જણાય, તો તે સારો દેખાવ આપતા નથી, એટલુંજ નહિ, પણ તે સનામત સાગતા નથી

જ. મેળ એ એકપણા સાથે અને ત્રમાણુ સાથે સબધ ધરાવે છે

એમાં અવયવોનો આધાર ધાટી ઉપર રહે છે નાના અવયવો

મેળ મોટા અવયવોને દબાવી દે, એવ ન્યાય પડતા હોય,

તો તે મેળનુધ ન કહેવાય જીતિને ઘટે તે કરતા ધણું

મોટા કે ધણું નાના બારણા હોય, તો તે જીતિ સાથે મેળ ધરાવતા નથી નાના દેવગને માથે મોટા ધુમટ ઢ્યો હોય, તો તે જુડા દેખાવ આપે. દરેક વર્ગની વનસ્પતિમાં તથા દરેક વર્ગના પ્રાણીમાં તેની ખાસ ધાટી

હોય છે, અને તે બીજા વર્ગોથી જૂદી પડે છે. દરેક વર્ગની ધાટીમાં તેના અવયવોનો અમુક પ્રમાણમાં મેળ હોય છે, તે એટલે સુધી કે કોઈ પ્રાણીનું એકજ હાડકું હાથ આવે, તો તે ઉપરથી તેનું આખું ચિત્ર ખડું કરી શકાય. એજ રીતે મકાનોની જૂદી જૂદી ધાટીઓ હોય છે, અને તે સૃષ્ટિના અમુક પદાર્થ કે વસ્તુઓનું અનુકરણ છે, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. દરેક ધાટીના અવયવોનો મેળ મુખ્ય વસ્તુ સાથે હોય છે, તેથી જો એક ધાટીમાં બીજી ધાટી સામેલ કરવામાં આવે, તો તે મેળ બગાડ્યા વગર રહે નહિ. દાખલા તરીકે મકાનો માટે શ્રીક, મુસલમાની, હિંદવી વગેરે ધાટીઓ હોય છે. હવે જો એક કરનાં વધારે ધાટીઓનું મિશ્રણ કરીને કોઈ મકાન બાંધવામાં આવે, તો તેના અવયવોના મેળનો ભંગ થાય, અને તેનું સૌંદર્ય કમી થાય. દેશ દેશની ધાટીઓ, ત્યાંની હવા, લોકોની સ્થિતિ, તથા લોકોના વિચારને અનુસરીને મુકરર થએલી હોય છે, તેથી એક દેશની ધાટી કદાચ બીજા દેશને અનુકૂળ પણ ન આવે.

ચ. વિવિધતા. સૃષ્ટિની રચના તપાસીશું, તો માલમ પડશે, કે એક

વિવિધતા. પદાર્થ સાથે બીજો પદાર્થ મળતો આવતો નથી. એકજ

વર્ગનાં સર્વ ઝાડ એકબીજાથી કોઈ કોઈ વાતમાં જૂદાં પડે છે. એકજ ઝાડને લાગેલા ફલ બારીકોથી તપાસતાં તેમાં કંઈ પણ જૂદાપણું માલમ પડે છે. હજારો ગાયો બેગી કરો, અને તપાસો, તો જણાશે, કે એક ગાય બીજી ગાયને મળતી આવતી નથી. માણસના ચહેરા, અવયવ, અવયવની રેખાઓ, બોલી, હોંડળ વગેરે એક બીજાને મળતાં આવતાં નથી. જો ઇશ્વરે તે મળતા કર્યાં હોત, એટલે તેમનામાં પૂર્ણ સમાનતા હોત, તો તેઓ એકબીજાથી પરબાઈ ન આવત, તેમ જગતમાં સધળે એકપણું જોવાથી કંટાળો આવત. જેમ સમાનતા, સપ્રમાણ, એકપણું ને મેળ સૌંદર્ય બતાવે છે, તેમ વિવિધતા પણ સૌંદર્ય બતાવે છે. એટલી એક વસ્તુ વારે વારે દેખાવ આવે, તો તેથી અણગમો થાય છે. રોજ એકજ જાતનું ખાવાનું અભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. સૃષ્ટિના દેખાવ એકજ જાતનો હમેશા રહેતો હોત, તો આપણે તેથી કંટાળીએ. એકની એક વાત સાંભળી ગમતી નથી. એકના એક પાઠ તૈયાર કરવાના હોય, તો ત્રાસ થાય છે. મકાનના સર્વ લાગોની બાંધણી એકજ તરેહની હોય, તો તે બીજી રીતે સુંદર છતાં બેદરેક સુંદર લાગતું નથી. જો મકાનને સર્વ ડેકાણે સરખા કંદની, સરખી ઉંચાઈની,

ને સરખા ધાટની ખારીઓ મુકાઈ હોય, તે મકાન વિવિધ પ્રકારની ખારી-ઓવાળા મકાનથી શોભામાં ઉતરેછે. ચહેરામાં એકજ જાતના મકાનોના મોહોલા જોઈ આંખને અણગમો થાયછે. કારણી, રંગ રંગાન, કદ વગેરે એકજ જાતનાં હોય, તો તે વધારે જોવા ગમતાં નથી. એક ઝરખા કરતાં ખીજે ઝરખો જૂદી જાતનો હોય, એક છગથી ખીજા છગની ધારી જૂદી પડતી હોય, એક તરફની કારણી કરતાં ખીજા બાજુની કારણી નવી તરફની હોય, એક તરફ પાડેલાં ચિત્રો કરતાં ખીજા બાજુએ ખીજા જાતનાં ચિત્રો હોય, તો માણસ મકાનનો દરેક ભાગ ધારી ધારીને લુએછે, અને એમ કરતાં પણ તેને અણગમો થતો નથી, કેમકે વિવિધતા વડે તેને આનંદ થાય છે.

છ. રંગ. સૂર્યના તેજમાં ત્રિપાર્શ્વકાય રાખવાથી જૂદા જૂદા સાત રંગ પડેછે. એ સાત રંગમાં લાલ, પીળો ને વાદળી એ ત્રણ રંગ છે, અને બાકીના ચાર મિથ અથવા મૂળ રંગની મેળવણીથી થએલા રંગ છે. જે કામ ત્રિપાર્શ્વકાય કરેછે, તે કામ વર-સાદનાં દોરો કરે છે, અને તેથી ઈર્દ્રધનુષ્ય થાયછે; તેમાં પણ સાત રંગ અનુક્રમે જોવામાં આવેછે, તે સૂર્યના કિરણોમાંથી થએલા હોયછે. સૂર્યના કિરણનો લગભગ અર્ધો ભાગ વાદળી રંગથી, અને ચોથા ભાગથી કંઈક વધારે પીળા રંગથી બનેલોછે. વાદળી અને પીળા રંગના મિશ્રણથી લીલો રંગ થાયછે. અનુભવથી જણાયછે, કે મૂળ રંગોમાં લાલ અને પીળા કરતાં વાદળી રંગ ઉપર આંખ વધારે ઠરેછે, અને મિથ રંગોમાં ખીજા કરતાં લીલા રંગ ઉપર આંખ વધારે ઠરેછે, અને એ માટેજ પ્રથમે પૃથ્વી ઉપર લીલાશ અને આકાશમાં વાદળો રંગ પાચરી મુક્યો છે. આ બનાવ રંગનું પ્રમાણ અને સૌંદર્યનું ધોરણ સિદ્ધ કરેછે.

સૂર્યના કિરણમાં રહેલા રંગનું પ્રમાણ આંખની જરૂરીઆત પૂરી પાડેછે, તેથી એકનો એક રંગ જોવાથી આંખને મોડો કે વહેલો કંટાળો આવે, અને તે વર્જના ખીજા રંગ જોવાથી એન પડે, એવું સિદ્ધ થાયછે. ખીજા રંગ કરતાં લીલા રંગ ઉપર આંખ વધારે વાર ઠરેછે, પણ આંખરે જ્યારે તે યાકેછે, ત્યારે તે લાલ રંગ તરફ વળેછે. એજ રીતે આંખ જ્યારે જામલી રંગથી કંટાળે છે, ત્યારે તે પીળા રંગ તરફ, અને નારંગી રંગથી કંટાળેછે, ત્યારે

વાદળી રંગ તરફ નજર કરે છે. આંખ જ્યારે વાદળી જેવા એક રંગથી ઠંટાળે છે, અને વાદળીના મિશ્રણથી થએલા લીલા જેવા ઠાંધ ખીંગ રંગ તરફ જુએ છે, સારે તેમાંનું વાદળી તત્વ દેખાતું નથી, તેથી લીલો રંગ પીળો જણાય છે.

મૂળ રંગને જૂદા જૂદા પ્રમાણમાં મેળવવાથી તથા મૂળ રંગના તે મિશ્ર રંગ મિશ્ર રંગના જૂદા જૂદા પ્રમાણથી કરેલા મેળાપ વડે અસંખ્ય રંગ ઉત્પન્ન થાય છે. મિશ્ર રંગ કેટલાક એવા મજાતા હોય છે, કે આંખ તેનો તકાવત પણ જોઈ શકતી નથી. અત્યંત લોહીને બમણાદાર રંગ ગમે છે, અને સહસ્રતાની કેળવણી જેમ વધતી જાય છે, તેમ નાજુક ને આછા રંગની ખૂબી વધારે માલુમ પડે છે, એમ યુરોપી વિદ્વાનો ધારે છે; પરંતુ રંગની ખૂબી વિશેના વિચાર દેશની રિતિ ઉપર (સ્થાનિક સૃષ્ટિ ઉપર) આધાર રાખે છે, એ વાત લક્ષમાં લેવાની છે. સૂર્યનું તેજ અને સૃષ્ટિનો દેખાવ સર્વ ઠેકાણે સરખો હોતો નથી. આ તેજ અને દેખાવ એ રંગની પસંદગીમાં ધણો ભાગ લે છે. આપણા લોકો વસતત્રયમાં કપડાંને લાલ પીળા છાટા નાખાવે છે, કે વરસાદના દિવસોમાં લીલા કે વાદળી રંગનાં વસ્ત્ર શામાટે પસંદ કરે છે? એ વખતે તેઓ સૃષ્ટિના રંગની ખૂબીનું માત્ર અનુકરણ કરે છે. બહાકાદાર રંગ પસંદ કરનારાઓ નાજુક ને આછા રંગ પણ પસંદ કરે છે. જે આંખને ગમે ને મનને રમે તે સુંદર, એ વ્યાખ્યા રંગને પણ લાગુ છે.

સૌંદર્યના કામમાં રંગ મોટો ભાગ લે છે. પોપાક લઈએ, તો તેમાં રંગને મુખ્ય આધાર ગણવામાં આવે છે. ધરને રંગવામાં ને શણગારવામાં રંગ ઉપર લક્ષ અપાય છે. કારીગરીના કામમાં રંગ પ્રધાનપદ જોગવે છે, કેમકે હરેક બનાવટનો બહારનો દેખાવ રંગ છે, અને તે સારો ન હોય, તો બનાવટની કીમત ઘટે છે. એક રંગની સાથે બીજો રંગ કથો શોભે, તે સમજવું જોઈએ. કપડાનું ધર અમુક રંગનું હોય, તો અમુક રંગની ઠોરજ તેને શોભા આપે; અમુક રંગના કપડાને અમુક રંગની તોષ્ટ્ર શીત શોભે, અથવા અમુક રંગનું ભરત સારું દેખાય, એ વાત જાણવાની જરૂર છે, એ માટે શાળાઓમાં રંગની બાબતમાં વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પ્ર. ધ્વનિ. અત્યાર સુધી આપણે સાંદર્ભનાં લક્ષણ આંખને અનુ-

ધ્વનિ.

સરીને ઠલાં; એટલે કાનને અનુસરીને સાંદર્ભનું એક લક્ષણ
હોવાનું બાકી રહેલું. ધ્વનિ અથવા ઉચ્ચારમાં સાંદર્ભ

રહેલું છે. માણસની વાચા અને રાગ એ બે વાતો ધ્વનિમાં આવે છે.
રાગમાં પદ્ધતિના રાગ અને વાગ્ગમાંથી નીકળતા નાદનો સમાવેશ થાય છે.
વાચા વડે જેમ આપણા વિચાર ખીજાને જણાવીએ છીએ, તેમ તેથી
આપણી ભાગણીઓ પણ બતાવી શકાય છે. વિચાર સખ્દોથી જણાવાય
છે, અને ભાગણી સખ્દો તથા તે ઉચ્ચારવાની દબધી જણાવાય છે. સખ્દોમાં
ક્રોધપણું, ક્રોધપણું વિવેક, અવિવેક, લાજપણું, નિર્લજપણું રહેલું
છે, તે માટે વાપરતા અગાઉ વિચાર કરવો જોઈએ. બોલવાની દબ
વડે ભાગણીઓ વિશેષ જણાઈ આવે છે. ઉદ્વેગપણું, મનોવિકાર, સ્વાર્થ
વગેરેને વચ રાખવાનું કામ નીતિનું છે, પણ નીતિ એ ભાગણીઓમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ભાગણીઓ નાબુદ થાય અને તે નાબુદથી દર્શા-
વાય, એવી રીતે બાપાની દબનો વાપર થવો જોઈએ. ચાર બેઠાં હોય,
તે વખતે કાંઈ ઉપડતે સાહે કે ધાંડા પાડીને બોલે, તો તે ખીજાને ક્યાં
દેવાનો કે પોતાનોજ કકો ખરો કરાવવાનો વિચાર રાખે છે, અને તેની
ભાગણી ક્રોધ છે, એમ જણાઈ આવે. કાંઈ તીજી સાહે બોલે તો તે
મીઠજ છે, એમ માત્રમ પડે. નાક દુલાવીને બોલવું, એ ખીજાની
ભાગણીને દુઃખવવાનો યત્ન છે. ક્રોધ ભાવથી દિલસોજના અભાવ
જણાય છે. બવાં ચઢાવીને બોલવાથી ક્રોધાવેશ જણાઈ આવે છે. આવી
જાતની કાંઈ દબ છોકરામાં હોય, તો તે તબલવી જોઈએ. મધુરવાણી
અને બોલવાની દબમાં ગંભીરતા ને સખ્યતા વડે સ્વદેવની ભાગણીઓ
કેળવાય છે, અને ખીજાને આપણું બોલવું રહે છે.

ગાયન એ સહૃદયતાને માટે અગત્યનો વિષય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની

સાથે તેની ઉત્પત્તિ મનાય છે, અને તે દેવી ગણાય છે.

ગાયન

જે વિદ્યા પ્રાણીઓને વચ કરે છે, તે મનુષ્યની ભાગણી-

ઓને વચ કરે, એમાં નવાઈ નથી. સહૃદયતાનું મોટું સાધન ગાયન છે.
ગાયનમાં કવિતાનો સમાવેશ થાય છે. ગાયન અથવા સંગીત યાત્ર
આપણા દેશમાં પૂર્વે બહુ બેઠાયું હતું. ટેલકાકે કારણથી હાલ તેના
ઉપર અભાવ ચાલે છે, સામાન્યપણે લોકોમાં તેનો અભાવ હોવાથી

તે શાળાઓમાં ન આવે, એ દેખીતું છે. સર્વ સુધરેલા દેશોની શાળાઓમાં ગાયન આવેછે; અને તે આપણી શાળાઓમાં દાખલ થવાની જરૂર છે, કેમકે તે આનંદમાં વધારો કરેછે; લાગણીઓ નાજુક કરેછે, અને નીતિ-શક્તિને રરતે દોરેછે, પરંતુ સંભાળ લેવાની એ છે, કે ગાયનની મીઝે હલકી જાનની, મનોવિકારને ઉરકેરે એવી, કે અતિ-તિજનક હોવી ન જોઈએ. કરિતા પસંદ કરવામાં પણ આ જાનની સંભાળની જરૂર છે.

સહૃદયતાની કેળવણી શાળાઓમાં ખીજી જાતની કેળવણી સાથે જ થવી ખરી આપી શકાયછે. તથાપિ જેમ બુદ્ધિની કેળવણી આપતાં નીતિની જાગૃત આવે, ત્યારે તે ઉપર સહૃદયતા માટે શાળા-માં શું કરવું. ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, તેમ સહૃદયતાની વાત આવે, ત્યારે તે ઉપર પણ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જ્યાં કોઈ જાતની ખૂબી જણાય, ત્યાં તે દેખાડી આપવી, તથા જાળકને તે જોળી કાઢવા કહેવું. શાળાને સરસામાન, મહાન, મહાનની આસપાસના પદાર્થોની જોડવણ ને સ્થિતિ એવી જોઈએ કે જ્યાં જાળકમાં સહૃદયતા ઉત્પન્ન થાય. શરીર અને પોષાકની સ્થિતિ જેમ તંદુરસ્તી ને નીતિ ઉપર અસર કરેછે, તેમ તે સહૃદયતા ઉપર અસર કરેછે. સૌંદર્યતાને માટે કપડાંનો આકાર, રંગ, ઉપયોગ, અને પહેરવાની ધાટી ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. ટેવ અને રીતભાત પણ આ કેળવણી ઉપર અસર કરેછે. શિક્ષકના તોછડા, તીખાં ને લુકમનાં વેણ કહેવાની ટેવ હોય, તો છોકરાંમાં સામા થવાની, તોછડું બોલવાની, અને જડસા-પણાની ટેવ પડેછે. નીતિ અને સહૃદયતા બંનેને માટે સભ્યતાની જરૂરછે, માટે શિક્ષકે સભ્ય થવું અને છોકરાને સભ્ય કરવાં. હુકમ કરવા કરતાં ખુશ મિજાજથી કહેવામાં આવે, તો તેનો અમલ ખુશીથી થાયછે. બેસવાની, ચાવવાની અને બોલવાની દગ્ગ એવો જોઈએ, કે જે સામાને પ્રિય લાગે. ચોપડીઓ સાફ રાખવી અને એવી રીતે જોડવવી, કે જેનો ખર્ચ પડે, તે દુરત ગણી આવે. ચોપડીના પૂઢાં ગેવાં હોય, કે તે ઉપર ગમે તેવું લખેવું હોય, કે ચોપડીની અંદર ઘણીવાર નામ લખીને પાનાં બગાડ્યાં હોય, તો તે ખરાબ લાગે, એવી સમજ છોકરાંને આપવી. તેઓ પથર-પાટી ધોએવી ને સાફ રાખે, લખવામાં સ્વચ્છતા વાપરે, ગાંધી પાઠે નહિ, શાહી ઢાલે નહિ, લેખણ ખંખેરીને સાફીનાં ટપકાં પાડે

નહિ, એવી સંભાળ રાખવી. જેમવાની પાટલીઓ, કાળા પાટીઆ વગેરે સાફસુદ્ધ જોઈએ ભોંતોએ ને ગમે ત્યાં છોડવાને નામ લખવાની ટેવ હોય તે છોડાવવી, અને કામવાના કે ખડી ॥ નામ ભોંતોની સોભા બગાડે છે, એવી લાગણી તેમનામાં ઉત્પન્ન કરવી

ચિત્રવિદ્યા નક્કસ કરવામાં અને નવી બનાવટમાં સહાયતાનો

ઉપયોગ છે, એવું આપણે જણાવ્યું છે આ બંને કાર્ય

ચિત્રવિદ્યા ચિત્રવિદ્યામાં આવે છે, એટલે જે વસ્તુ જોઈ તેની આંખેડું

નક્કસ કરવી, કે કોઈ ઉત્તમ કે ખાસ જાતનો નમુનો મનમાં

ધારી તેની ઝમી ઉતારવી, એ ચિત્રવિદ્યાનું કામ છે, ધણી લોકોનું

માનવું એવું છે, કે એ વિદ્યા ચિત્રકારો કે તેવો કસબ કરનારને કામની

છે, પરંતુ એ માનવું ખૂન બોરેલું છે, કેમકે આ વિષયનું થોડું કે ઘણું

ગાન સોને હોવું જોઈએ એથી જેમ સહાયતાને ઉત્તેજન મળે છે, તેમ

હાથની રનાયુઓને કેળવવાથી તે તનને, અવલોકન શક્તિ વધારવાથી

મનને, અને આકારનું સૌંદર્ય ઉપજાવી સહાયતાને કેળવે છે તેના અપ

ધણા ધધાઓમાં ને ધણી વિદ્યાઓમાં પડે છે ચિત્રવડે હાથ કેળવાય છે,

તેથી લથુનારતા અક્ષર જલદી સુધરે છે, તથા જે જે ધધામાં હાથની

નાજીકાઈ જોઈએ, તે તે ધધા કરવાને તે વચરે લાયક થાય છે. પદાર્થની

નક્કસ કરવી, કે નવું ચિત્ર પાડવું, એમાં ઉચી જાતની અવલોકન

શક્તિનો અપ પડે છે. ધારી ધારીને જોયા વગર અને જોએતી બારીકીએ

ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર ખરે જિત્ર પડી રાકતું નથી પદાર્થ નિશાનના

સઘળા શાસ્ત્રોમાં તથા ધણીખરા યાત્રિક ધધામાં ખરા અવલોકનની

જરૂર પડે છે. વસ્તુઓને આંખેડું ચીતરવાનો યત્ન કરવાથી મથાદર્શ

ચિત્ર લેખનના નિયમો જોળી દેવાયેલા છે. નિયમોનો ઉપયોગ ચિત્ર

મદાવવામાં થાય છે એજ રીતે પદાર્થ ઉપર પડતા પ્રકાશ અને છાયાના

નિયમો શોધવામાં આવેલા છે તેમનો ઉપયોગ ચિત્રવિદ્યામાં થાય છે

રંગના બારીક જ્ઞાનનો ઉપયોગ ચિત્ર કાઢવામાં થાય છે, એટલે પદાર્થના

જલદા જૂદા ભાગોનો જેવો રંગ હોય, તેવો ચિત્રમાં મથાર્થ રીતે પૂરવો

જોઈએ ચિત્રકળાના જ્ઞાનથી સુદર વસ્તુઓને ચિત્રવાની ને માન આપ

વાની લાગણી પ્રદીપ્ત થાય છે જેમ તે વસ્તુઓમાં સૌંદર્ય જુએ છે, તેમ તે

પવિનતાની ખૂબસૂરતી જોઈ શકે છે, એ લે જે કાર્યો પવિત્ર કે નીતિમાન

છે, તે પસંદ પડે છે, અને જે કાર્યો અપવિત્ર કે અનીતિમાન હોય, તેના

ઉપર મિક્કાર ઉપજે છે. કોઈ મનુષ્ય દેખાવે બદશિક્ષ્ય છતાં તે જો સુચારુ સદ્ગુણ વડે પવિત્ર હશે, તો તે સુંદર લાગશે. આ ઉપરથી ચિત્રવિદ્યાનું જ્ઞાન ટેટલું જરૂરનું છે, તેનો સહજ વિચાર થઈ શકશે. સુધરેલા દેશોની શાળાઓમાં ચિત્ર એ અગત્યનો વિષય ગણી શીખવવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

નીતિની કેળવણી.

જેમ તનને અને મનને મજબૂત ને મોટું કરવા માટે કેળવણીની જરૂર છે, તેમ જાંત કરણ અથવા હૃદયને મજબૂત ને મોટું કરવા માટે પણ કેળવણીની જરૂર છે. માણસમા માણસ-પણું લાવવા માટે સર્વ પ્રકારની કેળવણી સપ્રમાણ અપાવી જોઈએ. એકલું તન કેળવીને અવમસ્ત બનાવ્યું હોય, તો માણસ એક જોશવર પ્રાણી સરખું તૈયાર થાય, પરંતુ તેનામા માણસાઈ આવે નહિ એકલું મન કેળવવાથી તે શુદ્ધિમાન થાય, પરંતુ શરીરની અશક્તતાને લીધે સંસારના કામને નિરૂપયોગી થાય. તન અને મન બંનેને કેળવો, પણ જો હૃદય તરફ લક્ષ ન આપો, તો એ બંને જાતની વધેલી શક્તિઓ માણસને ગમે તે રસ્તે દોરી જાય. શક્તિ માત્રને અંકુશની જરૂર છે. અલમસ્ત હાથી અંકુશવડે પાધરો આસે છે. વહાણને મુકાન ન હોય, તો શઠવડે ઉત્પન્ન થએલી શક્તિ તેને ગમે ત્યાં ધસડી જાય, કે વખતે કોઈ ખડક સાથે આઘાતી બાગી નાખે અંતઃકરણ એ અંકુશનું કામ સારે છે. માટે તે પોતાનું કામ બરાબર કરે, એવું કેળવણી વડે મજબૂત કરવું જોઈએ. નીતિની લાગણી એ હૃદય કેળવનાર છે (જુઓ નૈતિકમાન), અને માણસને ખૂબ માણસપણું આપનાર છે. એ વગર માણસની કેળવણી અપૂર્ણ રહે છે.

આપણે જણાવી ગયા છીએ, કે માણસમા સર્વ શક્તિઓ બીજ રૂપે જન્મથીજ મૂકાએલી છે લાગણીઓ અને ઇચ્છા બીજ રૂપે હોય છે, તેના અંકુર યોગ્ય સમયે અને ધૃષ્ટિ સંજોગમા ફૂટે છે, અને તે આગળ જતા વૃદ્ધિ પામે છે. છેક બચપણની અદર બાળકમા ધણી યોડી લાગણીઓ જોવામાં

આવેછે. વેદનશક્તિ જે સમયે દેખા દેછે, તે સમયથીજ બાળકમાં ચઢવા ન ચઢવાની એટલે ગમવાપણીની કે અણુમમાની લાગણી દાર થાયછે, અને જેમ જેમ લાવ અથવા ખાસ વધેછે, તેમ તેમ તે વધેછે; માટે તેમનો ઉપયોગ તે વખતથીજ કરી શકાય. અનુભવ, શિક્ષણ, અને નીતિની સમજની ખીલવટ વડે ખરા ખોટાની સમજ તદા ખરાને પસંદ કરવાની અને ખોટાને તગવાની જરૂરીઆત છોકરાંના મનમાં પેદા થાયછે; તોપણ કર્તવ્યની શુદ્ધિ જાણી ધીમે ધીમે થાયછે. પ્રથમ બાળક જાણ કરીને ત્રણ વાતથી દોરવાયછે. ૧. પોતાને માટે અરેથી, ૨, સત્તાથી, અને ૩. કાંચોથી થતા સુખ કે દુઃખથી. જે કરવાની પરવાનગી મળી હોય, કે ન કરવાનું ફરમાન થયું હોય, તે વડેજ ખરા ખોટાના વિચાર તેના મનમાં આવેછે; પરંતુ ધીમે ધીમે તેનામાં સ્વતંત્રતાનો અંકુર ફૂટવા માડેછે, એટલે તે પોતાની ઇચ્છા વડે તે પસંદગી કરેછે, અને અમુક માર્ગે ચાલવાનો નિશ્ચય કરેછે. આ શક્તિ ધીમે ધીમે વધેછે. તેને ઉત્તેજન આપવું, અને ખરે રસ્તે વાપરતાં શીખવવું, એ શિક્ષકનું કામ છે. જેમ અમુક કાર્યથી સુખ દુઃખ અનુભવતાં છોકરૂં શીખેછે, તેમ અમુક વર્તનથી આમળ જતાં તેવું પરિણામ સુખરૂપ થશે કે દુઃખરૂપ, તે જાણવાની તેનામાં શક્તિ આવવી જોઈએ. તેમ પોતાનું કર્તવ્ય જાળવવાથી મળતું સુખ એ સર્વથી ઉચી જાતનું છે, એ તેણે જાણવું જોઈએ. જેની અસર તાત્કાલિક થાય, તે બાળક ઝટ સમજેછે, પરંતુ લાંબી મુદતે આવનારાં પરિણામનો વિચાર કરવાની શક્તિ મોટી આવેછે, માટે સારી ખીલવટ અને સારો અનુભવ થતા સુધી તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, એ વાત શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

લેન્દન નીતિના સંબંધમાં ચાર શક્તિ જતાવેછે. ૧. ઉપક્રમ શક્તિ

એટલે ધરાદા, મનોવૃત્તિઓ અથવા ખીજે જે માર્ગે કૃતિ ઉત્પન્ન થાયછે તે. ૨. વિધિસ્થાપક શક્તિ, એટલે નેતિક શુદ્ધિ અને વિવેકના વ્યાપારથી કોઈ કૃતિ સારીછે કે ખોટી અને તે કરવી કે ન કરવી, એવો જે નિશ્ચય કરાયછે તે.

૩. વહીવટી શક્તિ, એટલે ઇચ્છાની શક્તિ, જે વડે શુદ્ધિ અને અંત કરણે કરેલા દરાવને વળગી રહેવાયછે, અને અમલમાં અણુાયછે તે. ૪. વિચાર શક્તિ, જે વડે પૂર્વના વિવેક વિચારને અનુસરીને કૃત્યનું પરિણામ સ્વિકારાયછે, અને હવે પછીનાં કૃત્ય ઉપર જેની જાણ અસર ચાલેછે તે. ૫.

નીતિના સં-
બંધમાં ચાર
શક્તિઓ

શક્તિઓ ઉપર બહુવિધ વારે વારે ધ્યાન આપવાનું છે. જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે, તેમ તેની શક્તિઓ વૃદ્ધિ પામે છે. શક્તિઓની સ્થિતિ ઉપર નજર રાખીને તેમનો ઉપયોગ કરવાનો છે. દાખલા તરીકે જ્યાં સુધી વિધિસ્થાપક શક્તિ ખીલી ન હોય, ત્યાં સુધી કંઈ કરવું સારું છે કે મોટું, તેના નિશ્ચય કરવાને તે શક્તિમાન નથી. એવે પ્રસંગે અમુક કરો કે અમુક ન કરો, એટલુંજ તેને કહેવું જોઈએ, અને તે આપણા કહેવાને માન આપી તે પ્રમાણે અમલ કરશે. વહીવટી શક્તિ ખીલી વગર બાળક પોતે કરેલા નિશ્ચયને વગમી રહી શકતું નથી, તેમ તેનાથી તેના અમલ દરમ્યાન ને હમેશા થઈ શકતો નથી. તેનામાં એ શક્તિને અંકુર ફૂટ્યા પછી શિક્ષક તેને વારે વારે સમજાવે, ને ટકોરતો રહે, તો એ શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે.

નીતિની કેળવણી ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન આપવાનું ? એ કામ વાસ્તવિક રીતે બાળકનાં માથાપે કરવાનું છે. જેના સંગમાં બાળક ઉઠે છે, અને રાતદિવસ રહે છે, તે તેની નીતિ અનીતિના જવાબદાર છે. નિશાળે મૂક્યા પછી પણ બાળક ઘણો વખત ઘેર રહે છે, માટે તે ઘેર સદાચરણથી ચાલે, અને સારું મોટું સમજે, એ જોવાની ફરજ માથાપની છે. આ વાત ખરી છે; પરંતુ માથાપ પોતાની ફરજ જોઈએ તેવી અદા કરતાં નથી એ માટે, નીતિનું શિક્ષણ એ કેળવણીનો ભાગ છે એ માટે, અને બાળક જેટલો વખત નિશાળમાં રહે, તેટલો વખત તે સદાચરણથી ચાલે, અને સારું મોટું સમજે, એ જોવાની ફરજ શિક્ષકની છે એ માટે, તે નીતિની કેળવણી આપવા જોઈએ છે.

નિશાળે આબ્યા પછી બાળકની સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે. સદ્વાસમાં ન આવેલા ને ન જોએલા એવા ઉપરીના હાથ તળે તે મૂકાય છે, અને તેના હુકમને તે તાળે ચાલે. સદ્વાસમાં ન આવેલા ને ન જોએલા એવા જોડીઆના સંગમાં તેને રહેવાનું થાય છે. તેઓના સ્વભાવથી ને રીતભાતથી તે વાકેફ હોતું નથી. નવી નવી રમતોમાં, વાતચિતોમાં ને કાર્યમાં તેને સામેલ થતું પડે છે. પોતાથી મોટા હોય તેમના કહેવા પ્રમાણે તે ચાલે છે, અને તેમની રીતભાતને તે અનુસરે છે. વળી બહુવિધ

નીતિ ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન આપવાનું પડે.

નિશાળે આબ્યા પછી બાળકની સ્થિતિને શિક્ષકની દેખરેખ

તરફ તેનું વિશેષ ધ્યાન જતાં તે વધારે વિચાર કરવું જાય છે, અને નિયાજના કામના ને વ્યવસ્થાવડે તે નિયમિત ને વ્યવસ્થિત થવું જાય છે. ઘેર ફરવું, ત્યારે તે માખાપ, લાઘ્ય માંડુ વગેરે ધરનાં માણસો જેમં કહે તેમ કરવું, અને તેમની સાથ ચલકતવું અનુકરણ કરવું. તેઓ જે સારાં ને કાળજીવાળાં હોય, તેા ખાજક સારું નિવડે, અને તેઓ જે નકારાં ને ખિન કાળજીવાળાં હોય, તેા તે નકારું નિવડે. નકારું ખાજક નિયાજે આજ્યા પછી પોતાના સોજતીઓને બગાડે છે, અને તેથી નિયાજને એક રીતે તુકસાન કરે છે. એવા ખાજક ઉપર નજર રાખવાની અને તેમને મુધારવાની જરૂર રાજાના ને ખીજાં છોકરાંના દિલની ખાતર પણ છે, એમ શિક્ષકને જણાશે. રાજાના નિયમ અને વ્યવસ્થા સાચવવાનો આધાર છોકરાંની એકંદર નીતિ ઉપર રહેલો છે. યોડાં છોકરાં પણ અનીતિવાન હશે, તેા રાજાના નિયમો તૂટશે, વ્યવસ્થા બગડશે, અને પરિણામે રાજાનું પરિણામ પણ ખરાબ આવશે; કેમકે જ્યાં અનિયમિત-પણું અને અવ્યવસ્થા છે, ત્યાં શીખવવાનું કામ રૂડી રીતે ચાલી જ ન શકે.

નીતિ માટે છોકરાંની નીતિ માટે શિક્ષકે નીચેના ઉપાય લેવાના છે.
લેવાના ઉપાય.

૧. વર્ગમાં કામ ચાલવું હોય, ત્યારે તેમનું વર્તન તપાસવું, એટલે તેઓ બહુવા તરફ ધ્યાન આપે છે કે કેમ, ખીજા સાથે કેમ વર્તે છે, જુદું બોલવાથી ને નકલ કરવાથી અસગ રહે છે કે કેમ, સ્વાર્થી ઘણ ખીજાનું વકાવે છે કે શું, પોતાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘે કે કેમ, રાજાના નિયમો સાચવે છે કે નહિ, તે જોવું. રાજાના વખતમાં ધણું કરીને નીતિનાં આટલાં તત્ત્વોનો ખપ પડે છે, અને તે ખાજકથી સમજાવ એનાં અને તેમનાથી પગાય એવાં હોય છે.

૨. છૂટીના વખતમાં કે નિયાજ બહાર હોય, ત્યારે પણ ખાજક ઉપરનાં તત્ત્વો ઉપર ધ્યાન રાખી પોતાનું આચરણ ચકાવે છે કે કેમ, તે ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન આપવું. રમતના વખતમાં ને અખાડાની કસરતો થતી હોય, ત્યારે શિક્ષકે હાજર રહેવું જોઈએ. તેમની હાજરીજ છોકરાંને આડે માર્ગે જતાં

નિયાજ
બહારનું
વર્તન.

અટકાવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ જ્યારે કોઈ અણગમતો (રાયડી બંદે) કે ખોટી તકરાર કરે, ત્યારે તેનું શામાટે ખોટું છે, તેની સમજ પાડી તેને ખોટા માર્ગથી અટકાવવું જોઈએ. રમતમાં જૂઠું કે વાંકું બોલવાની લાલચ બાળકને બહુ થાય છે, પરંતુ એ મહા દુર્ગુણ અટકાવવા માટે શિક્ષક પ્રથમથીજ લક્ષ આપવું જોઈએ. કોઈ પણ દુર્ગુણે ધર ક્યું, એટલે તે નીકળવો મુશ્કેલ પડે છે, માટે છોકરાના કુમળા હૃદયમાં તે પ્રવેશ થવાનું ન પામે, તેને માટે ઇલાજ લેવાની ફરજ માખાપની ને શિક્ષકની છે.

૩ છોકરાં મોટાનું અનુકરણ કરે છે, તેથી મોટાની ખોડખાંપણો ને અવગુણો તેમનામાં ઢાખલ થાય છે, એટલા માટે શિક્ષક શિક્ષક નીતિ. પોતે ખોડખાપણ વગરના ને સદ્ગુણનો નમુનો હોવો જોઈએ. ના નમુનો જોઈએ. શિક્ષકમાં પગ હલાવવાની, આખ મચમચાવવાની, બોવવામાં નકામા શબ્દ વારે વારે ઉમેરવાની, અવિવેકી કે બિભત્સ વેળુ બોલવાની ખોડ હોય, તો તેની નકલ છોકરાં કરે છે. શિક્ષક પોતે અનિયમિત, આળસુ, જૂઠાબોલો, સ્વાર્થી, અન્યાયી કે નિર્દય હોય, તો વિદ્યાર્થીઓ તેવા અવગુણુ યોડા કે ધણા ઢાખલ થાય છે.

૪. છોકરાં જ્યારે ખોટું કામ કરે, ત્યારે શું કરવું ? કેટલાક શિક્ષક તેમને બારે ઇપકા દે છે, કે સખત માર મારે છે; વળી કેટલાક દવાળુ કે બે-રકાર શિક્ષક એવે પ્રમત્રે કંઈજ કરતા નથી; પરંતુ એ બંને માર્ગે વાધા બરલા છે. શિક્ષા સખ ધે યોગ્ય સ્થળે કટંગમાં આવશે. શિક્ષકની નાપસંદગી અને નારાજપણું એજ વિદ્યાર્થીને કુમાર્ગથી અટકાવનાર મુખ્ય સાધન છે. આનોઈડના વિદ્યાર્થીઓ કહેતા, કે “આનોઈડના મો આગળ જૂઠું બોલવું એ પાપ છે.” આની હિચ સમજ જો વિદ્યાર્થીના મનમાં શિક્ષક લાવી શકે, તો તેને ખરેખરો કુલજ ને કુતેદમંદ શિક્ષક સમજવો. જ્યારે પોતાનાથી કંઈ પાપ થઈ ગયું હોય, ને જેવી લાગણી શિક્ષકને થાય, તેવીજ લાગણી વિદ્યાર્થીથી થઈ ગએલા પાપને માટે શિક્ષકને થાય, તો તેની અસર વિદ્યાર્થી ઉપર થવા વધારે રહેજ નહિ. શિક્ષક આપણા શુભેચ્છક છે, અને આપણું સારું ચલાવે છે, એવી સમજવડે વિદ્યાર્થીઓ તેની મરજીને અનુસરનારા જરૂર થાય છે.

૫. દાખલા દૃષ્ટાંતવડે નીતિનું શિક્ષણ સારું મળે છે. ઇસપ નીતિની બંને બીજ વાતો એવા હેતુથી જોડેલી હોય છે. ગામમાં કે દાખલા દૃષ્ટાંત ગામની આસપાસ સારા કામ કરનારને મળે ના સુખના કે નહારા આચરણ આચરનારને પડેલા દુખના દાખલા બાળકના મનને અસર કરે છે ઇતિહાસ એ દૃષ્ટાંતરૂપે નીતિ શીખવવાનું મોટું સાધન છે, માટે તે શીખવતી વખતે તેનો લાભ અવશ્ય લેવો.

૬. વાચનમાળામાં કે બીજે ઠેકાણે નીતિના પાક આપેલા હોય, તે નીતિના પાકોની સમજૂતી વખતે નીતિના તત્વો સારીપેઠે સમજાવના ને ઓછાના મનમાં દસાવવા. નીતિના પાક એકના વચાની જવના નથી દાખલા દૃષ્ટાંત આપીને દરેક તત્વનું ખરું સ્વરૂપ ઓછાના મનમાં દસાવવું. ઇચ્છીવાર બોનાવાથી કે વાપરવાથી જરૂરના સૂત્રો તેમને મોટે થઈ જાય તો તે હમેશા માટે રહેશે.

૭. પોતાના કર્તવ્ય સમજવા, ને અદા કરવા, એ મનુષ્ય માનની ફરજ છે બીજાને ખુશી કરવા, બીજાથી માન મેળવવા, કે કર્તવ્ય કરવાની ફરજ છે લાભની પ્રાપ્તિ થવા ખાતર કર્તવ્ય કરવાના નથી, પરંતુ તે કરવાની પોતાની ફરજ છે-અધરની આગ છે, એ વાત બધાનારના મનમાં દબ કરવી જોઈએ.

૮. બીજા વિષયોની માફક નીતિ પણ સયોગીકરણની રીતે શીખવાય છે જાણીતા દાખલા દૃષ્ટાંત વડે અમુક કરવા ન નીતિનું શા શૈક્ષીય જ્ઞાન કરવાની બાળકને વધારે સમજ પડે છે. જેનું પરિણામ તાર્કિક આવે, અને જાણકને તેનો અનુભવ થાય, તે વાત તેના મનમાં દબ થાય છે આ સર્વ નીતિની કળા કહેવાય એ કળા જે શાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખે છે, તે શાસ્ત્રનું પરિણામ જ્ઞાન થવું જોઈએ, એટલે દાખલા દૃષ્ટાંત વગેરે ઉપરથી જે નીતિના નિયમો નીકળે છે, તેની તેને સમજ પડવી જોઈએ આ પ્રમાણે નીતિનું શૈક્ષીય જ્ઞાન ઓછા મોટા થાય ત્યારે ઉપના વર્ગોમાં આપવાથી હીક પડે છે બીજા શાસ્ત્રોની પેઠે નીતિશાસ્ત્ર એ શુદ્ધિનો જોરાક થઈ પડે છે, ત્યાં તે નીતિના ચિંતાર દબ કરે છે. પરંતુ સિદ્ધાંતો જે ખાસ લક્ષમાં લેવાનું છે, તે એ કે નીતિના નિયમો કાઢી વચમાં જાણકને જોખાવાથી લાભ થતો નથી. અર્થ વગરના વાક્યો સમજ્યા વગર પોપટની પેઠે જોખી રખાવવા, તે નિરપયોગી છે.

મનુષ્યનાં કર્તવ્ય જેને આપણે નીતિ કે નીતિધર્મ કહીએ છીએ, તેની પૂરી માહિતિ સર્વ શિક્ષકમાં જોવામાં આવતી નથી, માટે તે અત્રે આપ્યાં છે. એ દર્શવ્યેના ત્રણ ભાગ પડે છે. ૧. ઇશ્વર પ્રત્યેનાં, ૨. પોતા પ્રત્યેનાં અને ૩. લોકો પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય. ઇશ્વર પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય એ ધર્મનો ભાગ છે, તેથી તેમને પવિત્ર ધર્મ કહે છે, તેની માહિતિ ધર્મની કેળવણીમાં આગળ આપી છે. પોતા પ્રત્યેનાં કર્તવ્યને સ્વધર્મ કે આત્મધર્મ કહે છે. સ્વચ્છતા, ઉદ્યોગ, પરહેજ (પરિભિનતા), કરકસર, ધૈર્ય, સંતોષ, વિવેક (અમમ્ભુદિ), સહનશીલતા (સમ્પૂર્ણ), સમતા (સુખ દુઃખ વિશે સમવૃત્તિ), વ્યવસ્થા (ગોઠવણ), સત્યશીલતા, સ્વપરીક્ષા, સ્વસુધારો, જીતેન્દ્રિયપણું અને સંયમ (મન મારણ), એ મુખ્ય સ્વધર્મ છે. લોકો પ્રત્યેના ધર્મમાં પ્રથમ કુટુંબ ધર્મ આવે છે; તેમાં પુત્ર ધર્મ, શિષ્ય ધર્મ (ગુરુ પિતા સમાન છે માટે), ભાંડુ ધર્મ, દંપતી ધર્મ (પતિ પત્નીના પરસ્પર ધર્મ), અને સ્વામી ધર્મ (શેઠ કે ઉપરીના ચાકર નોકર પ્રત્યેના ધર્મ) નો સમાવેશ થાય છે. લોકો પ્રત્યેના બીજા ધર્મોને સામાજિક ધર્મ કહે છે, અને તે કુટુંબનાં તેમજ બીજા સર્વ મનુષ્યોને લાગુ થાય છે. આમાં રહેલું, સ્વદેશહિતેચ્છા, દેશાભિમાન, સભ્યતા, કૃતજ્ઞતા, પરાપકારભુદિ, નમ્રતા (સૌમ્યતા), પ્રમાણિકપણું, મોટું મન, અને ન્યાયભુદિ એ મુખ્ય સામાજિક ધર્મ છે.

પ્રકરણ ૨૮

ધર્મની કેળવણી.

બુદ્ધિની કેળવણીમાં સત્યતા અસત્યતાનો વિચાર થાય છે; સહૃદયતાની કેળવણીમાં સરસાઇ નરસાઇનો વિચાર થાય છે; નીતિની ધર્મ ૩૬. કેળવણીમાં ખરા ખોટાનો વિચાર થાય છે; અને ધર્મની કેળવણીમાં પુણ્ય પાપનો વિચાર થાય છે. નીતિનું આચરણ જ્યાં સુધી શ્રદ્ધા અથવા કર્તવ્ય સમજીને કરવામાં આવે, ત્યાંસુધી તે નીતિધાત્મનો વિષય રહે છે; પરંતુ જ્યારે તે ઇશ્વરનું દરબાન સમજીને એટલે પવિત્ર ગણીને કરવામાં આવે, ત્યારે તે ધર્મનો વિષય થાય છે. આવા અર્થમાં

નીતિ એ ધર્મનો ભાગ થાય છે, અને તેનું ગૌરવ વધે છે. બુદ્ધિ આંદની કેળવણી થતું કરીને જગતના વિચાર ચલાવે છે, ત્યારે ધર્મની ડેળવણી અંતરાન, ક્ષણિક, અને અસ્થાયી જગતને હોડી દઈ તેના દબાણથી કે તેની પીડાથી માણસને મુક્ત કરે છે; તે આત્મા પામે ચૈતન્યનો વિચાર કરાવે છે, અને સાનું આદિ કારણ, મહાતત્ત્વ, અને મોટું ચૈતન્ય જે પરમાત્મા તેની તરફ તેને વાળે છે. મનુષ્યના આત્માની ઉન્નતિ અને મુક્તિ કરાવનાર ધર્મ છે.

આ રીતે ધર્મ સાથી વધારે અમલનો છતાં તે ઉપર માણસ કેટલું દુર્લક્ષ રાખે છે ! શાળાઓમાં ખાસ કરીને કેળવણી બુદ્ધિની અપાય છે, અને નીતિ તથા સહૃદયતા ઉપર કેટલુંક લક્ષ અપાય છે; પરંતુ ધર્મને મારે બાગ્યેજ કંઈ કરવામાં આવે છે.

સરકાર ધર્મના કામમાં વચ્ચે પડતી નથી, તેથી સરકારી કે સરકાર હરતે ચાલતી શાળાઓમાં ધર્મને દાખલ કરવામાં આવતો નથી. સરકારનું એ પગલું હજીપણ ભરેલું ને સકારણ છે. રાજ્ય પ્રજાનો અથવા આખી પ્રજાનો એકજ ધર્મ હોય, તો શાળાઓમાં તેની ડેળવણી આપી શકાય. પરંતુ જ્યારે પ્રજામાં અનેક ધર્મ ને પંથ ચાલતા હોય, ત્યારે કયા ધર્મની કે પંથની કેળવણી શાળામાં દાખલ થઈ શકે ? આ કારણથી શાળાઓમાં ધર્મનું જ્ઞાન મળે નહિ, ત્યારે બાળકને એ જ્ઞાન મળે કયાથી ? બીજા જ્ઞાનની પેઠે આ જ્ઞાન પણ શરૂઆતમાં માળાપથી મળવું જોઈએ; અને શાળાઓમાં તે અપાતું ન હોય, તો માળાપે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. પણ ઘણાં માળાપ ધર્મથી અજાન હોય છે, અને જેઓ જ્ઞાન ધરાવતાં હોય છે, તેઓ બાળકને ધર્મની કેળવણી આપવાની દાળછ કવચિતજ રાખે છે છોકરાં પ્રત્યેની પોતાની મોટી ફરજ અડા કરવામાં માળાપ પગલ પડે, એ ચઢાવા લાયક નથી. ધર્મની કેળવણી આપનારું ખરું કામ ધર્મોપદેશકો ને આચાર્યોનું છે, પરંતુ તેઓ પણ પોતાની ફરજ બાગ્યેજ જાનવે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના અનેક ફાંટા હોવાથી વિલાયતમાં પણ ધર્મની કેળવણી આપનારું કામ સરકાર માથે લેતી નથી. જૂદા જૂદા પંથવાળા અને તે પથોને લગતી રદવાએલી મંડળીઓ આ કાર્ય કરે છે; એટલે તેઓ પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિ પાક શાળાઓ (ટ્રેનિંગ કોલેજો) જૂદી કાઢીને તેમાં ખાસ શિક્ષક તૈયાર કરે છે,

અને પોતાની શાળાઓ તથા રવિવાર-શાળાઓમાં એવા કેળવાએલા સિક્ષકો પાસે બાળકોને ધર્મનું જ્ઞાન અપાવે છે. જૂદા જૂદા પંથવાળા શ્રીમન લોકો ધારે, તો વિધાયત જેવી યોજના અહીં પણ ઉઠાવી શકે એમ છે,

બીજી શક્તિઓની પેઠે ધર્મ પણ મનુષ્યમાં બીજરૂપે રહેવો હોય છે. કેળવણીવડે ધર્મની લાગણી વૃદ્ધિ પામે છે, તર્કશક્તિવડે ધર્મનું શિક્ષણ કમવાર અપાવું ને. મર્મ સમજાય છે, માટે ધર્મનાં ત્રણ પગથીયાં-લાગણી, વેદન અને મર્મગતા મનાય છે. એ પગથીયાંને અનુસરીને બાળકને ધર્મની કેળવણી આપી શકાય. જેમ તેની શક્તિ વધે, તેમ તે પગથીઆવાર ચઢી શકે છે. જે તેને એકજ પગથીએ રહેવા દઈએ, તો બાકીનું ચઢવું જ્ઞાન તેને ન મળે. જે તેની શક્તિનો વિચાર ન કરતાં પગથીઆનો ક્રમ છોડી દઈએ, તો શિક્ષણ બાળકના મનમાં ઠસવું અશક્ય થાય.

પ્રથમ બાળકના મનમાં લાગણી ચાપ છે, એટલે પરમાત્મા જેવું કંઈ છે, એમ તેને લાગે છે. માળાપના કે બીજાના એવા વિચાર સામજીવાદી એ લાગણી ઉરકેરાય છે. તર્ક શક્તિનું બળ વધે છે, ત્યારે તે પરમાત્મા સળધે કંઈ કંઈ તર્ક પામે છે. પરમેશ્વરના સ્વરૂપ વિષે કે તેની શક્તિ વિષે તેને અનેક તર્ક ચાપ છે. ધણીવાર માળાપના વિચારને તે અનુસરે છે; એમ છતાં ટેટલીકવાર તે પોતાના તરંગ જૂદા પણ બાધવા મંડી જાય છે. ધર્મનાં પુસ્તકોમાં વર્ણવેલી વાર્તાઓ, દત્તકથાઓ, આખ્યાનો વગેરે તેના તર્કને મદતગાર ચાપ છે જ્યારે તે ત્રીજે પગથીએ ચઢે છે, એટલે વિચાર કરવું અને ન્યાય શુદ્ધિ વાપરવું ચાપ છે, ત્યારે તેની તર્કશક્તિના ધણા તરંગ તેને ખોટા લાસે છે, તેને લાગે છે, કે ઇશ્વરને મનુષ્ય જેવો, પ્રાણી જેવો કે કોઈ બીજા આકારનો કલ્પવો, એ જૂન છે. ચેત-ચને આકાર ન હોય, એને જે સચરાચર બ્યાપી રહ્યો છે, તે અમુક આકારમાં રહી શકે નહિ, એમ તેને વિચાર કરતા લાગે છે ધર્મના ઇતિહાસ તપાસતા પણ જણાય છે, કે મનુષ્ય જાત આવીજ રીતે ચર્યાતથી ધીમે ધીમે અને પગથીઆવાર ધર્મના વિચારમાં આગળ વધેલી છે. એટલા માટે બાળક ધર્મની લાગણીથી

આગળ વધીને તર્ક કરવા લાગે, તે અટકાવવા કે દબાવી દેવા, એ ભૂલ છે. એમ કરવાથી તે ધર્મની બાબતમાં આગળ વધી શકતું નથી. જેમ, ગરજા કાઢતાં કાઢતાં કોઈ અક્ષર કે ચિત્રનું સ્વરૂપ હાથ લાગેછે, તેમ ઇશ્વર વિષે ગમે તેવા વિચાર કરતાં કરતાં આખર તેનું ખરું સ્વરૂપ, ખરા ગુણ, અને ખરી શક્તિ હાથ લાગેછે, અનેક દેવમાંથી એક દેવ સિદ્ધ થાયછે, અને સાકારમાંથી નિરાકાર સ્વરૂપ સ્થાપન થાયછે.

ધણીવાર એમ કહેવામાં આવેછે, કે ધર્મ એ થડા અથવા આસ્થાનું પરિણામ છે, માટે તે વિષે વડિલ કે ગુરુ જે કંઈ કહે, તે તેને ક્યારે કંઈ શાને આપવું' શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્ય રાખવું; કારણ પૂછવાં નહિ, અને વિચાર કરવો નહિ. ધર્મની બાબતમાં થડા મોટી વીજ છે ખરી, તેમ જ્યાંસુધી બાળક પોતે વિચાર કરવાને શક્તિમાન થાય ત્યાંસુધી તેને વડિલ કે ગુરુ કહે તે વાતો (જ્ઞાનની તેમ ધર્મની) માન્ય રાખવાની જરૂર છે; તથાપિ એથી એમ નથી દરતું, કે-માથુસે પોતે ધર્મ વિષે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાજ નહિ, અને જ્યાં સંકા પડે ત્યાં કારણ પૂછીને ખાત્રી પણ કરવી નહિ. સ્વતંત્ર બ્યકિન તરીકે દરેક મનુષ્યને તર્ક અને વિચાર કરવાની છૂટ છે. જ્યાં તે ભૂલ દરે, ત્યાં તેને ખરો રસ્તો બતાવવો, અને જે તેના જાણવામાં ન હોય, તો શીખવવું, એ કામ વડિલનું ને ગુરુનું છે. ધર્મનો વિષય ગૂઢ છે, તથાપિ તે કમે કરીને અને માથુસની શક્તિ ઉપર નજર રાખીને શીખવાય, તો તેના મર્મ ઘોડો કે ધણો સમજી શકાય. વિચારશક્તિ મોટી વયે ખીલે છે, તેથી બાલ્યાવસ્થામાં વિચાર વડે ધર્મનું જ્ઞાન આપવું, એ અશક્ય જેવું છે. ધર્મનું સૌથી ચઢતા પ્રકારનું જ્ઞાન, જેને અધ્યાત્મજ્ઞાન અથવા ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન કહેછે, તે માત્ર બુદ્ધિમાન મનુષ્યને પ્રાપ્ત છે, માટે તે બાળકની કેમવણીનો વિષય નથી તર્કશક્તિ ને વિચારશક્તિ ખીલતા અગાઉ બીજી બાબતોમાં જેમ કારણો બતાવ્યા વગર અમુક વાત કહેવામાં આવેછે, અને બાળક તે ગ્રહણ કરેછે, તેમ ધર્મ સંબંધે પણ અમુક બાબતો કારણ બતાવ્યા વગર કહેવામાં આવે, તે બાળક ગ્રહણ કરેછે. જ્યારે તે વિચાર કરતું થાય, ત્યારે બતાવેલા અમુક મતનાં કારણ ને તેની જરૂરીઆતને તે વિચાર કરેછે, અને આગળ જતાં તે અનેક મતોનો મુકાબલો કરી તેમાંથી ખરું ને જરૂરનું કંઈ તે પોતાની શક્તિથી બોલી કારેછે.

ધર્માંચરણની કેળવણી સંબંધે પ્રેક્ષિત રાસનકાંઠા સંસ્કાર, મં-
 પ્રો. રાસન ત્રોપદેશ, અને સમાધાન એ ત્રણ બાબતો બતાવી તે વિગે
 કાંઠાના વિ નીચેના બાવમા પોતાના વિચાર જણાવેછે.
 ચાર

સંસ્કાર-ધર્મની લાગણીને માટે નીતિની પ્રથમ જરૂરછે; કેમકે તે
 સંસ્કાર વગર ધર્મના ખરે વિચાર થઈ શકતો નથી. કેવળ નીતિ-
 શાસ્ત્રની નજરે જોતા માણસને તે વડે પોતાની ફરજને
 વિચાર થાયડે; પરંતુ તેને ધર્મશાસ્ત્રની નજરે નિહાળતાં તે વડે હૃદય
 ધ્રુવજાનો વિચાર થાય છે, અને પોતાનું સર્વ કામ હૃદય પ્રિત્યર્થે કરવાનું
 છે એમ લાગેછે; એટલે નીતિશાસ્ત્રમા જે ખર્ચ મનાવું, તે ધર્મશાસ્ત્રમાં
 પવિત્ર (પુણ્ય) ગણાયછે, અને નીતિશાસ્ત્રમા જે ખોટું મનાવું, તે
 ધર્મશાસ્ત્રમા અપવિત્ર (પાપી) મનાય છે. સાઈ કરવાથી મહા પિતા
 હૃદય સાથે જોડાવાય છે, અને ખોટું કરવાથી તેનાથી વિમુખ થવાય છે,
 એ વાત છોકરાના મનમા ઠસવાથી તેને ધર્મનો સંસ્કાર થાય છે. એથી
 તેની નીતિ દૃઢ થાયછે, અને તેના વિચાર ધ્રુવર તરફ વળે છે.

મંત્રોપદેશ-અમુક ધર્મ કે પંથનો મંત્રોપદેશ તે, તે ધર્મ કે પંથની
 મંત્રોપદેશ પૂજા ને બજન કીર્તનની વિધિને અવલબે છે, અને તેથી
 ધર્માંચરણની શરૂઆત થાયછે. પૂજા આદિ કરવાની વિધિ
 દરેક ધર્મમા જુદી હોયછે. ધર્મની કેળવણીથી બાળક
 અહંમત્વ તજતા શીખેછે. પૂજા આદિની વિધિથી પ્રાર્થના ને બજન
 કીર્તન વખતે, સેવા પૂજા વખતે, અને ધર્મોત્સવ વખતે ધર્મની લાગણી
 કેમ બતાવવી તે વગેરે બાળક શીખેછે. પરંતુ આ વિધિઓ પોતેજ ધર્મ
 છે, એવા ખોટા વિચાર તેના મનમા ન ઉત્પન્ન થાય, એ કેળવણી આપ
 નારને જોવાનું છે. વિધિઓ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે, અને તેટલા પૂરતી
 તેની કીંમત છે.

સમાધાન-મનાદિમા કે પૂજાની વિધિમા ગરક થઈને માણસ
 સતોષથી ને શાન્તિથી રહી શકે, એ શક્ય છે; પરંતુ
 સમાધાન ઘણે ભાગે માણસો સસારના કાર્યોમા પડીને એનું પરિ-
 છામ લાવેછે, કે જે વડે તેમનું અવિધ્ય બધાયછે, અને પોતાની

સ્થિતિના સખત ફેરફાર વડે તેમને ધર્મની સત્યતા સમજાય છે. તેઓ અનેક બનાવોથી ધસડાઈને ફેટલાંક કૃત્ય અજાણતાં કરે છે, અને ફેટલાંક કૃત્ય પોતે જાણીને કરે છે. જે ન કરવું જોઈએ તે કરવાથી, કે જે કરવું જોઈએ તે ન કરવાથી માણસ પોતાના કૃત્યનો જવાબદાર થાય છે. સંસારમાં તેને સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતા બંનેનો અનુભવ થાય છે, એટલે ફેટલીકવાર તે ધારે તે કરી શકે છે, અને ફેટલીકવાર તેનું ધાર્યું થઈ શકતું નથી. એમ છતાં તેનામાં રહેલો આત્મા જગતની મોહજગથી વિરક્ત થઈ મોક્ષ તરફ વળવાનું કરે છે. કોઈ વાર તેને જૂતકાળના બનાવોના વિચાર આવે છે, અને હવે માત્ર તેમની યાદગીરી રહી છે, એમ લાગે છે. કોઈ વાર તેને લાગે છે કે જૂનકાળની જીંદગી કરતાં જે જીંદગી તેણે સ્વતંત્રપણું મેળવવા માટે ગાગવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે ચઢિયાતી છે. આ રીતે જૂનકાળમાં જની ગએલી સ્થિતિ કરતાં વધારે સુંદર સ્થિતિમાં આવવા સારું નિર્ણય જીંદગીનો વેપ બદલવો, એજ જીંદગીનું સાક્ષ્ય છે, એટલે “ભૂત્યા ત્યાંથી ફરી ગયું,” અથવા જે વર્તન ચૂક ભરેલું લાગે તે બદલવું. અનુભવ વડે માણસને પોતાની ખોટાને જૂનો માલમ પડે છે. જ્યારે જ્યારે તે માલમ પડે, ત્યારે ત્યારે તેમને સુધારી સુમાર્ગે ચાલવું. સંસારમાં રહેવાથી વખતે જોડાં કાપ્યો થઈ જાય છે, માટે તેથી વિરક્ત થવું એ કંઈ જીંદગીનું સાક્ષ્ય નથી; કેમકે એવું કરવાથી માણસ પોતાની સ્વતંત્રતા તજે છે, સ્વભાવસિદ્ધ રહેલી પ્રવૃત્તિ વહેતી ચૂકે છે, અને પોતે પોતાને ધિક્કારે છે. વળી જેઓ નીનિ અનીતિનો વિચાર કર્યા વગર ગમે તેવાં કામ કરે છે, તેઓ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ પકડે છે ખરા, પરંતુ તેઓ પોને પસંદ કરેલા કૃત્યોના પરિણામની દરકાર રાખતા નથી, અને કહે છે, કે જે બનવાકાળ હોય તે બન્યા કરે છે. આથી તેઓ પોતાના આત્માની મદદતા છુએ છે. ભવિષ્યે આપેલાં સાધનોનો સ્વતંત્રપણે ઉપયોગ કરવાથી જીંદગીનું બધારણ બંધાય છે, એ વાતની તેઓ ના પાડે છે, કેળવણીનું કામ એ છે, કે માણસ જે સ્થિતિમાં ને જે સંજોગોમાં હોય, તે સ્થિતિ ને સંજોગોને તે માન આપે, તેના આત્મામાં અખૂટ સાધનો ભરેલાં છે તે ઉપર તે આશ્વા રાખે, અને વારે વારે પહેલાંના કરતા ઉન્નતિએ ચઢવા સારૂ સારાં કૃત્યો કરે, એમ કરવું. ધર્મની લાગણીથી જે અધિકમાં અધિક સંતોષ થાય, તે સંતોષ સ્વતંત્રતાને જીંદગીનું નિર્ધારક તત્વ માનવાથી થાય છે, અને તે મોક્ષને માર્ગે

સહ જાય છે એ રીતિ એવી છે, કે જેને અતપણુ કે અસ્થાયીપણું નથી. જે હમેશા પુર્ણપણુ પામવ તે પુષ્કળ દિગ્ગત ધરે છે, અને નિષ્કળ થતા પણ નાતજ થતુ નથી. આ સ્વાર્થો આત્મ-સમર્પણ અને ખરી દીનતાની શક્તિ વડે સુખ કુખ અને આનંદ શોકને જીતાવે છે.

હવે, ધર્મની કેગવણી સમઘે શાળાના શિક્ષકે સુ કરવું જોઈએ, નીતિને ધર્મ-મા વાળવી તેનો વિચાર કરીએ એ કેગવણી શાળાના શિક્ષકનો ભાગ ન હોવાથી, તેને વિષે ખાસ લક્ષ આપવાનું નથી, તથાપિ જેવી રીતે સહૃદયતા ને નીતિ સમઘે શિક્ષકને કેટલું જોવું પડે છે, તેવી રીતે ધર્મ સમઘે પણ તેને કેટલું જોવાનું છે આપણે કહ્યું કે જ્યાં સુધી દુરજ તરીકે નીતિના ધર્મ આચરવામા આવે, ત્યાં સુધી તે નીતિશાસ્ત્રનો વિષય છે જ્યારે તે પવિત્ર સમજીને, પુણ્યતુ કામ જાણીને અને ધર્મરત્ન દુરમાન માનીને આચરવામા આવે, ત્યાં તે ધર્મનો વિષય થાયજે ધર્મનો વિષય થયો, કે તેનું મહત્વ વધે છે. આ રીતે નીતિને ધર્મમા વાળવી એ માત્રાપત્ર તેમજ શિક્ષકનું કામ છે.

નીતિ શિવાય ધર્મના જે જે તત્વો સઘ ધર્મને સામાન્ય છે, તે તત્વો બતાવવા અને તેમનો છાકરા પાસે અમન કરાવવો, ધર્મના સામાન્ય તત્વો એ શિક્ષકની દુરજ છે આવા સામાન્ય તત્વોથી સ્વાભાવિક ધર્મ બને છે અને તે વિના હરકયે સર્વથી પાળી શકાય છે એ તરનો નીચે આપ્યા છે.

૧ સર્વ જન્મતની નીતિનો નિષ્ઠતા, અને સર્વ બનાવની વ્યવસ્થા કરનાર એક ધર્મર છે, ૨ ધર્મર ઉપર ભાવ રાખવો, ૩ તેના પર શ્રદ્ધા અથવા આસ્થા રાખવી, ૪ તેનો ભય રાખવો ૫ તેને ચરણે રહેવું ૬. તેની આદા માનવી, અને ૭ તેની ભક્તિ કરવો

આ સર્વ જગત્ એની મેળે થતુ નહોત્ય એનો કાંઈ બનાવનાર હોવો જોઈએ જગત્મા રહેલી વિચિત્રતા આ તેની અદ્ભુત રચના જેમ એની મેળે થાય નહિ, તેમ તેના બનાવનારમા અસાધરણ શક્તિ અને વિશેષ ગુણ હોવા જોઈએ. ધર્મર જેમ સર્વનો બનાવનાર છે, તેમ તે સર્વનો પાલન

કરનાર અને સંહારનાર છે તે સર્વવ્યાપક, સર્વશ, સર્વશક્તિમાન, દયાળુ અને ન્યાયી છે.

ઇશ્વરના ગુણ અને રૂપા વડે તેના પ્રત્યેનાં આપણા કર્તવ્ય સમ-
 બંધ છે. તે સર્વ વસ્તુનો બનાવનાર, પાલન કરનાર, અને
 ઇશ્વરપ્રત્યેનાં કર્તવ્ય સંહારનાર છે, માટે તેના ઉપકાર તથા આપણે ક્ષણે ક્ષણે
 આવીએ છીએ. ઉપકાર કરનાર ઉપર ભાવ રાખવો, શ્રદ્ધા
 રાખવી, તેને શરણે રહેવું, તેની આજ્ઞા માનવી, તેની તાબેદારી કરવી
 અને તેની ભક્તિ કરવી, એ સ્વાભાવિક છે. તે સર્વ શક્તિમાન હોવાથી
 ધારે તે કરી શકે, માટે તેનો ભય રાખવાની જરૂર છે. હમ્મર સર્વ
 ઠેકાણે વ્યાપી રહેલો અને સર્વ જાણનાર હોવાથી મનુષ્ય ગમે તે ઠેકાણે
 અને જાની રીતે કંઈ પણ પાપ કંઈ, તો તે તેના જાણનાર આવેછે. જે
 પાપ માખાપ, શિક્ષક કે સરકાર જાણી શકતા નથી, તે પાપ હમ્મર
 જાણી શકેછે, માટે તેની શિક્ષાથી માણસ બચી શકતું નથી, એ વાત
 જો બાળકના લક્ષમાં આણી હોય, તો એ એકાંતમાં ને જાની રીતે પણ
 પાપ કરતા આચકો ખાશે. ઇશ્વરનો ભય ગળવાની તેને સમજ મળી
 હશે, તો તે ખોટું કામ કરતા અટકશે. ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધાને પ્રેમ રાખ-
 વાથી તથા તેની ભક્તિ કરવાથી તેનું અંત કરણ નિર્મળ થશે. ઇશ્વરને
 શરણે રહેવાથી તે દુઃખ કે સકટને સમજે ધર્મવાન થશે, અને શાન્તિ
 પામશે. ઇશ્વર દયાળુ છે, માટે તે ખરા પશ્ચાત્તાપ વડે માફી આપશે, કે
 હવે પંખીને માટે સુખતિ સુખાકારી. ઇશ્વર ન્યાયી છે, તેથી જોમ તે સારા
 કામનો બદલો આપશે, કે વગર ગુને શિક્ષા નહિ દે; તેમ તે પક્ષપત
 કરીને કે અન્યાયની રીતે મનુષ્યના ગુના માફ કરનાર નથી, એની સમજ
 વડે બાળકો ખોટા કામથી દૂર રહેશે.

બાળકો ધર્મનો અનાદર કરે, નાસ્તિક બને, કે પરમાત્મા વિશે
 અયોગ્ય વિચાર દર્શાવે, તેનો અટકાવ શિક્ષકે કરવો જોઈએ.
 માખાપ ને શિક્ષકની ફરજ તેઓ ધર્મને ચલાવ, નીતિથી વર્તે, ઇશ્વર પ્રત્યે પૂજ્યભાવ
 રાખે, અને તેના ગુણગુણાદિ ગાવામાં તત્પરતા દાખવે, તોજ
 માખાપે અને શિક્ષકે તેમના પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું,
 એમ સમજવું છે. એ કર્તવ્ય પવિત્ર હોય ઉભય પક્ષને કલ્યાણકારી છે.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

શીખવવાની પદ્ધતિ.

શિક્ષણ-સમયને આધારે જૂદા જૂદા પ્રકારની નિશાળોનું બધારણ બધાય છે. દરેક પ્રકારની નિશાળને અનુકૂળ પડે, એ પ્રમાણે તેને માટે શીખવવાની પદ્ધતિ જૂદી હોય છે, તેથી બાળ પદ્ધતિ, પ્રાથમિક પદ્ધતિ, મધ્યમી પદ્ધતિ, પાઠશાળા પદ્ધતિ, અને મહા પાઠશાળા પદ્ધતિ એ પ્રમાણે પદ્ધતિના પણ પાંચ પ્રકાર થઈ શકે. ધણી વાતો બધી પદ્ધતિઓને સામાન્ય રીતે લાગુ પડે છે, તથાપિ કેટલીક વાતો પ્રત્યેક પદ્ધતિને માટે ખાસ હોય છે.

બાળશિક્ષણ વિષે આપણે વાત કરી ગયા છીએ. પ્રાથમિક પદ્ધતિ પણ બાલ્યાવસ્થાને માટે છે, તેથી આ બંને પદ્ધતિ વિષે બાળકનું અ-વલોકન કરી પદ્ધતિ યોજવી. વિચાર કરતાં બાળક શું છે ? બાળક કેમ જોળી કાઢે છે ? બાળકની શક્તિઓ વધારવા ને ખીલવવા માટે કેવી યોજના કરવી ? એ પ્રશ્નો શિક્ષકના મનમાં થવા જોઈએ, અને તેમના ખુલાસા તેણે પોતે જોળી કાઢવા જોઈએ. બાળકને જોળખતું એટલે તેની શક્તિઓ, સ્વભાવ, વલણ, શોખ વગેરેથી વાકેફ થવું. આવી વાકેફગારી મેળવવા માટે શિક્ષકે બાળક થવું જોઈએ, અથવા પોતાનું બાળપણ યાદ કરવું જોઈએ. આપણે બાળક દત્તા, ત્યારે આપણને કેવી જાતનું ને કેવી પદ્ધતિનું શિક્ષણ પસંદ પડતું, અને કયી જાતનું ને કેવી રીતનું શિક્ષણ અધર્મ ને અકાર્ણ લાગતું, એ વાતનો વિચાર કરવાથી આપણને કેટલીક સૂઝ પડશે. બાળકના સંગમાં હરકમ રહેવાથી આપણે ધણું જાણી શકીશું. અવલોકન જેમ સર્વ કામમાં જરૂરનું છે, તેમ તે શિક્ષણ પદ્ધતિને માટે જરૂરનું છે. વિદ્વાનો જે રસ્તા જતાં જાય છે, તે આપણને ઉપયોગી થઈ પડે છે; તથાપિ “આપ મુઆ વગર સ્વર્ગે જવાતું નથી,” તેમ દરેક શિક્ષકે પોતે પોતાની પદ્ધતિ યોજવી, એ સૌથી વધારે મહત્ત્વનું કામ છે; કેમકે દેશ, દાળ ને સ્થિતિને અનુસરીને સામાન્ય રીતે યોજાએથી પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે. એક વર્ગનાં બાળક, સરખી શક્તિઓ, સરખા સ્વભાવ, સરખાં વલણ ને સરખા શોખ ધરાવતા નથી, તેમની બધી અને સારીરતું બધારણ એ

સરખાં હોતાં નથી; તેથી જે પદ્ધતિ અમુક બાળક કે બાળકોને અનુકૂળ થાય, તે બીજાઓને માફક ન આવે. વધારે બુદ્ધિવાન બાળક એક વાર કહેવાથી કે અમુક રીતિથી ઝટ સમજી જાયછે, સારે ઓછી બુદ્ધિવાળાને ધણીવાર કહેવું પડેછે, અને અનેક રીતિઓથી સમજ પાડવી પડેછે.

શીખવાની બાબતમાં મન શક્તિઓની સ્થિતિ ઉપર વિશેષ આધાર રાખવો પડેછે. બાલ્યાવસ્થામાં વેદન, તરંગ, તાત્કાલિક

શક્તિઓ પ-
ર લક્ષ આ-
પડું.

આત્મભાવ અને ક્રિયા સૌથી વધારે જોરપર હોયછે; માટે શિક્ષણ એ શક્તિઓ ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખીને આપવું જોઈએ. એથી ઉત્તરતા જોરપર યાદદાસ્ત, ભાવના, સૌંદર્યની

લાગણી અને ધ્યાનની શક્તિઓ હોયછે. તર્ક, વિવેક, પરક્રીય ભાવ, સત્યતાની લાગણી, કર્તવ્યની લાગણી, અને પસંદગીની શક્તિ કમી હોયછે. આત્મવેદન વાસ્તવિક વેદન, કારણ, અને ધાર્મિક લાગણી એ સૌ કરતાં મંદ હોયછે, એ માટે શક્તિઓનું બળ ધ્યાનમાં લઈ શીખવવાની બાબતો તથા તેની પદ્ધતિ પસંદ કરવી.

શીખવવાની રીતિઓના પાંચ વર્ગ પડેછે. પહેલા વર્ગની રીતિ

શીખવવાની
રીતિઓ.

પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ વિષે વિચાર બતાવેછે, તેમ વસ્તુઓ પર-
રપર સંબંધ ધરાવનારી હોવાથી તેમના સંબંધ વિષે પણ
વિચાર બતાવેછે. સંબંધ વિષેના વિચારથી સત્યતા ખોળી

કાઢતાં, વર્ગીકરણ કરતાં, વ્યાખ્યા બાધતાં, વિવાદો નિર્ણય કરતાં,
નિબંધ લખતાં, સત્યા વગેરે ખોળી કાઢતાં આવડેછે. એથી વિદ્યાર્થી વિચાર
કરતાં શીખેછે. પહેલીને પદાર્થ-રીતિ અને બીજીને અધિભાન-રીતિ કહીશું.
બીજા વર્ગમાં બે રીતિ આવેછે-વિભાજન અને એકીકરણ. વિભાજન
રીતિ આખી વસ્તુના ભાગ પાડીને શિક્ષણ આપેછે, અને એકીકરણ રીતિ
વિભાગોને ભેગા કરીને શિક્ષણ આપેછે. જે આખી બાબતો સરળતાથી
સમજી ન શકાય, તેના જુદા જુદા ભાગ પાડીને તે ભાગોની સમજ
લેવાયછે. કાંઈ એ વિષે સમજવું દોષ, તો તેના ભાગ છૂટા પાડીને તેઓ પત્ર
કેવી રીતે બન્યા છે, કેમ જોડવાયા છે, દરેક શી ક્રિયા કરેછે, તે જાણવાની
જરૂર પડેછે. એકીકરણ એથી કનઠી ક્રિયા બતાવેછે, એટલે વિભાગો
એકબીજા સાથે અને આખી વસ્તુ સાથે કેવો સંબંધ રાખેછે, તેના
વિચાર રીતિથી થાયછે. ભાગ અને આખું એ એકજ વસ્તુ અને તેના

અવયવોનેજ લાગુ પડે છે, એમ ન સમજવું. માણસ પ્રાણી છે, માટે પ્રાણીવર્ગનો માણસ એક ભાગ થાય છે. સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી આવે છે, માટે સૂર્યમાળા એ આખી વસ્તુ અને પૃથ્વી એ તેનો ભાગ છે. ત્રીજા વર્ગમાં સંયોગીકરણ ને પૃથક્કરણની રીતિ આવે છે. આ અગત્યની રીતિઓ વિષે પાછળ કહેવામાં આવેલું છે. ચોથા વર્ગમાં અનુભવ સિદ્ધ અને કારણ સિદ્ધ એ બે રીતિઓ આવે છે. પહેલી રીતિથી અનુભવ—પ્રયોગ વડે જ્ઞાન થાય છે. કેમ વસ્તુ ઉંની કે ઠાઠી, ભારે છે કે હલકી, કંઈ છે કે પોચી, તેની ખાત્રી કરવી હોય, તો તેને હાથમાં લઈ તપાસવી જોઈએ. પાણીથી બરફ હલકો છે, કિંવા પાણી કરતાં તે વધારે જગા રોકે છે, એની ખાત્રી પ્રયોગ કરવાથી થાય છે. જાળકને આ રીત વધારે અનુકૂળ થાય છે. બીજી રીતમાં અનુમાન અને વિચારવડે જ્ઞાન મળે છે. આપણે અનુભવથી જે કંઈ મેળવીએ છીએ, તે વિષે અનુમાન કરવાથી આપણે આગળ વધીએ છીએ. જે પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી, કે જે અનુભવમાં આવતું નથી, તે વિષે પણ વિચાર કરી શકાય, એટલે અનુમાન કરીને નવી વાત શોધી કાઢાય. પ્રથમ નજીકના પદાર્થોનો અનુભવ કરતાં કરતાં માણસ છેક બહાંડ સુધી પહોંચી જાય છે, અને જે વાત અશક્ય ને અજાણી લાગે, તેના તે શોધ કરી શકે છે. પાંચમા વર્ગમાં એકજ રીતિ છે, તેને અધિવેદન રીતિ કહીશું. આ છેલ્લી રીતિ એ સૌ રીતિઓનો સરવાળો છે, અને તે મનની વધારેમાં વધારે ચપલતા બતાવે છે. આપણે પહેલી ચાર રીતોવડે જે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ, તેની એકના કરવી, એ આ રીતિનું કામ છે. જેમ પેટમાં અનેક વસ્તુ ગયા પછી પાચનક્રિયા તેને એકરસ કરે છે. તેમ જૂદી જૂદી રીતે મળેલું અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન એકજ અને એક રસ કરવું, એ મનની છેલ્લી ને અગત્યની ક્રિયા છે. એ વગર જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ થતો નથી. મગજમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે જૂદા જૂદા જ્ઞાનના અંબના લરી રાખ્યા હોય, તે એકજ ને એકરસ થયા વગર કામમાં આવતા નથી.

પ્રાથમિક કેળવણીના કામમાં ઉપલી રીતિઓમાની પદાર્થ રીતિ અને અનુભવસિદ્ધ રીતિ એ બેનો સૌથી વધારે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ પછી એકીકરણ, વિભાજન, ને અધિવેદનનો ઉપયોગ થાય છે. બાકીની રીતિઓ ઓછી કામમાં આવે છે.

પ્રાથમિક કે
ળવણીમાં કા-
મ આવતી
રીતો.

પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનું કામ બહુ ખારીક છે. નાનુક બાળ-
 બાળની નબળી સમિત્વોથી શિક્ષકને કામ લેવાનું છે, તે
 શિક્ષકે કેમ
 કામ લેવું.
 ક્ષેત્રમંદીથી કેમ પાર પડે ? એક કુસળ સલાટ ખારીક
 ટાકણાનો દલકે હાથે એવો ઉપયોગ કરેછે, કે જેથી તે
 બેડાળ પરચરમાંથી સોભાવમાન મૂર્તિ ઉત્પન્ન કરી શકેછે એક હોટી-
 આર ગરેયો વાદિયો ઉપર એવી નાનુકાઈથી આગળી ફેરવે છે, કે જેવડે
 અધુર સ્વર ઉત્પન્ન થાયછે. શિક્ષકે પણ એજ રીતે બાળક પાસેથી નાનુ-
 કાઈથી કામ લેવાનું છે. સલાટ અને ગરેયા કરતા પણ શિક્ષકનું કામ
 વધારે ખારીક છે, કેમકે તેને કોઈ પદાર્થ સાથે કામ નથી, પણ શ્રવણ
 પ્રાણી સાથે કામછે. એ શ્રવણ પ્રાણી પોતે ક્રિયા કરેછે, અને વધેછે.
 માત્ર તે વખતે વખત શિક્ષકની મદત માગેછે. સુધટિત સાધનોથી સુન-
 ટિત રીતે મદત કરવી, એ શિક્ષકનું કામ છે એનું કામ માળીના કામ
 સાથે વધારે સારી રીતે સરખાવી શકાય. વનસ્પતિમાં વૃદ્ધિ પામવાની ને
 બળવાન થવાની શક્તિ રહેલી હોયછે માળી તેને પોતાને હાથે વધારી
 કે બળવાન કરી શકેતો નથી, તથાપિ માળીની મદત ન હોય, તો વન-
 સ્પતિ વધવા ને બળવાન થવાને બદલે સૂકાઈને મરી જાય તેને જોઈતો
 ખોરાક આપવો, અને જોઈતું પાણી પાવું, એ માળીનું કામ છે. તે
 નાનુક હોય તો તેનું ટાંક તડકાથી રક્ષણ કરવા માટે માળીને કપાય
 લેવા પડેછે. આ રીતે શિક્ષકને પોતાનું કામ કરવાનું છે. બાળકના મનને
 જોઈતો ખોરાક પૂરો પાડવો, અને તેનું રક્ષણ કરવું એ શિક્ષકનું કામ છે.
 તેણે એવી સુધિત કરવી જોઈએ, કે જેથી છોકરા પોતાની સર્વ શક્તિ-
 ઝોની અપજતા દાખવે, આનંદથી કામ કરે, અને તેની વૃદ્ધિ તથા ખીત
 વડ સમગ્રાણુમાં થાય

પ્રાથમિક કેળવણીમાં શીખવવાના વિષયો, વાચન, લેખન, ભાષા,
 ગણિત, વિજ્ઞાના અજતત્વો, ગાયન (કવિતા), ચિત્રવિદ્યા,
 શીખવવાના
 વિષયો સામાન્ય માહિતી (બુજોળ ઇનિફોર્મેશન વગેરેની), રીતમાત
 (નિવેક) અને નીતિ, એ હોયછે માટે એ દરેક વિષય
 શીખવવાની પદ્ધતિ શિક્ષકે જાણવી જોઈએ દરેક વિષય શીખવવાની પદ્ધતિ
 વિષે આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

પ્રાથમિક કેળવણી એ આ પુસ્તકનો ખાસ વિષય હોવાથી અહીં

જાતની કેળવણીની આખત વિષય પૂર્ણ કરવાના હેતુથીજ માત્ર દુઃકામાં પતાવીશું. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધણું ખર્ચ મોટેથી શીખવવાનું છે, ત્યારે મધ્યી કેળવણીમાં પુસ્તકોવડે અને મોટેથી સરખા પ્રમાણમાં શીખવવાનું છે, તેમાં છોકરાંની પોતાની ચપલતા વધારવાનું અભ્યાસની ટેવ પાડવાનું, અને વિચાર કરતાં શીખવવાનું કામ શિક્ષકે કરવાનું છે. કિશોર વયમાં વેદન અને ક્રિયા સૌથી જોરાવર; તાત્કાલિક આત્મભાવ તેથી કમી; યાદદારત, તરંગ, ભાવના, પ્રક્રીય ભાવ, સૌંદર્યની લાગણી ને ધ્યાન તેથી કમી; આત્મવેદન, તર્ક, વિવેક, કારણ, ધાર્મિક લાગણી, કર્તવ્યની લાગણી, અને પસંદગી તે કરતા કમી; અને બાકીની તેથી પણ કમી હોયછે. શીખવવાની રીતિઓમાં પદાર્થ રીતિ અને અનુભવસિદ્ધ રીતિ પહેલે દરજ્જે; વિભાજન, એકીકરણ અને વિવેદન બીજે દરજ્જે; અધિષ્ઠાન, સંયોગીકરણ, ને પૃથક્કરણ ત્રીજે દરજ્જે; અને કારણ સિદ્ધ રીતિ ચોથે દરજ્જે ઉપયોગી થાયછે.

પાઠશાળાની કેળવણીમાં વિદ્યાર્થીનાં મૂળતત્વોનો સમાગમ વિદ્યાર્થીના મનને થાયછે. આ સમયે મનની ઘણીખરી શક્તિઓ જોસથી કામ કરેછે, લાગણીઓ બહુ ચપલ હોયછે, અને ઇચ્છાશક્તિ એ મહાન સત્તા યથા પડેછે. યુવાવસ્થામાં ધણું થઈ શકેછે. તર્કશક્તિ ને વિચારશક્તિ બળવાન હોવાથી શાસ્ત્રો, ગણિત વિદ્યાઓના મૂળતત્વો, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વગેરે શીખવાની લાગણી પ્રાપ્ત થાયછે. આ સમયને વિભાજન, એકીકરણ પહેલે દરજ્જે; અધિષ્ઠાન, સંયોગીકરણ, પૃથક્કરણ ને અધિવેદન બીજે દરજ્જે; અને બાકીની રીતિઓ ત્રીજે દરજ્જે અનુકૂલ થાયછે. જીવન વિદ્યાર્થી શોધ કરનાર, નિયમો જોળનાર, ને વિદ્યાર્થી બનાવનાર થવો જોઈએ. દરેક જાતનું પહેલા મેળવેનું જ્ઞાન હવે વિદ્યાર્થી યથા પડવું જોઈએ.

મહા પાઠશાળાના અધ્યાપકોને શિક્ષકનું તથા વિદ્યાર્થીનું કામ કરવાનું છે. શીખવવામાં શાસ્ત્રનું ને કળાનું કામ પડેછે, એ વાત દરેક દરજ્જાના શિક્ષકે લક્ષ્ય રાખવાની છે. પુખ્ત વયે સર્વ શક્તિઓ પુખ્ત ને ચચળ હોયછે; માટે મહા પાઠશાળાને દરેક અધ્યાપક શિક્ષક શાસ્ત્રવેદના થાય, એવું આપણે ઇચ્છીશું, શીખવવામાં અધિષ્ઠાન, એકીકરણ, સંયોગીકરણ, પૃથક્કરણ,

૨૬૪ વિદ્યાર્થીને જેવો કરવા ધારતા હો તેવા તમે થાઓ.

કારણસિદ્ધ ને અધિવેદન રીતિ પ્રથમ દરજ્જે, અને બાકીની બીજી દરજ્જે કામ આવેછે. જુવાન સમય વિદ્યાનો હતો, એટલે તે વખતે હરેક વિષય વિદ્યાનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો. પુખ્ત અવસ્થામાં હરેક વિદ્યા તત્વગ્રાહી (ફિલસૂફી) નું સ્વરૂપ ધારણ કરેછે, તેથી કારણસિદ્ધ ને અધિવેદન રીતિ એ મહા પાઠશાળાઓને ખાસ અનુકૂળ થાયછે.

મકરણ ૩૦ મું.

શીખવવાના નિયમ.

કેળવણી એ શાસ્ત્રછે, અને શીખવવું એ તેની કળા છે. કળાના નિયમ શાસ્ત્રમાંથી નીકળેછે, માટે કેળવણીના શાસ્ત્ર ઉપરથી શીખવવાના નિયમ ધણા બાધી સકાય પ્રોફેસર બ્રાહ્મવિન શીખવવાના નવ નિયમ આપેછે. ૧ વિદ્યાર્થીને જેવો કરવા ધારતો હો, તેવા તમે થાઓ. ૨. છોકરા અને વિષયથી પૂરી રીતે વાકેફ થાઓ. ૩. સહેલા શબ્દો ને ઉપયુક્ત દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરો. ૪. રમુજ દ્વારા ધ્યાન ખેંચો. ૫ સહેલી પામરીએ બાળીતા ઉપરથી અભિપ્રાય બાળી દોરી જાઓ. ૬. બહુનાર પોતે બોળી કાઢે, કહે અને કરે, એ રીતે તેમને દોરો. ૭ જે બહે તેની એકતા કરવાનું વિદ્યાર્થીને શીખવો. ૮. છોકરાને એવી રીતે કેળવો કે તેમને ઉત્તમ રીતે ઉત્તમ કરવાની ટેવ પડે. ૯. ખરા વિચારદ્વારા ખરી સાચ તરફ બહુનારનું વલણ કરો. ૧૦. આ હરેક નિયમ વિશે થોડો વિચાર કરીએ

૧. વિદ્યાર્થીને જેવો કરવા ધારતા હો, તેવા તમે થાઓ.

વિદ્યાર્થીને
જેવો કરવા
ધારતા હો
તેવા તમે
થાઓ

આમાં ધણી વાતો સમાવેલી છે. શિક્ષકે પોતે હમેશા વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં રહેવું જોઈએ, એટલે તેણે પોતાનું જ્ઞાન તાજું રાખવું ને વધારા કરવું. પોતામાં પૂરતું જ્ઞાન ન હોય, તો તે બહુનારને જ્ઞાન આપી શકતો નથી પોતે કેળવણીને ન હોય, તો બહુનારને કેળવવા સક્તો નથી. પોતે સ્વજીદી હોય, તો છોકરા સ્વજીદી થાયછે પોતે શીખવવાની પદ્ધતિથી ગમે તેટલો વાકેફ હોય, અથવા તે શિક્ષણશાસ્ત્ર ગમે તેટલું

બહુલો હોય, તોપણ પોતે કેળવાએલો ન હોય, સુલક્ષણવાળો ન હોય, સારા મગજનો ન હોય, કે સહૃદય ન હોય, તો તે કેળવણી આપવાનું કામ કરી શકતો નથી. શિક્ષક બારખોજ પડે એવો મદદ આદમી જોઈએ. શરીર નિર્માણ હોય, તેનો બાર પડતો નથી. તે સ્વભાવે દીલો કે નરમ ન જોઈએ. પોતે જે ધાર્મી છે, તે પાર ખાડશેજ, એવી છોકરાને ખાત્રી હોય, તો તેના બોલ મોઝ ઉત્પાપશે નહિ. શિક્ષકના ગુણ અવગુણ છોકરામાં દાખલ થાયછે, માટે તે સદ્ગુણી જોઈએ. સત્ય એ સદ્ગુણનો રાજ છે, માટે તે ગુણ શિક્ષકમાં અવશ્ય જોઈએ. તેનામાં આસ્થા, આશા, ને પ્યાર જોઈએ, કેમકે એ ગુણોનું અનુકરણ બાળકો કરેછે, તેમ તેથી તેને પોતાને શિક્ષણના કામમાં પણ લાભ થાયછે. તેનામાં આસ્થા હોય, તો તેના કહેવા ઉપર બાળકની આસ્થા બેસેછે. પોતે નિરાશ થાય, તો તે પોતાનું કામજ કરી ન શકે. પ્યાર એ સર્વ લાગણીમાં શ્રેષ્ઠ છે. પ્યારથી પ્યાર પેદા થાયછે. પોતે છોકરાને ચઢાવ, તો છોકરા તેને જરૂર ચઢાશે, કેમકે પ્યાર અન્યોઅન્ય છે. વળી શિક્ષકે પોતાના કામને ચઢાવું જોઈએ. પ્યારની લાગણી વગર કામકાજ પણ અપ્રિય લાગેછે. શિક્ષક હોસીલો, અંતીલો, ને ઉત્સાહી જોઈએ, કેમકે તે વગર તે પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકતો નથી, અને વિદ્યાર્થીમાં એવા ગુણ મૂકી શકતો નથી.

૨. છોકરાં અને વિષયથી પૂરી રીતે વાકેફ થાઓ. શિક્ષકે

છોકરાથી વાકેફ થવું હોય, તો તેણે તેમના જેવા થવું

છોકરા અને વિષયથી પૂરી રીતે વાકેફ થાઓ.

જોઈએ. પોતાની બાળક સ્થિતિ યાદ કરવાથી છોકરાની

સ્થિતિનું બાન થશે. તેમની નજીકના ને તેમના સંગમાં

રહેવાથી તેમના વિષે ધણું જાણવામાં આવશે. શિક્ષક

ધણીવાર છોકરાથી દૂર રહેવા માગેછે. તેમની સાથે ધણું

બોલવાથી કે હળી જવાથી આપણે બાર બાગી જશે, એમ તે સમજે

છે; પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. બાળક વિષે ખરી માહિતિ મેળવવી હોય,

તો તેની હરેક સ્થિતિ જોવી જોઈએ. વર્ગમાં તે ચાળાના નિમખોને

તાળે ચઢીને કે શિક્ષકની હાજરીથી સીધી રીતે વર્તે છે, પણ ધૂડીને વખતે

સ્વતંત્રતા મળવાથી તેનું ખરું વર્તન ને ખરા લક્ષણ જણાઈ આવેછે.

પોતાના સાથીઓના સગમાં, વડીલોની સોળવમાં, ને એકત્રી હોય ત્યારે

તે કેમ વર્તે છે, તે જાણવાથી તેના લક્ષણ, ચાલચલત, અને વલણ

૨૬૬ સહેલા શબ્દો અને ઉપયુક્ત દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરો.

વિષેની પૂરી માહિતિ મળે છે. જેમ આળી પોનાના વૃદ્ધિ પામતા છોડવા-
ઓને નિહાળ્યા કરેછે, તેમ શિક્ષકે પોનાનાં વૃદ્ધિ પામતાં બાળકોને
નિહાળવા જોઈએ એવી તેમને પડતી અડચણો, તેમનાં તગીઓ, અને
તે કેવી રીતે દૂર કરી શકાય, તેનાં શિક્ષકને ખગર પડશે. એથી તેને
બાળક ઉપર વહાલ આવશે, અને બાળક તેને ચલાશે. એથી તે બાળકનાં
તન, મન, અને નીનિની ખીલવટ સારી રીતે કરવાને શકિતમાન થશે.

શિક્ષકે પોતાનો ધંધો સ્વીકારતા અગાઉ ઘણી વાતોનું જ્ઞાન મેળવ્યું

હોયછે. જે જે વિષયો તેને શીખવવાના છે, તે તે વિષયોનો

શિક્ષકે જ્ઞાન
વધાર્યા કરે.

અભ્યાસ તેણે કરેલો હોય છે; પરંતુ શીખવતી વખતે તેની

પૂરી માહિતિ હોવી જોઈએ. લાંબી મુદત ઉપર કરેલો

અભ્યાસ જૂનો થઈ જાયછે, એટલે તેની વિગતવાર સર્વ દલીલો તાજી

હોતી નથી, કેટલીક વાત વિરમ્મન થએલી હોયછે, અને વખતે નવા

શોધો કરીને કેટલીક વાતમાં ફેરફાર થએલો હોયછે; એટલા માટે વર્ગમાં

હામ ચલાવતા અગાઉ તેણે શીખવવાના વિષય ફરીથી તાજા કરવા જોઈએ;

એટલુંજ નહિ, પણ તેના વિષે જેટલી વધારે માહિતિ મળે તેટલી મેળ-

વવી જોઈએ. કોઈવાર છોકરા એવા પ્રશ્ન કરેછે, કે પ્રથમથી જો તે વિષે

સારી પેઠે મનન કરી ન શક્યું હોય, તો તેનો ખુલાસો શિક્ષકથી થઈ

શકતો નથી. છોકરા શિક્ષકને પૂર્ણ જ્ઞાની સમજે છે, માટે તેણે પોતાના

વિષયની પૂર્ણ વહેંચણી મેળવેલી હોવી જોઈએ. છોકરાંની શકિતથી,

શીખવવાના વિષયથી અને શિક્ષકે હજારો પૂર્ણ રીતે વહેંચણી શિક્ષકને

પૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ નિવડેછે.

૩. સહેલા શબ્દો અને ઉપયુક્ત દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરો.

સહેલા શબ્દો ફલપતરાએ એક ઢેકાણું હતુંછે, કે છોકરાની સાથે બોલવાનાં

અને ઉપયુક્ત "ભુ, બાઈ, નાના, બાપીએ, બાપે હોય છે જાણે ના ભૂ."

દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરો. જેની રીતે બાળ ને સમજ પડે એવી બોલી બોલવાની

માતા સંભાળ નેણે, તેની રીતે શિક્ષકે છોકરાં જેની

ભાષામાં સમજ શકે, તેની ભાષા વાપરવી જોઈએ. બહુવચનો વાપર્યું

પોતાનું પાંડિત્ય બતાવવાનું નથી, પણ આપણા વિચાર બાળકને મન-

જાવી તેને ગમે ઉતારવાના છે. જો તે આપણું બોલ્યું સમજે નહિ, તો

આપણા વિચાર તેના મનમાં ઉતરે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. બાળકનું

ભાષા રૂઠ થોડું દેખ છે. અને તેને સહેવા ને કામ ચલાક શબ્દોની મદદીતિ દોડ છે, તેથી જે શીખવવામાં અનુભવના ને અધરા શબ્દો વાપરવામાં આવે, તો ભાષાના અગત્યને કારણે વિષયની સમજૂતી થતી નથી. આપણે આપણા રૂઠ નથી અને આપણી શક્તિથી છોકરાંના યાત્રા ને તેમની શક્તિ વિષે ભૂરાયો ખાડો છીએ. આપણને લાગે છે, કે આપણે સહેલી ભાષા વાપર્યો છીએ; પરંતુ તે યોગ્યતાને સહેલી પડશે કે કેમ તેનો વિચાર કરના નથી. જે વાત આપણને સહેલી લાગે છે, તે છોકરાંને કઠીણ થઈ પડે છે દૃષ્ટાંતો—કદાચરણો! કદાચરણો જે વધારે સમજૂતીને માટે આપવામાં આવે છે, તે છોકરાંની સમજૂતી એવા, અને વિષયને બરાબર લાગુ થાય એવા આપણા જોઈએ. દૃષ્ટાંતજ સમજૂતી એવું ન હોય તો તેથી વિષયની વધારે સમજૂતી થતાર નથી. જે તે વિષયને બરાબર લાગુ ન પડે, તો તેથી વિષયની સત્યતા દબ થશે નહિ.

૪. રમુજદ્વારા ધ્યાન ખેંચો. ધ્યાન આપ્યા વગર શીખાતું નથી.

બળક્રમા અથવા શક્તિ વિશેષ એવાથી તેનું ધ્યાન વારંવાર બરોબર જાય છે. ધ્યાન રહેવાથી આપણી યાત્રા પડે. બાળકની કદાચરણ નમી જાય છે, તેથી તે ધ્યાન આપવામાં થઈ શકી શકતી નથી. શિક્ષકના ભવ્યમાં ધ્યાન આપી શકાય છે, પરંતુ એવું ધ્યાન વધારે વાગ ટકે નહિ, ને કાનમાં ખસી જવારે આવે નહિ. આપણે જોઈએ છીએ કે જે વાત માન્યને પ્રિય લાગે છે અથવા તેને ગમે છે, તે ઉપર તે સાર ને વધારે રહે એવું ધ્યાન આપડે, માટે છોકરાંનું ધ્યાન રમુજદ્વારા ખેંચવું. એ સારો માર્ગ છે. શિક્ષકની ક્ષતિદમ્બીના મત્ર વિષયને રમુજ કરવામાં મહેતા છે એક સુદર નમુના બતાવવાથી કે પાઠીયા ઉપર ચિત્તાકર્ષક ચિત્ર પાડી મતાવવાથી છોકરાંનું ધ્યાન તે કાર્ય ચોટી છે. સાદી ભાષામાં છટાદાર વાત કરવાથી છોકરાંને રમુજ પડે છે. તેમનાથી જ સમજાય એવી રીતે શીખવવાથી તેઓ કંટાળતા નથી. એમાત્રમ રીતે અનુભવના પગથી જાણીતા પર લાઈ જતા તેમને મહેનત પડતી નથી. તેમને પોતાને વિચાર કરવાનું મદદવાથી તેઓ લક્ષ્ય આપે છે. તેઓને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કંઈ જોઈ કાઢવાનું કહેતા તેમનું ચિત્ત વિષયમાં પરાવર્તાય છે. જે તે જોઈ કાઢવાનું કહેતા તેમને આનંદ થાય છે આની રાતે જ્યાં શીખવાનું આવે ત્યાં છોકરાંને રમુજ લાગે, અને જ્યાં રમુજ લાગે ત્યાં ધ્યાન ચોટે, એ વાત સ્પષ્ટ છે. એનો ઉપદેશ

૨૬૮ સહેલી પાપરીએ જાણીતા પરથી અજ્ઞાપ્યા બહુ દોરી જાઓ.

૨૨તો પકડવામાં આવે તો છોકરાં કંટાળે. હરમટ કંટાળાને કમવણીના કામમાં પાપ મળેછે, તે વચાર્ય છે. કંટાળો આવ્યો કે ધ્યાન ખરી જાય છે, અને ધ્યાન ખસ્યું એટલે શીખવવાની મહેનત બરબાદ જાય છે. (વધારે માહિતી માટે પાછળ જુઓ ધ્યાનનું પ્રકરણ).

૫. સહેલી પાપરીએ જાણીતા પરથી અજ્ઞાપ્યા બહુ દોરી જાઓ. બહુનારતું જે જ્ઞાન હોય તેને મુંડી સમજે. મુંડીને જેમ વાપર્યાથી તેમાં વધારો ચાલે, તેમ છોકરાંની જ્ઞાન રૂપી મુંડીને વાપર્યાથી તેમાં વધારો ચાલે. પેસાની થોડી મુંડીવાળાને જેમ એકદમ લક્ષ્યાધપતિ બનાવી દેવાની કોઈ આશા રાખે, તે બનવા જોગ નથી, તેમ જ્ઞાનની થોડી મુંડીવાળાને એકદમ પંડિત બનાવી દેવાની આશા રાખવી તે બનવા જોગ નથી. કુંગર ઉપર ચઢવું હોય, તો એકદમ કુદકો મારવાથી તેને શિખરે પહોંચાતું નથી. ધીમે ધીમે નિયમિત રીતે ને ક્રમે કરીને અથવા પગથીએ પગથીએ ચઢવાથી અતે કુંગરને શિખરે પહોંચી સકાય છે. એજ રીતે જ્ઞાનને શિખરે પહોંચાડવા સાર જાળકને ધીમે ધીમે નિયમિતપણે ને ક્રમે કરીને અથવા પગથીએ પગથીએ ચઢાવવું જોઈએ. જાળકને ઉપર ચઢાવતી વખતે તેને શિક્ષકે ખાધે બેસાડીને લઈ જવાતું નથી, પણ માત્ર આગળાએ વળગાડીને તેને દોરી જવાતું છે. જ્યાં ઘાકે ત્યાં નિસામે અવકાશવો, થોડો ટોચ આપવો, સરળ ૨૨તો સૂઝાડવો, કંટાળો ખાવા ન દેવો, તે ઉત્સાહમાં ને આનંદમાં રહે એમ કરવું, એ શિક્ષકનું કામ છે. જાળકને ચાલતા શીખવવા માટે માતા જેવા ધ્યાન લેછે, તેવા ધ્યાન શિક્ષકે જાળકને બહુવતી વખતે લેવાના છે. જાણીતા ઉપરથી અજ્ઞાપ્યા તરફ લઈ જવું, એ સપોગીકરણનો એક પ્રકાર છે, અને તે જાળકને વધારે અનુકૂળ પડેછે જાણીતા ઉપરથી અજ્ઞાપ્યા પર જાળક સહેલાઈથી જઈ શકે, તેને માટે સહેલી પાપરીએ બાંધવી જોઈએ. પાપરીએ કાણ કે ઉંચી હોય, તો જાળકથી ચઢી સકાય નહિ. આંકે આનંદમાં પછી જાળકને સરવાળા શરૂ કરવા હોય તો તે એક આકાંક્ષા અને તે જલ્દી સરળ રીતે જાણી સકાય એવા હોવા જોઈએ. સરખાતમાં ૧, ૨, ૩, એવા નાના અંક મેળવવા, એ જાળક સહેલાઈથી કરી શકે, પણ તેને ૬, ૮, ૭, મેળવવા કઠો, તો તે કઠણ પડે. વળી મોટી અથવા વધારે આકાંક્ષાની ઘણી રકમો લઈ સરવા-

જાની સરખાન કરવામાં આવે તો તે સિક્કા પામરીવાર ન કહેવાય અને વચ્ચે કમવાર પગથીઆં છોડી દેવાથી છોકરાંથી એવા સરવાળા શીખી પણ ન શકાય.

૬. બહુનાર પોતે બોળી કાઢે, કહે, અને કરે એ રીતે તેમને દારો. વિદ્યાર્થીને સર્વ કામ જાતે કરવાનું છે. જે સિક્કા છોકરાં પોતે બોળી કાઢે, કહે અને કરે એ રીતે તેમને દારો.

તેમને માટે સર્વ કામ કરે, તો સિખનારને કામ આવડેજ નહિ. પોતાની દિકરીને રાંધતા શીખવવું હોય, તો માતા તેની પાસેજ રંધાવેછે. જ્યાં તેને અડચણ પડેછે, ત્યાં માતા રસ્તો બતાવેછે. દિકરીને પાસે બેસાડીને માતા પોતેજ રાંધે, તો દિકરીને સારી રસોઇ કરતાં આવડે નહિ. જે નવી વાત જાણવાની તે બાળક પોતે બોળી કાઢે, એમ કરવું જોઈએ. બોળી કાઢવામાં અડચણ પડે તે ખસેડવી, કે બોળવાનો માર્ગ બતાવવો, એટલુંજ કામ સિક્કાનું છે. જેવી રીતે બાળકે પોતાનું કામ પોતે કરવાનું છે, અને નવી વાત પોતે બોળી કાઢવાની છે, તેવી રીતે તેને મોઢ પછુ બાળત વિષે કહી બતાવતાં આવડવું જોઈએ. પોતાને જે રસ્તો ઠીક લાગે તે રસ્તે તે કામ કરે, અને જે જાણવાનું તે બોળી કાઢે, તેની સાથે તે પોતાના શબ્દોમાં જે કહેવાનું હોય તે કહી બતાવે, એવું સિક્કા કરવું જોઈએ. પોતાના વિચાર પોતાની ભાષામાં સ્પષ્ટપણે કહી બતાવતાં જ્યાં સુધી ન આવડે, ત્યાં સુધી તેણે અમુક બાળતોનો સારો અભ્યાસ કરી ખરા વિચાર નક્કી કર્યા નથી એમ સમજવું. જ્યાં સુધી પોતાના વિચાર પોતાની ભાષામાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવી ન શકાય ત્યાં સુધી શાનનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ થઈ ન શકે. જેમને પોતાની જાતે બોળી કાઢતાં, કહી બતાવતાં, ને કરતા શીખવાય, તેઓજ આગળ જતા સ્વતંત્રપણે વિચાર કરનારા, અપૂર્વ લખનારા, અને વિનાશ્રયે કામ કરનારા નિવડે છે; અને એવું બને ત્યારેજ સિક્કાનો ખરો હેતુ પાર પડ્યો એમ સમજવું.

૭. જે બહે તેની એકતા કરવાનું વિદ્યાર્થીને શીખવો.

જે બહે તેની એકતા કરવા ન વિદ્યાર્થીને શીખવો.

આપણે અભિવેદન રીતિમાં પૂર્વે જણાવ્યું છે, કે મગજમાં જ્યાં સુધી શાનના જૂદા જૂદા ખજાના રહે, ત્યાં સુધી તે કૌણવણી ન કહેવાય, અને તેનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ પણ ન થાય જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ, જાતો ને વિચારો એક બીજા સાથે યોડો ઘણો સળંગ ધરાવેછે. જગત એક છે,

૨૭૦ ખરા વિચારદ્વારા ખરી ચાલ તરફ બહુમારનું વલણ કરે.

અને તે માહેના પદાર્થો, જનાવો ને નિચારો તેના અન્યથ તરીકે કે ખીજ રીતે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે જૂઠું જૂઠું નિષેધો દોષ પત્ર તરફના સંબંધવડે એક બીજા સામે સંકળનાથી જ્ઞાનની એટ આખી સામગ્રી મળે. આ રીતે અનેક જાતનું જ્ઞાન એક બીજા સાથે ભળતુ જાય અને એકસ થાય, કે તેની એકતા થઈ રહે, ત્યારેજ કેળવણીનો ખરો હેતુ પાર પડે બાળ શિક્ષણથી માડીને છેક મહા પાઠશાળાઓના છેવટના અભ્યાસ સુધી જ્ઞાનની એકતા કરવાનું વિધાર્થીઓને ચોખવવું જોઈએ.

૮. છાત્રાને એવી રીતે કેળવો કે તેમને ઉત્તમ રીતે ઉત્તમ

કરવાની ટેવ પડે. જે કરવું તે ઉત્તમ કરવું ને ઉત્તમ રીતે કરવું, એમાં પુરુષાર્થ રહેતો છે જમતમા જેઓ મદાન થાય છે, ને નામના મેળવે છે, તેઓ પોતાથી બને તે પ્રમાણે ઉત્તમ રીતે ઉત્તમ કામ પ્રમાણે હોયછે બહુનારને નાનપણથી આવી ટેવ પાડી જોઈએ પોતાથી બને તેવું ઉત્તમ કરનાથી શકિત વધેછે, અને ઉત્તમ રીતે કરવાથી તાલિમ અને કૌશલ્ય બને પ્રાપ્ત થાયછે. માથા ઉતરતું, અધુર કે અડભગની પેઠે કામ કરવાની તે સાર ચતુ નથી બાળક હોતથી ને ધ્યાન રાખીને આપેનું કામ પૂર કરે, કામ કરતી વખતે તે ઉત્તમ થાય એવો નિશ્ચય કરે, અને તે કરવામાં ઉત્તમ રીતે જમડે, એ શિક્ષકે જોનું જોઈએ અક્ષર વાળવાનું કામ શીખતી વખતે છાત્રા નમુના પ્રમાણે અક્ષર કાઢવામાં લક્ષ આપતા નથી, નમુનાનો અરોડ જોતા નથી, અને નમુના પ્રમાણે અક્ષર ન આવે ત્યાં સુધી મડકા રહેતા નથી તેથી, તેમના અક્ષર જોઈએ તેવા સુધરતા નથી આ પ્રમાણે હરેક કામ ન કરવાથી તેઓ તેમાં નિપુણતા મેળવી શકતા નથી

૯. ખરા વિચારદ્વારા ખરી ચાલ તરફ બહુમારનું વલણ

કરે. આ નિયમ સૌથી મહત્વનો છે કેમકે તે નીતિની કેળવણીનો પાયો છે. બહુમારના મનમાં ખરા વિચાર દાખલ થયા તેની કાર્ય ચાલ સમજવાનું નથી વિચાર એક બાજુએ રહે અને વર્તન જૂઠું રીતે ચાલ, તો તેથી લાભ શો ? બાળકના મામાં વિચાર દાખલ કરવાનું અને તે વિચાર ઉપર અકુશ રાખવાનું કામ શિક્ષકનું છે જે વિચાર દાખલ થાય તે

ખરા વિચાર
દ્વારા ખરી
ચાલ તરફ
બહુમારનું
વલણ કરે.

ખરા જોઈએ. બાળકના મોં આગળ હમેશા ખરા વિચાર રાખવા જોઈએ. બાળક જેમ વિચારવાન પ્રાણી છે, તેમ તે સ્વતંત્ર અને તરંગી એટલે જેમ મનમા આવે તેમ ઝટ કરી જેમે એવું હોયછે, માટે ખરા વિચારથી તેમના તરંગ ખરા થાય છે, અને તેથી તેમના કૃત્ય પણ ખરા જ થાય છે. ખરાં કૃત્ય વારેવારે કરાવવાથી ખરું કામ કરવાની બાળકને ટેવ પડી જાય છે. આ ટેવ આગળ જતા તેને નીતિમાન કરેછે, તે ખરે રસતે સમજી જાયછે.

ઉપર આપેલા નવ મુખ્ય નિયમ શિવાય બીજા નિયમોનો શીખ-શીખવવાના વવાના કામમા ઉપયોગ થઈ શકે, માટે તે નીચે આપ્યા બીજા નિયમો છે.

૧. શીખવવાનું કામ સ્વાભાવિક રીતે કરવું. એટલે બાળ-કની વૃદ્ધિ જે નિયમોથી થાય છે, અને તેનું મન જે રીતે શીખવવાનું કામ કરે છે, તેને અનુસરીને શિક્ષણ આપવું. શીખવતી વખતે મનની ખાસગતો કામ ધ્યાનમા રાખવો. જે કાળે જે શક્તિ ખાસે, તે કાળે તે શક્તિને લાભક વિષય શીખવવા. બાળકની વૃદ્ધિ ક્રમે ક્રમે થાયછે, અને તેની શક્તિઓ પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે માટે શિક્ષણ વૃદ્ધિના ક્રમને અનુસરવું જોઈએ, અને તે એવું સમ્રમાણ જોઈએ, કે જેથી એકને ખરેખે બીજા વધારે ન ખાસે કિંવા તેઓ અપ્રમાણુથી ન વધે, અથવા તેઓ એક બીજાથી અનગ ન રહી જાય, તે જોવું જોઈએ. નાણુક શક્તિઓ જેટલો બોલો સહી શકે, તેટલોજ બોલો તેમનાપર પડવો જોઈએ.

૨. બાળકના મનપર શુદ્ધ છાપ પાડવી કુમળા મગજ પર જે છાપ પડેછે, તે ધાડી ને ટાંક હોયછે. જેની છાપ તે બાળકના મન પર શુદ્ધ છાપ પાડવા ઉપર પાડવામા આવે તેવી છાપ લાખી મુદત મુખી કે ઠંક મુંડી કામગીરી કરવાની, માટે તે જો ખોટી કે અશુદ્ધ પડે, તો તેને ખસેડવી મુશ્કેલ પડેછે. તેના મગજમા જે એક વાર ખોટા વિચાર જરાયા, તો તે જગદી નીકળી શકતા નથી. એટલા માટે તેને એવું કંઈ ન શીખવવું, કે જે પાછળથી કાઢી નાખવાની જરૂર પડે.

૩. બાલ્યાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો કેળવવા પર વધારે લક્ષ આપવું.

બાલ્યાવસ્થા
માં ઇન્દ્રિયો
કેળવવા પર
વધારે લક્ષ
આપવું.

બાળકોને પ્રથમ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળે છે. ઇન્દ્રિયો તીવ્ર થઈ જાય તો સારો લાભ થાય છે. જ્યાં જ્યાં શકે ત્યાં એક કરતાં વધારે ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગથી શિક્ષણ આપવું. વળી મનની મહેનત સાથે હસ્તક્રિયાનો સંબંધ કર્યો હોય, તો તેથી લાભ થાય છે. બાળશિક્ષણની રચના આ નિયમ પર આધાર રાખે છે, અને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે.

૪. બાળકનું 'ચક્તિપણ' ધ્યાનમાં રાખવું. બાળક વૃદ્ધિ

બાળકનું 'ચ
ક્તિપણ' ધ્યા-
નમાં રાખવું.

પામવાથી આશ્ચર્ય થાય છે. બાળક સ્થિતિમાં પણ તે સર્વ શક્તિઓ ધરાવે છે. તેમાંની કેટલીક બીજા રૂપે, કેટલીક અંકુર રૂપે, અને કેટલીક છોડ રૂપે હોય છે; માટે બાળકની વખતે તેની શક્તિઓ પર આધાર રાખવો. તેને એક રમકડાની જેમ વાપરવાનું નથી, પરંતુ તે પોતે કૃતિ કરતું થાય, એમ કરવું નોંધણી. તેને માટે જ્ઞાનનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપવો, એ શિક્ષકનું કામ છે. એમ કરવાથી તે જ્ઞાનને રસ્તે ચડશે, અને પોતાની મેળે તે બોણી કાઢવાનો ને પ્રાપ્ત કરવાનો ચલ કરશે.

૫. શિક્ષણ સચુક્તિ અથવા અછલવાળું નોંધણી. ઉપર કહ્યું

શિક્ષણ સચુ
ક્તિ નોંધણી

તેમ બાળક શક્તિઓ ધરાવે છે. તેમની શક્તિઓ ગ્રહણ કરે ને વધે, એ હેતુથી સીખવવાનું કામ સુક્તિબંધ કરવાનું છે. ઉપરચોટીઈ, જહારના ડાળનું કે મંત્ર સરખું ન નોંધણી દર્શિતપાક આપવો હોય, તો તે બાળકના માત્ર નિયમને અનુસરીને જાણીતા ગુણ પૂરવા, વિશેષ ગુણ કહેવા ને પુનરાવર્તન કરવું, એ શિક્ષણ ઉપરચોટીઈ, જહારના ડાળવાળું કે મંત્રપ્રાય કહેવાય. શિક્ષાપદ્ધતિનેજ કેવળ અનુસરનારા યાત્રિક રીતે કામ કરે છે એમ સમજવું. સારાસારનો વિચાર કરીને જ્યાં સીખવવાનો હેતુ પાર પડે, એવી રીતે શિક્ષણ આપવું, તેજ સચુક્તિ ને અછલવાળું કહેવાય. બાળકના વિવેક વિચારનો જેમાં ખૂબ ન પડે, તેને પોતાની જુદી કસવાના પ્રસંગ ન આવે, મુકામલો કરી અનુમાન કરવાની ને પરિણામ શોધી કાઢવાની તેને તક ન મળે, તે શિક્ષણ યાત્રિક જાણવું. એમાં શિક્ષક એક મંત્રની માફક કામ કરે છે, અને બાળકે પણ મંત્રની જેમ તેના કહેવા પ્રમાણે કરે છે.

માત્ર શબ્દથી નહિ, પણ સ્પષ્ટ વિચાર ને વસ્તુઓથી શીખવવું. શબ્દ જાતે જ્ઞાન નથી; તે જ્ઞાન આપવાનું સાધન છે, માટે શબ્દોથી જાનેથી વ્યાખ્યા કે નિયમ કહી-જવાથી કે મોઢાં બાજતનું વર્ણન કરી જવાથી છોકરાંને જ્ઞાન મળતું નથી. તેઓ પોપટનો પેઢે કંઈ વાત મોઢે કરે, અને શિક્ષક પૂછે ત્યારે બોલી જાય, તેથી સતોષ ન માનવો. આપણા વિચાર છોકરાં સ્પષ્ટ રીતે સમજે, અને ઠહી બતાવે, એવી રીતે તેમને શીખવવું. બાલ્યાવસ્થામાં જ્ઞાન વસ્તુઓથી મળેછે, માટે શીખવતી વખતે વસ્તુઓ, તેમના નમુના કે ચિત્ર તેમને બતાવીને શીખવવું. જ્ઞાન અને બાપા એક બીજાના સાથી છે, માટે તે સાથે ચાલેછે, તથાપિ તેમને બેળસેળ કરી ન નાખવાં, કે બાપાને જ્ઞાન કરતાં વધારે મહત્ત્વ ન આપવું.

૭. શીખવનાર અને શીખનાર વચ્ચે વિશ્વાસ ને દિલસોજી જોઈએ. સારા શિક્ષક ઉપર છોકરાં ઉપર વિશ્વાસ રાખેછે, અને સારા શિક્ષક છોકરાં ઉપર વિશ્વાસ રાખેછે. બંનેના સંબંધ એવો છે, કે જો તેઓ એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખે તો શાળાનું કામ ચાલી ન શકે. પ્રેમ અને મુશ્કિલ શુશ્રૂષા વિશ્વાસ ને દિલસોજી પેદા કરેછે. દિલસોજી એટલે બીજાને માટે લાગણી-અરેપણું. શિક્ષક છોકરાનું બધું ચાહે, અને તેમના દુઃખમાં ભાગ લે, તો છોકરા શિક્ષકનું બધું ચાહે, અને તેના દુઃખમાં ભાગ લે, એ સ્પષ્ટ છે. છોકરાને માટે અરે ન હોય, એવો શિક્ષક પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકેછે, ને પોતાના કામમાં નિષ્ફળ થાયછે.

૮. પુનરાવર્તન ને પશ્ચાદ્વલોકનનો ઉપયોગ વારે વારે કરવો. જે વારે વારે કરવામાં આવેછે, તે યાદ રહેછે. એક વાત જાણ્યા પછી તેને સંભારવામાં ન આવે, તો તે ભૂલી જવાયછે. એક વાત અનેક વાર કહેવાથી તે મોઢે યદ્દ જાયછે. તે ઉપરથી કેમેનિયસ કહેછે, કે “પુનરાવર્તન એ યાદદાસ્તના માતા પિતા છે.” પશ્ચાદ્વલોકન, એ પહેલાં શીખી ગએલાનું પુનરાવર્તન છે. હમેશ નવું શીખવ્યા કરીએ, તો પાછું શીખવેવું વિસરાતું જાયછે; એટલા માટેજ સમયે સમયે પાછું વાંચી જવાની અને તેની પરીક્ષાની જરૂરછે.

શીખવવાના
કામમાં ફેર-
ફાર ને વિ-
આનિતની
જરૂર,

૯. શીખવવાના કામમાં ફેરફાર ને વિઆનિતની જરૂર છે. એકજ વિષય કે જે વિષયોથી અમુક શક્તિઓ ઉપર જોળે પડે, તે ધણીવાર જરૂરી રહે, તો તે શક્તિઓ થાકી જાય છે. થાકી ગયેલી શક્તિઓ કામ કરી શકતી નથી. શરીરની પેઠે મન પણ વિસાગે ભાગે છે. બાળકની વય ઉપર આધાર રાખીને વિષયના ફેરફાર વહેલા મોડા કરવા, અને વિઆનિત વધારે કે યોડી આપવી. એમ કરવાથી મનશક્તિઓ તાજી થાય છે, ને વધારે કામ કરી શકે છે.

બાળક એ
સર્વ ખરાબી-
યું મૂળ છે

૧૦. બાળક એ સર્વ ખરાબીનું મૂળ છે. છોકરાં નવરા પડે, તો તોફાન કરે છે, કેમકે તેમની અચળવૃત્તિ કામને અભાવે આડે માર્ગે જાય છે. શીખવવાની પદ્ધતિ સારી હોય, તો છોકરાંનું મન તેમાં રોકાયેલું રહે છે. પણ જો પદ્ધતિ સારી ન હોય, વિષય રમુજ ન હોય, અને લનમન કટાગે એટલા લાંબા વખત સુધી એકનો એક વિષય લાગત શીખવવામાં આવે તો છોકરા કંટાળે છે. કંટાળો અભાવનું પરિણામ છે, અને તેથી દુર્લક્ષ ઉપજી શકાય છે. એની સ્થિતિમાં છોકરા બગાસા ખાય છે, અગ મરાડે છે, ને અડ-ખલા કરે છે. શિક્ષક બીજા કામમાં રોકાય, બીજા સાથે વાતો કર્યાં કરે, અને વિદ્યાર્થી કામ ન આપે, તો તેઓ બાળશુ બને છે. એ અભ્યાસની વૃદ્ધિમાં અટકાવ નાખે છે.

શીખવવામાં
ટેવનો ઉપ-
યોગ કરવો

૧૧. શીખવવામાં ટેવનો ઉપયોગ કરવો. ગમજને મહેનત આપ્યા વગર કે યોડી મહેનત આપ્યાથી ટેવ વડે કામ થઈ શકે છે. તે વિષે ટેવના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહેવા-માં આવ્યું છે સિદ્ધાંતના કામમાં તેનો લાભ લેવો, એ સિદ્ધાંતનું કામ છે. સારી ટેવો પાડવી, ને કુટોવો પડવા ન દેવી કે પડી હોય તે લગ્નગરી, એ સિદ્ધાંતના કામમાં અગત્યની વાન છે.

પૂજવા કરતાં
ભણાવવાપર
વધારે લક્ષ
આપવું

૧૨. પૂજવા કરતાં ભણાવવા પર વધારે લક્ષ આપવું. શિક્ષકનું મુખ્ય કામ ભણાવવાનું છે છોકરા બહેનું સમ-જ્યા કે નહિ, તે તેમને યાદ રહ્યું છે કે નહિ, અને તેઓ પોતાની ભાષામાં રપટપટું કરી શકે છે કે નહિ, માટે પૂજવાની અથવા પરીક્ષા લેવાની જરૂર પડે છે. ધણા શિક્ષકો પાછલા એગે તેવાર કરી આજેના પાઠ

લેવામાં એટલો વખત કાઢેછે, કે તેમને નવું શીખવવા માટે બહુ થોડો વખત મળેછે. એમ બનેછે, ત્યારે તેઓ નવું શીખવવાનું ટુંકામાં ને ઉતાવળે સમજાવી જાયછે, કે સમજાવ્યા વગર છોકરાને ઘેરથી તૈયાર કરી લાવવા હુકમ કરેછે. ઘેર કોઈ સમજાવનાર ન હોય, તો છોકરાં આપેલા પાઠ ગોખી કાઢેછે. એથી તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થયાને બદલે કે તેમની મનશક્તિઓ કેળવાયાને ગદને કેવળ ગોખણશક્તિને ઉત્તેજન મળેછે. ગણ કાલે તૈયાર કરી આવેલા પાઠ પૂછી જોવામાં પાઠને માટે રાખેલા વખતનો ફેરફાર વધારે ભાગ કદી ન રોકવો. રોજની પરીક્ષા તો અનાજ ચક્ર્યું છે કે નહિ, તે જાણવા સાદું જેમ એક દાણો આપી જોવામાં આવેછે, તેવી જાતની હોવી જોઈએ. આડવાડીએ કે અમુક મુદ્દે જે દિવસ પરીક્ષા માટે મુકરર થયો હોય, તે દિવસેજ પરીક્ષા કરાવવી.

૧૩. ભણાવવામાં છોકરાંની શક્તિ ઉપર આધાર રાખવો.

કુશળ શિક્ષક છોકરાંની મનની શક્તિઓની પરીક્ષા કરી શકેછે; એટલે તેઓ કેટલું બળ ધરાવેછે, અને કેટલો બોલો સહી શકશે, તે તેઓ જાણેછે. જે શક્તિ ખીલી ન હોય, તે શક્તિનું જેમાં કામ પડે, એવી બાબત શીખવવાનો યત્ન કરવો નહિ. વળી શક્તિની ખીલવટ ઠેટથી થઈ છે, તે જાણી લઈને તેની તે કરતા વધારે ખીલવટ થાય એવી તજવીજ કરવી જોઈએ. ગળ ઉપરાંત કામ લેવાથી કેળવણીનો હેતુ સરતો નથી.

૧૪. છોકરાંના વલણ ઉપર ધ્યાન આપવું. જેમ બધાં

છોકરાંની આસિયત સરખી હોતી નથી, તેમ બધા છોકરાંનાં વલણ પણ સરખા હોતા નથી. કેટલું વલણ એક વિષય તરફ વધારે હોયછે, તો કેટલું વલણ બીજા વિષય તરફ વધારે હોયછે. જે તરફ વલણ હોયછે, તે તરફ ઇચ્છા દોરાયછે. જેની ઇચ્છા થાયછે, તેનો શોખ થાયછે. ઇચ્છા અને શોખ એ શિક્ષણનાં મોટા સાધન છે. “મન વિના માળવે જવાતું નથી,” એ કહેવતમાં મન એ ઇચ્છાનો અર્થ જતાવેછે. છોકરાનું જેમાં મન ચોટતું ન હોય, જેનો તેમને શોખ ન હોય, કે જે તરફ તેમનું વલણ ન હોય, તે મારી મચરડીને શીખવવા જતા પરિણામ માફું આવેછે; કેમકે છોકરાં એથી કંટાળેછે ને બહુવા તરફ લક્ષ આપતાં નથી. જે વિષયો જાણવાની ફરજ હોય, તે વિષયો તરફ છોકરાનું વલણ ન હોય,

છોકરાંના
વલણ ઉપર
ધ્યાન આપવું

તપાસો. કોઈ નવો બોલ કાને પડ્યો, કે તે બે ચાર વાર બોલી બોલીને મોઢે કરેછે. વારે વારે બોલવું, એવું નામજ ગોખવું. જે કંઈ શીખવવામાં આવેછે, તે યાદ રાખવું પડેછે. જે યાદ ન રહે, તે શીખેલું બરબાદ જાયછે. આંકના પાઠ ગોખ્યા વગર લેખાંના ને ગણિતના હિસાબ થઈ શકતા નથી. વ્યાખ્યાઓ, સૂત્રો, નિયમો યાદ રાખવાની જરૂર પડેછે. શાસ્ત્રીય વિષયો, ઇતિહાસ, જૂગોળ, કવિતામાંથી ઘણી વાતો મોઢે કરવી પડેછે. પરબાપાતું જ્ઞાન ગોખ્યા વગર થતું નથી. આથી ગોખવાની જરૂર સમજાશે. પણ યાદ રાખવા માટે અનેક ઉપાય યોજી શકાયછે. કેવળ ગોખવાથીજ યાદ રહેછે, એમ નથી. એને માટે જુઓ નિયમ આક્રમો તથા યાદશક્તિનું વર્ધન. અર્થ વગરનું એટલે સમજવા વગર ગોખવું, એ ધિક્કારવા લાયકછે. એવું ગોખેલું જલદી ભૂલી જવાયછે. એથી યાદદારત શક્તિ કસાઈને તીક્ષ્ણ થવાને બદલે છુટ્ટી થઈ જાયછે.

૧૮. જે શીખવવું તે મુદ્દાસર શીખવવું. શીખવતી વખતે

જે વાત તાર્કિક સાંભરી આવી, તે ઉપર વિશેષ ને શીખવવું લક્ષ આપવાથી મુદ્દાની બાબતો રહી જાયછે. અમુક શીખવવું. વિષયમાં ફેટલીક વાતો વધારે મહત્વની અને ફેટલીક ઓછા મહત્વની હોયછે. છોકરાંનું ધ્યાન કયી બાબતો ઉપર ખાસ ખેંચવાનું છે તેના શીખવનારે વિચાર કરવો. બધી વાતો સરખી ગણીને તે ઉપર સરખું ધ્યાન આપવાથી મગજ ઉપર જરૂર કરતાં વધારે બોન્ને પડેછે, અને સારાસાર કાઢવાને અવકાશ મળતો નથી. જેમ કાંગરને છડીને તેમાંથી ઓખા, કણકી, નાકાં, કુસડી ને ફોતરાં જૂદાં પાડવામાં આવેછે, તેમ અમુક વિષયને છણીને તેનું સત્ત્વ અને ખીજ ઓછી વત્તી ઉપયોગી બાબતો જૂદી પાડવી જોઈએ. સત્ત્વ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ. જે વાત થોડી અગત્યની હોય, તેના પર થોડું લક્ષ આપવું, અને જે વાત નિરૂપયોગી હોય, તે છોડી દેવી.

૧૯. શીખવવાના વિષય ધણા લાંબા ન જોઈએ. એકજ

શીખવવાના વિષય ધણા લાંબા ન જોઈએ. વિષય ધણીવાર સુધી ચલાવવાથી છોકરાં કંટાળેછે. નાનાં બાળકનું ધ્યાન એક બાબત ઉપર ધણીવાર રહી શકતું નથી. છોકરાંની વય જેમ નાની તેમ વિષય થોડો વખત ચલાવવો. બાળ શિક્ષણમાં એક વિષય ૧૦ થી ૨૦

મિનિટમાં પતાવી દેવો જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં બનતા મુધી અર્ધા કલાક કરતાં વધારે વખત એકજ વિષય ન ચલાવવો. કદી કોઈ વિષયને વધારે વખત જોઈએ, તો તે બે વાર ચલાવવો. ઉપલા બે વર્ગોમાં વાંચન, ગણિત વગેરેને માટે કલાક વખત આપવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ તેમાં બહુનાર કંઈક મોટી ઉમરનાં હોય છે, તેથી તથા એ વખતમાં પરીક્ષાનું ને શિક્ષણનું બંને કાર્ય થાય છે, તેથી હરકત આવતી નથી.

૨૦. પહેલેથી પાકું શીખવવું. જે શીખવવું તે પ્રથમથીજ

પાકું શીખવવું. કાચું, ઉપરચોટીઉં, અધૂરું જ્ઞાન મગજમાં પહેલેથી પાકું લાંબી સુદૃઢ ટકવું નથી; તેથી તે પાછળ ફરીથી મહેનત શીખવવું.

કરતી પડે છે. શિક્ષક ધારે છે, કે પરીક્ષા થવાનો સમય આવશે, તે અરસામાં છોકરાને બહુવેલું પાકું કરાવીશું. વખતે પરીક્ષા વહેલી થાય, અથવા છોકરાં માદા પડે, કે જેરહાજર રહે, તો મનના વિચાર મનમાંજ રહે છે, અને પરિણામ ખરાબ આવે છે. શીખવવામાં ઉતાવળ કરીને પુનરાવર્તન માટે વખત કાઢવા કરતાં પ્રથમથીજ પાકું શીખવું હોય, તો પુનરાવર્તનની બહુ જરૂર પડતી નથી. પાકું શીખેલું એકવાર ફરીથી નજર તળે નાખ્યું, કે તે મોટે થઈ જાય છે. શીખવેલું છોકરાં ખરાબર સમજ્યાં, અને તેમના મનમાં ખરાબર ઠસ્યું, તો જાણવું કે તે પાકું શીખવાયું છે.

૨૧. નળજાં છોકરાં પર વધારે લક્ષ આપવું. વર્ગમાં સધળા

છોકરાં સરખી શુદ્ધિના હોતા નથી. વધારે શુદ્ધિવાન નળજાં છોકરાં પર વધારે લક્ષ આપવું. છોકરાં શીખવેલું ઝટ સમજી જાય છે, ત્યારે જોડી શુદ્ધિ વાળાં છોકરાંથી તે સમજવું નથી, માટે તેનાં છોકરાં ખરાબર સમજે, એવી રીતે શીખવવું જોઈએ. વર્ગમાં

ઉપલાં છોકરાં જવાબ દે, તેથી શીખવેલું સર્વને આવડ્યું, એમ ન સમજવું. જ્યારે નીચલાં છોકરાં ખરા જવાબ દઈ શકે, ત્યારે જાણવું કે આપણા શિક્ષણની સમજ આખા વર્ગને પડી છે. સમજ પડવાની ખાત્રી કરવા માટે ધણી પ્રશ્ન નીચલાં છોકરાંને પૂછવાનો રિવાજ રાખવો. વર્ગનાં ધણાં છોકરાં એક દિસાખ ખરા ગુણ, કે એક પ્રશ્નના ખગ જવાબ દે, તેથી આખા વર્ગને તે આવડે છે, એમ ન સમજવું: નીચલાં છોકરાં ખરા દિસાખ મળી શકે, કે ખગ જવાબ દઈ શકે, તોજ આપણું

શિક્ષણ સંતોષકારક માનવું. શિક્ષણ આખા વર્ગને માટે એટલે વર્ગની સર્વ વ્યક્તિઓને માટે છે, એ વાત હમેશ્વ યાદ રાખવી.

૨૨. છોકરાં સમજીને પૂરા જવાબ દે એમ કરવું. ઘણી વાર બાળકો શો પ્રશ્ન છે, તેનો વિચાર કર્યા વગર જવાબ દેઈ દેડે. આખો પ્રશ્ન બરાબર સમજ્યા પછી જ જવાબ આપવાની તેમને ટેવ પાડવી. પ્રશ્નને અનુસરીને જવાબ પૂરા જોઈએ. બાળક થોડું કહે, તે ખરું માની ન લેવું. તે પૂરું વાક્ય ન કહે, ત્યાં સુધી તેના જવાબનો સ્વીકાર ન કરવો. અપૂર્ણ જવાબ અપૂર્ણ વાક્યમાં આપવાની ટેવ કદી પસંદ કરવી નહિ.

૨૩. છોકરાંની જાણસાનો લાભ લેવો. બાળકને નવું નવું જાણવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે હોય છે, અને એ વૃત્તિ વડેજ તે ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે. માબાપ ને શિક્ષકે આ વૃત્તિને હમેશા ઉત્તેજન આપવું. તેઓ પ્રશ્ન કરે તેથી કાયર ન થવું. પરંતુ તેમની જાણસાનો લાભ લેવાથી શિક્ષણના કામને બહુ ઉત્તેજન મળે છે. જ્યારે તેમની જાણસા શીખવાનો વિષય છોડીને ખીજી તરફ વળે, ત્યારે તેને સાધતા વિષય તરફ વાળવાની શિક્ષકે તજવીજ કરવી.

૨૪. વખતની કિંદાયત શીખવવામાં જરૂરની છે. વખતની હીમત સૌ સમજે છે, પરંતુ તેની કરકસર કરવાનું થોડાના લક્ષમાં રહે છે કેટલીકવાર એકજ મુદ્દા પર એટલો વખત જાય છે, કે બાકીના મુદ્દા એમના એમ રહી જાય છે. કેટલી વાર શિક્ષક વાલે વળગે છે, તો શીખવવાનું બાબતુએ રહી જાય છે. વિનાયતમાં કેટલું નિયાજના વખતમાં મળવા આવે, તો ખાસ કારણે ચિવાય શિક્ષક તેની મુલાકાત પણ ન લે. આપણે અહીં શિક્ષકના એળખીતા કે છોકરાના સંગવદ્ધવા ઘણીવાર આવીને શીખવવાના કામમાં ખલેલ કરે છે. મળવા આવનાર જો શિક્ષકની પાંચ મિનિટ લે, તો તેણે દરેક છોકરાની પાંચ મિનિટ લીધી, અને વર્ગમાં ૩૦ છોકરા હોય, તો

૨૮૦ પરીક્ષાના હેતુ પાર પાડવા પરીક્ષા ઠાણ ક્યારે કરેછે.

કુલ ૨૧૧ કલાકનું નુકસાન કર્યું, એમ સમજવું. પ્રશ્નો પૂછવામાં કે લખેલું તપાસવામાં વખતનો ખ્યાલ થઈ શકે. આખા વર્ગનાં તમામ છોકરાંને હારખંધ પ્રશ્નો પૂછવાને બદલે અમુક છોકરાંઓને પૂછવાથી કે બધાં છોકરાંને સર્વોક્ત જવાબ લેવાથી વખતની કિંમત થાય. શ્રુત લેખન બધાંનું તપાસવામાં તે માટે રાખેલો વખત ઘણીવાર પૂરો થઈ જાય છે. કદી એકખીજની પાટીઓ અદલબદલ કરી તે છોકરા પાસેજ તપાસવામાં આવે, તો વખતની કિંમત થાય. દરેક છોકરાની જૂલ સંખ્યા પૃથક પૃથક સમજ આપવાને બદલે જૂલો પાટીઆપર લખી તે વિષે આખા વગને સામાન્ય સમજ આપવાથી વખત ખચાવી શકાય. વખત ખચાવાની ખાતર શીખવવામાં ઉતાવળ કરવી, કે અમુક બાબત છોડી દેવી, એ વખોડવા લાયક છે; કેમકે તે ખરી કરકસર નથી.

મકરણ ૩૧ મું.

પરીક્ષાની પદ્ધતિ.

છોકરાંને જે શીખવ્યું હોય, તેની પરીક્ષા શીખવનાર પોતે લે છે, કે તેના ઉપરી લે છે. ઉપરીમાં નિશાળનો મુખ્ય મહેતાજ કે તેણે જેને નીમ્યો હોય તે, અને પરીક્ષક અધીકારીઓનો સમાવેશ થાય છે.

પરીક્ષા ઠાણ લે છે.

પરીક્ષા કરવાના હેતુ ત્રણ હોય છે. ૧ શીખવેલું આવડે છે. કે નહિ, ૨. છુદ્દિની ખીલવટ થઈ છે કે નહિ, અને ૩. શિક્ષક પોતાની ફરજ બજાવી છે કે નહિ.

પરીક્ષાના હેતુ.

શીખવનાર પોતે પરીક્ષા દરરોજ કરે છે, અને તે તેના શિક્ષણનો ભાગ થઈ રહે છે એટલે દરેક પાઠની ચરઆતમાં ગયે વખતે શીખવેલું છોકરાંને આવડે છે કે નહિ તે પૂછે છે, તથા પાઠની અંતે કે આલતે પાઠે જે શીખવ્યું તે છોકરાંએ મદલ કર્યું છે કે નહિ, તેની ખાતરી માટે ટેટલાક પ્રશ્ન કરી લે છે. આ સિવાય તે અઠવાડીએ કે અમુક મુત્તે પોતાના વર્ગની પરીક્ષા કરે છે. તેમાં ઉપર કહેલા ત્રણ હેતુમાંના

પરીક્ષાના હેતુ પાર પાડવા પરીક્ષા ઠાણ ક્યારે કરે છે.

જે હેતુ સરવા જોઈએ, કેમકે ત્રીજો હેતુ જોવાનું કામ તેના કુપરીઓનું છે. મુખ્ય મહેતાશનું કામ દરમહિને, દર ત્રણ મહિને, કે જ્યારે વખત મળે ત્યારે દરેક વર્ગની પરીક્ષા લેવાનું છે. પરીક્ષક અધિકારી વર્ષમાં એકવાર નિયમિત પરીક્ષા કરેછે, અને કાચી તપાસણી તેની સગવડ પ્રમાણે ગમે ત્યારે કરેછે.

પરીક્ષાનો પહેલો હેતુ પાર પાડના મારે ત્રણ બાબતો ઉપર લક્ષ

આપવાનું છે. ૧ શીખવેલું યાદ રહ્યું છે કે નહિ, ૨ શીખ

શીખવેલું યાદ
રહ્યું છે કે
નહિ તેની
પરીક્ષા.

વેલું કહી કે લખી જતાવે છે કે નહિ, અને ૩ શીખ

વેલાનો ઉપયોગ કરતા આવડે છે કે નહિ, પરીક્ષક ધણી-

વાર પહેલી બાબત ઉપર જોઈએ તે કરતા વધારે લક્ષ

આપેછે, તેથી જોખણને વધારે ઉત્તેજન મળે છે. શિક્ષકો

પરીક્ષકની ધાટી ઉપર લક્ષ રાખીને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરેછે. દરેક

પરીક્ષકની ધાતી જૂદી હોય, એ સ્વાભાવીક છે, પરંતુ પરીક્ષકે પરીક્ષાના

સર્વ હેતુ લક્ષમાં રાખીને પોતાનું કામ કમ્પુર્ણ જોઈએ તથા પોતાની

ધાતીમાં પણ વખતો વખત ફેરફાર કરવો જોઈએ. જો તે ભૂગોળની

પરીક્ષા લેતી વખતે નકશામાંથી પાંચ સાત જગાઓ જળવાવવાનું છોક-

રાને કહેતો હોય, તો શિક્ષક તેવી રીતે ભૂગોળ શીખવે છે, અને તેથી

ભૂગોળ શીખવવાનો હેતુ ધણે દરજ્જે ખરબાદ જાય છે. જો તે ઇતિ-

હાસમાં તારીખો ને અમુક ખનાવો વિષે જ વિશેષ પ્રશ્ન કરતો હોય, તો

શિક્ષક તેની ધાતીને અનુસરે છે, અને તેની ઇતિહાસ શીખવવાનો હેતુ

સરતો નથી જો તે ગણિતમાં અમુક જાનના દાખલા પૂછતો હોય, ને

જવાબ ઉપરજ આધાર રાખતો હોય. તો છોકરાને તેવી જાતના દાખલા

ખાસ કરીને શીખવવામાં આવે છે, અને દાખલા ગણવામાં રીતિ, ક્રમ,

સફાઈ વગેરેની દરકાર રહેતી નથી. કેટલીકવાર છોકરા રીતિ ગમે તેવી

કરે, અને તેમાં ભૂતો થઈ હોય, તે જતા જીવ છોકરાની પાટીમાં કે

નોંધમાં જોઈને છેનટ જવા લખી દેછે. પરીક્ષક જો રીતિ કૃતિ ઉપર

ધ્યાન આપે. તો આવા છોકરા પડકારી જાય, શિક્ષકે નકશાનો ઉપ-

યોગ ક્યો છે કે નહિ તે જાણવા સર નકશાની જગાઓ પૂછવાની

જરૂર છે. જલુ મદતની તારીખો ન ખનાવો પૂછી જોવા જોઈએ. પરંતુ

આવી બાબતો ઉપર સવળો કે ઘણો આધાર રાખવો, એ ચલાવા લાયક

નથી પરીક્ષકનું કામ શીખવવાના સર્વ હેતુ પાર પડ્યા છે કે કેમ, તે

૨૮૨ શીખવેલું છોકરાં ઉપયોગમાં લાવી શકે છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા.

તપાસવાનું છે, માટે તેના પ્રશ્નો એક ધાગીના કે એકદેશી ન હોતાં જૂદી જૂદી ધાગીના અને સર્વ દેશી હોવા જોઈએ છોકરા જે શીખ્યા હોય, તે તેમને ન દે રૂઝ હો કે કેમ, તે જાણવા સારું કેટલાક પ્રશ્ન તેને લગતા હોવા જોઈએ, પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવું કે જેનો ઘણો ઉપયોગ નથી, તેવી તારીખો, જગાઓ, ખનાવો છોકરાના મગજમાં ભરવાથી નિષેધ લાભ નથી, અગત્યની તારીખો જગાઓ, ખનાવો સળધપૂર્વક યાદ રાખવાથી ફાયદો થાય છે, મટે પરીક્ષા વખતે એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ

૨. શીખવેલું છોકરા કહી કે લખી જતાવે છ કે નહિ, તે જોવા

શીખવેલું
છોકરા કહી કે
લખી જતાવે
છ કે નહિ,
તેની પરીક્ષા

સારે પરીક્ષા મોઢાની ને લેખી લેવી જોઈએ. મોઢાની પરીક્ષા વખતે છોકરા શુદ્ધ બોલે છે, જે કહેવાનું તે પૂરું કહે છે, અને સમજપૂર્વક કહે છે, તે જોવું જોઈએ લેખી પરીક્ષા મોઢાની પરીક્ષા કરતા વધારે અગત્યની છે. લખવાની ઢન, જોડણી વગેરે જોવાની પરીક્ષકને એથી તક મળે છે, છોકરાને

એથી વિચાર કમવાર ને કારણપૂર્વક લખવાની સધિ મળે છે, અને પરીક્ષકને એથી છોકરાએ મેળવેલું જ્ઞાન અને શિક્ષકે કરેલી મહેનત જોવાનો લાગ મળે છે. એટલા માટે લેખો પરીક્ષા જેમ અને તેમ વધારે કરવાનો રિવાજ રાખવો જોઈએ. નીચલા ધોરણોમાં લેખી પરીક્ષા જહુ લઘુ ન રાકાય, કેમકે છોકરાઓ લખવાની જોઈએ તેવી શક્તિ ધરાવતા નથી હોતા; પરંતુ ઉપલા ધોરણોમાં લેખી પરીક્ષાનો સાચી વધારે ઉપયોગ કરવો શિક્ષકે પોતે લેખી પરીક્ષાનો મદાવરો કરાવવો, અને મુખ્ય મહેતાછએ પણ લેખી પરીક્ષાનો વધારે રિવાજ રાખવો.

૩. જે કંઈ શીખવવામાં આવ્યું હોય, તેને છોકરા ઉપયોગમાં

શીખવેલું છો-
કરા ઉપયો-
ગમાં લાવી
શકે છે કે નહિ,
તેની પરીક્ષા.

લાવી ન શકે, તો શિક્ષકનો હેતુ સરતો નથી. "અપમાયજ્ઞ દિ, " એવી કરેલું પોતાના નિશાળીઆને લગુ ન થાય, એ વાત શિક્ષકે જાણી જોઈએ. છોકરા લેખાની કુચીઓ જાણે, અને મળિનના મોટા મોટા હિસાબ દરે, પરંતુ બગરમાંથી કાઢી નીજ આજ્ઞી હોય, તેનો

હિસાબ કરતા ન આવડે નો તેની હાસી થાય છે. શિક્ષકે જો છોકરાનું લક્ષ તે તરફ દોર્યું હોય, અને વ્યવહારોપયોગી લખણ પૂજવાની શિક્ષકે ને પરીક્ષકે રાત રાખી દોય, તો છોકરાને માથે આવે આરોપ

ન આવે, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ કારવ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે. યંત્ર શાસ્ત્ર શીખે, ને હચ્ચાલનનો ઉપયોગ કરતાં ન આવડે; રસાયન વિદ્યા બજે, ને તેના કોઈ પ્રયોગ કરતાં ન આવડે; હૃદયિજ વિદ્યા શીખે, ને પોતાના ખાગમાંનાં જાડને ન ઝોળખે; તો આ સર્વ બજુતરનો ઉપયોગ શો? પરીક્ષકે એવા પ્રશ્ન કરવા જોઈએ, કે જેથી ગુરુશિષ્યને આવી વાતો ઉપર લક્ષ આપવાની કરજ પડે.

પરીક્ષાના ખીજે હેતુ બુદ્ધિની ખીલવટ થઈ છે કે નહિ, તે જોવાનો છે; પરંતુ તે તરફ પરીક્ષકનું ધ્યાન લક્ષ જતું નથી. પરીક્ષાના બુદ્ધિની ખીલવટ થઈ છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા. પ્રશ્નોનો સંગ્રહ કરીને તે તપાસી જોતાં માલમ પડે છે, કે સેંદહે ૭૫ ઉપરાંત પ્રશ્નો માત્ર વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન તપાસવા માટે હોય છે, અને તેમાંના મોટા ભાગ જાખજીને ઉત્તેજન આપે એવો હોય છે. જ્ઞાન એ બુદ્ધિનો ખોરાક છે. ખોરાકની તપાસની સાથે જો ખોરાકવડે બુદ્ધિ કેટની બળવાન થઈ ને કેવી ખીલી, તે ખાસ કરીને જોવું જોઈએ. બુદ્ધિને વધારી ને ખીલવવી, એ કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ છે; માટે તે ઉપર પરીક્ષકે વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. શિક્ષણ પદ્ધતિ પાઠશાળામાં રહીને કેળવણીના શાસ્ત્રનું મેળવેલું જ્ઞાન અને શીખવવા વિષે લીધેલો અનુભવ કેટલીકવાર શિક્ષકને બાજુએ મૂકવાની જરૂર પડે છે. પોતાના વર્ગનાં કે પોતાની નિશાળનું પરિણામ સારું લાવવું, એજ જો શિક્ષકનો હેતુ થઈ જાય તો શિક્ષક તેને માટે જે જે ઉપાય લેવાના તે લે, અને કેળવણીનો ખરો હેતુ પાર પાડવાના ઉપાય બાજુએ મૂકે, એમા નવાઈ નથી. પરીક્ષાનો ખીજે હેતુ પાર પાડવા માટે ચાર બાજુનો લક્ષમા રાખવાની છે ૧ છોકરાં જે શીખ્યાં છે તે સમજીને શીખ્યાં છે કે નહિ, ૨. તેમની બુદ્ધિ ખીલે એવું શિક્ષણ અપાયું છે કે નહિ, ૩. જે વિષયવડે જે શક્તિ કે શક્તિઓ ખીલવી જોઈએ તે ખીલી છે કે નહિ, અને ૪. શક્તિઓ સંબંધ પૂર્વક ને સપ્રમાણમાં ખીલી છે કે નહિ.

૧. છોકરાં જે શીખ્યાં છે, તે સમજીને શીખ્યાં છે કે નહિ, તેની ઠમોટી પરીક્ષકે કાઢવી જોઈએ. છોકરાં જે જવાબ દે, તેનું કારણ પૂછવાથી તેઓની સમજ વિષે ખાતરી થશે. છોકરાં ઘણીવાર વગર વિચાર્યાં મનસ્વી કે ઉટગ તર્ક બાધીને જવાબ દે છે. જમા જવાબ હા કે ના દહેવાથી પૂરો થતો

છોકરાં જે શીખ્યાં છે, તે સમજીને શીખ્યાં છે કે નહિ

૨૮૪ છોકરાને શુદ્ધિ ખીલે એવું શિક્ષણ અપાયું છે કે નહિ.

હોય, સાં સમજ્યા વગર જવાબ દેવાથી વખતે તે ખરો પડે છે, અને ખરો ન હોય, તો તેથી ઉત્કૃષ્ટ કહેવાથી તે ખરો થઈ જાય છે. કેટલીકવાર ખરાબ શિક્ષકો છોકરાને મોઢેથી ખરો જવાબ કહાડવાની કંઈ યુક્તિઓ કરે છે, કે પરીક્ષકના પ્રશ્નને એવો સૂચક કરી દે છે, કે જેથી છોકરાને જવાબ સૂઝી આવે છે. કેટલીકવાર છોકરા ખીજભાથી જોઈને જવાબ લખે છે, કે ધીજ ધીમેથી બોલે તે સાલજીને જવાબ દે છે. આ સર્વ અનીતિ ભરેલા ખરાબ માર્ગ દૂર કરવા સાર પરીક્ષકે સાવ-ચેત રહેવું જોઈએ, અને હરેક જવાબ કારણપૂર્વક સમજીને છોકરા દે છે, તેની ખાત્રી કરીનેજ તેને શુભ (ટોકડા-માર્ક) આપવા જોઈએ.

૨. છોકરાની શુદ્ધિ ખીલે એવું શિક્ષણ તેમને અપાયું છે કે નહિ, તે પરીક્ષકે જોવું જોઈએ. એકલા યાનની તપાસણીથી

છોકરાને શુદ્ધિ ખીલે એવું શિક્ષણ અપાયું છે કે નહિ. શુદ્ધિની ખીલવટની તપાસણી બાગ્યેજ થાય છે. શુદ્ધિના પ્રમ પૂછવાથી શુદ્ધિની ખીલવટની તપાસણી થાય છે. વસ્તુઓના મુકાબલો કરવો, તેમની સમાનતા અસમાનતા તપાસવી, તે

વિષે વિચાર કરવો, અનુમાન કરવા, અને છેલ્લે કારણ-પૂર્વક નિર્ણય કરવો એ સૌ શુદ્ધિનું કામ છે, માટે તેમને લગતા જે પ્રશ્નો થાય, તે શુદ્ધિના પ્રશ્નો કહેવાય. નહીં ને તલાવમા શો તફાવત છે, તલાવ ખાસ હોય કે નહિ, નહીં ખારી કેમ નથી હોતી, નાની નહીં સુકાઈ કેમ જાય ને મોટી નહીં ખારે માસ વહેતી કેમ રહે છે, આ પ્રશ્નોના જવાબ એવું ધોરણ શીખનારા છોકરા વખતે રેઈ સકતા નથી. તેઓ નહીં તલાવની વ્યાખ્યા કહી શકે છે, ને તેમના નામ આપી શકે છે, પરંતુ તેમના વિષે વધારે વિચાર કરવાની જો શિક્ષકે ટેવ પાડી ન હોય, તો તેથી તેમની શુદ્ધિ કસાય નહિ. મુખ્ય ધલાકોનો નકશો ઉપાડ્યા પછી મુખ્ય ધલાકો જતાવો એમ કહેતા છોકરાં ધણીવાર “ મુખ્ય ધલાકો ” એવા જવાબ અક્ષર લખ્યા હોય, તે અથવા “ મુખ્ય ” અંદર જ્યાં આગળ લખ્યું હોય, તે જગ્યા જતાવે છે. ધલાકો શું, પ્રાત શું, જીવો શું, એવા પ્રશ્નોના છોકરા વિચાર કરીને જવાબ દઈ શકતા નથી. દેશની ઢળતી જગ્યા નમ્યા ઉપરથી શા કામની છે, મોટા શહેર નહીં કે દરિયા કિનારે શા માટે હશે, એવા એવા પ્રશ્ન કરવાથી છોકરાની શુદ્ધિની કસોટી થાય છે.

૩. શાળાઓના અભ્યાસ માટે જે વિષયો મુકરર થાય છે, તેના

જે વિષયો ન
ડે જે શક્તિ-
ઓ ખીલી
જોઈએ, તે
ખીલી છે કે
નહિ.

મુખ્ય બે હેતુ હોય છે; છોકરાને જ્ઞાન મળે, અને તેમની
અમુક મનશક્તિઓ ખીલી. કેટલાક વિષયો ખાસ મનશ-
ક્તિઓને ખીલીવવા માટે હોય છે. દાખલા તરીકે ભૂમિતિ
ને ન્યાય એ કારણશક્તિને ખાસ કરીને ખીલીવે છે; પરંતુ
જો શિક્ષક એ હેતુ લક્ષમાં રાખ્યો ન હોય, અગર તેને
યથાર્થ રીતે શીખવતાં આવડતું ન હોય, તો એ વિષયો

કારણશક્તિને ખીલી શકતા નથી. છોકરાં ભૂમિતિની પ્રતિમાઓ પહેલેથી
તે છેવટ સુધી જોખી કાઢે છે. પરીક્ષા વખતે જો આપણે આકૃતિમાં
ફેરફાર કરીએ, અથવા તો ઉપર માંડેલા અક્ષર ફેરવીએ, તો એવા છોકરાં
પ્રતિમા સિદ્ધ કરી શકતાં નથી. પગથીઆ વાર સિદ્ધ કરવું અને દરેક
વાતનું કારણ આપવું. એ ભૂમિતિમાં જરૂરનું છે. પરીક્ષા વખતે આ સર્વ
જોવામાં આવે, તોજ ભૂમિતિ વડે લાજુનારની કારણશક્તિ ખીલી છે કે
નહિ, અથવા કેટલે દરજ્જે ખીલી છે, તે જણાઈ આવે. નીતિની સામણીઓ
કેવી ખીલી છે તે જાણવા સાર હતિહાસની પરિક્ષામાં તેને સગતા પ્રશ્ન
આવવા જોઈએ. રાજાઓ, બનાવો, રાજ્યન ધારણ, હારજીત, ચક્રતી પડતીના
મુકાબલા કરાવવા, ને કારણ પૂછનાં, કે જેથી છોકરાંની કારણશક્તિ,
વિવેકશક્તિ, ને વિચારશક્તિને હતિહાસવડે કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું છે, તે
જણાઈ આવે.

૪ શક્તિઓ સંબંધપૂર્વક ને સપ્રમાણમા ખીલી છે કે નહિ, તે

શક્તિઓ સં-
બંધ પૂર્વક
ને સપ્રમાણ
ખીલી છે કે
નહિ.

પરીક્ષકે જોવું જોઈએ. અનાડી શિક્ષક શક્તિઓની સ્થિતિ
જોયા વગર વખતે એક શક્તિ ઉપર વધારે જોખો નાખે
છે. શક્તિનો ફુલગો ફૂટતા અગાઉ તેને વધારવા યત્ન કરે છે,
કે એકજ શક્તિ ખીલીવવા તજવીજ કરે છે, તેના અટકાવ
પરીક્ષાની પદ્ધતિથી થઈ શકે છે. શક્તિઓ એક ખીળ સાથે

સંકળાએથી હોય છે. તેથી તેમની ખીલીવટ સંબંધપૂર્વક થાય છે. એવીજ
રીતે તે સપ્રમાણ થવી જોઈએ. આ વાત લક્ષમાં ન રાખવાથી કોઈની
યાદદાસ્ત શક્તિ જોઈએ તે કરતા વધારે તીવ્ર થાય છે, અને વિચારશક્તિ
નબળી રહે છે. તર્ક અને વિવેકથી વિચારશક્તિ ઉદ્ભવે છે, માટે તેઓ-
સંબંધપૂર્વક ને પ્રમાણમા કેળવવી જોઈએ.

પરીક્ષાનો ત્રીજો હેતુ શિક્ષકે પોતાની દુરબ બળબી છે કે કેમ, તે

જોવાનો છે એ હેતુ પાર પાડવા માટે ચાર બાબતો ઉપર શિક્ષક પોતાની દુરબ બળબી છે કે નહિ, લક્ષ આપવાનું છે. ૧. શિક્ષકે જોઈએ તેટલી મહેનત લીધી છે કે નહિ, ૨. વખતના પ્રમાણમાં શિક્ષણ છે કે નહિ, ૩. સર્વ પ્રકારની કેળવણી ઉપર લક્ષ આપ્યું છે કે નહિ, અને ૪. શિક્ષણ પદ્ધતિ રીતસર છે કે નહિ.

૧. શિક્ષકે જોઈએ તેટલી મહેનત લીધી છે કે નહિ, એ વાત

શિક્ષક જાણે. પરીક્ષાની કસોટીથી નીકળી રહે છે. કેટલાક શિક્ષક તન બે તેટલી મહેનત લીધી છે કે નહિ. મનથી કામ નથી કરતા: વેડીઆવાડ જેવું ઉપર ચોટીઈ કામ કરે છે. તેમનો ઘણો વખત ગપાટા મારવામાં કે હરવા ફરવામાં જાય છે. તેઓ ઘણો જોળો છોકરા ઉપર નાખે છે. કેટલાક સારું પરિણામ આવે, તેને માટે મુક્તિઓ રમે છે, પણ ખરા દિલથી કામ કરતા નથી. પોતાને તરફી ન પડે, માટે શબ્દના અર્થ, વિષયની ટુંકામાં નોંધ કે તારણની નમાલી ચોપડીઓ છોકરાની પાસે લેવાડાવે છે. કેટલીવાર પરીક્ષામાં પ્રશ્ન આવે એવા મુદ્દાઓ ઠાઠીને તે છોકરાં કને ગોખાવે છે. શિક્ષક કાળજીપૂર્વક સીખવે, તો તેને નિશાળના વખતમાંથી એક પળની પણ દુરસદ ન મળે. પરીક્ષાના પ્રશ્નોમાં જે આવે, તે વિષય આવી જાય, ગોખણ કરતાં સમજની કસોટી વધારે થાય, અને એક બાબતને અનેક રીતે વખાસવાની તબવીજ થાય, તો મહેતા-જીએ સીખવવા પાછળ કેવી ને કેટલી મહેનત કરી છે, તે જણાઈ આવ્યા વગર રહે નહિ.

૨. વખતના પ્રમાણમાં શિક્ષણ છે કે નહિ, એ વાત પરીક્ષકે જોવી

જોઈએ. ડેપુટી એન્જીનેયરનલ ઇન્સ્પેક્ટરોના ધારા સમ્રદના શિક્ષણ વખતના પ્રમાણમાં પ્રકરણ ૧ ની કલમ ૨ માં લખ્યું છે, કે “ જનતા ધર્મી દરેક નિશાળની વાર્ષિક પરીક્ષા દરેક વર્ષે એના એજ મહિનામાં લેવી, ” એમ છતાં કેટલીકવાર પરીક્ષા બાર મહિને નિયમિત થતી નથી. કેટલાક વાર્ષિક પરીક્ષા વહેલી થાય છે. પોરણમાં વિષયનો જેટલો ભાગ મુકરર થયેલો દોષ છે, તે એક વર્ષના અંદાજથી કરેલો દોષ છે. પરીક્ષા વહેલી થાય, કે ગામમાં કંઈ ઉપદ્રવ આવ્યો હોય,

કિંવા ખીજ હરકતોને લીધે ધોરણ પ્રમાણે અભ્યાસ થયો ન હોય, તો કારણ તપાસીને પરીક્ષક છૂટ આપવી જોઈએ. કેટલીકવાર બાર માસ પૂરા થયા છતાં ધોરણ પ્રમાણે અભ્યાસ થઈ શકતો નથી. એવે પ્રસંગે મહેતાજીની હરકતો લક્ષમાં લેવી જોઈએ. કેટલીકવાર શિક્ષકો ખતાવે છે, કે અમે શિક્ષણ પદ્ધતિની રીતે શીખવવા ગયા, તેથી ધોરણ મુજબ અભ્યાસ થયો નથી. આવી વાતો ઉપર લક્ષ ન આપતાં પરીક્ષક કેટલીક વાર ધોરણ પ્રમાણે અભ્યાસ માગે છે. અભ્યાસ થોડો ચામ્પો હોય, તો ચિંતા નહિ, પણ તે સારો હોવો જોઈએ. જ્ઞાનના જથ્થાથી રાજી ન થવું, પણ તેના ગુણથી રાજી થવું. સારી રીતે ભણાવવામાં વખત લાયક છે, પરંતુ શિક્ષકે તે પ્રમાણે ભણાવ્યું છે કે નહિ, અથવા તે ખોટાં બાનાં ખતાવે છે કે કેમ, તે પરીક્ષાની કસોટીથી માલમ પડે છે.

૩. સર્વ પ્રકારની ડેળવણી ઉપર લક્ષ અપાયું છે કે નહિ ? આ

પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો છે. પરીક્ષકને માત્ર જ્ઞાનનીજ પરીક્ષા

સર્વ પ્રકારની
ડેળવણી ઉપર
લક્ષ અપાયું
છે કે નહિ.

કરવાની છે, એમ નથી. જ્ઞાનની સાથે બુદ્ધિની ખીલવટની

પરીક્ષા કરવાની વાત ઉપર આવી ગઈ છે. સહકર્મનાની

ડેળવણી ઉપર, નીતિની ડેળવણી ઉપર, અને તનની ડેળ-

વણી ઉપર શિક્ષકે કેવું લક્ષ આપ્યું છે, તે તેણે જોવું

જોઈએ. છોકરાંની સમ્યક્તા ને વર્તણૂક કેવી છે, તે પરીક્ષકે જોવાનું છે.

છોકરાંની નીતિ રીતિ જોવાનો પરીક્ષાને વખતે પ્રસંગ મળે છે. તેઓ

ખીજના જવાબની નકલ કરે, કે ખીજને જવાબ કહી દે, પૂછે ત્યારે

જૂઠું બોલે, તો જાણવું કે નિશાળની એકંદર નીતિ સારી નથી. વર્ષની

અંદર નિશાળમાં કેવા કેવા ગુના બન્યા હતા, અને તેને માટે શા ઉપાય

લેવામાં આવેલા, તેની દૃષ્ટરથી તપાસ કરી શકાય. એવી તપાસથી

શિક્ષકને હવે પછી સાવચેત રહેવાની જરૂર પડે છે. ચિત્રો, કવિતા, સાહ્ય-

સાંદર્ય વગેરેથી છોકરાંની સહકર્મતા કેટલી ડેળવી છે, તે પરીક્ષકે તપાસવું

જોઈએ. અખડાની કમતો કે રમતો ચાલવી હોય, તો તેની તેણે પરીક્ષા

લેવી. તેવું કંઈ ચાલવું ન હોય, તો તે ચલાવવાની શિક્ષકને સૂચના

કરવી. ડેળવણીનો હેતુ પાર પડવા માટે શિક્ષકે જે જે કરવું

જોઈએ, તે તે તેણે કર્યું છે કે નહિ તેની ચોક્કસ પરીક્ષા ખસુસ

કરી પડે છે.

૪. શિક્ષણ પદ્ધતિ કેવી છે, તેની કસોટી રીતસર પરીક્ષાથી કેટલેક

દરજાએ થઈ શકે છે. એ ઉપરાંત શિક્ષક પાસે અમુક જાતનો

શિક્ષણ પદ્ધતિ રીતસર છે કે નહિ

પાઠ અપાવવો, કિંવા તે જે કંઈ શીખવતો હોય તે કેમ

શીખવે છે, તે જોવું. શીખવવાના સાધન એટલે પદાર્થો,

નમુના, ચિત્રો આદિનો કેવો સમઠ કર્યો છે તે તપાસવું.

અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન આપવા માટે શિક્ષક પદાર્થો વગેરે જતાવે છે, પ્રયોગો

કરી દેખાડે છે, અને જ ગતો બેતરો વગેરે ઠેકાણે છાતરાને લઈ જાય છે,

તેની ખાત્રી કરવી

ઉપર પ્રમાણે પરીક્ષાના સર્વ હેતુ પાર પડવા માટે ૧, પરીક્ષક

ઉપક્ષા હેતુ સરવા માટે ત્રણ બાબ-તોની જરૂર

લાયક જોઈએ. ૨. પરીક્ષા માટે તેને પૂરતો અવકાશ

મળવો જોઈએ, અને ૩. પરીક્ષાની ધારી અનેક તરેહની

હોવી જોઈએ

જેમ એકલા જ્ઞાનથી સારા શિક્ષક થવાનું નથી, તેમ એકલા

પરીક્ષકની કાયદી

જ્ઞાનથી સારા પરીક્ષક થવાનું નથી શિક્ષકની પેઠે પરી-

ક્ષકને પણ કેળવણીના સાધનો અને તેની કળાની

સારી માહિતી હોવી જોઈએ બાળકોની સક્રિય, શાખ ને

વલણનું તથા સક્રિયતા કેમ ને ક્યારે ખીલે છે તેનું અવનોંધન તેણે

ખારીકીથી કરવું જોઈએ. છાતરાની જાત અને તેમની રિયતિની વાજે

ગારી તેમને હોવી જોઈએ શિક્ષકને પડતી અડચણોથી તે જાણીતો હોવો

જોઈએ. છાતરા અને શિક્ષકો સાથે તેણે આપા મમતાથી ને દિલસોજીથી

કામ કરવું જોઈએ (જુઓ ડેપ્યુટીઓના ધારા સમઠ પ્ર૦ ૧ ની કલમ

૧૦ માં) પરિક્ષના દમામથી ને તેના અધિકારથી વખતે છાતરા દબાઈ

જાય છે તે જો ઉપડતે સાહે જોને, કે કોઈને ધમકાવે તો છાતરા ગમરામ

છે તે જવાબ દઈ શકતા નથી.

૨ પરીક્ષા સારી રીતે લેવામા ઘણો વખત જાય છે જ્યાં અર્ધો

દવસમા કે એકદ દવસમા નાની મોટી નિશાગની પરીક્ષા

પૂરી કરવી પડે, ત્યાં પરીક્ષક ઘણી બાબતો જોઈ શકે નહિ

એ દેખીતું છે તેને માથે કામનો બોજો ઘણો હોય તો તેને

ઉતાવળ કરવી પડે. ઉતાવળ કરવા માટે પ્રશ્ન યોગ પૂછાય

અને તે એવા હોય કે જેના જવાબ છાતરા દ્વારમાં દઈ શકે. લેખી

પરીક્ષા સાર પુરતો અવકાશ

દરતાં મોડાની પરીક્ષામાં ઉતાવળે અંત થકે, માટે પરીક્ષક પરીક્ષા મોટેથી કરવાનું પસંદ કરે. વિભાગતમાં પરીક્ષકોને દફતરી કામ હોતું નથી, તેથી તેમને પરીક્ષાને માટે વધારે વખત મળી શકે છે. પરીક્ષક જે અંતકરણ પૂર્વક પોતાની દરજ્જા અજાણે, તો તેને પરીક્ષના કામમાં ઘણો વખત લાગે.

૩. આ યુગ આંકડાઓનો ને પત્રોનો છે. સર્વ જાતની દસોટીનો આધાર આંકડા ઉપર રહે છે. મુકાબલાને માટે આંકડાની જરૂર છે, તેમ તે માર્ગ કેટલીક રીતે સારો છે, પરંતુ તેથી કામની ખરી દસોટી નીકળતી નથી. પરીક્ષાનું પરિણામ આંકડાથી કઠાય છે. નિશાળનું સારું કે નરતું પરિણામ મેંકડે, કેટલા ટકા છોકરા ઉત્તીર્ણ થયા તે ઉપર આધાર રાખે છે. શિક્ષકોના લાભાલાભનો આધાર પારણામ ઉપર છે. પરીક્ષકે કેટલું કામ કર્યું તેનો નિશ્ચય પણ આંકડાથી થાય છે. આવી સ્થિતિમાં પરીક્ષાના ઉપર જણાવેલા સર્વ હેતુ પાર ન પડે, એ સ્પષ્ટ છે. સુધરેલા દેશોની પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી આ રીત કभी થઈ છે. પરીક્ષા વ્યક્તિવાર કે સામટી લઈ શકાય. વ્યક્તિવાર પરીક્ષા વડે દરેક છોકરાની સર્વ વિષયોમાં પરીક્ષા થાય છે. સામટી પરીક્ષા આખા વર્ગની થાય છે, તેમાં દરેક છોકરાને કેટલું આવડે છે, તે જણાઈ આવતું નથી; પણ એકંદરે શિક્ષકે કેલું કામ કર્યું છે, તે છોકરાં કેટલું જાણે છે, તેનું માપ નીકળી શકે છે. બંગાળમાં મહત્ત લેનારી ગાયત્રી શાળાઓની પરીક્ષા આ રીતે થાય છે. આપણે અહીં બાળવર્ગનાં છોકરાની પરીક્ષા સામટી લેવાનું કરેલું છે (જુઓ ડેપ્યુટીએના ધારા સમૂહ પ્રા ૧ લાની કલમ ૨ ની ટીપ) સામટી પરીક્ષા વખત બચાવવાને છે, પરંતુ તે વ્યક્તિવાર પરીક્ષા જેટલી લાભકારક નથી. વ્યક્તિવાર પરીક્ષા બે રીતે થઈ શકે છે; એક રીત વિષય વાર ગુણ આપવાની છે, અને બીજી રીત દરેક વિષયમાં છોકરાંની કેવી ખતરદારી છે, તે જણાવવાની છે. આ રીતમાં છોકરાની કુશળતા ઉત્તમ, સારી, ઠીક, અધમ, કે કાનબંધ છે, તેવા શેરા મારવામાં આવે છે, નોકરીને કે પદોંઓને માટે જે પરીક્ષા કરવાની તેમાં તો ગુણ આપ્યા વગર છુટકો નથી. પ્રાથમિક શાળાઓની વાર્ષિક પરીક્ષાઓ એવી ધારીથી થવી જોઈએ, કે જે વડે પરીક્ષાને ને ગીબવવાનો હેતુ થયે પાર પડે. દરમિ વાર્ષિક પરીક્ષા દોઢ આપીને થાય, તો બીજવાર બેટ, સઘને પરીક્ષક છોકરાની બુદ્ધિની અને શિક્ષકના શિક્ષણની દસોટી કાઢે, તોપણ સારું.

શિક્ષકોને સૂચના.

શિક્ષકો ધણીવાર શુભ મારે છે, કે અમોએ શીખવવા પાછળ આપું વર્ષ માયાતોડ મહેનત કરી તે છતાં પણ પરીક્ષા વખતે ધણા છોકરા નીકળી ગયા, અને પરિણામ જોઈએ તેવું ન આવ્યું. પરીક્ષકની સખાઈથી કે તેની તરફવાર રીતિથી પરિણામ સારું ન આવે, તેમાં શિક્ષકનો દોષ ન ગણાય; પરંતુ ધણીવાર શિક્ષકની મહેનત છતાં સર્વ વાતમાં પૂરતું લક્ષ ન આપવાથી કે ખામી ભરેલા શિક્ષણથી પણ ખરાબ પરિણામ આવે છે, માટે તેમણે નીચેની બે બેનો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું.

૧. સઘળા વિષયો તૈયાર કરાવવાની કાળજી રાખવી. ટેટલીકવાર શિક્ષક પોતાને જે વિષય પ્રિય હોય, તે ઉપર વધારે લક્ષ આપેછે, તેથી બીજા વિષયો જોઈએ તેવા શીખવાતા નથી. ટેટલીકવાર છોકરાને જે વિષય પ્રિય તે પાછળ વધારે મહેનત લેડે, અને તેમને અણગમો આપનારા વિષયો તરફ દુર્લક્ષ રાખેછે, તેથી તેમના વિષયો કાચા રહેછે. એક વિષયમાં નીકળી જવાથી પણ નાપાસ થવાયછે, માટે સઘળા વિષયો ઉપર છોકરાં પૂરતું ધ્યાન આપે, એવી તજવીજ શિક્ષકે કરવી જોઈએ.

૨. પરીક્ષા વખતે છોકરાં ગભરાય નહિ, પ્રશ્ન બરાબર સમજી લે, જવાબ ધીમેથી વિચાર કરીને પૂરો ને ખરો આપે, એવો મહાવરો તેમને કરાવવો. (જવાબ કેવા જોઈએ તે વિષે બીજા ભાગમાં નિસ્તારથી લખેનું છે તે જુઓ). મહાવરાને માટે વખતો વખત મોઢાની ને લેખી પરીક્ષા લેવાનો રિવાજ રાખવો.

૩. સારો મહાવરો કરાવવા માટે કોઈ કોઈ વાર અમુક વિષયનો એકજ પ્રશ્ન કરવો, અને તેનો જવાબ બધા પાસે લેખી લેવો. જવાબ સંપૂર્ણ રીતે જખરાનું તેમને કહેવું. ટેટલાકના જવાબ વર્ગમાં વાચવા. શી શી ભૂલો છે તે છોકરા પાસે કદાવવી, અગર ગોતે બતાવવી. સંપૂર્ણ જવાબ કેવો હોઈ

પરિણામ
સારું હોવા-
વાના દલાલ.

સઘળા વિષ-
યોપર ધ્યાન
આપવું.

છોકરાંને મ-
હાવરો કરા-
વવો.

અમુક વિષ-
યનો એક
પ્રશ્ન.

શકે, તે પોતે પાડીઆપર લખવો. એથી પ્રશ્નના સારા ઉત્તર કેમ અપાય, તે છોકરાંના સમજવામા આવશે.

૪. ઉત્તમ જવાબ આપવામાં ક્યી ક્યી વાતો લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, તે છોકરાંને બતાવવું. દાખલા તરીકે, પરીક્ષકે માગેલી સર્વ વાત ઉત્તરમાં આવવી જોઈએ, ન માગેલી વધારે પડતી વાત ન લખવી, નકામું ટાહેલું ન કરતાં હુંકામાં રપટ મુદ્દાસર જવાબ આપવો, ભાષા રપટ ને સમજાય એવી જોઈએ; જવાબમાં ઘણા મુદ્દા આવવાના હોય, તો તે જૂદા પાડવા, સિદ્ધતા માગી હોય, તો તે સકારણ ને કમવાર સાબીત કરવી, વગેરે.

૫. કોઇ વાર છોકરાંને અમુક પ્રશ્ન કરવો, અને કહેવું, કે તેનો જવાબ આવતી કવ કે અમુક મુદ્દાને લેવાનોછે, માટે કોઇવાર જવાબને માટે તમારે પુસ્તકો વગેરે જેની મદત જોઈએ, તેની મદત લઇને તૈયારી કરવી. આથી તેમને અનેક પુસ્તક વાંચવાની ને ખીજી તપાસ કરવાની જરૂર પડશે, જે વાંચ્યું તેમાથી જવાબ માટે કેટલું લેવું, અને તેને કેવા આકારમાં ગોઠવવું, તે વિષે તેમને વિચાર કરવો પડશે, સાધનોવડે પણ સારા જવાબ લખવાની ટેવ પડી હશે, તે તેમને પરીક્ષા વખતે અને ખીજે પ્રસંગે પણ ઉપયોગી થઇ પડશે.

૬. પ્રત્યેક વિષયમા મુખ્ય બાબત ક્યી, પેટા બાબત ક્યી, વધારે ઉપયોગી શું, ઓછું ઉપયોગી ક્યું, મુદ્દાનુ શું, તપસરીલવાળું ક્યું, તે શીખવતી વખતે છોકરાંના લક્ષમાં લાવવું, અને મુખ્ય વાત, મુદ્દાની વાત, ઉપયોગી વાત, વધારે લક્ષમાં રહેવા માટે તેમની રમરણુ પોથીમા નોંધાવવી.

૭. પરીક્ષા વખતે છોકરાંએ પ્રથમ પ્રશ્ન-પત્ર અચળિતિ વાંચી જરે, દરેક પ્રશ્ન જતાનર સમજ લેવો, અને જવાબ પટેલા પ્રશ્નથી ક્રમશઃ લખવાનો વતન ન કરતાં જે પ્રશ્નોના જવાબ રાખવા સા- આવડતા હોય, તે પ્રથમ લેવા, એવી છોકરાંને સમજ આપવી. પ્રશ્ન સમજ્યા વગર ઘણી-વાર છોકરા મને તેવા જવાબ આપી દેછે. પ્રશ્નના જવાબ

ક્રમવાર દેવા જતાં એકાદ પ્રશ્ન પોતાને ન આવડે એવો અધરો કે માથાફાડીએ હોય, તો તેનો જવાબ આપવામાં ઘણો વખત જવાથી બીજા બહુતા પ્રશ્નો રહી જશે, અને ઘણી મહેનત કરતાં છતાં પણ તે પ્રશ્નો જવાબ વખતે ખરો કે સંતોષકારક લખાણે નહિ; માટે સહેલા ને આવડે એવા પ્રશ્ન પ્રથમ લેવા, અને વખત મળે તે પ્રમાણે બીજા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનો યત્ન કરવો. કેટલીકવાર પ્રશ્નોને માટે વધારે ઓછા દોઢા સુકરર કરેલા હોયછે, ત્યારે છોકરાં વધારે દોઢાવાળા પ્રશ્નથી લક્ષ્યાય છે, અને તેમાં ગુંચવાઈ પડવાથી બીજા આવડે એવા પ્રશ્નો રહી જાય છે, અને પારણામે તેઓ નાપાસ થાયછે, કે મેળવી શકાત તે કરતાં ઓછા દોઢા તેમને મળેછે.

૮. લખેલા જવાબ ફરીથી વાંચી જવાની તક મળે, માટે તેમણે થોડો વખત તે વાંચી જવા માટે અવશ્ય રાખવો. એથી જવાબ ફરી-
થી વાંચી સુ-
ધારવા. લખેલા જવાબમાં રહી ગયેલી ભૂલો સુધારી શકાય છે, અને વધારે દોઢા મેળવી શકાય છે.

૯. જવાબ મળે તે ક્રમમાં લખ્યા હોય, પરંતુ છેવટે તેમને ક્રમવાર ગોઠવવા, કરેલ કામગીરી હાસિયો રાખવો, તેને મથાળે પોતાનું જવાબના કામગીરી સં-
બંધી. આખું કે ટુકું નામ લખવું, સઘળા કામગીરી ટાંકણીથી સાધવા કે દોરાથી શીવી લેવા (ખીજી રીત વધારે પસંદ કરવા જેવી), પહેલા કામગીરી ઉપર પોતાનું આખું નામ, નિશાળનું નામ, ધોરણ, વિષય ને તારીખ લખવી. અને છેવટના કામગીરીની નીચે પોતાની સહી કરવી.

૧૦. લખવામાં ચંદ્રચંદ્ર ન જોઈએ. અક્ષર ઉકલે એવા, કપ્ટો છૂટા અને વાક્યો પૂર્ણ અર્થ દર્શાવે એવાં રચ્ય જોઈએ. રિરામ લખાણમાં સાવચેતી. ચિન્હો મૂકવાની કાળજી રાખવી. એક સવાલમાં અનેક જવાબ આપવાના હોય, તો તે ક. સ. ગ. વગેરે કરી છૂટા પાડવા. કૃતિ કરવાની હોય, તે રચ્ય ને ક્રમવાર જોઈએ, તથા જે જે પારણામ આવે તે અક્ષરથી ગતિવતું. આકૃતિ કાઢવાની હોય, તો તે ખરી ને સુસામિત કાઢવી. સ્વચ્છતા, શુદ્ધતા, ને રચ્યના સર્વ ટેકાણે જાળવવી.

પરીક્ષકને સૂચના.

૧. પોતાની રીતભાત, બોલી ને કચ્છી એવી ન રાખવી કે જેથી
છોકરાં મભરાઈ જાય.

છોકરાં ગભ-
રાય નહિ એ-
વી રીતભાત

૨. પરીક્ષા ખોડો કાઢવાનો નથી, પણ છોકરાંનું જ્ઞાન તપાસવાને
માટે છે, એ વાત લક્ષમાં રાખવી.

પરીક્ષા ખો-
ડો કાઢવા
માટે નથી.

૩. પરીક્ષાના પ્રશ્નો પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા માટે નથી, પણ
છોકરાને મજેઝું જ્ઞાન અને ખીલેલી જીદિની કસોટી કાઢવા
માટે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

તે પોતાનું
જ્ઞાન બતાવ-
વામાટે નથી.

૪. કેટલાક પ્રશ્નો જ્ઞાન તપાસવા માટે કાઢવા, અને કેટલાક જીદિની
કસોટી માટે કાઢવા.

જ્ઞાનને જીદિ
બંનેની કસો-
ટી કાઢવી,
પ્રશ્ન કરવા.

૫ પ્રશ્નો મોટેથી એક સપાટે કાઢવા નહિ. પોતાની આવડત ઉપર
વિશ્વાસ ગણીને જેઓ પ્રશ્ન કાઢવાની ઉતાવળ કરે છે
તેઓના પ્રશ્ન ધણીવાર એક ધાટીના હોય છે. કેટલીકવાર
તે બહુ અથરા પડે છે તો કેટલીકવાર તે બહુ સહેલા નીકળે

પ્રશ્ન કેવી
રીતે કાઢવા.

છે, ધણીવાર એથી વિષયની સર્વ જાણનો ઉપર લક્ષ અપાતું નથી. કોઇ
વાર તપસીવની વાત ધણી પૂછાય છે, તો કોઇવાર મુદ્દાની વાતો રહી જાય
છે. માટે બન્નેના સુધી પુસ્તકના સર્વ ભાગ તપાસીને પ્રશ્નો કાઢવા એ
સારો માર્ગ છે.

૬. પ્રશ્નોના દોકડા વત્તા ઓછા આપવાના હોય, તો તે બનતા સુધી જણાવવા નહિ; કેમકે એમ કરવાથી વધારે મહત્વના પ્રશ્નો કયા અને ઓછા મહત્વના કયા તે જોળી કાઢવાની કાળજી છોકરાને રહેતી નથી, તેમ દોકડા ઉપર આધાર રાખીને જવાબ લખવા જતાં ઘણીવાર તેઓ અથડાઈ પડેછે. જવાબ વાંચતી વખતે પ્રશ્નના મહત્વ પ્રમાણે દોકડા આપવા.

પ્રશ્નોના વ-
ત્તા ઓછા,
દોકડા જણા-
વવા નહિ.

૭. પ્રશ્નના મહત્વ ઉપર આધાર ન રાખતાં સર્વ પ્રશ્નના સરખા દોકડા રાખવાની રીત પસંદ કરવા જેવી નથી. એથી છોકરાને ગેરજનસાર મળવાનો સંજવ રહેછે, તેમ લાયક ન લાયક છોકરાંની એથી જોઈએ તેવી કસોટી નીકળતી નથી.

સર્વ પ્રશ્નના
સરખા દોકડા
ન રાખવા.

૮. કોઈવાર પ્રશ્ન વધારે આપવા અને તેમાંથી થોડા પ્રશ્નો છોકરાં મરજીમાં આવે તે પસંદ કરી તેના જવાબ આપે એમ કરવું. આથી છોકરાંની છુદ્દિની કસોટી વધારે ચાલે, અને લાયક છોકરા સારા દોકડા મેળવી શકેછે.

પણ પ્રશ્ન
કાઢી તેમાંથી
થોડા છોકરાં
પસંદ કરીને
લખે એમ
કરવું.

૯. પ્રશ્નો સ્પષ્ટ રીતે છોકરાંથી સમજાય એવા હોવા જોઈએ. તે સ્કં પડતા, અનેક અર્થો કે અટપટીઆ બનતા સુધી ન જોઈએ. છોકરાંની શક્તિ અને જ્ઞાન ઉપરાતના પ્રશ્ન કરવા કામના નથી. છોકરાને કેવળ કલ્પનાથી ગમ્પો મારવાનું કારણ ઉપજ થાય, એવા પ્રશ્ન ઉપયોગી નથી.

પ્રશ્ન સ્પષ્ટ
ને સમજાય
એવા જોઈએ.

૧૦. પ્રશ્નો એવા જોઈએ, કે જે ઉપરથી શિક્ષકે શું ને કેવી રીતે શીખવવું, તેની તેને સમજ પડે. વિદ્યાર્થીને મોટા આધાર પરીક્ષા ઉપર રહેછે, માટે પરીક્ષાના પ્રશ્નો બહુ વિચાર પૂર્વક કાઢવા જોઈએ.

પ્રશ્ન એવા
જોઈએ કે જે-
થી શિક્ષકને
શું ને કેવી
રીતે શીખ-
વવું તેની
સમજ પડે.

૧૧. પ્રત્નો એવા જોઈએ, કે જેમના જવાબ છોકરાં આપેલા વખતની અંદર સારી રીતે લખી શકે. છોડવાર એવા આપેલા જ. વખતમાં જ. લાંબા પ્રશ્ન કરવામાં આવેછે, કે તેમના જવાબ આપેલા વખતની અંદર શિક્ષક કે પરીક્ષક પોતે પણ આપી ન શકે. એવા પ્રશ્ન જોઈએ.

૧૨. જવાબના કાગળ તપાસતી વખતે પ્રશ્નનું મહત્વ અને જવાબની લાયકી ઉપર નજર રાખીને દોહડા આપવા. જવાબ ધ્યાનથી વાંચવો અને તેની લાયકીનો નિર્ણય કરવો. પોતાને ના પસંદ હોય, એવી વાત લખાઈ ગઈ, કે પોતે ખારતા હોય, તે વાત જવાબમાં ન આવી, કે જોઈએ તેવું સુંદર લેખન ન જોયું, તેથી ચીડાઈને દોહડા કાપી ન નાખવા.

૧૩. એક વિદ્યાર્થીના જવાબ જોવાઈ રહે કે આપેલા દોહડાનો સરવાળો કરવો. બધા વિદ્યાર્થીઓના કાગળો તપાસ્યા પછી દોહડાનો સરવાળો કરવાની રીત પસંદ કરવા જોગ નથી, કેમકે કોઈ દોહડાનો સરવાળો દરેક કાગળ જોવાઈ રહે કે કરવો. એક છોકરાએ ધણું સારું લખેલું હોય, તે છતાં તેને કૂલ સરવાળો થોડા ઓછા દોહડા મળવાથી તે નપાસ થતો હોય, તો તેણે કેવું લખેલું છે, તે ધણાના કાગળ તપાસ્યા પછી યાદ આવતું નથી; માટે તેના દોહડાનો સરવાળો કરતાં ખૂટતા દોહડા આપવાને તે યોગ્ય છે કે નહિ તેના વિચાર તે વખતે બરાબર થઈ શકે છે.

૧૪. એક જણનો એક ઉત્તર વાંચ્યા પછી બીજા ક્રેટલાક વિદ્યાર્થીના તેજ ઉત્તર વાંચીને તેને ક્રેટલા દોહડા આપવા, તેના નિર્ણય કરવો; કેમકે લાયકી મુકાબલાથી સારી થાય છે. એમ ન કરીએ, તો સારા લખનારને અન્યાય થવાનો કે ઉત્તરતા છોકરાને પ્રમાણમાં વધારે દોહડા મળવાનો સંભવ રહે છે.

૧૫. ક્રેટલાક પરીક્ષક દોહડા કાપેછે, એટલે કોઈ વાત ખોટી કે દોહડાની ક. ખરાબ લખી હોય, તો તેને માટે લખનારને શિક્ષા કરવા માટે કાં તો વાજળી ગણીને તેણે જે દોહડા મેળવ્યા.

હોય, તેમાંથી કેટલાક દોકડા કમી કરેછે. દોકડા જ્ઞાનને માટે મળેછે, માટે જ્ઞાનના અભાવથી દોકડા મળી ન શકે, એ વાજબી છે; પરંતુ તેથી ખીજી બાજતના જ્ઞાનને માટે મળેલા દોકડામાંથી કપાત કરવી એ ગેરવાજબી છે. છોકરાં એ કાળજીથી ગંભીર કે મહત્વની જુઓ કરે, તેને માટે થોડી કપાત કરવામાં આવે, તે વાત જૂદી છે. છોકરાંથી કેટલીક જૂનો થઈ જાયછે, એ વાત જ્ઞાનમાં રાખીને તેને માટે માફી આપવી મંદિત છે.

૧૧. બહુવું પરીક્ષાને માટે નથી; પરંતુ પરીક્ષા વધારે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન રૂપ છે, એ વાત પોતે લક્ષમાં રાખવી, એટલું જ નહિ, પણ તે શિક્ષક અને શિષ્યને રૂપરૂતે સમજાવવી. શિક્ષક અને શિષ્ય કેવળ પરીક્ષાને માટે જ તૈયારી કરે, અને બહુવું ને બહુવું એજ ઉદ્દેશથી ચાલે, તો તેથી ખરા લાભ થતો નથી.

પરિક્ષક અધિકારીઓ સંબંધે કેપ્યુરી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોના ધારા સંમતમાં કરેલી કેટલીક સૂચનાઓ અમલમાં લાગુ નીચે આપવામાં આવી છે.

“ નિશાળની પરીક્ષા લેવામાં તપાસણી કરનાર, અમલદાર હિતાવળ કરશે, તો જે હકીકતો ઉપરથી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓના પરીક્ષા કરવામાં હિતાવળ ન કરવી આખા વર્ગના કામનો અભિગ્રામ બાંધવાનો છે, તે હકીકતો નકી કરવાની, તે ખરી છે કે જોડી તે તપાસી જોવાની, અને તે (ઉપરી અમલદારને) જણાવવાની જે પોતાની મુખ્ય ફરજ છે, તે બરાબર જાળવી શકશે નહિ. જે નિશાળની પરીક્ષા લેવાની હોય, તે નિશાળમાં વહેલા જવાની જરૂર છે. વહેલા જવાથી કામ કરવાને વધારે વખત મળશે, એટલું જ નહિ, પણ બાળકને તેથી લાભ થશે; કારણ કે દહાડાના ખીજા દોષ પણ વખત કરતાં સવારમાં બાળકો લાભમંદ થઈ જાય છે. જો વધારે સક્રિયતા હોય. દિવાની નિશાળની પરીક્ષા માટે પણ કારણસર સાંજના છ વાગ્યા ઉપરાંત લાંબાવડો નહિ. એવો નિયમ રાખવો કે નાનામાં નાનાં બાળકોની પરીક્ષા પહેલી

ખરાબ શિક્ષણ ને અનિયમિત હાજરીથી એના એ વર્ગમાં રહેવું. ૨૬૭

લેવી, અને તેમને છૂટી મળવાના હમેશના વખત પછી કાંઈ પણ કારણ-
સર રોકવાં નહિ. ” પ્ર. ૧. કલમ ૮.

“ પરીક્ષા કરવામાં તપાસણી કરનાર અમલદારોએ એવો ઉદ્દેશ
રાખવો, કે તેમની પરીક્ષા એનાર શિક્ષકોને બનતા લગી
પરીક્ષા શિ- રાખવો, કે તેમની પરીક્ષા એનાર શિક્ષકોને બનતા લગી
ક્ષકોને નમૂ- પદ્ધતિનો, વ્યવસ્થિતપણાનો, અને ચતુરાઈનો નમુનો થઈ
ના રૂપ યવી પડે. બીચડાબીચડી, ઘોંઘાટ, અવ્યવસ્થા, અને કોપી ન
લેખએ. થાય, તેમજ કાંઈ કાંઈને જવાબ સૂચવે નહિ, તે બાબતની
સંભાળપૂર્વક કાળજી રાખવી. વળી ખરાબ ન સંભળાય એવી રીતે ડિક્ટેશન
લખાવીને અથવા ન સમજાય તેવા ગ્રંથ પૂછીને નાનાં બાળકોને પરીક્ષકે
ગમરાવવાં નહિ; અને મુખ્યત્વે કરીને છેક છેલ્લા વર્ગોની પરીક્ષા કરતી
વખતે ધણીજ ધીરજ અને માયાળુ સ્વભાવ રાખવો. ” પ્ર. ૧ કલમ ૪.

“ પ્રાથમિક શાળાઓના નીચલા વર્ગોનાં અને મુખ્યત્વે કરીને
બાળ વર્ગનાં બાળકોને સાંખ્યા વખત સુધી એના એ વ-
ખરાબ શિ- ર્ગમાં નાખી મૂકવાનો ખરાબ વહિવટ એવામાં આવે છે,
ક્ષણ ને અનિ- તે ઉપર તપાસણી કરનાર અમલદારોએ ખૂબ લક્ષ આ-
યમિત હાજ- પવું. બાળકોને એના એ વર્ગમાં નાખી મૂકવામાં આવ્યાં
રીથી છાત્રાંત્ર એના એ વર્ગ- છે કે કેમ અને કેટલાને પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવ્યાં
એના એ વર્ગ- માં પડી ર- નથી, એ નિશાળની તપાસણીના રિપોર્ટના આકાશો ઉ-
માં પડી ર- હેવું. નથી, એ નિશાળની તપાસણીના રિપોર્ટના આકાશો ઉ-
હેવું. પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ બાબતો રિપોર્ટમાં જણા-

વ્યા ઉપરાંત તપાસણી કરનાર અમલદાર પોતે તે સ્થળ પર હોય, તેજ
વખતે તેણે તે વિષે યોગ્ય લાગે તેવા ઇલાજ કાઢે લગાડવા. જો એમજ
માયુમ પડે કે મહેતાઈનો વાંક છે, અને શિક્ષક તરીકે તેણે પોતાની ફરજ
બજાવવામાં કસુર કરી છે, તો એકદમ તેની ખબર લેવી; પણ તેમ કરતાં
ગામના મુખ ઉમરે પહોંચેલા માણસોની કેળવણી તરફ એપરવાઈને લીધે
મહેતાઈને જે જે મુશ્કેલી વેડવી પડતી હોય, તે હમેશાં ધ્યાનમાં
રાખવી. મહેતાઈની વર્ગ ચઢાવવાની બૂલ લરેલી પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓનું
એના એ વર્ગમાં પડી રહેવાનું ચતું હોય, તો જમને ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવી
નવો અભ્યાસ શરૂ કરવાનું યોગ્ય લાગે, તે બધાને તેજ વખતે ઉપલા
વર્ગમાં ચઢાવી દેવા. જો આખાપોની કસુરથી એના એ વર્ગમાં નાખી
મૂકવાની જરૂર પડતી હોય, તો તપાસણી કરનાર અમલદાર તરત તેને

સંતોષકારક ઇલાજ કરી શકશે નહિ, તોપણ તેમને અને નિશાળના પંચના આગેવાન માણસોને પડે મળી સમજૂત આપવાથી કાંઈક લાભ થશે, માટે તેણે તેમને મળવાની તક કદી ખોલી નહી. "

" અનિયમિત હાજરી અને ખરાબ શિક્ષણ શિવાય એના એ વર્ગમાં છોડવાને નાખી મૂકવાનાં બીજાં કારણો પણ હોય છે. બાળવર્ગ ઉપરના તમામ વર્ગોના દરેક વિદ્યાર્થીની પરીક્ષા લેવાનો વહિવટ હોવાથી પરીક્ષાના ધોરણનો વગર અકલે સખ અર્થ કરી અમલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે મુખ્યત્વે કરીને ઉપર કહેલી સાધારણ રીતે જેવામાં આવતી ખામી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તપાસથી અમલદારો કે જેમને ધણ કામ હોય છે, અને દુરસદ્દ હોતી નથી, તેમણે શાળાઓની પરીક્ષામાં ખસડ કરીને કાળજી રાખવી, અને ધણી ઉતાવળ કે સખાઈ કરવી નહિ. " પ્રૌ ૧ ક૦ ૭

" નિશાળની પરીક્ષા થઈ રહે, અને બાળકોને ઘેર જવાની રજા

આપવામાં આવે, ત્યાર બાદ તપાસથી કરનાર અમલદારો

શિક્ષકો સાથે વાતચિત ને મિત્ર દાવો મહેતાજી અને આસિસ્ટન્ટ સાથે વાતચિત કરવાની તક લેવી. પરીક્ષાનું પરિણામ, નિશાળના દફતરની તપાસથી,

નિશાળના મકાનની અને સરસામાનની સ્થિતિ તથા તેમાં

સુધારો વધારો કરવાની જરૂર; પાછલા વર્ષનું શિક્ષકોનું કામ, અને

તેમના શિક્ષણ પદ્ધતિ, નિશાળના પંચ અને સામાન્ય રીતે ગામના લોકો

સાથે તેમનો સબ્ધ; નિશાળની અદર અને વિદ્યાર્થીઓના માબાપ સાથે

તેમને પાતી મુશીબતો, જીવાન આસિસ્ટન્ટ (મુખ્યત્વે કરીને યુવિમ

ટીચરો અથવા થોડી મુદત થયા નોકરીમાં ફાખત થએલા શિક્ષકો) ની

યોગ્યતા અને કામ, અને વિશેષ ટ્રેનિંગ માટે તેમની પસંદગી, આ અને

એવી અગત્યની બાબતોપર ડેપુટીને ચર્ચા કરવાનું તથા સૂચના અને

સલાહ આપવાનું બની શકશે પ્રાથમિક શાળાઓના ધણખરા શિક્ષકો

અમલજી અને બેદરકાર લોકોની મધ્યમાં એક ખૂણે પડેલા હોય છે, તેમને

પોતાના જીલ્લાના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે જાત બોળખાણ

થાય, તથા તેઓ તેને પેતનો ઉપરી તેમજ સલાહકાર મિત્ર ગણે,

એ ધણ જરૂરનું છે. હોસીઆર અને હલોગી શિક્ષકો ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર

સાથેના આરા મેળાપને માન તરીકે ગણી, અને દર વર્ષે તેવા મેળાપ

દાવ, ઝેરી ઇચ્છા રાખશે; નાલાયક અથવા સુસ્ત શિક્ષકો એ મુલાકાતોમાં ઠપકો કે તાણીદ મળવાની ખીટથી ડરશે; તથાપિ તપાસણી કરનાર અમલદાર તેમને સુધારવાનું માથે નહિ લે, તો તેમને સુધરવાની ખરે-ખર ધણીજ યોરી તક મળશે. કેમકે શિક્ષકને ઠપકો આપવાની જરૂર જણાય, તો તેને વિદ્યાર્થીઓના દેખતા ઠપકો ન આપવની તપાસણી કરનાર અમલદારે સંભાળ રાખવી; વળી મુખ્ય મહેતાજીને તેના આસિ-સ્ટન્ટના દેખતાં ઠપકો દેવો નહિ. " પ્રકરણ ૧. કલમ ૧૦.

પારિભાષિક શબ્દોનાં અંગ્રેજી નામ.

- અધિક્વેદન—Apperceptive.
 અધિષ્ઠાન રીતિ—Subjective method.
 અનુભવ સિદ્ધ—Empirical.
 અધ્યાત્મશાસ્ત્ર—Metaphysics.
 અસમાનતા, અસામ્યતા—Discrimination.
 અવયવિનુ, અનુમિતિ—Syllogism
 આત્મગતિવાળું, આત્મવેગી—Automatic.
 આત્મભાવ—Egostic emotions.
 આત્મસુચિત વેદન—Conscious perception.
 ઇચ્છા, ઇચ્છાશક્તિ—Will or will power.
 ઇન્દ્રિયગોચર—Sensation.
 ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર—Physiology,
 ઇન્દ્રિય વિશિષ્ટ રચના—પિંડ—Organism.
 ઇન્દ્રિય વેદન—Sense perception.
 ઉત્ક્રાંતિકા, મનસ્વી...Impulsive.
 ઉત્ક્રાંતિકા, મનસ્વીપણુ, ઉછાળો—Impulse.
 ઉપપાદન, પ્રતિરૂપ જ્ઞાન—Representation.
 એકપણું, એકતા—Unity.
 એકીકરણ—Synthetic.
 કલ્પના, તર્ક—Imagination.
 કારણ—Reason.
 કારણ સિદ્ધ—Rational.
 ક્રિયા—Action.
 ગૃહ-શિક્ષણ—Home-education.
 ચાક્ષુષ—Optic.
 છાયા (ચિત્રમાં)—Shade.
 તરંગ—Phantasy.
 ત્રિપાશ્વ કાચ—Prism.

ધારણ, રત્નિ—Retentiveness.

ધ્યાન, એકચિત્ત, અદ્ય (કવાયતમાં)—Attention.

પદાર્થ-રીતિ—Objective-method.

પરકીય ભાવ—Altruistic emotions.

પસંદગી—Choice

પ્રત્યક્ષ—Retrospective.

પાઠશાળા—High School.

પૃથક્કરણ—Deductive.

ભાવ, અરેપણ—Emotions.

ભાવના—Conceptive.

ભાવિ—Prospective.

માપા શિક્ષણ અથવા નિનિયમ શિક્ષણ—Humanistic -
Education.

મરિષ્ક, ચેતનાશય—Sensorium.

મહદ્ભાવ, સદ્ભાવ—Cosmic emotions.

મહા પાઠશાળા—College.

મહેકમ—Establishment.

મેળ, સુસંગ—Harmony.

પ્રત્યક્ષ—Perspective.

યાદદાસ્ત, સ્મરણ—Memory.

વાસ્તવિક વેદન—Noumenal perception.

વિચાર—Reflection.

વિચારણા—Ideation.

વિભાજન—Analytic.

વિવિધતા—Variety.

વિવેક, તોલન—Judgement

વિશેષ લાગણી—Special sensation.

વેદન—Perception.

ચિર્મય—Cerebrum.

શિશ, તંતુ—Nerve.

શિશ-કોષ—Nerve-cell

શિરા-કોશ સમૂહ-શિરાકોટ—Ganglion.

સકરણ, શારીરિક લાગણી—Organic sensation.

સમાનતા—Symmetry.

સામ્યતા, સમાનતા—Similarity.

સહૃદયતા, કેમળતા, મર્મગતા, રસિકતા, શોખીનપણું—Aesthetics.

સયોગી દરણ—Inductive.

સ્ફુરણ, કંપ—Vibrations

સ્વાભાવિક શિક્ષણ—Naturalistic education

હિત, રમુજ—Interest.

સૂચિકા.

અખાડાની તાલીમ—પૃષ્ઠ ૮૫

અજવાળું—૮૧.

અતિ કષ્ટના—૧૪૧.

અર્થ શાસ્ત્ર—૨૨૮.

અન્ન માર્ગ—૭૨.

અદ્ભુત વાતોપર ભાવ—૨૨૭.

અભ્યાસના વિષયો—૨૨૧.

અભ્યાસક્રમ—૨૨૧, ૨૩૦.

અસ્થિ અંધન—૬૯.

અસ્વાભાવિક હાજતો—૧૬૪.

અતઃકરણ—૧૭૩.

અંતરૂ માન—૧૦૬.

અંધશર યુગ—૧૫.

આકાર—૨૩૩.

આર્કિમીડીઝ—૧૬૯.

આત્મભાવ—૧૬૫

આત્મ સૂચિત વેદન—૯૯-૧૦૫.

આતોદ્ધ—૨૪૯.

આસીરિઆમા કેળવણી—૧૯.

આશ્રમ—૪૦.

આતરડાં—૭૩.

પ્રજ્ઞાની ચક્રિઓ—૧૭૮, ધ્યાન—

૧૦૭, પસંદગી—૧૭૬, ક્રિયા—

૧૭૮, તે આદિચક્રિ છે—૧૭૭,

તે વગર ચતી કૃતિઓ—૧૭૮.

હજીતમા કેળવણી—૨૦.

હૃદય વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર—૯૬.

હૃદયગોચર—૯૯-૧૦૧.

હૃદય વેદન—૧૦૧.

હૃદયો—૬૬.

હતિહાસ—૨૨૧.

ધરાનમા કેળવણી—૨૨.

ધરિસ્મસના વિચાર-૩૫.
 ધ્વર પ્રયેનાં કર્તવ્ય-૨૫૮, તેનું
 અસ્તિત્વ-૨૫૭.
 હિપાદક કલ્પના-૧૩૬.
 હિર-૭૩.
 હ્રમ ધધામાં વિદ્યાનો હપયોગ-૨૨૫
 એકપણું-૨૩૬.
 એરિસ્ટોટલ-૨૬, ૨૭.
 કર્તવ્ય કરવાની ફરજ-૨૫૦.
 કથિતપાઠ પદ્ધતિ-૨૧૬.
 કપડાં લતા-૭૮.
 કલ્પના-૯૮, ૧૩૬
 કલ્પનું-૭૩.
 કલાયત-૮૪.
 કસરત-૮૩.
 કામમા મચ્છા રહેવું-૧૮૭.
 કામદા શું છે-૧૭૭.
 કાપે ન્તરના વિચાર-૧૧૧, ૧૮૮.
 કાર્ય કારણનો સબધ-૧૩૧.
 કારણ-૧૫૨.
 કિવન્તિસિચન-૩૦.
 કિશોર-૧૯૯, ૨૦૪
 કુભાવનો સારો ઉપયોગ-૧૬૮.
 કેટો-૨૮.
 કેન્તની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ-૪૯
 કેળવણી-અર્થ ૫૫, ૫૬ હેતુ-૫૫,
 ૫૭, ૫૯, ૬૦, ૬૦, પ્રકાર ૫૬,
 અગત્ય ૬૧, વય ૧૯૮
 કામલાસિય-૬૮.
 કામેનિચસ ઝગ, ૨૭૩.
 ક્રિયા-૧૭૬.

ખરા ખોટાની સમજ-૧૪૧.
 ખાનગી નિશાળો-૮.
 ખાદ્યઆમાં કેળવણી-૧૯.
 ખોરાક-૭૬.
 ગણિત-૨૨૨, ૨૨૯.
 ગામગી નિશાળો-૧૬
 ગાયન-૨૨૯, ૨૪૨.
 ગૃહ કેળવણી-૨૦૨.
 ગોખણ-૧૦.
 ગ્રહણ-૧૧૬, ૧૧૮.
 ગ્રીસમાં કેળવણી-૨૫.
 ચરખી-૬૯.
 ચામડી-૬૯.
 ચિત્રવિદ્યા-૨૪૪.
 ચીનમાં કેળવણી-૨૩.
 ચોથો યુગ-૭.
 છટાદાર કલાયત-૮૪.
 છટ્ટો યુગ-૫.
 જગાનું લગોવગપણું-૧૩૦.
 જાહોનોટ-૨૨૪.
 જ્યુડિઆમાં કેળવણી-૨૧.
 ટેવ-૧૮૧.
 તલચાન-૨૨૮.
 તન ૬૫, તેની કેળવણી ૭૪.
 તન, મગજ અને બુદ્ધિનો સબધ ૮૮.
 તર્ક-૯૮, ૧૩૯, ૧૯૪.
 તરંગ-૯૮, ૧૪૧.
 તોલન-૯૮, ૧૪૬.
 ત્રીજો યુગ-૭
 દા. લેવિસની સૂચનાઓ-૮૫.
 દાખલા દૃષ્ટાન્ત-૨૫૦.

ધર્મની કેળવણી-૨૫૨.
 ધારણ-૧૨૦
 ધ્યાન-૯૮, ૧૦૮, ૧૨૨, ૧૯૨.
 નવર માંડરી-૧૦૦
 નબળી શક્તિઓ-૧૮૨.
 નીતિની કેળવણી-૧૦૬, ૨૪૫.
 નીતિના નિયમ-૧૭૪.
 નીતિનું સાત્ત્વીય યાત્રા-૨૫૦.
 નીતિને ધર્મમાં વાળવી-૨૫૭.
 નૈતિકભાવ-૧૭૩.
 ન્યાય સંબંધ-૧૩૬, ૧૫૨.
 પરકીય ભવ-૧૬૭.
 પરહેજ-૧૬૫.
 પરિપક્વ-૭, ૯.
 પરીક્ષાની પદ્ધતિ-૨૮૮.
 પરીક્ષકને સૂચના-૨૯૩.
 પસંદગી-૧૭૬.
 પાઠશાળાની કેળવણી-૨૬૩.
 પાણી-૪.
 પારિભાષિક શબ્દો-૩૦૧.
 પાત્રોત્તમ યુગ-૪.
 પાંડિત્ય શિક્ષકો-૪.
 પુખ્ત વય-૨૦૫.
 પુનરુત્થાન-૧૨૪.
 પૃથક્કરણ-૧૫૩, ૧૫૬.
 પેરતેયોત્તમ-૪૫, ૨૦૬.
 પોગડ-૧૯૯.
 પૌરાણિક કાળ-૪.
 પ્રથમ યુગ-૧.
 પ્રમાણ-૨૩૪.
 પ્રાથમિક કેળવણી-૨૬૧.

પ્રેરણા ને શુદ્ધિ-૮૭.
 રથેટો-૨૬, ૧૭.
 રિઝ્યના વિચાર-૫૧.
 રી-૧૧.
 રૂક્ષા-૭૨.
 રૂમેલ-૮૮, ૨૦૬.
 ગરોળ-૧૪૪.
 બાળીયોનામાં કેળવણી-૧૯.
 બાલપિત્ર-૮૮, ૮૯, ૨૬૪.
 બાલ્યાવસ્થા-૨૦૪.
 બાલ્યવસ્તુનો મન સાથે સંબંધ-૬૪.
 બાળક-૧૯૯.
 બાળકની કક્ષના-૧૪૧.
 બાળકને અદ્ભૂત વાતો ગમે છે
 કેમ-૧૪૪.
 બાળકનો સત્વનાપર ભાવ-૧૭૦.
 બાળકની ક્રિયાશક્તિ-૧૮૦.
 બાળ કેળવણી-૨૦૮.
 બાળ શિક્ષણ પદ્ધતિ-૨૦૧.
 બીજો યુગ-૧, ૨.
 શુદ્ધિની શક્તિઓ, ઈન્દ્રિય ગોચર,
 વેદન, ભાવના-૯૯ ધ્યાન-૧૦૭.
 યાદશસ્ત્ર-૧૧૩, કક્ષના ૧૩૬.
 વિવેક-૧૪૬, દારણ-૧૫૨.
 બેકન-૯૭, ૯૮, ૧૧૫
 બેકન-૩૬.
 બાલકાળ-૧, ૩.
 બ્રહ્મચર્ય-૧૩, ૨૦૦.
 બ્રુક્સના વિચાર-૧૬૨.
 બાલ્યાવસ્થા-૧૧.
 બાલ્યાવસ્થા-૫૧
 ભાવ, આત્મભાવ-૧૬૫, પરકીય
 ભાવ-૧૬૭, મહદ્ભાવ-૧૬૯.

ભાવના-૯૮, ૯૯, ૧૦૩.

ભાષા-૯, ૨૨૧, ૨૨૯.

ભૂગોળ-૨૨૮.

મકાનો-૮૦.

મગજ-૮૮.

મધ્યસ્થી કેળવણી-૨૬૩.

મન-૬૦, ૯૩.

મનની શક્તિઓ-૯૬.

મનનાં સ્વરૂપ-૯૬.

મનુષ્યનાં કર્તવ્ય-૨૫૧.

મનુષ્યની વિશેષ લાગણી-૧૬૪.

મળતાપણાનો નિયમ-૧૨૯.

મહદ્ભાવ-૧૬૯, સાતતા ભાવ-

૧૬૯, સહદયતા ભાવ-૧૭૧,

નૈતિક ભાવ-૧૭૩.

મહા પાઠશાળાની કેળવણી-૨૬૩.

મહાવરો-૧૮૭, ૧૮૫.

મંત્રાપદેશ-૨૫૫.

માતાની કમુરો-૭૫. તેની જે પર-
વાહ-૧૮૯.

માનસશાસ્ત્ર-૯૬.

મામાપત્ની દુરજ-૭૪, ૨૫૮.

મિદ્દન-૪૭.

મિશ્રરંગ-૨૪૧.

મુકાબલો-૧૩૨.

મુસલમાનોમાં કેળવણી-૩૨.

મૂત્રપિંડો-૭૪.

મૂત્રાચય-૭૪.

મેલકથોન-૩૬.

મેળ-૨૩૮.

મેન્ટેગની પદ્ધતિ-૩૯.

માદદાસ્ત-૧૧૩.

માદરાખતું-૧૯૫, તેનાપલાજ-૧૧૫

મુલાન અવસ્થા-૧૯૯, ૨૦૪.

રમન-૮૪.

રસિકતા-૧૨૨.

રંગ-૨૪૦.

રાજકુમારોની કેળવણી-૧૩.

રાજ્ય અધિકારણ-૨૨૮.

રેખેત્રેસની પદ્ધતિ-૬.

રેટિશના વિચાર-૩૬.

રોમન કેળવણી-૧૭.

રોશનકાબ-૨૫૫.

રોમોના વિચાર-૪૩.

લાગણીની શક્તિઓ-૨૬૩.

લાડના વિચાર-૧૧૩, ૧૧૪.

લિખ લિખ-૭૩.

લેન્દન-૯૭, ૨૪૬.

લૅક-૪૧.

લુથર-૩૪.

વક્ત્રમખોલ-૭૧.

વર્તન-૨૪૮.

વનસ્પતિ પ્રાણી ને મનુષ્યમાં ફેર-૮૬

વયના શાસ્ત્રીય વિભાગ-૨૦૩.

વસતિ ગૃહો-૯.

વારસામા મળેલા ગુણ-૧૮૧.

વાસ્તવિક વેદન-૯૮, ૧૦૬.

વાળ-૭૧.

વિચાર-૯૮, ૧૦૪, ૧૯૪.

વિચારણા-૧૦૧.

વિવિધતા-૧૩૬.

વિવેક-૯૮, ૧૪૬.

વિશ્રાન્તિ-૮૩
 વેદન-૯૮, ૧૦૨, ૧૦૫
 વૈદિક કાળ-૧.
 વ્યવસ્થા-૧૮૧.
 ચરીર સિંગા-૧૨.
 યાત્રીય જ્ઞાનની જરૂર-૨૨૬.
 ચિકિત્સા વ્યવસ્થા-૭
 ચિકિત્સા-૩૧૭, ૨૫, ૨૫૮.
 ચિદ્રૂપ-૯૧.
 ચિદ્રાજી-૮૬, ૬૨.
 ચિદ્રાજી-૬૨.
 ચિદ્રુપ-૧૪૮.
 સ્વિયધર્મ-૧૨.
 શીખવવામા ખામી-૬૬૨.
 શીખવવાની પદ્ધતિ-૨, ૭.
 શીખવવાના નિયમ-મુખ્ય-૨૧૪.
 ખીજા-૨૭૧.
 શીખવવુ-૫૫.
 શૌર્યદર્શક કાળ-૧.
 શાસનશિક્ષા-૭૨.
 સત્યતા ભાવ-૧૬૬.
 સદ્ભાવ-૧૬૮.
 સમયનું મળતાપણુ-૧૨૮.
 સમાધાન-૨૫૫.
 સમાનતા-૨૩૭.
 સહૃદયતાની કેળવણી-૨૩૨, ૨૪૩
 સહૃદયતા ભાવ-૧૭૧
 સંકળના-૧૨૭, ૧૨૯.
 સમંજસથાન-૨૨૨.
 સંભારક કલ્પના-૧૩૯

સંભારણુ-૧૨૬.
 સંગોગીકરણ-૩૬, ૧૩૩, ૧૫૩,
 ૧૫૫.
 સંલગ્ન-૧૨૯.
 સરકાર-૨૫૫.
 સિદ્ધતા-૧૬૦.
 સિમીરો-૨૬.
 સાદર્પની સમજ-૧૭૧, ૨૩૨.
 રતર્જના વિચાર-૩૬.
 સ્ત્રી કેળવણી-૧૨.
 સ્નાયુઓ-૬૮.
 રમરણુ-૫૮.
 સ્મૃતિની છાપ-૧૧૪.
 સ્વચ્છતા-૮૨, ૧૬૦.
 સ્વચ્છ હવા-૮૧.
 સ્વભાવ-૧૮૧, ૧૮૨.
 સ્વાભાવિક હાજતો-૧૬૪.
 સ્વાભાવિક સંબંધ-૧૩૪.
 સ્ત્રીકારવાની બાબતો-૧૬૧.
 હકસક્તેના વિચાર-૧૮૮.
 હરખર્ચ-૫૧, ૨૬૮.
 હવા ૮૧.
 હાજતોને બહેકાવવી-૧૬૪.
 હાકપિજર-૬૭.
 હાથની કારીગરી-૨૨૯
 હુન્નરકર્તાનું શિક્ષણ-૧૪.
 હૃદય ભાવ ખીજવવા-૧૭૨.
 હેતુવાદ કાળ-૩
 જ્ઞાન-૨૨૨.
 જ્ઞાનમા રહેલો મહા આનંદ-૧૭૦